

PRAWO PATRONATU W RZECZYPOSPOLITEJ
W CZASACH NOWOŻYTNYCH

Moim Rodzicom poświęcam

PRAWO PATRONATU W RZECZYPOSPOLITEJ
W CZASACH NOWOŻYTNYCH

Podstawy i struktura

Bogumił Szady

Lublin 2003

Recenzent
prof. dr hab. Stanisław LITAK

Korekta i adiustacja
Anna TROJNIAK

Projekt okładki
Agata PIENKOWSKA

Na okładce wykorzystano miniaturę z rękopisu Dekretu Gracjana
(causa XVI), pochodzącego ze zbiorów Biblioteki Uniwersyteckiej
Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego

© by Bogumił SZADY, Lublin 2003

ISBN 83-89373-28-9

Wydawnictwo-Drukarnia
LIBER
20-012 Lublin, ul. Szczerbowskiego 6
tel./fax (48 81) 442 54 44

W S T Ę P

Wzajemne relacje Kościoła i społeczeństwa, w którym jest on zakorzeniony, stanowią bardzo rozległy obszar badawczy. Istniejący od początków chrześcijaństwa podział ludu bożego na duchowieństwo oraz świeckich został wzmocniony uzyskaniem osobowości prawnej przez instytucje kościelne oraz wykształceniem się systemu beneficjalnego w Europie średniowiecznej¹. Epoka potrydencka przyniosła pogłębienie tego dualizmu, głównie w odpowiedzi na postulaty powszechnego kapłaństwa wysuwane przez ruchy reformacyjne².

Jednak odrębność Kościoła instytucjonalnego (duchowieństwa) i społeczeństwa (świeckich), „sacrum” od „profanum”, jak chciał Karol Boromeusz³, była w praktyce iluzoryczna. Obie te sfery przenikały się wzajemnie na wielu płaszczyznach – od szczybla najwyższego, jakim były wzajemne relacje najważniejszych instytucji państwa i Kościoła, aż po stosunki w lokalnych społecznościach parafialnych. Stąd badania nad społeczeństwem muszą uwzględniać aspekt religijno-wyznaniowy, zaś badania nad Kościołem – jego konotacje społeczne.

System beneficjów kościelnych wykształcony w drodze walki o inwestyturę oraz kompromisu między prawem germańskim, które znało pojęcie „kościółów prywatnych”⁴, a rzymskim, które uznawało osobowość prawną instytucji kościelnych⁵, był podstawą funkcjonowania materialnego i organizacyjnego Kościoła katolickiego od średniowiecza aż do czasów współczesnych⁶. Nieodłącznym jego elementem było prawo patronatu („ius patronatus”), któ-

¹ W. ABRAHAM, *Początki prawa patronatu w Polsce*, Lwów 1889, s. 5.

² J. GAUDEMET, *Storia del diritto canonico. Ecclesia et Civitas*, San Paolo 1998, s. 719–720.

³ Tamże, s. 720.

⁴ Pojęcie „kościółów prywatnych” wprowadził do historiografii w XIX wieku U. STUTZ (*Geschichte des kirchlichen Benefizialwesens von seinen Anfängen bis auf die Zeit Aleksanders III*, Bd. 1–2, Aalen 1961).

⁵ ABRAHAM, *Początki prawa patronatu w Polsce*, s. 5.

⁶ W.M. PLÖCHL, *Benefizium*, w: *Lexicon für Theologie und Kirche*, hrsg. J. HÖFER, K. RAHNER, t. 2, Freiburg 1958, kol. 197.

re powstało w XII wieku⁷ i zostało ostatecznie zniesione po soborze watykańskim II⁸. Bardzo częste powoływanie beneficjów kościelnych na podstawie fundacji osób świeckich i przekazywanie prawa patronatu w ich ręce uczyniło z tego zjawiska element stałego spotkania Kościoła instytucjonalnego (przedmiot prawa patronatu) i społeczeństwa (podmiot prawa patronatu).

Trzeba dodać, że instytucję patronatu znały także inne kościoły chrześcijańskie. W Kościele ewangelicko-augsburskim (luterańskim) był on prawie całkowicie w rękach książąt terytorialnych i magistratów miejskich, zaś na obszarach zdominowanych przez kalwinizm zastąpiły go wybory ministrów przez wiernych⁹. W Kościele anglikańskim przedreformacyjny system patronatu kościelnego pozostał bez większych zmian do XVIII wieku¹⁰. Kościół prawosławny znał z kolei instytucję „ktitorstwa”¹¹.

Prawo patronatu, zgodnie z Kodeksem Prawa Kanonicznego z 1917 roku, były to prawa i obowiązki, jakie przysługiwały fundatorowi i jego dziedzicom względem beneficjum kościelnego z racji przekazania gruntu pod kościół i uposażenia na jego utrzymanie oraz wybudowania świątyni¹². Substancjalnym elementem prawa patronatu, który określał jego społeczne znaczenie, było prawo prezenty duchownego na beneficjum do zatwierdzenia odpowiedniej władzy duchownej („*ius praesentandi*”). Z prawem patronatu jako „*ius honorificum, onerosum et utile*” były też związane inne obowiązki i przywileje, wynikające zarówno z prawa kanonicznego, jak też treści dokumentów fundacyjnego i erekcyjnego powołujących do życia be-

⁷ Powstanie prawa patronatu kanoniści wiążą z osobą papieża Aleksandra III (1159–1181), jako autora większości ustępów dotyczących tego problemu, które weszły do *Corpus Iuris Canonici* (dekretalia Grzegorza IX, 1227–1241), ABRAHAM, *Początki prawa patronatu w Polsce*, s. 11; E. RITTNER, *Prawo kościelne katolickie*, t. 1, Lwów 1907, s. 306.

⁸ Kodeks Prawa Kanonicznego z 1917 roku zakazywał nadawania nowego prawa patronatu, jednak utrzymywał w mocy już istniejące (can. 1448–1471). Kodeks Prawa Kanonicznego z 1983 roku nie porusza natomiast problemu prawa patronatu. Stolica Apostolska posługuje się aktualnie dekretem *Christus Dominus* soboru watykańskiego II o wolności biskupa w dysponowaniu urzędami i beneficjami kościelnymi, który znosił wszelkie prawa i przywileje ograniczające tę wolność oraz „*motu proprio*” *Ecclesiae Sanctae* Pawła VI z 1966 roku, gdzie jest mowa o zniesieniu praw i przywilejów dotyczących obsady urzędów i beneficjów kościelnych, List Kongregacji Kleru do burmistrza Tirano (diecezja Como) z 15 lipca 1994 roku (kserokopia u autora).

⁹ *Le temps des confessions (1530–1620/30)*, ed. M. Venard, Paris 1992, s. 902 (*Histoire du christianisme des origines à nos jours*, t. 8).

¹⁰ R. O'DAY, *The English clergy: the emergence and consolidation of a profession, 1558–1642*, Leicester 1979, s. 75.

¹¹ K. CHODYNICKI, *Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska. Zarys historyczny 1370–1632*, Warszawa 1934, s. 111–119.

¹² Kodeks Prawa Kanonicznego z 1917 roku, can. 1448. Podobnie przedstawia to W. ABRAHAM (*Początki prawa patronatu*, s. 1, 12) oraz E. RITTNER (*Prawo kościelne*, t. 1, s. 302–303).

neficjum, np. prawo precedencji („*ius processionis*”) czy alimentacji („*ius alimentationis*”) ¹³. Do najważniejszych obowiązków patronów należało – obok przekazywania wyznaczonego w dokumencie fundacyjnym uposażenia – dbanie o budynek i wyposażenie kościoła ¹⁴.

Zagadnienie prawa patronatu nie należało do chętnie podejmowanych przez historyków. Wynikało to z jednej strony z jego formalizmu, który skłaniał do umieszczenia tego problemu w historii prawa, z drugiej zaś z faktu, że chodzi o twór obecnie martwy i nie mający swojego miejsca w rzeczywistości społeczno-kościelnej ¹⁵. Nie ulega wątpliwości, że w dotychczasowej literaturze zajmującej się tym zagadnieniem dominują opracowania niemieckich historyków prawa ¹⁶. Do najnowszych prac, które podają szeroką literaturę przedmiotu, należą dzieła P. Landaua – dla średniowiecza ¹⁷ oraz J. Sieglerschmidta – dla czasów nowożytnych ¹⁸.

Historiografia europejska doczekała się w ostatnich latach kilku syntetycznych opracowań tego zagadnienia także w aspekcie społeczno-kościel-

¹³ L. FERRARIS, *Prompta bibliotheca canonica, iuridica, moralis, theologica, nec non ascetica, polemica, rubricistica, historica*, t. 4, Parisiis 1861, kol. 1268–1296.

¹⁴ H. KOHĄTAJ w *Pamiętniku o stanie Kościoła polskiego katolickiego i o wszystkich innych wyznaniach w Polsce* narzeka, że w „Polsce nie jest tak, jak w wielu innych krajach, gdzie pleban lub beneficjariusz innego gatunku, odbywa swoje powinności za dochód sobie wyznaczony (...). Reparacja zaś kościoła i inne koszty przez kollatorów lub z funduszy na to wyznaczonych zastępowane bywają. Wszystko to jest u nas ciężarem beneficjariusza”, H. KOHĄTAJ, *Stan oświeceniowy w Polsce w ostatnich latach panowania Augusta III (1750–1764)*, wyd. E. RACZYŃSKI, Poznań 1841, t. 2, s. 108–109.

¹⁵ G. GRECO, *I giuripatronati laicali nell'età moderna*, w: *La Chiesa e il potere politico dal Medioevo all'età contemporanea*, cur. G. CHITTOLINI, G. MICCOLI, Torino 1986 (*Storia d'Italia. Annali* 9), s. 533. Nie do końca jest to twór martwy, jak uważa Greco, gdyż funkcjonują jeszcze parafie, gdzie istnieją relikty prawa patronatu. Z ostatnich spraw można wymienić parafię w Tirano, w diecezji Como (północne Włochy), gdzie spór władz miejskich z biskupem o prawo patronatu nad tamtejszą parafią wywołał szeroki oddźwięk społeczny, „Il giornale di Tirano”, giugno 1998, s. 1–3. Prawo patronatu w tamtejszej parafii zostało zniesione decyzją Stolicy Apostolskiej z 18 marca 1999 roku (kopia pisma u autora).

¹⁶ R. GÖNNER, *Das Kirchenpatronatrecht im Grossherzogtum Baden*, Amsterdam 1962; L. WAHRMUND, *Kirchenpatronatrecht und seine Entwicklung in Österreich*, Bd. 1–2, Wien 1894–1896; W. BRÜNNECK, *Beiträge zur Geschichte des Kirchenrechts in den deutschen Kolonisationslanden*, H. 1: *Zur Geschichte des Kirchenpatronats in Ost- und Westpreussen*, Berlin 1902; J. SCHLENZ, *Das Kirchenpatronat in Böhmen. Beiträge zu seiner Geschichte und Rechtsentwicklung*, Prag 1928; N. COTLARCIUC, *Stiftensrecht und Kirchenpatronat im Fürstentum Moldau und in der Bukowina*, Stuttgart 1907; A. CSIZMADIA, *Die Entwicklung des Patronatsrechtes in Ungarn*, „Österreichisches Archiv für Kirchenrecht”, 25 (1974), s. 308–327.

¹⁷ P. LANDAU, *Ius patronatus. Studien zur Entwicklung des Patronats im Dekretalenrecht und der Kanonistik des 12. und 13. Jahrhunderts*, Köln-Wien 1975.

¹⁸ J. SIEGLERSCHMIDT, *Territorialstaat und Kirchenregiment. Studien zur Rechtsdogmatik des Kirchenpatronatsrechts in 15. und 16. Jahrhundert*, Köln-Wien 1987.

nym. Do najważniejszych należy zaliczyć pracę G. Greco¹⁹ dotyczącą sytuacji w państwach włoskich, R. Fuhrmann – w państwach monarchii habsburskiej²⁰ oraz R. O'Day – w monarchii angielskiej²¹.

Powstał ponadto szereg opracowań dotyczących prawa patronatu poszczególnych beneficjów lub sytuacji regionalnej w różnych krajach europejskich. W większości są to jednak niewielkie artykuły lub części większych dzieł poświęconych problematyce obsady beneficjów i rekrutacji kleru²². Jedyną monograficzną i analityczną pracę poświęconą zagadnieniu prawa patronatu napisał w 1995 roku Angel Larrea Beobide²³. Autor jako pierwszy poruszył całość problematyki dotyczącej funkcjonowania prawa patronatu w Kościele lokalnym. Występuje jednak w tym opracowaniu wyraźna dysproporcja w potraktowaniu poszczególnych zagadnień. W centrum rozważań znalazły się świadczenia materialne patronów, pozostawiając nieco na marginesie sprawy dotyczące istoty prawa patronatu, czyli prawa prezenty.

Autorem najważniejszego opracowania monograficznego dotyczącego prawa patronatu w Polsce był W. Abraham²⁴. Skupił się on na początkach tego zjawiska w Kościele polskim, nadając swojej analizie szeroki kontekst europejski. Studium historyczno-prawne najstarszych dokumentów państwowych i kościelnych pozwoliło mu na ukazanie ewolucji stosunków własnościowo-kościelnych, które doprowadziły do wykształcenia się prawa patronatu. Praca ta ma fundamentalne znaczenie dla zrozumienia początków prawa patronatu, nie przynosi jednak informacji na temat jego funkcjonowania w okresie nowożytnym.

¹⁹ GRECO, *I giuspatronati laicali*.

²⁰ R. FUHRMANN, *Kirche und Dorf. Religiöse Bedürfnisse und kirchliche Stiftung auf dem Lande vor der Reformation*, Stuttgart-Jena-New York 1995.

²¹ R. O'DAY, *The law of patronage on early modern England*, „Journal of Ecclesiastical History”, 26 (1975), s. 247–260; taż: *The English clergy*.

²² Z bogatej bibliografii prac o charakterze regionalnym można wymienić: R. BIZZOCCHI, *Chiesa e potere nella Toscana del Quattrocento*, Bologna 1987; P. BERTOLLA, *Il giuspatronato popolare nell'arcidiocesi di Udine*, w: „Atti dell'Accademia di Scienze, Lettere e Arti di Udine”, serie 7, vol. 1 (1957–1960), s. 197–311; M. SPEDICATO, *Il giuspatronato nelle chiese meridionali del Cinquecento*, w: *Gerónimo Seripando e la Chiesa del suo tempo*, Roma 1997, s. 119–160; A. CIUFFREDA, *I benefici di giuspatronato nella diocesi di Oria tra XVI–XVII secolo*, „Quaderni storici”, 67 (1988), s. 37–71 (praca dotyczy w rzeczywistości beneficjów kolegiaty w Mandurii); Ch. WEBER, *Familienkanonikate und Patronatsbistümer: ein Beitrag zur Geschichte von Adel und Klerus im neuzeitlichen Italien*, Berlin 1988; E. ILLICHMANN, *Patronatsrechtliche Pfarren des Stiftes Gottweig aus Mittelalter und Neuzeit in den Diözesen St. Pölten und Wien*, Horn-Wien 1994; A.J. BIJSTERVELD, *Les jeux d'influence et le patronage local de la haute noblesse dans le choix des titulaires de cures en Brabant du Nord (XVe–XVIe siècles)*, „Revue du Nord”, 77 (1995), s. 345–363.

²³ Praca ta nie jest publikowana i jest dostępna na mikrofilmach: A. LARREA BEOBIDE, *El patronato de laicos en la Vizcaya del Antiguo Regime*, teza doktorska, Universidad de Deusto 1995.

²⁴ ABRAHAM, *Początki prawa patronatu*.

Cennym opracowaniem dotyczącym prawa patronatu jest także artykuł S. Chodyńskiego zamieszczony w *Encyklopedii Kościelnej*²⁵. Opisał on okoliczności powstania tego zjawiska, a następnie w dużym skrócie przedstawił jego rozwój w Polsce aż do XIX wieku, zajmując się w szczególności prawami i obowiązkami patronów. Praca Chodyńskiego przynosi wiele informacji, jednak jej encyklopedyczny charakter narzucił skrótość w omawianiu problemów oraz brak pełnej dokumentacji źródłowej.

Obok wspomnianych wyżej dziewiętnastowiecznych opracowań dotyczących prawa patronatu, polska nauka historyczna nie doczekała się monografii tego zagadnienia²⁶. Wśród prac, które stawiały patronat jako jeden z podejmowanych problemów warto wymienić artykuł E. Wiśniowskiego o udziale świeckich w życiu Kościoła lokalnego²⁷. Na uwagę zasługuje też nieco inne i nowatorskie spojrzenie na zagadnienie patronatu, autorstwa J. Wroniszewskiego. W odróżnieniu od innych wymienionych tu dzieł, perspektywą badawczą nie były dla niego dzieje struktur kościelnych, lecz znaczenie patronatu dla szlachty ziemi sandomierskiej w średniowieczu²⁸.

Kwestię prawa patronatu jako jednego z elementów systemu beneficjalnego poruszała regularnie literatura dotycząca dziejów diecezji oraz struktur kościelnych, a także niektóre prace z zakresu historii osadnictwa oraz stosunków własnościowych. Wykazują one jednak bardzo różny poziom zainteresowania problemem patronatu. Z reguły przynoszą cenne i wykorzystywane w tym opracowaniu informacje o metodach obsady beneficjów oraz strukturze patronatu na danym terenie. Rzadko poświęcano w nich więcej uwagi samemu problemowi patronatu, jego źródłom czy funkcjonowaniu²⁹.

²⁵ S. CHODYŃSKI, *Patronat w Polsce*, w: *Encyklopedia Kościelna*, red. M. Nowodworski, t. 18, Warszawa 1892, s. 380–399.

²⁶ W ostatnim czasie ukazało się kilka regionalnych analiz tego problemu: W. ROZYNKOWSKI, *Patronat nad parafiami w średniowiecznej diecezji chełmińskiej*, „Roczniki Humanistyczne”, 49 (2001), z. 2, s. 111–151; D. WEREDA, *Kolatorowie parafii unickiej diecezji brzeskiej w XVIII wieku*, „Roczniki Humanistyczne”, 48 (2001), z. 2, s. 113–143; M. PAWELEC, *Geografia prawa patronatu w archidiecezji krakowskiej w połowie XVIII wieku*, Lublin 1995 [mps KUL]; K. RZĘPCZYŃSKA, *Prawo patronatu w archidiecezji gnieźnieńskiej na podstawie Liber beneficiorum Jana Łaskiego*, Lublin 2001 [mps KUL].

²⁷ E. WIŚNIEWSKI, *Udział świeckich w zarządzie parafią w średniowiecznej Polsce*, „Roczniki Humanistyczne”, 18 (1970), z. 2, s. 45–67.

²⁸ J. WRONISZEWSKI, *Szlachta ziemi sandomierskiej w średniowieczu. Zagadnienia społeczne i gospodarcze*, Poznań-Wrocław 2001, rozdział IV: *Kościół parafialny w strukturze majątkowej – patronat*, s. 125–162.

²⁹ Wśród opracowań zajmujących się strukturami kościelnymi, które poruszały zagadnienie prawa patronatu należy wyróżnić prace E. WIŚNIEWSKIEGO na temat kształtowania się sieci parafialnej w prepozyturze wiślickiej (*Rozwój sieci parafialnej w prepozyturze wiślickiej w średniowieczu. Studium geograficzno-historyczne*, Warszawa 1965; *Prepozytura wiślicka do schyłku XVIII wieku. Materiały do struktury organizacyjnej*, Lublin 1976) oraz zestawienia B. KUMORA dla prepozytury tarnowskiej i archidiecezji sandomierskiej (*Archidiecezja sandomierska. Opracowanie materiałów źródłowych*, Warszawa 1976).

Do najważniejszych opracowań tego typu należą prace S. Litaka na temat sieci parafialnej w Łukowskim oraz struktur administracyjnych Kościoła łacińskiego w Rzeczypospolitej w II połowie XVIII wieku. W pierwszym z nich autor ukazał proces kształtowania się sieci parafialnej w północnej części archidiecezji lubelskiej i jego zależność od lokalnych stosunków społeczno-własnościowych³⁰. W drugim dokonał zestawienia kościołów parafialnych, filialnych oraz kaplic publicznych w Rzeczypospolitej około 1772 roku, uwzględniając prawo patronatu istniejących przy nich beneficjów³¹.

Prawo patronatu było zagadnieniem, które poruszali także historycy zajmujący się obsadą biskupstw (W. Abraham³² i J. Grzywacz³³) oraz dziejami kapituł katedralnych i kolegiackich (W. Zachorowski³⁴, A. Radziwiński³⁵ i J. Szymański³⁶). Obok wymienionych prac, które miały charakter syntetyczny, wiele informacji o patronacie, wykorzystanych głównie w przygotowaniu aneksów, zawierają monograficzne opracowania poszczególnych kapituł katedralnych i kolegiackich³⁷. Problem patronatu niższych beneficjów

dlowych do Atlasu Historycznego Kościoła w Polsce, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 8 [1964], s. 271–304, 9 [1965], s. 93–286; *Prepozytura tarnowska. Opracowanie materiałów źródłowych do Atlasu Historycznego Kościoła w Polsce*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 12 [1966], s. 207–288). Problem patronatu został też poruszony w zestawieniach beneficjów dokonanych przez J. NOWACKIEGO dla diecezji poznańskiej (*Dzieje archidiecezji poznańskiej*, t. 2: *Archidiecezja poznańska w granicach historycznych i jej ustrój*, Poznań 1964) oraz J. WIŚNIEWSKIEGO dla diecezji krakowskiej (*Historyczny opis kościołów, miast, zabytków i pamiątek w Pińczowskiem, Skalmierskiem i Wiślickiem*, Marjówka 1927; *Historyczny opis kościołów, miast, zabytków i pamiątek w Olkuskim*, Marjówka 1933).

³⁰ S. LITAK, *Formowanie sieci parafialnej w Łukowskim do końca XVI wieku. Studium geograficzno-historyczne*, „Roczniki Humanistyczne”, 12 (1964), z. 2, s. 5–136.

³¹ S. LITAK, *Kościół łaciński w Rzeczypospolitej około 1772 roku. Struktury administracyjne*, Lublin 1996. Ważne uwagi na temat patronatu zawarł także w pracy *Struktura i funkcje parafii w Polsce, w: Kościół w Polsce*, red. J. KŁOCZOWSKI, t. 2, Kraków 1969, s. 261–481.

³² W. ABRAHAM, *Prawne podstawy królewskiego mianowania biskupów w dawnej Polsce*, w: *Studia historyczne ku czci Stanisława Kutrzeby*, t. 1, Kraków 1938.

³³ J. GRZYWACZ, *Nominacja biskupów w Polsce przedrozbiorowej*, Lublin 1960.

³⁴ S. ZACHOROWSKI, *Rozwój i ustrój kapituł polskich w wiekach średnich*, Kraków 1912.

³⁵ A. RADZIWIŃSKI, *Duchowieństwo kapituł katedralnych w Polsce XIV–XV wieku na tle porównawczym*, Poznań 1995.

³⁶ J. SZYMAŃSKI, *Kanonikat świecki w Małopolsce. Od końca XI do połowy XIII wieku*, Lublin 1995.

³⁷ Wśród monografii kapituł wykorzystanych w pracy, do najważniejszych należą: W. GAŁĄZKA, *Kapituła kolegiacka w Opatowie w latach 1562–1983*, Sandomierz 1997; W. GÓRALSKI, *Kapituła katedralna w Płocku, XII–XVI wiek*, Płock 1979; tenże, *Skład osobowy oraz obsadzanie prałatur i kanonii w kapitule kolegiackiej w Pułtusku*, „Prawo Kanoniczne”, 19 (1976), nr 1–2, s. 241–269; L. KRÓLIK, *Kapituła kolegiacka w Warszawie do końca XVIII wieku*, Warszawa 1990; W. KWIAKOWSKI, *Prymasowska kapituła i kolegiata w Łowiczu, 1433–1938*, Warszawa 1939; S. LIBROWSKI, *Kapituła katedralna wrocławska. Zarys dziejów i organizacji*, Wrocław 1949; K. LUTYŃSKI, *Kapituła katedralna w Poznaniu w XVI wieku. Organizacja i majątek*, Poznań 2000; P. PAŁKA, *Prałatury i kanonie katedralnej kapituły chebńskiej obrządku łacińskiego*, „Prawo Kanoniczne”, 18 (1975), s. 125–145;

diecezjalnych poruszali m.in. S. Chodyński³⁸, J. Kracik³⁹ i P. Pałka⁴⁰. Istotne informacje przynoszą także monografie diecezji. Ich autorzy, omawiając rozwój struktur administracyjnych oraz systemu beneficjalnego, poruszali systematycznie zagadnienie struktury prawa patronatu⁴¹.

Problematyka prawa patronatu, leżąca na pograniczu historii prawa kanonicznego oraz historii społecznej Kościoła, wymagała wykorzystania zarówno źródeł normatywnych, które prezentują teoretyczną stronę zjawiska, jak również akt wizytacyjnych oraz sądowych kościelnych, gdzie można znaleźć informacje o rzeczywistym rozumieniu i funkcjonowaniu prawa patronatu oraz mechanizmach nim rządzących.

Do źródeł normatywnych można zaliczyć ustawodawstwo kościelne oraz bogate piśmiennictwo kanoniczne czasów nowożytnych zajmujące się zagadnieniem prawa patronatu. Najważniejsze postanowienia ustawodawcze zawierają: *Corpus Iuris Canonici*⁴² oraz ustawy soboru trydenckiego⁴³. Polskie statuty synodalne nie przynoszą wielu informacji na temat źródeł i struktury prawa patronatu⁴⁴. Najpełniejszy wykład teorii prawa kanonicznego przy-

J. RAŃ, *Kapituła kolegiacka w Brzozowie*, „Nasza Przeszłość”, 43 (1975), s. 101–133; S. SALATERSKI, *Kolegiata i kapituła św. Małgorzaty P.M. w Nowym Sączu*, Nowy Sącz 1997; F. STOPNIAK, *Dzieje kapituły zamojskiej*, Lublin 1961; J. SZYMAŃSKI, *Kapituła kolegiacka w Wojniczu*, Lublin 1962; W. Wójcik, *Powstanie i wygaśnięcie kapituły kolegiackiej w Klimontowie*, „Prawo Kanoniczne”, 4 (1961), z. 4, s. 35–73; M. ZIMAŁEK, *Organizacja sandomierskiej kapituły kolegiackiej w latach 1581–1717*, „Studia Sandomierskie”, 2 (1981), s. 339–365.

³⁸ S. CHODYŃSKI, *Wikariusze katedry wrocławskiej*, Włocławek 1912.

³⁹ J. KRACIK, „*Vix venerabiles*”. *Z dziejów społecznych niższego kleru parafialnego w archidiecezji krakowskiej w XVII i XVIII wieku*, Kraków 1982.

⁴⁰ P. PAŁKA, *Powstanie i organizacja wewnętrzna kolegium wikariuszy katedralnych diecezji chełmskiej*, „Prawo Kanoniczne”, 20 (1977), nr 1–2, s. 125–136.

⁴¹ J. ATAMAN, *Zarys dziejów diecezji przemyskiej obrządku łacińskiego*, Przemysł 1985; G. BŁASZCZYK, *Diecezja żmudzka od XV do początku XVII w. Ustrój*, Poznań 1993; A. KOPICZKO, *Ustrój i organizacja diecezji warmińskiej w latach 1525–1772*, Olsztyn 1993; J. KRĘTOSZ, *Organizacja archidiecezji łwowskiej obrządku łacińskiego od XV w. do 1772 roku*, Lublin 1986; B. KUMOR, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 1–4, Kraków 1998–2002; A. LIEDTKE, *Zarys dziejów diecezji chełmińskiej*, „Nasza Przeszłość”, 34 (1971), s. 59–116; J. MUCHA, *Organizacja diecezji kamienieckiej do roku 1795*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne”, 30 (1983), z. 4, s. 61–284; L. KRÓLIK, *Organizacja diecezji łuckiej i brzeskiej od XVI do XVIII wieku*, Lublin 1983; J. OCHMAŃSKI, *Biskupstwo wileńskie w średniowieczu. Ustrój i uposażenie*, Poznań 1972.

⁴² *Corpus Iuris Canonici*, ed. A. FRIEDBERG, Lipsiae 1879. Odębne rozdziały poświęcone prawu patronatu znajdowały się w Dekretach Grzegorza IX, w Księdze Szóstej oraz w Klementynach.

⁴³ *Conciliorum Oecumenicorum Decreta*, cur. J. ALBERIGO, Basileae 1962 (w szczególności 25 sesja soboru).

⁴⁴ Zbiory Jana Wężyka (1628–1630) oraz K. Żurawskiego (1881–1883) w częściach poświęconych prawu patronatu zajmują się głównie jego funkcjonowaniem, a przede wszystkim problemem nadużyć ze strony patronów beneficjów. Nieco więcej informacji o strukturze i źródłach patronatu można znaleźć w statutach kapituł i kolegiów niższego kleru katedralnego

nosi natomiast traktat Cesare Lambertinusa (*Tractatus de iure patronatus*), wydany po raz pierwszy w Wenecji w 1572 roku⁴⁵. W kanonistyce polskiej podstawowe znaczenie miał wykład Pawła Piaseckiego *Praxis episcopalis*, wydany po raz pierwszy w Wenecji w 1611 roku⁴⁶.

Obok ustawodawstwa kościelnego i kanonistyki, podstawowym źródłem wykorzystywanym w pracy były księgi beneficjów, akta wizytacyjne oraz sądowne kościelne. Wizytacje parafii systematycznie poruszały zagadnienie prawa patronatu. Informacje podawane w nich są jednak dość lakoniczne i ograniczają się najczęściej jedynie do podania tożsamości patrona beneficjum. Tylko w wyjątkowych sytuacjach podają uzasadnienie posiadania przez określoną osobę lub instytucję prawa patronatu. Cennym wzbogaceniem wzmianek wizytacyjnych były informacje zawarte w aktach sądowych. Obok dokumentów prezentacyjnych i instytucyjnych znajdują się w nich także wpisy spraw o prawo patronatu oraz o beneficja. Duchowieństwo, walcząc w sądach biskupich o parafie czy kanonie, posługiwało się często argumentem „lepszego” i „ważniejszego” dokumentu prezentacyjnego. Systematyczna analiza nowożytnych wizytacji oraz akt biskupich i sądowych („episcopalia” i „officialia”) nie była możliwa w odniesieniu do wszystkich diecezji Rzeczypospolitej. Z tego powodu został dokonany wybór akt zróżnicowanych zarówno pod względem geograficznym, jak i chronologicznym.

Dla przedstawienia struktury prawa patronatu beneficjów przy kościołach katedralnych i kolegiackich, obok akt wizytacyjnych i sądowych zostały wykorzystane relacje biskupów do Rzymu oraz statuty kapitulne, szeroko uzupełnione informacjami zaczerpniętymi z literatury przedmiotu. Patronat parafii oraz kościołów filialnych i kaplic publicznych w skali całej Rzeczypospolitej został przedstawiony na podstawie zestawienia S. Litaka dla II połowy XVIII wieku⁴⁷. Obszary o wyjątkowej i interesującej strukturze patronatu, np. wyróżniające się przewagą patronatu duchownego, zostały zanalizowane dodatkowo na podstawie wizytacji z XVII i XVIII wieku.

Przedmiotem prezentowanej rozprawy jest zjawisko patronatu w Rzeczypospolitej w czasach nowożytnych (od XVI do XVIII wieku). Ponieważ pro-

i kolegiackiego. W pracy zostały wykorzystane m.in. wydane statuty kapituły katedralnej płockiej (*Statuty kapituły katedralnej w Płocku z 1784 roku*, oprac. W. GÓRALSKI, Lublin 1982) i chełmskiej (P. PAŁKA, *Nieznane statuty katedralnej kapituły chełmskiej obrządku łacińskiego*, „Częstochowskie Studia Teologiczne”, 9/10 [1981–1982], s. 343–362).

⁴⁵ Wykorzystywane w pracy wydanie (Venetiis 1584) zawiera ponadto cenne traktaty takich autorów, jak Rochus CURTIUS, Paulus CITADINIS i Ioannes NICOLAUS. Pełny wykaz nowożytnych traktatów kanonicznych poświęconych prawu patronatu zawarł J. SIEGLERSCHMIDT (*Territorialstaat und Kirchenregiment*, s. 317–327).

⁴⁶ W pracy zostało wykorzystane pierwsze wydanie polskie tego dzieła: Cracoviae 1627.

⁴⁷ LITAK, *Kościół łaciński*.

blematyka prawa patronatu jest bardzo obszerna i złożona, praca została ograniczona do kwestii jego źródeł i struktury. Zagadnienia postawione w książce koncentrują się wokół dwóch głównych problemów. Naczelnym i podstawowym była odpowiedź na pytanie, kto i na jakiej podstawie decydował o obsadzie beneficjów kościelnych w Rzeczypospolitej w czasach nowożytnych. Drugim celem było rozstrzygnięcie problemów metodologicznych związanych z właściwym rozumieniem prawa patronatu.

Praca omawia zjawisko patronatu jedynie z punktu widzenia statystycznego oraz formalnoprawnego. Dopiero na bazie takich ustaleń będzie możliwe podejmowanie dalszych badań związanych z funkcjonowaniem oraz realizacją praw i obowiązków wynikających z prawa patronatu, a także ze znaczeniem prawa patronatu w życiu Kościoła i społeczeństwa.

Otwierający książkę rozdział, dotyczący ściśle prawnego i potocznego rozumienia prawa patronatu, podejmuje próbę uporządkowania pojęć związanych z obsadą beneficjów kościelnych. Zrozumienie relacji między prawem patronatu a wolną kolacją, elekcją czy inkorporacją jest niezbędne dla właściwej interpretacji źródeł historycznych. Rozdział ten zawiera też typologię prawa patronatu wykorzystaną w następnych częściach pracy.

Dalsze rozdziały są poświęcone omówieniu struktury i źródeł patronatu w poszczególnych kategoriach beneficjalnych według ich hierarchii. W drugim znalazło się omówienie beneficjów katedralnych, tzn. biskupstw oraz prałatur i kanonii katedralnych. W trzecim – prałatur i kanonii kolegiackich. Przedmiotem analizy dwóch kolejnych rozdziałów są parafie oraz niższe beneficja kościelne, z podziałem na katedralne, kolegiackie i parafialne.

Przyjęta konstrukcja wynika ze ścisłego związku patronatu z systemem beneficjalnym, o którym była mowa wcześniej. Trzeba nadmienić, że zarówno charakter, jak zasięg i źródła patronatu w każdej z analizowanych grup beneficjów są nieco inne. Najważniejsza różnica polegała na tym, że w odniesieniu do beneficjów katedralnych, znacznej części kolegiackich oraz niższych można mówić o patronacie osobowym. W przypadku parafii zdecydowanie dominował natomiast patronat rzeczowy. W rozdziale drugim i trzecim, po omówieniu generalnej struktury prawa patronatu, analiza jego źródeł była prowadzona według poszczególnych kategorii patronatu (królewski, szlachecki etc.). W rozdziale poświęconym parafiom został wykorzystany przykład diecezji chełmskiej w XVII wieku, dla ukazania metod powstania, przechodzenia oraz ewentualnego zaniku prawa patronatu. Wiele z wniosków zawartych w tej części pracy można odnieść także do innych typów beneficjów, poza dziedziczeniem patronatu razem z własnością, gdyż dotyczyło ono tylko patronatu rzeczowego.

Należy podkreślić niemałe trudności metodologiczne, jakie przyniosło podejmowane zagadnienie. Podstawowy problem polegał na przedstawie-

niu, obok generalnego obrazu zjawiska oraz mechanizmów nim rządzących, źródeł prawa patronatu w odniesieniu do konkretnych beneficjów. Z tego powodu praca musiała zawierać kilka warstw analitycznych: od generalnych uwag dla całości zjawiska i jego obrazu w skali całej Rzeczypospolitej, po prezentację poszczególnych zagadnień na podstawie wybranych przykładów. Aby uniknąć „rwania” tekstu obszernymi przypisami oraz powtórzeń wynikających z wielokrotnego wykorzystywania tej samej informacji w różnych aspektach, praca została zaopatrzona w aneksy, analizujące sytuację patronatu w każdej kapitule katedralnej i kolegiackiej. W książce zostały zamieszczone także zestawienia tabelaryczne oraz prezentacje graficzne omawianych zagadnień (schematy, wykresy, mapy).

W pracy nad książką nieoceniona była pomoc bardzo wielu osób, którym w tym miejscu składam wyrazy wdzięczności. W szczególności chciałbym podziękować profesorom Wiesławowi Müllerowi i Stanisławowi Litakowi za cenne uwagi rzeczowe oraz metodologiczne. Wskazówki profesorów Andrzeja Radziwińskiego i Eugeniusza Wiśniowskiego także pozwoliły na wyeliminowanie wielu uchybień i błędów. Pragnę podziękować również pracownikom Biblioteki Uniwersyteckiej oraz Ośrodka „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne” przy Katolickim Uniwersytecie Lubelskim, bez których życzliwości i pomocy praca ta nie mogłaby powstać.

ROZDZIAŁ 1

PRAWNE I POTOCZNE ROZUMIENIE PRAWA PATRONATU

Prawo patronatu było przedmiotem badań zarówno historyków prawa kanonicznego, jak i badaczy dziejów społeczno-religijnych. Każda z tych grup dostrzegała i akcentowała inne elementy tego złożonego zjawiska. Historycy prawa kanonicznego skupiali się przede wszystkim na rozwoju ustawodawstwa oraz analizowali liczne traktaty kanoniczne. Historycy Kościoła uwzględniali natomiast społeczny kontekst prawa patronatu oraz jego rolę w organizacji życia religijnego. Obie grupy badaczy, mimo wspólnego przedmiotu badań, posługiwały się odmiennymi znaczeniami tego pojęcia.

Analiza źródeł i struktury prawa patronatu, która mieści się w społeczno-religijnym nurcie badań nad tym problemem, winna odwoływać się także do najważniejszych źródeł normatywnych oraz ustaleń kanonistów. Pozwoli to na uniknięcie nieporozumień oraz właściwą interpretację akt wizytacyjnych oraz sądowych kościelnych. Pojęcia, które w myśl prawa kanonicznego miały swój ściśle określony sens, nabierały w nich często nowego znaczenia, czasami bardzo odległego od właściwego. Automatyczne przenoszenie języka źródeł do prac historycznych spowodowało wyraźny chaos terminologiczny w zakresie obsady beneficjum kościelnego. Najlepszym przykładem może być tutaj zamienne używanie określeń „patron” i „kolator” kościoła¹.

Dotychczasowe opracowania ujmowały zagadnienie prawa patronatu przede wszystkim w aspekcie obsady beneficjum kościelnego. Wynikało to z faktu, że prawo prezenty było najważniejszym z „owoców” prawa patronatu. Zgodnie z historyczno-prawnym modelem badań nad beneficjami było ono wpisywane w schemat podmiotu czynnego oraz prowizji zależnej. Ta-

¹ Znane z języka potocznego określenie „ławka kolatorska” było nieprecyzyjne, gdyż kolatorem beneficjów w ściśle prawnym znaczeniu był z reguły biskup, CHODYŃSKI, *Patronat w Polsce*, s. 380. Różnicę tę dostrzegali także M. KROMER: „Ci, którzy mają to prawo wyznaczania czy prezentowania kandydatów, noszą według przyjętego w jurysdykcji papieskiej zwyczajowo nazwę patronów, w języku potocznym zaś – kolatorów”, M. KROMER, *Polska, czyli o położeniu, ludności, obyczajach, urzędach i sprawach publicznych Królestwa Polskiego księgi dwie*, przeł. S. KOZIKOWSKI, Olsztyn 1977, s. 134.

kie ujęcie prawa patronatu nie pozwalało na postawienie tego problemu w centrum badań oraz pozbawiało możliwości głębszej refleksji nad jego źródłami i znaczeniem dla funkcjonowania beneficjum².

A. ROZUMIENIE PRAWNE („IUS PATRONATUS SENSU STRICTO”)

Przedmiotem prawa patronatu w rozumieniu prawnym mogło być tylko beneficjum kościelne³. Skutkiem przyjęcia takiego założenia będzie brak prawa patronatu nad kościołami katedralnymi i kolegiackimi. Nie one, lecz beneficja przy nich ufundowane (prałatury, kanonie, mansjonarie etc.) mogły być przedmiotem prawa patronatu. Prawo patronatu nie obejmowało także urzędów kościelnych, które nie miały charakteru beneficjum, np. dziekanii terytorialnej, oficjalatu, wikariatu „in spiritualibus”, wikariatu prowizyjnego⁴. Przy każdym kościele mogło znajdować się od jednego, jak w przypadku parafii, do ponad stu, jak przy niektórych kościołach katedralnych, beneficjów podlegających prawu patronatu. Istniało też wiele kościołów i kaplic bez beneficjów, które były obsługiwane przez zakonników lub duchowieństwo z innych kościołów. Wobec nich prawo patronatu także nie funkcjonowało.

Podział beneficjów kościelnych na patronackie, elekcyjne i wolne wskazuje, że nie wszystkie beneficja podlegały prawu patronatu⁵. Jednoznaczne rozstrzygnięcie kwestii, czy prawo patronatu funkcjonowało w odniesieniu

² Zob. A. VETULANI, *Benefices en Pologne*, w: *Dictionnaire de droit canonique*, t. 2, Paris 1949, kol. 610–612, a wśród prac szczegółowych m.in. GÓRALKI, *Kapituła katedralna w Płocku*; LUTYŃSKI, *Kapituła katedralna w Poznaniu*; LIBROWSKI, *Kapituła katedralna wrocławska*; KRÓLIK, *Kapituła kolegiacka w Warszawie*; T. PIERONEK, *Organizacja prawna kapituły kolegiackiej św. Anny w Krakowie*, Lublin 1960 (mps KUL).

³ Najstarsza z definicji prawa patronatu odnosi to zjawisko do beneficjów: „Ius patronatus est auctoritas seu potestas proveniens ex beneficiis ante consecrationem ecclesiae collatis”, Gottofredo da TRANI, *Summa super titulis decretalium novissime cum repertorio et numeris principalem et emergentium questionum impressa*, Lyon 1519 (wykorzystano wydanie: Darmstadt 1968), s. 157; WAHRMUND, *Kirchenpatronatrecht und seine Entwicklung in Österreich*, t. 2, s. 248: „und nur darüber herrscht Einigkeit, dass das regelmässige Object des Patronats die den Beneficialcharakter an sich tragenden kirchlichen Institute bilden, während an den meisten anderen kirchlichen Aemtern, Anstalten oder Sachen ein Patronat überhaupt unzulässig ist”.

⁴ Potwierdza to opinia o wikariuszach kolegiackich w Zamościu zawarta w komentarzu prawnym z II połowy XVIII wieku: „Debet ergo illa generalitas intelligi in sensu accomodo conformiter iuri et praxi nimirum de beneficiis in titulum erectis vel erigendis, qualia sunt praepositurae, plebaniae, ecclesiae hospitalares, ad quae utique de iure acquiritur ius patronatus ex fundatione constructione dotatione ac per consequens, quae conferuntur praevia praesentatione, ut patet ex voce praesentandi, non vero per provisionem officiose inscriptam, qualiter conferebantur ad haec usque tempora vicariatus ecclesiae collegiatae et conferri solent vicariatus in ecclesiis parochialibus”, WAPL. Zesp. Kol. Zam., nr 64, s. 2.

⁵ FERRARIS, *Prompta bibliotheca*, t. 1, kol. 1087.

do wszystkich beneficjów czy tylko do pewnej ich części, wymaga ukazania tego zjawiska w kontekście organizacji Kościoła i jego sytuacji prawno-majątkowej⁶.

Interesującą i pożyteczną perspektywę badawczą nad prawem patronatu narzucają postanowienia soboru trydenckiego. Ostatnia, 25. sesja soboru w części dyscyplinarnej poświęcona była właśnie tym zagadnieniom. Celem zarządzeń było określenie warunków powstawania prawa patronatu oraz uporządkowanie sytuacji prawnej przy beneficjach już istniejących. We wszystkich postanowieniach widać chęć wyjaśnienia sytuacji patronatu, a gdzie to możliwe – uwolnienia beneficjów od niego. Sobór określił środki, które mogły takie prawo potwierdzić: dokumenty fundacyjne i dotacyjne oraz wielokrotne prezenty. W przypadkach wątpliwych winny być to prezenty zrealizowane przez ostatnie 50 lat i potwierdzone dokumentami. Wszystkie patronaty nie potwierdzone przez środki opisane powyżej, sobór trydencki zniósł i zlikwidował⁷.

⁶ Prawo patronatu od samego początku funkcjonowało jako „res temporalis spirituali annexa” i podlegało sądom duchownym, P.G. CARON, *Patronato ecclesiastico*, w: *Novissimo Digesto Italiano*, vol. 12, Torino 1965, s. 704. W praktyce problem jurysdykcji w sprawach o patronat jest dość złożony i wpisuje się w szerszą polemikę, jaka toczyła się w czasach nowożytnych wokół kompetencji sądów duchownych i świeckich. W *Korekturze Taszyckiego z 1532 roku* znajdujemy wyraźne przypisanie spraw związanych z prawem patronatu jurysdykcji kościelnej: „Causae autem spirituali annexae sunt: iurispatronatus et dotis post divortium restituendae et repetendae”, *Correctura statutorum et consuetudinum regni Poloniae anno MDXXXII decreto publico per Nicolaum Taszycki, Bernardum Maciejowski, Georgium Myszkowski, Benedictum Izdbiński, Albertum Policki et Nicolaum Koczanowski confecta et Conventioni generali regni anno MDXXXIV proposita*, ed. M. BOBRZYŃSKI, Cracoviae 1874, s. 27 (*Starodawne prawa polskiego pomniki*, t. 3). Potwierdzenie tego można znaleźć także w opisie Polski Marcina KROMERA, który przypisywał sądom kościelnym rozstrzyganie konfliktów wokół prawa patronatu. Już u niego jednak pojawia się problem jurysdykcji, gdyż sprawy o patronat mogły znaleźć się także w urzędzie grodzkim wbrew prawu pozywających świeckiego przed sąd kościelny”, KROMER, *Polska, czyli o położeniu*, s. 141, 145. W II połowie XVIII wieku, w ogniu polemiki o miejscu i roli stanu duchownego oraz własności kościelnej w Polsce, pojawiły się projekty całkowitego podporządkowania spraw patronackich jurysdykcji sądów świeckich („tudzież w sprawach z własności y iakiey differencyi gruntów pochodzących osoby duchowne w sądach świeckich przyzwoitych odpowiadać mają”, *Zbiór praw sądowych przez ex-kanclerza Andrzeja ordynata zamojskiego ułożony i w roku 1778 drukiem ogłoszony*, wyd. W. DUTKIEWICZ, Warszawa 1874, s. 42; „Sprawy de iure patronatus należą jedynie do sądu świeckiego”, H. KOŁŁATAJ, *Prawo polityczne narodu polskiego*, w: tenże, *Listy Anonima i Prawo polityczne narodu polskiego*, t. 2, Warszawa 1954, s. 270) lub sądów mieszanych, takich jak „iudicium compositum” według pomysłu W. Bogdanowicza (*Kodeks Stanisława Augusta. Zbiór dokumentów*, wyd. S. BOROWSKI, Warszawa 1938, s. 296, 303). Zob. też. M. TARNAWSKI, *Kodeks Zamojskiego na tle stosunków kościelno-państwowych za czasów Stanisława Augusta*, Lwów 1916.

⁷ „Reliqui patronatus omnes in beneficiis (...) in totum prorsus abrogata et irrita [podkr. autora], cum quasi possessione inde secuta, intelligantur”, sess. 25, c. 9, de ref. (*Conciliorum oecumenicorum decreta*, s. 766).

Za przejmowanie uposażenia beneficjum przez patrona oraz sprzedaż prawa patronatu sobór przewidział, oprócz kary ekskomuniki, także pozbawienie prawa patronatu. Ponadto anulował wszystkie połączenia beneficjów wolnych z beneficjami patronackimi, które nie uzyskały jeszcze pełnej mocy prawnej i powodowały podporządkowanie tych pierwszych prawu patronatu. Nakazywał także biskupom zweryfikowanie i kontrolę tego typu połączeń oraz patronatów uzyskanych w ciągu ostatnich 40 lat nad beneficjami wcześniej wolnymi. W przypadku odkrycia, że prawo patronatu zostało ustanowione bez oczywistej potrzeby tych beneficjów czy kościołów, ustawa nakazywała jego odwołanie i przywrócenie beneficjum „in pristinum libertatis”⁸.

Wszystkie te decyzje świadczą dobitnie o chęci ograniczenia prawa patronatu. Twórcy ustaw soborowych posługiwali się istotnym podziałem beneficjów na dwa typy: „beneficia patronata” i „beneficia libera”⁹. Prawo patronatu w świetle ustaw trydenckich było ograniczeniem, czasami koniecznym z punktu widzenia materialnego funkcjonowania Kościoła, wolnej dyspozycji beneficjami kościelnymi przez ich zwierzchnika (najczęściej był to biskup i papież, w sytuacjach wyjątkowych inni duchowni). W podobnym duchu prezentowali prawo patronatu kanoniści. Według Pawła Piaseckiego było ono jednym z czterech elementów – obok rezerwacji papieskich, przywilejów legatów i nuncjuszy oraz elekcji przez kapituły – które ograniczały biskupa w wolnej dyspozycji beneficjami kościelnymi¹⁰.

Podział beneficjów na patronackie, elekcyjne i wolne oraz treść ustaw trydenckich pokazują, że nie wszystkie beneficja podlegały prawu patronatu. Pewna ich część pozostawała w wolnej dyspozycji władzy kościelnej i nie

⁸ Sess. 25, c. 9, de ref. (tamże, s. 766–767).

⁹ Przykładem takiego podziału w praktyce kościelnej może być dokument fundacyjny kościoła w Liwenmujzy w diecezji inflanckiej, gdzie wyraźnie został określony charakter powoływane go do istnienia kościoła parafialnego: „in perpetuum consequenterque dictam ecclesiam parochialem Livenmuyzensem patronatam et non liberam [podkr. autora] agnoscimus”, *Akta wizytacji generalnej diecezji inflanckiej i kurlandzkiej czyli piltyńskiej z 1761 roku*, wyd. S. LITAK, Toruń 1998, s. 177.

¹⁰ PIASECKI, *Praxis episcopalis*, s. 476–506. Relacje między beneficjum wolnym i patronackim dobrze przedstawia C. LAMBERTINUS w swoim traktacie o prawie patronatu: „(...) propterea dicerem, distincte positam per me supra procedere, ut quamvis ecclesia qualibet praesumat patronata respectu suae originis, ex qua praesumptione quis ex praescriptione ius patronatus acquirere potest, nihilominus successivis temporibus praesumetur libera, vel patronata iuxta modum, qui servatur in providendo illi, aut per viam praesentationis per quasi possidentes et dicetur patronata, cum consultationibus hoc titulis, aut via dioeclesana, puta per electionem, vel collationem, et non censebitur patronata (...)”. W jego opinii każde beneficjum z racji powstania posiadało swojego patrona, jednak „ex cursu temporis illa prima praesumptio fuit anihillata per subsequentes actus, quia habita fuit pro libera et provisiva per dioeclesanum”, LAMBERTINUS, *Tractatus de iure patronatus*, ks. 1, k. 176–176v. O metodach, które mogły spowodować zmianę charakteru beneficjum z patronackiego na wolne, m.in. o wygaśnięciu prawa patronatu, będzie mowa w dalszej części pracy.

była przedmiotem tego prawa. Należy postawić w tym miejscu kwestię, które z nich podlegały temu prawu, a które nie, i co decydowało o tej podległości. Idąc za cytowanym wyżej prawnym podziałem beneficjum oraz literaturą kanoniczną, można stwierdzić, że prawem patronatu nie były objęte beneficja samodzielnie obsadzone przez władzę kościelną („libera”) oraz obsadzone przez elekcję („electiva”). Odrębne zagadnienie stanowi wpływ inkorporacji beneficjum na prawo patronatu, o czym będzie mowa dalej.

Wyłączenie spod prawa patronatu beneficjów wolnych wiąże się ściśle z problemem patronatu biskupiego. Zgodnie z prawem kanonicznym biskup nie mógł być patronem beneficjów w swojej diecezji z tytułu pełnionej funkcji i sprawowanej nad nimi jurysdykcji duchownej. Mógł nim zostać jedynie w sytuacji, gdy z dóbr biskupich został ufundowany lub wybudowany kościół¹¹. Patronat biskupi mógł występować także w sytuacji, gdy biskup wszedł w posiadanie dóbr, z którymi było związane prawo patronatu.

Rozstrzygnięcie, czy dane beneficjum podlegało patronatowi biskupa czy było wolnej kolacji, zależało od źródeł i podstawy obu uprawnień. Było to czasami dość trudne. Jako przykład można podać dwie prałatury przy katedrze wileńskiej, scholasterię i kantorę, ufundowane przez biskupa Jana „z książąt litewskich” w 1522 roku. Relacja z 1733 roku mówi:

„Ius patronatus et provisio scholastici, cantoribus (...) spectat ad me solum et successores meos episcopos Vilmenses”,

zaś relacja z 1767 roku:

„Capitulum cathedrale Vilmense praelatos habet sex: praepositum (...) scholasticum et cantorem, duo ultimi sunt iuris liberi collativi”¹².

Trudno jednoznacznie stwierdzić, czy prebendy te były wolnej kolacji, czy podlegały patronatowi biskupa wileńskiego. Za patronatem biskupim przemawia fundacja prałatur z dóbr stołowych oraz prezenta na scholasterię wileńską, udzielona Janowi Kukrowiczowi przez biskupa wileńskiego, na podstawie której 27 lipca 1586 roku został on instytuowany na tę prebendę przez oficjała wileńskiego¹³.

¹¹ „(...) quod nec episcopus in ecclesiis fundatis intra limites suae dioecesis habet iuspatronatus, nisi fundaverit, construxerit, et dotaverit aliquam ecclesiam (...)”, LAMBERTINUS, *Tractatus de iure patronatus*, ks. 1, k. 78. Nie stanowi problemu prawo patronatu biskupa poza swoją diecezją, gdyż jest ono w tej sytuacji ograniczeniem jurysdykcji właściwego biskupa ordynariusza. Również patronat biskupa nad kościołami w swoich dobrach rodowych nie budzi wątpliwości, gdyż biskup występuje wtedy jako osoba prywatna, a patronat ma charakter świecki. Przedmiotem rozważań jest tutaj tylko patronat biskupa w swojej diecezji. Na problem wolnej kolacji i patronatu biskupiego zwrócił uwagę także RITTNER, *Prawo kościelne katolickie*, t. 1, s. 327, 330, 338.

¹² *Relationes status dioecesium in Magno Ducatu Lithuaniae*, t. 1, ed. P. RABIKUSKAS, Romae 1971, s. 87, 118, 202.

¹³ J. KURCZEWSKI, *Kościół zamkowy czyli katedra wileńska*, t. 3, Wilno 1916, s. 67.

Prawem patronatu, w ścisłym jego znaczeniu, nie były objęte też beneficja elekcyjne¹⁴. Chodzi tutaj przede wszystkim o prebendy w kapitułach katedralnych, które powinny być obsadzane przez wybór całego kolegium lub przez tzw. „collatio simultanea”, tj. wspólną decyzję kapituły i biskupa¹⁵. Obok nich mogły istnieć oczywiście prebendy, które podlegały patronatowi z racji fundacji dokonanych przez osoby prywatne lub instytucje. Prawo patronatu ograniczało w tych przypadkach władzę kapituły i biskupa¹⁶.

¹⁴ Podstawowa różnica między prawem patronatu i wynikającym z niego prawem prezenty a elekcją („electio”) polegała na pochodzeniu obu tych uprawnień. Prawo prezenty wywodziło się z prawa patronatu, natomiast elekcja, podobnie jak wolna kolacja, z prawa powszechnego: „(...) nam praesentatio provenit ex iurepatronato acquisito per patronum ex illis causis, puta fundatione, constructione vel dotatione, ut diximus supra (...) electio vero provenit ex iure canonicae canonice collato”. Różne było też znaczenie i skutek prawny obu działań. Elekcja była określana jako właściwa „quando canonici alicuius ecclesiae eligunt praebendam, et per eum transfertur ius in re”, natomiast prezenta „quando proprie ad patronos iuspatronatus seu praesentandi habentes spectat, nec per eam transfertur aliquod ius spirituale in praesentatum, sed solum si praesentatus est idoneus institui debet per superiorem (...) habet tamen praesentatus ius ad rem et non in re”. LAMBERTINUS wymienia ponadto aż 33 elementy, które odróżniały te dwa uprawnienia, np. prawo prezenty mogły realizować osoby duchowne i świeckie, pojedyncze lub w grupach (kolegia), prawo elekcji przysługiwało zaś tylko kolegiom duchownym; prezenta mogła odbywać się alternatywnie, co nie było możliwe w przypadku elekcji, gdzie obowiązywała zasada większości głosów; elekcja uwzględniała głos samego kandydata, gdy wchodził on w skład kolegium wybierającego, co nie miało miejsca w przypadku prezenty; prezenta mogła być dokonana przez prokuratorów lub za pomocą dokumentu, natomiast elekcja tylko osobiście; elekcja musiała odbywać się na zgromadzeniu elektorów, natomiast prezenta niekoniecznie; wymogiem była też obecność osoby prezentowanej, podczas gdy wybierać można było także osobę nieobecną; różne były okresy przewidziane przez prawo na przeprowadzenie elekcji (w kościołach katedralnych – 3 miesiące, przy niższych beneficjach – 6 miesięcy) i na dokonanie prezenty (świeccy – 4 miesiące, duchowni – 6 miesięcy); biskup miał prawo obsadzić urząd po wygaśnięciu terminu prezenty, natomiast w przypadku sporu elekcyjnego musiał czekać na rozstrzygnięcie; prezenta była potwierdzana przez instytucję, natomiast elekcja przez konfirmację, LAMBERTINUS, *Tractatus de iure patronatus*, ks. 2, k. 2v–3v, 5–5v.

¹⁵ „Imo omnes praebendae Ecclesiae Cathedralis de iure praesumuntur esse simultaneae collationis Episcopi cum Capitulo (...) vel quandoque habent alternativam collationem Episcopi et Capitulum ex concordia (...) sicut et plures patroni possunt sibi instituere alternatam super praesentando”, PIASECKI, *Praxis episcopalis*, s. 506.

¹⁶ Źródła przynoszą przykłady wyraźnego podziału prebend w kapitułach na patronackie („patronatae”) oraz obsadzane z mocy prawa powszechnego („collativae”). Te drugie obejmowały prebendy obsadzane samodzielnie przez biskupa („libera collatio”) lub przy współpracy kapituły („electio”, „collatio simultanea”). Według relacji o stanie diecezji z 1769 roku, wszystkie prebendy w kapitule wrocławskiej, poza prepozyturą i dwoma kanonikatami, były „collativae”. Z wizytacji katedry z 1760 roku wynika jednak, że pojęcie „collativae” obejmowało zarówno dwa archidiaconaty i kanonię kaznodziei „iuris electivi”, jak i pozostałe prałatury i kanonie „collationis liberae”, ACC. Relacje o stanie diecezji wrocławskiej, 1769; ADWł. Wiz21c, s. 29. Podobna sytuacja była w kolegiacie kruszwickiej, gdzie według relacji z 1768 roku wszystkie prebendy poza prepozyturą patronatu królewskiego były „collativae”. W następnej relacji, z 1781 roku, prebendy „collativae” zostały podzielone na archidiaconat „iuris electivi” oraz pozostałe beneficja „collationis liberae”, *Monumenta historica dioecesis Wladislaviensis*, ed. S. CHODYŃSKI, t. 1–25, Wladislaviae 1881–1912, t. 9, s. 8.

Przykładem funkcjonowania w praktyce podziału beneficjów na patronackie, wolne i elekcyjne mogą być prebendy w kapitule katedralnej włocławskiej. Wśród 26 prałatur i kanonii odnotowanych przez wizytację w 1760 roku, większość była wolnej kolacji biskupa. Prepozytura i dwie kanonie podlegały patronatowi królewskiemu. Dwa archidiaconaty oraz kanonia kaznodziei były obsadzane poprzez wybór kapituły¹⁷. Podobny podział prebend występował w innych kapitułach w Polsce¹⁸.

Odrębnym zagadnieniem jest wpływ zjawiska inkorporacji na prawo patronatu. Ulrich Stutz w swoim klasycznym stwierdzeniu nazwał inkorporację „drugą córką prawa własności nad kościołami i młodszą siostrą prawa patronatu”¹⁹. Przyczyny inkorporacji ówczesne piśmiennictwo określało jako „necessitas vel utilitas Ecclesiae”²⁰. Mogły to być: brak środków na samodzielne utrzymanie beneficjanta; niemożność naprawy zniszczonego kościoła; wyludnienie parafii na skutek wojen; tak mała odległość między niewielkimi parafiami, że jeden duchowny był w stanie obsłużyć wszystkich wiernych każdej z nich; chęć zakończenia jakiegoś trudnego sporu między dwoma kościołami itp.²¹

Biskup mógł łączyć beneficja swojej diecezji, stosując się do pewnych reguł i wymagań prawnych, postawionych głównie przez sobór trydencki. Problem był dość istotny, gdyż znaczna część tzw. beneficjów mniejszych czy też parafii uzupełniała masę majątkową klasztorów, kapituł czy biskupstw. Oj-

¹⁷ „Praelaturae omnes praeter praeposituram quae est iurispatronatus Regii et archidiaconatus, qui sunt electivi; item canonicatus praeter duos iurispatronatus Regii, quos adpraesens possident perillustres Jeżewski et Nałęcz, sunt collationis libera. Canonicatus item cum onere concionandi, quem adpraesens possidet perillustris Lasocki IUD est electivus per capitulum [podkr. autora]”, ADWi. Wiz21c, s. 29.

¹⁸ Na przykład kapituła katedralna plocka: „Praepositus et custos instituuntur ad praesentationem regis, archidiaconi ex duobus candidatis ab episcopo propositis creantur a capitulo per electionem. Caeterae dignitates sunt liberae collationis”, ACC. Relacje biskupów plockich, 1778; kapituła kolegiacka w Warszawie: „Ius praesentandi praelatos et canonicos est maiori ex parte penes serenissimum regem, scholasticus autem et cancellarius nec non canonici doctorales collationem suam a loci ordinario sortiuntur. Canonicus concionator a capitulo eligitur et per loci ordinarium instituitur”, ACC. Relacje biskupów poznańskich, 1783; Bardzo interesującą informację przynosi opis archidiaconatu kamienieckiego zawarty w wizytacji biskupa Sierakowskiego z 1741 roku: „Iuspatronatus huius dignitatis ad nullum spectat [podkr. autora], sed rite et legitime ius electivum ad venerabile capitulum unius ex duobus, ab illustrissimis episcopis pro tempore existentibus candidatis porrigendis, ex possessione antiqua et iure pluribus ecclesiis cathedralibus serviente pertinet”. Ta sama wizytacja o kancelarii mówi: „Iuspatronatus nullum [podkr. autora] isti dignitati est annexum, sed est libera dispositionis episcopalis”, BPANKr. sygn. 2002, s. 50, 52.

¹⁹ Za W.M. PLÖCHL, *Geschichte des Kirchenrechts*, t. 2, München 1960, s. 371.

²⁰ FERRARIS, *Prompta bibliotheca*, t. 7, kol. 1293–1294. Paweł PIASECKI dodaje do tego jeszcze „pauperitas” (PIASECKI, *Praxis episcopalis*, s. 562).

²¹ P. HINSCHIUS, *System des katholischen Kirchenrechts*, t. 2, Berlin 1878, s. 417–418.

cowie soboru trydenckiego, świadomi tego problemu, kwestii łączenia beneficjów poświęcili wiele miejsca w swoich dekretach „de reformatione”²². Ważnym ograniczeniem kompetencji biskupa był zakaz wcielania parafii do kapituł katedralnych i kolegiackich²³. Ponadto zabronione było łączenie beneficjów dwóch różnych diecezji, beneficjów wolnej kolacji z podlegającymi patronatowi, zaś prebendy podlegające prawu patronatu winny być inkorporowane za zgodą patronów²⁴.

Należy podkreślić zamiennie używanie w źródłach sformułowań „incorporatio” i „unio”. Bliższe teorii prawnej i traktatom kanonicznym jest sformułowanie „unio beneficiorum”. Dominuje ono zdecydowanie zarówno w ustawodawstwie trydenckim²⁵, jak i w kanonistyce potrydenckiej²⁶. Jeszcze Kodeks Prawa Kanonicznego z 1917 roku posługuje się tylko określeniem „unio beneficiorum”²⁷. Pojęcie inkorporacji, nieobecne w ustawodawstwie, występowało szeroko w praktyce kościelnej oraz piśmiennictwie historyczno-prawnym²⁸. Ujmuje ono inkorporację jako szczególny rodzaj „unio beneficiorum”. O ile jednak określenie „unio” dotyczyło połączenia dwóch lub więcej beneficjów, to „incorporatio” oznaczało połączenie beneficjum z osobą prawną nie mającą charakteru beneficjum, np. kolegium kapitulnym, klasztorem, seminarium²⁹.

„Unio beneficiorum” dzieli się zazwyczaj na trzy kategorie, wynikające z różnych relacji, jakie połączenie tworzyło między beneficjami: „unio aequae principalis” („per aequalitatem”), „unio per subiectionem” („per accessionem”, „subiectiva”), „unio per confusionem” („translativa”, „extinctiva”,

²² Sess. 7, c. 6, 7; sess. 14, c. 9; sess. 21, c. 5; sess. 24, c. 13, 15; sess. 25, c. 9 (*Conciliorum oecumenicorum decreta*, s. 664, 693, 706, 743–745, 765–767).

²³ Sess. 24, c. 13, 15 (*Conciliorum oecumenicorum decreta*, s. 743–745); FERRARIS, *Prompta bibliotheca*, t. 7, kol. 1301–1302.

²⁴ O tych i innych wymogach prawnych inkorporacji pisze szczegółowo PIASECKI, *Praxis episcopalis*, s. 561–565; FERRARIS, *Prompta bibliotheca*, t. 7, kol. 1301–1305; HINSCHIUS, *System des katholischen Kirchenrechts*, t. 2, s. 418–419.

²⁵ Sess. 7, c. 6, 7; sess. 14, c. 9; sess. 21, c. 5; sess. 24, c. 13, 15; sess. 25, c. 9 (*Conciliorum oecumenicorum decreta*, s. 664, 693, 706, 743–745, 765–767).

²⁶ Tacy autorzy, jak L. THOMASSINUS (*Vetus et nova ecclesiae disciplina circa beneficia et beneficia-rios*, Parisii 1688, pierwsze wydanie francuskie 1678), L. FERRARIS (*Prompta bibliotheca*) czy P. PIASECKI (*Praxis episcopalis*) nie posługiwali się pojęciem „incorporatio”, tylko „unio”.

²⁷ Kodeks Prawa Kanonicznego z 1917 roku, can. 1419–1425, zob. także komentarz F. BĄCZKIEWICZA (*Prawo kanoniczne*, t. 1, Opole 1957, s. 345–347).

²⁸ D. LINDNER, *Die Lehre von der Inkorporation in ihrer geschichtlichen Entwicklung*, München 1951, s. 1.

²⁹ „Eine besondere und eigenthümliche Art der unio bildet die im Mittelalter überaus häufig vorgekommene incorporatio”, HINSCHIUS, *System des katholischen Kirchenrechts*, t. 2, s. 396; tamże, s. 417–436 (§ 108. *Die Union im eigentlichen Sinne*), 436–455 (§ 109. *Die Inkorporation*); BĄCZKIEWICZ, *Prawo kanoniczne*, t. 1, s. 346–347.

„extinctiva et plenaria”). Podział inkorporacji wynika zaś ze stopnia podporządkowania beneficjum osobie prawnej (kolegialnej lub nie), do której zostało ono inkorporowane: „incorporatio quoad temporalia” („minus plena”) lub „incorporatio quoad temporalia et spiritualia” („plena”, „pleno iure”). Kanonistyka zna również trzecią kategorię: „incorporatio plenissima” („plenissimo iure”), lecz została ona wprowadzona dość późno i występowała bardzo rzadko³⁰.

Połączenie dwóch beneficjów („unio beneficiorum”), o ile nie likwidowało jednego z nich, powodowało podporządkowanie obu temu samemu patronatowi. W praktyce oznaczało to zrzeczenie się przez jednego z patronów swoich uprawnień lub uznanie praw patronów obu łączonych beneficjów, które było wykonywane wtedy wspólnie („cumulative”) lub przemiennie („simultaneum”). Dość często zdarzało się, że takie połączenie następowało jednocześnie z erekcją nowego beneficjum. Wówczas patronat trafiał całkowicie lub częściowo w ręce osoby, która godziła się na erekcję nowego beneficjum na podstawie uposażenia tego, nad którym posiadała prawo patronatu. Można powiedzieć, że połączenie dwóch beneficjów oznaczało wówczas likwidację patronatu aktywnego i powstanie patronatu pasywnego względem jednego z nich³¹.

Dość niejasną kwestią pozostaje los prawa patronatu w przypadku inkorporacji, które występowały znacznie częściej od łączenia beneficjów („unio

³⁰ Szczegółowy opis typów unii i inkorporacji zawiera obszerna literatura prawno-historyczna, głównie niemieckojęzyczna, HINSCHIUS, *System des katholischen Kirchenrechts*, t. 2, s. 417–455; LINDNER, *Die Lehre von der Inkorporation*, s. 47–54, 77–78; RITTNER, *Prawo kościelne katolickie*, t. 1, s. 308–311; BAŹKIEWICZ, *Prawo kanoniczne*, t. 1, s. 345–347. Również ostatnie prace posługują się przytoczonymi wyżej kategoriami: C. BRUECKNER, *Die ländliche Pfarrbenefizium im hochmittelalterlichen Erzbistum Trier*, 1997, <http://webdoc.sub.gwdg.de/diss/2000/brueckner/kap3.pdf> (13 maja 2003), s. 166–167.

³¹ Przykładem tego może być inkorporacja parafii w Młodzawach do nowo erygowanej scholasterii w Pilicy: „(...) incorporavimus, ipsamque [parafię w Młodzawach] cum scholasteria erecta compatibilem, et unum beneficium esse et fore, atque institutione simultanea, salvo iure patronatus passivo iuxta legem erectionis praepositurae Młodzaviensis, ita ut institutus ad scholasteriam sit simul et censeri debeat natus praepositus Młodzaviensis (...). Ius patronatus et praesentandi ad scholasteriam huiusmodi tam ex primaeva sua erectione vacantem, quam quoties eam in futurum vacare contigerit, suprascripto illustri magnifico marchioni Myszkowski ipsiusque successoribus marchionibus reservavimus”, AKMK. AEp. 89, s. 367, 386. Podobnie wyglądała inkorporacja parafii w Daleszycach do kanonii kaznodziei w Kielcach: „(...) et in supplementum praesentis foundationis ecclesiam parochialem in Daleszyce iuris patronatus capitanei Kielcensis de consensu ipsius cum omnibus iuribus (...) eidem canonico concionatori univimus, anneximus et incorporavimus ipsamque cum canonicatu erecto compatibilem et unum beneficium esse et fore, atque institutione simultanea, ita ut institutus ad canonicatum sit simul et censeri debeat natus parochus Daleszycensis (...). Ius patronatus et praesentandi ad canonicatum huiusmodi a nobis erectum venerabili capitulo ecclesiae collegiatae Kielcensis et capiteo Kielcensi pro tempore existenti reservavimus”, AKMK. AEp. 88, s. 135, 139.

beneficiorum”). Rozwiązania należy szukać w dwojakim rozumieniu patronatu, o którym wspomina chociażby Cesare Lambertinus. W ostatniej części swojego obszernego traktatu z II połowy XVI wieku wyraźnie stwierdził, że w momencie inkorporacji nie dochodzi do przeniesienia prawa patronatu, lecz do jego zaniku. Wyjątek uczynił dla kościołów parafialnych, ponieważ prezentowany był wówczas duchowny („vicarius perpetuus”) dla zadań duszpasterskich, z wyznaczoną pensją³². Podkreślił jednak, że patroni prezenty tej „non faciunt ex vi iurispatronatus naturalis et veri seu abusivi”³³.

Bezpośrednim następstwem takiego ujęcia problemu był wprowadzony wśród patronów duchownych podział na właściwych („meri”) i mających podległe sobie beneficja wraz z ich uposażeniem. Tę drugą kategorię można określić mianem patronów niewłaściwych („abusivi”)³⁴.

Praktyczne potwierdzenie opisanych wyżej teoretycznych rozważań przynosi opis parafii Wyszatyce w diecezji przemyskiej dokonany przez biskupa Sierakowskiego w 1744 roku. Stwierdził on wyraźnie, że królewskie prawo patronatu po inkorporacji tego kościoła do kolegium mansjonarzy katedralnych wygasło. Mansjonarze dokonują natomiast prezenty wikariusza wieczystego na mocy wspomnianej inkorporacji:

„Ius patronatus regium post incorporationem huius ecclesiae collegio mansjonariorum cathedralium extinctum est, et nisi ipsi vigore superscriptae incorporationis, per illustrissimum Ioannem Dziaduski episcopum Premisliensem anno 1557 die mercurii 25 augusti approbatae, vicarium perpetuum instituendum illustrissimis loci ordinariis praesentant [podkr. autora]”³⁵.

Potwierdzenie braku prawa patronatu nad parafiami inkorporowanymi można znaleźć także w Tabelach Załuskiego. W parafiach Busko, Krzyżanowice oraz Pińczów (dek. Kije w diecezji krakowskiej) w rubryce „iuspatro-

³² C. LAMBERTINUS (*Tractatus de iure patronatus*, ks. 3, k. 31v–32) podaje inkorporację jako piątą i ostatnią przyczynę wygaśnięcia prawa patronatu: „Quinta est causa, si ecclesia patronata unitur, conceditur alteri ecclesiae liberae seu alicui pio loco vel in praebendam illius detur de consensu patroni vel concedat patronus de consensu episcopi, quia patronus non habebit ulterius in illis iurispatronatus et sic dicitur illud amisisse et non transtulisse”.

³³ Tamże. Wiele miejsca poświęca temu zagadnieniu także Rochus CURTIUS w swoim traktacie o prawie patronatu. W konkluzji stwierdza jednoznacznie, że wyznaczanie kandydata na wikarię wieczystą nie wynikało z prawa patronatu, lecz z tytułu zwierzchności, jaką miała każda instytucja czy urząd nad beneficjum inkorporowanym („hoc casu [chodzi o prawo prezenty sprawowane przez duchowieństwo zakonne nad podległą sobie parafią] praesentatio competit non ratione iurispatronatus sed ratione alterius iuris, quod habet monasterium in ecclesiam subiectam”), R. CURTIUS, *Tractatus de iure patronatus*, Venetiis 1584, k. 24.

³⁴ „Secundus erit quia ecclesiastici patroni, aliqui sunt meri patroni, aliqui habent ecclesiam cum omnibus bonis temporalibus ipsius pleno iure subiectam (...) et praesentant in illis presbyteros seu vicarios perpetuos”, LAMBERTINUS, *Tractatus de iure patronatus*, ks. 3, k. 41.

³⁵ AAPrz. AV166, k. 25–25v.

natus” występują wzmianki: „non extat quia ecclesia regularis”³⁶. Akta biskupa krakowskiego z XVIII wieku i wizytacja z 1782 roku przynoszą jednak wzmianki o instytucjach na te parafie³⁷, co może świadczyć o wykonywaniu prezydentury na innych podstawach niż prawo patronatu.

Przytoczone przykłady z diecezji krakowskiej i przemyskiej należą jednak do wyjątków. W powszechnym odbiorze utożsamiano bowiem prawo patronatu z prawem prezydentury, niezależnie od jego źródeł. Stąd też „incorporatio minus plena” faktycznie oznaczała przekazanie części majątku oraz decyzję o obsadzie parafii w ręce osoby prawnej, do której była ona inkorporowana. Poza osobami o dużej wiedzy prawnej, a do takich należał z pewnością biskup Sierakowski, nikt nie dostrzegał różnicy między prezydenturą wykonywaną z mocy prawa patronatu i tą realizowaną na podstawie inkorporacji³⁸. Podstawowa różnica między patronatem i inkorporacją leżała bowiem gdzie indziej. Inkorporacja dawała prawo użytkowania majątku beneficjum, podczas gdy prawo patronatu miało w tym zakresie bardzo ograniczony wpływ, polegający głównie na prawie alimentacji („ius alimentationis”)³⁹.

Przedstawiona wyżej, bardzo uproszczona i wymagająca z pewnością dokładnych analiz prezentacja prowadzi do bardzo istotnych wniosków odnośnie do samego prawa patronatu. Umieszczenie tego zjawiska w kontekście rozwoju systemu beneficjalnego ukazuje prawo patronatu jako rodzaj zwierzchności osób lub instytucji wobec beneficjów, nad którym rozciągała się, w myśl prawa kościelnego, jurysdykcja odpowiedniej władzy duchow-

³⁶ AKMK, AV3, parafie Busko, Krzyżanowice i Pińczów.

³⁷ AKMK. AEp. 78, k. 176v; AKMK. AEp. 80, k. 50, 273–273v.

³⁸ Na trudność w rozgraniczeniu duchownego prawa patronatu od inkorporacji wskazał wyraźnie PLOCHL, podkreślając, że jest to możliwe jedynie na płaszczyźnie formalnoprawnej (*Geschichte des Kirchenrechts*, t. 5, München 1969, s. 160). Podobną opinię wcześniej przedstawił HINSCHIUS, *System des katholischen Kirchenrechts*, t. 2, s. 634–636.

³⁹ HINSCHIUS, *System des katholischen Kirchenrechts*, t. 2, s. 636 („Was die reale Bedeutung dieser nachträglichen Inkorporationen betrifft, so kann sie nicht darin gefunden werden, dass bei dem Patronate das berechtigte Institut gar keine Nutzungsrechte an dem Vermögen der seiner Präsentation unterliegenden Kirche besass, und diese erst durch die Inkorporation erlangte”). Ograniczony wpływ patrona na dyspozycję majątkiem beneficjum potwierdza m.in. „quaestio iuridica” zawarta w protokole z wizytacji parafii w Mitawie z 1761 roku: „Quia postquam quis in suo fundo ecclesiam parochialem erexit, vel de suis bonis eam dotavit et auxit, ecclesiae donavit; illum fundum, in quo ecclesiam erexit, et illa bona de quibus dotavit et auxit, ecclesiae donavit, per consequens proprio facto dominium et proprietatem a se abdicavit et in moderatores ecclesiasticos ex natura foundationum pariarum transtulit, reservato sibi duntaxat titulo honorifico patroni seu collatoris, vigore cuius investiendum nominare et presentare potest, non potest se opponere dispositioni circa ecclesiam et fundum parochialem ecclesiae moderatorum ecclesiasticorum, cum per indirectum faceret, quod directe facere nequit, opponendo se dispositioni, disponeret, admissis autem facto proprio non datur regressus”, *Akta wizytacji generalnej diecezji inflanckiej*, s. 195.

nej (najczęściej biskupa lub papieża)⁴⁰. Zasięg tej zwierzchności zależał od czasu, miejsca, rodzaju beneficjum, rodzaju patrona oraz okoliczności jej powstania i funkcjonowania. Podstawowym elementem stanowiącym o zaistnieniu prawa patronatu była fundacja beneficjum w warunkach określonych prawem. Uprawnienie to nie płynęło z tytułu jurysdykcji duchownej, tylko stanowiło jej ograniczenie. Miało więc prawo patronatu w odniesieniu do danego beneficjum charakter umowy między odpowiednią władzą duchowną a patronem. Umowa taka mogła zostać zawiązana (np. poprzez fundację beneficjum), renegocjowana oraz rozwiązana. Jeszcze raz trzeba podkreślić, że opisany rodzaj zwierzchności nie dotyczył oczywiście wszystkich beneficjów, gdyż pewną ich częścią władza kościelna mogła dysponować w inny sposób (wolna kolacja lub elekcja).

B. ROZUMIENIE POTOCZNE („IUS PATRONATUS SENSU LATO”)

Powszechne utożsamianie w źródłach i literaturze prawa patronatu z prawem prezenty⁴¹ spowodowało rozciągnięcie tego pojęcia także poza system beneficjalny. Przedmiotem prawa patronatu w jego potocznym znaczeniu były zarówno beneficja kościelne, jak też kościoły, kaplice czy fundacje, które nie miały charakteru właściwego beneficjum, a posiadały obsadę duszpasterską. Chodzi tutaj przede wszystkim o stanowiska obsadzone przez prowizję („provisi”, „manuales”, „ad nutum amovibiles”), np. niektóre wikariaty czy mansjonarie⁴².

⁴⁰ Problem definicji prawa patronatu pozostawał przez cały okres jego istnienia przedmiotem dyskusji wśród kanonistów. Jeszcze przed ukazaniem się Kodeksu Prawa Kanonicznego w 1917 roku były trudności z określeniem, co to właściwie było: „Ius patronatus ob indolem suam vagam stricte definiri vix potest”, za: PLÖCHL, *Geschichte des Kirchenrechts*, t. 5, s. 133. Problemowi definicji poświęcił Lambertinus w swoim traktacie bardzo wiele miejsca, prezentując wszystkie stanowiska w tej sprawie od XIII do XVI wieku, LAMBERTINUS, *Tractatus de iure patronatus*, ks. 1, k. 1v–6.

⁴¹ W dokumentach fundacyjnych i erekcyjnych oraz aktach wizytacji bardzo często pojawia się sformułowanie „Ius patronatus seu praesentandi”. W. MESZYTOWICZ (*Dobra kościelne jako przedmiot uprawnień w prawie Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Wilno 1935, s. 105) uważał to za zwykłe zjawisko językowe, polegające na oznaczeniu całości przez najważniejszą jej część (synekdocha). Dodawał jednak, że było to duże uproszczenie i uważał sam patronat za zjawisko bardziej złożone. Zob. także: CHODYŃSKI, *Patronat w Polsce*, s. 384.

⁴² Nie wszystkie mansjonarie, wikarie czy niższe prebendy miały charakter właściwych beneficjów – tzw. „beneficia manualia” (HINSCHIUS, *System des katholischen Kirchenrechts*, t. 2, s. 373). Czynnikiem decydującym o ich charakterze beneficjalnym była formalna erekcja oraz sposób obsady przez instytucję kanoniczną. Przykładem mansjonarzy nie posiadających charakteru beneficjum kościelnego może być kolegium przy kolegiacie św. Jerzego w Krakowie: „Ius patronatus seu collatio illorum ad capitulum cathedralis ecclesiae Cracoviensis pertinet, instituti tamen non debent sed manualis et ad nutum amovibiles esse”, *Akta wizytacji dekanatu krakowskiego 1599*, wyd. Cz. SKOWRON, Lublin 1965 (Materiały źródłowe do dziejów Kościoła w Polsce,

Postrzeganie patronatu jako prawa wyznaczania osoby na beneficjum, bez zwracania uwagi na źródła i podstawy tego uprawnienia, prowadziło do wniosku, że wszystkie beneficja musiały podlegać temu prawu⁴³. Niezależnie bowiem od sytuacji zawsze był ktoś, kto wyznaczał kandydata na stanowisko kościelne. Z tego powodu sformułowanie „ius patronatus” pojawiało się w źródłach na oznaczenie wszelkich metod wyznaczania kandydata na beneficjum, jak: prawo prezenty, wolna kolacja, elekcja przez kapitułę. Biskupi i duchowieństwo, poza nielicznymi wyjątkami, posługiwali się właśnie takim rozumieniem prawa patronatu. Świadczą o tym wielokrotnie spotykane w źródłach określenia: „ius patronatus seu praesentandi”, „ius patronatus seu collatio”, oraz zamienne stosowanie sformułowań: „ius patronatus”, „ius praesentandi”, „collatio”, „electio”⁴⁴. Poza tym można spotkać w źródłach dość niejasne sformułowania typu „ius patronatus collativum” lub „ius pa-

t. 2), s. 16. „Liber ecclesiarum” diecezji krakowskiej z 1787 roku opisując patronat prebendy NPNMP w Czeladzi (dek. Bytom) informuje, że „post reformationem anno 1787 manualis facta praebenda et iuspatronatus extinctum”, AKapMK. I-74, s. 58. Na temat beneficjalnego charakteru wikariuszy w kolegiacie zamojskiej zob. B. SZADY, *Prawo patronatu wikariuszy kolegiackich w Zamościu w świetle „Reflexiones super iure praesentandi...” z 1770 roku*, ABMK 78 (2002), s. 221–240.

⁴³ Pogląd taki oddają zestawienia beneficjów, zarówno źródłowe, jak zawarte w literaturze (np. KUMOR, *Archidiakonat sądecki*; tenże, *Prepozytura tarnowska*; WIŚNIEWSKI, *Prepozytura wiślicka*).

⁴⁴ Najlepiej widać to na przykładzie kapituł. Królewskie prawo patronatu względem prepozytury oraz dwóch kanonii w kapitule wrocławskiej w relacji o stanie diecezji z 1685 roku zostało określone jako „collatio” (ACC. Relacje o stanie diecezji wrocławskiej, 1685), zaś w relacji z 1769 roku oraz w wizytacji z 1760 roku – jako „ius patronatus” (ACC. Relacje o stanie diecezji wrocławskiej, 1769; ADWl. Wiz21c, s. 29). W relacji o stanie diecezji płockiej z 1677 roku królewskie prawo patronatu względem prepozytury i kustodii zostało określone jako „collatio”, w 1778 roku jako „praesentatio”, zaś w 1786 roku jako „ius patronatus” (ACC. Relacje o stanie diecezji płockiej, 1677, 1778, 1786). Prebendy w kolegiacie pultuskiej, według relacji o stanie diecezji płockiej z 1677 roku – „collationis sunt laicalis”, zaś w świetle relacji z 1728 roku – „sunt iuris patronatus laicalis” (ACC. Relacje o stanie diecezji płockiej, 1677, 1728). Relacja z 1733 roku uprawnienia króla względem kanonii w kapitule wileńskiej określiła jako „ius patronatus”, natomiast relacja z 1767 roku – jako „ius collationis”, *Relationes status dioecesium in Magno Ducatu Lithuaniae*, t. 1, s. 118, 202. W relacji o stanie diecezji poznańskiej z 1783 roku uprawnienie królewskie względem prepozytury katedralnej, archidiakonu warszawskiego i jednej z kanonii zostało nazwane „ius patronatus”. W następnym zdaniu niewątpliwie identyczne z królewskim prawo rodziny Godziembów wobec jednej z kanonii nazwane zostało „collatio”: „Ad serenissimi regis iuspatronatus pertinet praepositura cathedralis et archidiaconatus Varsaviensis, nec non canonicatus fundi Krzesiny (...) nec non canonicatus fundi Godziemba, qui ad collationem familiae eiusdem stemmatis pertinet”, ACC. Relacje o stanie diecezji poznańskiej, 1783. W relacji o stanie diecezji chełmskiej z 1754 roku kustodia, kantoria i kancelaria były wolnej kolacji („custodia collationis liberae, cancellariatus et primiceriatus, hae sunt itidem collationis liberae”), zaś w 1792 roku występują jako beneficja elekcyjne („custos, cancellarius, primicerius iuris electivi capituli”). ACC. Relacje biskupów chełmskich, 1754, 1792. W rzeczywistości kantora kapituła wyznaczała samodzielnie, zaś kustosz i kanclerz wspólnie z biskupem, PAŁKA, *Pralatury i kanonie*, s. 130–137.

tronatus electivum”, które można dopuścić jedynie przy potocznym i szerokim rozumieniu patronatu⁴⁵. W znaczeniu ścisłym prawo patronatu i kolacja rozumiana jako wolna oraz prawo patronatu i elekcja wykluczały się. Powyższe uwagi potwierdzają opinię Vetulaniego, że pojęcie wolnej kolacji w polskim ustawodawstwie, a tym bardziej w praktyce kościelnej było mało wyraźne. W jego opinii biskupi uważali się przede wszystkim za patronów beneficjów, które – w ścisłym znaczeniu – były wolnej kolacji⁴⁶.

Identyfikowanie prawa patronatu z prawem prezenty likwidowało możliwość jego wygaśnięcia. Nabierało ono charakteru wieczystego i mogło być jedynie przenieszone z jednego wykonawcy na innego. Biskupi pełnili funkcję patronów z dwóch przyczyn: fundacji czy nabycia patronatu z własnością, jak również z powodu jego utraty przez właściwych patronów i realizacji uprawnień przysługujących im jako władzy kościelnej⁴⁷. Przywilej wyznaczania wikariusza wieczystego w przypadku beneficjów inkorporowanych źródła określały także mianem prawa patronatu⁴⁸.

Przedstawione potoczne pojmowanie prawa patronatu występuje w większości wizytacji kościelnych i relacji o stanie diecezji. Źródła te oddają głównie opinię duchowieństwa. Trudniej natomiast odnaleźć świadectwa źródłowe prezentujące rozumienie pojęcia „ius patronatus” wśród świeckich patronów beneficjów kościelnych. Można jednak z dużym prawdopodobieństwem przyjąć, że czuli się oni niemal właścicielami beneficjów ufundowanych przez swoich antenatów. Przemawia za tym kilka czynników. Pierwszym z nich jest geneza samego prawa patronatu, które wyrosło ze świeckiego prawa własności nad kościołami. Jeszcze źródła XV-wieczne, np. *Liber beneficiorum* Jana Długosza, zamiennie używały określeń „patronus ecclesiae” i „haeres ecclesiae”. Drugim czynnikiem wpływającym na takie pojmowa-

⁴⁵ ADWŁ. GAV77, s. 568.

⁴⁶ VETULANI, *Benefices en Pologne*, kol. 611.

⁴⁷ Sytuacja taka wystąpiła w diecezji chełmskiej w I połowie XVII wieku. Biskup chełmski wykonywał prawo patronatu w przypadku kościołów znajdujących się w dobrach biskupich: Sawin, Pawłów, Kumów, Skierbieszów, AAL. Rep60 A110, k. 8v, 12v–13, 37v–38, 142v–143; AAL. Rep60 A116, k. 33v; AAL. Rep60 A117, s. 1; AAL. Rep60 A118, k. 68v. Także w odniesieniu do kościoła parafialnego w Krośniczynie, gdzie swoje obowiązki zaniedbali właściwi patroni kościoła, dokonując prezenty plebana użył tytułu „patronus ecclesiae”, AAL. Rep60 A110, k. 24, 29; AAL. Rep60 A111, k. 12v.

⁴⁸ Dobrze pokazują to Tabele biskupa Załuskiego zawierające zestawienie beneficjów diecezji krakowskiej: przy opisie parafii Skrzyszów i Zalasowa (dekanat Tarnów) w rubryce „iuspatronatus” pojawia się sformułowanie „reverendorum vicariorum Tarnoviensum ratione incorporationis”. Podobnie było w innych parafiach inkorporowanych, np. patronat parafii w Koniemłotach (dek. Pacanów) należał do benedyktynów z Łysej Góry, do których parafia została inkorporowana w 1493 roku; patronat parafii w Zagościu (dek. Kije) należał do wikariuszy wiślickich, do których parafia została inkorporowana przed 1618 rokiem, AKMK. AV3; WIŚNIEWSKI, *Prepozytura wiślicka*, s. 77, 96.

nie patronatu przez świeckich był jego stały związek z własnością, z której wyodrębniony został pierwotny majątek beneficjum. Wśród parafii dominował zdecydowanie rzeczowy charakter prawa patronatu, a jego przechodzenie wynikało najczęściej z dziedziczenia lub nabycia majątku ziemskiego, z którym był związany. Tak nierozzerwalny związek prawa patronatu i majątku ziemskiego dawał poczucie, że był on jego integralną częścią⁴⁹. Po trzecie, doświadczenie reformacyjne wskazuje, że dziedzice traktowali prawo patronatu jako legitymację do samodzielnej dyspozycji beneficjami kościelnymi i ich majątkami⁵⁰.

C. PODSUMOWANIE: RODZAJE I KATEGORIE PATRONATU

Tabela 1. zawiera zestawienie sposobów rozumienia prawa patronatu. W źródłach kościelnych, które są podstawą tej pracy, posługiwano się w większości pojęciem patronatu przedstawionym w rubryce 2. Rzadko występują natomiast, poza traktatami kanonicznymi, wzmianki świadczące o pojmowaniu patronatu „sensu stricto” (rubryka 1).

Zestawienia statystyczne występujące w dalszych częściach pracy, dotyczące struktury prawa patronatu w poszczególnych kategoriach beneficjów, będą budowane w oparciu na potocznym rozumieniu patronatu („sensu lato”). Ich celem bowiem będzie przede wszystkim ukazanie proporcji między poszczególnymi siłami biorącymi udział w obsadzie beneficjów kościelnych. W ten sposób w statystyce zostaną utożsamione beneficja wolnej kolacji z beneficjami patronatu biskupiego, beneficja elekcyjne z beneficjami patronatu kapituł względem swoich prebend, zaś kolacja jednoczesna wzbogaci statystycznie (po 50 proc.) udział biskupa i kapituł. Należy podkreślić, że utożsamienie – dla potrzeb statystyki – wolnej kolacji, elekcji czy też kola-

⁴⁹ Ciekawe rozważania na temat znaczenia prawa patronatu dla szlachty oraz ścisłych związków z własnością zawiera rozdział: *Kościół parafialny w strukturze majątkowej – patronat* w pracy J. WRONISZEWSKIEGO, *Szlachta ziemi sandomierskiej w średniowieczu*, s. 151: „Prawo patronatu miało, jak wspominałem, wymierną wartość materialną. Należy jednak podkreślić, że jego główne znaczenie wynikało ze związku z kluczem majątkowym”; s. 154: „(...) fundatorzy, trzymając się dawnych wyobrażeń prawnych, traktowali kościół i jego uposażenie jak swoją własność, czerpiąc stąd korzyści ekonomiczne”. Podobnie sprawę ujął wcześniej E. WIŚNIEWSKI: „Nie wygasły też dawne wyobrażenia o prawie prywatnych właścicieli kościołów do majątku kościelnego” (*Udział świeckich w zarządzie parafią*, s. 51). Ten związek z własnością był cechą patronatu w całym Kościele katolickim, gdyż do podobnych wniosków doszedł A. CIUFFREDA na podstawie analizy beneficjów kolegiaty w Mandurii (diec. Oria), w południowych Włoszech: „La famiglia riesce, comunque, ad utilizzare i beni dotati come facenti parte del proprio matrimonio. Il suo «controllo» sul beneficio non sembra, insomma, escludere gli stessi beni dotati che se pur virtualmente «donati» continuano ad essere considerati come «privati»” (*I benefici di giuspatronato*, s. 64).

⁵⁰ LITAK, *Struktura i funkcje parafii*, s. 310.

Tabela 1. Prawne i potoczne rozumienie prawa patronatu.

	Prawne rozumienie prawa patronatu („sensu stricto”)	Potoczne rozumienie prawa patronatu („sensu lato”)	
		przez biskupów i duchowieństwo	przez świeckich patronów
	1	2	3
Przedmiot	beneficja kościelne, z wyłączeniem beneficjów wolnych, elekcyjnych oraz części inkorporowanych	wszystkie beneficja oraz kościoły, kaplice czy fundacje, które nie miały charakteru właściwego beneficjum, np. obsadzone przez prowizję	wszystkie beneficja oraz kościoły, kaplice czy fundacje, które nie miały charakteru właściwego beneficjum, np. obsadzone przez prowizję
Źródła i podstawa	fundacja beneficjum, nabycie z własnością, przywilej, przedawnienie, darowizna	bez znaczenia	bez znaczenia
Zakres	prawo prezenty, precedencji, „ławki kolatorskiej”, alimentacji, obowiązek ochrony i opieki nad beneficjum	prawo wyznaczania kandydata na wakujące beneficjum kościelne	ograniczone prawo własności do beneficjum lub kościoła
Definicja	rodzaj zwierzchności osób lub instytucji wobec beneficjów, nad którym rozciągała się, w myśl prawa kościelnego, jurysdykcja odpowiedniej władzy duchownej	prawo wyznaczania kandydata na wakujące beneficjum kościelne	ograniczone prawo własności do beneficjum lub kościoła

cji jednoczesnej z prawem patronatu dotyczy głównie kapituł katedralnych i kolegiackich.

Nie oznacza to, że rozumienie patronatu „sensu stricto” zostanie odsunięte całkowicie na bok i pominięte w dalszych rozważaniach. W wielu sytuacjach określenie i wyjaśnienie źródeł uprawnień biskupa, kapituły czy też innych osób względem beneficjum kościelnego będzie wymagało odwołania się właśnie do ściśle prawnego rozumienia prawa patronatu.

Literatura historyczna i prawnohistoryczna wprowadza bardzo różne typy patronatu. Dominuje wśród nich kategoryzowanie posiadaczy prawa patronatu w zależności od relacji z Kościołem (kościelny, świecki i mieszany) lub od stanu społecznego (królewski, szlachecki, mieszczkański, duchow-

ny)⁵¹. Czasami, jak w opracowaniu B. Kumora na temat parafii diecezji krakowskiej, typów patronatu jest więcej: królewski, szlachecki, biskupi, klasztorny, kapitulny, inny kościelny, miejski⁵². Autorzy opracowań rzadziej odnosili się do źródeł prawa patronatu, zwracając uwagę na jego osobowy lub rzeczowy charakter. Podobnie rzadko występuje w opracowaniach odzwierciedlenie patronatu aktywnego i biernego.

Podział na patronat rzeczowy i osobowy opiera się na kryterium źródła i pochodzenia tego uprawnienia. Patronat rzeczowy („reale”) wynikał z posiadania własności, z którą został przez dokument fundacyjny i erekcyjny związany⁵³. Na gruncie patronatu szlacheckiego można go porównać z patronatem dziedzicznym („haereditarium”), o którego posiadaniu decydowała nie przynależność do rodziny, lecz dziedziczenie majątku. Prawo patronatu osobowe („personale”) było niezależne od własności i, na mocy dokumentu erekcyjnego lub specjalnego przywileju, należało do określonej rodziny lub osoby prawnej. W przypadku patronatu prywatnego jego odpowiednikiem było „*ius patronatus gentilitium seu familiare*”. Patronat „*haereditarium*” i „*gentilitium*” mógł być łączony i należał wówczas do posiadaczy danego majątku pochodzących z określonej rodziny („*ius patronatus mixtum*”). Jeżeli dokument erekcyjny milczał w sprawie patronatu, miał on w domyśle charakter dziedziczny (rzeczowy)⁵⁴.

Podział na patronat aktywny i bierny wynikał ze stosunku do samego uprawnienia. Większość źródeł, a za nimi literatura, opisuje patronat ak-

⁵¹ WIŚNIEWSKI, *Prepozytura wiślicka*; LITAK, *Kościół łaciński*.

⁵² KUMOR, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 4, s. 305.

⁵³ Wizytacje regularnie wykazywały związek prawa patronatu z własnością. Na przykład: Srebrniki: „*Iuspatronatus ex natura bonorum consularis*”, Ciarnowo: „*Iuspatronatus possessorium est*”, Orzechowo: „*Iuspatronatus inhaerent possessioni haereditatae bonorum*” (diecezja chełmińska), *Visitationes episcopatus culmensis A. Olszowski episcopo a. 1647 factae*, wyd. B. CZAPLA, Toruń 1902–1906, s. 72, 263, 683 („*Fontes*” Towarzystwa Naukowego w Toruniu, nr 6–10); Grudusk: „*Iuris patronatus haeredum Grudowski*”, Sulerzyc: „*Iuris patronatus generosorum haeredum in Sulerzyc*”, Lekowo: „*Iuris patronatus haeredum in villa Lekowo*” (diecezja płocka), ADP. AV262, k. 417, 449, 459v; Nidoki: „*Kollacya kościoła nideckiego należy do jegomości Dominika Micewicza sędziego wilkomierskiego z prawa nabycia dóbr majątności Skoczui w powiecie wilkomierskim sytuowanych, wątpliwości żadney względem kollacyi nie ma. Ponieważ fundator kollacye kościoła nideckiego do majątności Skoczui przyłączył, Pohost: „Kollacya razem z dziedzictwem od Sapiehów dostała się Burzynskim prawem przedaźnym” (diecezja wileńska), AWil. F.694.1.3505, k. 205v; AWil. F.694.1.3488, k. 48; Goliszew: „*Iurispatronatus domini Mikołajowski seu haeredis villae*”, Brudzewo: „*Iurispatronatus solius domini villae Brudzewo haeredis*” (archidiecezja gnieźnińska), ADWł. GAV2, s. 420; ADWł. GAV4, s. 390, 430; Młodzawy: „*magnifici domini Sigismundi Myszkowski capitanei Petricoviensis tanquam haeredis villae Młodzawy*”, Chroberz: „*magnifici domini Sigismundi Myszkowski a Mirow capitanei Petricoviensis haeredis villae in Chroberz*” (diecezja krakowska), AKMK. AVCap65, k. 219–219v.*

⁵⁴ „*Iuspatronatus enim de iure praesumitur haereditarium potius quam gentilitium*”, *Prompta bibliotheca*, t. 4, kol. 1228–1230.

tywny („activum”), tzn. zajmuje się tym, kto takie prawo wykonywał. Patronat bierny („passivum”) występował rzadziej i należał do osób, które na mocy zapisów w dokumencie fundacyjnym lub erekcyjnym miały pierwszeństwo w objęciu określonego beneficjum⁵⁵. Mogli to być członkowie danej rodziny, społeczności akademickiej czy lokalnej. Określenie patronatu biernego ograniczało swobodną decyzję patrona „aktywnego”, zawężając grono osób, które mogły być przez niego prezentowane. Także połączenie dwóch beneficjów, o czym była mowa wyżej, oznaczało funkcjonowanie względem jednego z nich patronatu pasywnego, gdyż zawsze obejmował je posiadacz drugiego beneficjum⁵⁶.

Wobec dużego zróżnicowania wykonawców patronatu i braku jednolitej ich kategoryzacji w opracowaniach, konieczne jest w tym miejscu pewne ich uporządkowanie dla potrzeb dalszej analizy (tabela 2).

Należy tutaj podkreślić trudności w precyzyjnym określeniu charakteru patronatu w świetle dostępnych źródeł. Wynikały one z kilku przyczyn. Najważniejszą są dość ogólne sformułowania typu „ius patronatus haereditum”. Zwrot taki wskazuje bowiem na patronat rzeczowy, nie informuje jednak, do kogo należał w rzeczywistości. I tak np. w przypadku kapituły kolegiackiej w Opatowie, przed 1516 rokiem będzie miał on charakter urzędniczy duchowny (zgodnie z przyjętą wyżej klasyfikacją), gdyż Opatów należał do biskupów lubuskich, zaś po tym roku wraz ze zmianą własności Opatowa – szlachecki (Krzysztof Szydłowiecki)⁵⁷.

Częstą przyczyną błędów w określaniu charakteru patronatu może być wnioskowanie na podstawie jednej tylko o nim informacji (dotyczącej wykonawcy patronatu). Zdarzało się bowiem, że osoba jedynie reprezentowała instytucję, do której należał patronat. Było tak w przypadku prezent dokonywanych przez starostów w zastępstwie króla. Także prezenta ze strony burmi-

⁵⁵ Na przykład: „Iuspatronatus et praesentandi activum ex primaeva erectione et in futuro quoties casus vacationis contigerit fundatori quo advixerit post fata vero ipsius collegio maiori eiusque collegis collective, passivum post fata fundatoris exercendum consanguineis et affinibus ipsius proximioribus praeter qualitates a iure requisitas saltem in universitate Cracoviensis ad baccalaureatum philosophiae promotis, in defectu vero consanguineorum et affinium promotorum collegis maioribus” (z dokumentu erekcyjnego kustodii w kolegiacie św. Anny), AKMK. AEp. 88, s. 325; „Ius patronatus prout et quibus in primitiva erectione praebendae S. Iosephi est adscriptum, eo tantum praescripto, ut non extraneum sed unum ex vicariis collegiatae (quibus ius patronatus passivum attribuimus) patroni in posterum praesentent” (z dokumentu erekcyjnego kanonii wiślickiej), AKMK. AEp. 101, s. 329; „Iuspatronatus et praesentandi ad dictum canonicatum capitulo eiusdem collegiatae Scarbimiriensis, alias maiori capitulo activum, minori vero seu communitati reverendorum vicariorum passivum ius attribuit” (z dokumentu erekcyjnego kanonii skalbmierskiej), AKMK. AEp. 113, s. 30.

⁵⁶ Zob. s. 23.

⁵⁷ A. BASTRZYKOWSKI, *Kolegiata św. Marcina w Opatowie i jej kapituła*, „Kronika Diecezji Sandomierskiej”, 36–40 (1943–1947), nr 5–6, s. 186.

Tabela 2. Kategorie prawa patronatu beneficjów ze względu na wykonawcę (patronat czynny).

Kategoria patronatu	Wykonawcy
1 – biskupi (w tym „collatio libera”)	biskup ordynariusz diecezji, w której położone było beneficjum, Stolica Apostolska w miesiącach nieparzystych (beneficja wolnej kolacji)
2 – kapitulny (w tym „electio”)	kapituła kolegiacka wobec prałatur i kanonii swego kolegium
3 – królewski	król oraz jego urzędnicy (np. starostowie)
4 – szlachecki	osoby pochodzenia szlacheckiego (patronat dziedziczny i rzeczowy) w tym ordynaci
5 – mieszczański	władze miast (burmistrz i magistrat, wójt), mieszczenie, cechy i bractwa
6 – akademicki	rektor, władze i członkowie Akademii Krakowskiej, Akademii Lubrańskiego, kolegiów i kolonii akademickich, seminariów duchownych
7 – urzędniczy świecki	starostowie i podstarości
8 – urzędniczy duchowny	biskupi wobec beneficjów położonych w innych diecezjach, kapituły wobec beneficjów innych kapituł, zgromadzenia zakonne oraz inni duchowni

strza oznaczała najczęściej patronat całego magistratu, ze strony rektora – całego uniwersytetu, zaś ze strony prepozyta Kolegium Większego – patronat całego kolegium. W takich sytuacjach dość trudno określić jednoznacznie posiadacza prawa patronatu. Trzeba pamiętać, że określenie patronatu sprawiało czasami trudności także współczesnym i było przedmiotem dowodzenia. Dobrym przykładem może być kanonia fryderycka w kolegiacie kurzelowskiej⁵⁸.

Pewne trudności stwarzało też zakwalifikowanie niektórych patronów do ujętych w tabeli kategorii. Patronat krakowskiego kanonika katedralnego fundi Karniów w kolegiacie św. Michała i Wszystkich Świętych w Krakowie można zaliczyć zarówno do patronatu urzędniczego, jak i akademickiego, gdyż była to kanonia doktorska powierzana zawsze członkom Kolegium Jurystów⁵⁹. Dla potrzeb statystyki został on zaliczony do kategorii patronatu urzędniczego duchownego. Podobnie w przypadku dwóch kanonii w kolegiacie w Wolborzu w 1781 roku, „quos ex vi erectionis praepositus in mensibus Sanctae Sedi Apostolicae non reservatis conferre solet”⁶⁰. Ze względu

⁵⁸ „Canonicatus Fridericianus cuius sit iuris patronatus extat dubium”, ADWl. GAV60, s. 20. Po tym fragmencie wizytator próbuje, głównie na podstawie treści dokumentów oraz praktyki prezentacyjnej, ustalić posiadacza prawa patronatu.

⁵⁹ AKMK. AOfl. 163, s. 906; AKapMK. I-74, s. 36; AUKr. rkp. 208, s. 93, 528.

⁶⁰ *Monumenta historica dioecesis Wladislaviensis*, t. 9, s. 35.

na wzmiankę o udziale papieża w obsadzie tych prebend, można je uznać za obsadzane zgodnie z treścią konkordatów z 1519 i 1525 roku. Jednak udział prepozyta kolegiackiego kazał zaklasyfikować te kanonie jako podlegające patronatowi urzędnika duchownego.

Trzeba podkreślić, że kategorie przedstawione w tabeli 2. są sprawą dość umowną. Zakres patronatu biskupiego i kapitulnego został celowo ograniczony do beneficjów swojej diecezji (w przypadku biskupa) oraz swoich prałatur i kanonii (w przypadku kapituły). Można bowiem założyć, bez większego ryzyka, że beneficja objęte tymi kategoriami były wolne od prawa patronatu w jego rozumieniu „sensu stricto”.

ROZDZIAŁ 2

BISKUPSTWA I KAPITUŁY KATEDRALNE

A. PODSTAWY KRÓLEWSKIEGO MIANOWANIA BISKUPÓW

Sposób obsady biskupstw w nowożytnej Europie był ściśle związany z sytuacją polityczną i ustrojową państw, w obrębie których były one położone. Mimo że ostateczną decyzję podejmowała w tym zakresie Stolica Apostolska, trzeba pamiętać że była ona ograniczona różnymi czynnikami. Można przyjąć ogólną zasadę, że im dalej od Rzymu, liczba tych czynników wzrastała.

W cesarstwie, na mocy konkordatu wiedeńskiego (1448) kandydatura biskupa pochodziła z wyboru kapituły¹. Prawo to było jednak poważnie ograniczane przez przywileje dla poszczególnych władców terytorialnych². W państwach o silnej władzy centralnej decydujący głos w powoływaniu nowych biskupów posiadali władcy. Należał do nich król francuski, który na mocy konkordatu bolońskiego z 1516 roku uzyskał prawo nominacji wszystkich biskupów w swoim państwie³; w latach 1589–1661 zostało nominowanych 351 biskupów na 113 diecezji⁴. Spory hiszpańskich królów kato-

¹ H.A. FEINE, *Kirchliche Rechtsgeschichte*, Köln-Graz 1964, s. 483, 534.

² Chodzi tutaj o tzw. „landesfürstliche Nominationsrecht” – przywilej z 1446 roku dla Fryderyka III jako dziedzicznego władcy austriackiego (nie zaś króla niemieckiego) nominowania na biskupstwa w Trydencie, Brixen, Gurk, Trieście, Chur i Pedena; przywilej z 1447 roku dla elektora brandenburskiego Fryderyka II od papieża Mikołaja V, podobny przywilej na biskupstwa Brandenburg, Havelberg i Lebus (upadły w czasie reformacji). Następnie uzyskali Habsburgowie prawo nominacji na nowo powstałe biskupstwa w Laibach (1463), Wiedniu i Wiener Neustadt (1469) oraz Salzburgu (1535). Po włączeniu do monarchii habsburskiej ziem czeskich i węgierskich, Ferdynand I otrzymał w 1561 roku prawo nominacji na biskupstwa znajdujące się na tych terytoriach, z wyjątkiem Ołomuńca, gdzie został zachowany wybór przez kapitułę, G. HARTMANN, *Der Bischof. Seine Wahl und Ernennung*, Graz-Wien-Köln 1990, s. 28–29.

³ Pewnym ograniczeniem kompetencji królewskich było zachowanie wolnej obsady przez papieża biskupstw, które zawakowały na skutek śmierci biskupa w Rzymie oraz wyborów przez kapituły katedralne. Oba te ograniczenia zniosła praktyka i królowie francuscy samodzielnie korzystali z prawa nominacji, GAUDEMET, *Storia del diritto canonico*, s. 763.

⁴ J. BERGIN, *The Making of the French Episcopate 1589–1661*, Yale-London 1995, s. 15.

lickich z papieżem zakończyły się za Aleksandra VI i Juliusza II przyznaniem prawa nominacji biskupów hiszpańskich królom⁵, którzy obsadzali również biskupstwa w Niderlandach⁶, a w czasie unii z Portugalią, także w tym kraju⁷. Bardzo skomplikowana i różnorodna sytuacja, jeżeli chodzi o obsadę biskupstw, panowała na Półwyspie Apenińskim⁸.

Udział władców polskich w obsadzie biskupstw Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego przypomina uprawnienia królów francuskich i hiszpańskich. Dyskusyjne pozostają podstawy i źródła królewskiego prawa nomi-

⁵ Podstawowe przywileje pozwalające nominować biskupów otrzymali królowie hiszpańscy od Innocentego VIII w 1486 roku oraz Juliusza II w 1508 roku, FEINE, *Kirchliche Rechtsgeschichte*, s. 493, 495; HARTMANN, *Der Bischof*, s. 29; M. TUNON DE LARA, J. VALDEON BARUQUE, A. DOMINGUEZ ORTIZ, *Historia Hispanii*, Kraków 1997, s. 221.

⁶ Przywilej papieski na nominację biskupstwa w Utrechcie otrzymali w latach 1515–1530, natomiast na pozostałe biskupstwa w Niderlandach w 1559 roku, FEINE, *Kirchliche Rechtsgeschichte*, s. 493.

⁷ Po 1640 roku (koniec unii z Hiszpanią) wybuchł spór o obsadę biskupstw w Portugalii, zakończony konkordatem w 1737 roku, który przyznał ostatecznie królom portugalskim prawo mianowania biskupów, tamże, s. 577.

⁸ Samodzielnie dysponował papież biskupstwami w Państwie Kościelnym. Stolica Apostolska miała swobodę w obsadzaniu biskupstw w Republice Genueńskiej (z Korsyka), w księstwach Parmy, Piacenzy, Modeny, w Republice Lukki oraz w Księstwie Mantui, lecz zawsze była brana pod uwagę opinia miejscowych władz. Podobna sytuacja była w Republice Weneckiej, z wyjątkiem arcybiskupstwa weneckiego patronatu republiki i arcybiskupstwa Akwilei, które było przedmiotem konfliktu między cesarzem i republiką. W Księstwie Mediolanu obsada urzędów duchownych była przedmiotem ciągłych sporów między władzą świecką a kościelną. Zgodnie z konkordatem z 1615 roku opiekę nad beneficjami kościelnymi w imieniu władców mediolańskich i papieża miała sprawować specjalna instytucja – ekonomat książęco-papieski („economato ducale e pontificio”). Patronat książęcy występował jedynie nad biskupstwem Vigevano. W Sabaudii książę miał prawo wysuwania kandydatów na biskupów na mocy przywileju Mikołaja V z 1451 roku, który został przekształcony w prawo nominacji w 1727 roku. Książę Toskanii przedstawiał papieżowi czterech kandydatów na biskupa, z których ten wybierał jednego (przywilej Sykstusa IV z 1484 roku). W Republice Sieny, która od 1555 roku przeszła pod zwierzchnictwo Toskanii, najpierw specjalne kolegium złożone z najważniejszych rodów wysuwało sześciu kandydatów, z których książę wybierał czterech i przedstawiał papieżowi. W Królestwie Neapolu papież obsadzał biskupstwa przeważnie samodzielnie. Zostało to ograniczone, gdy – na mocy przywileju Klemensa VII dla Karola V z 1529 roku – król uzyskał prawo nominacji na 8 arcybiskupstw i 16 biskupstw (na ogólną liczbę 127). Patronat panującego (oficjalnie uznany przez papieża w 1621 roku) obejmował też biskupstwa Sycylii, Sardynii (od 1726 roku) oraz Malty. W tym ostatnim przypadku król prezentował jednego z trzech kandydatów wysuniętych przez wielkiego mistrza zakonu joannitów, D. HAY, *La Chiesa nell'Italia rinascimentale*, Roma 1979, s. 22; WEBER, *Familienkanonikate und Patronatsbistümer*, s. 45–47, 64, 72, 136; FEINE, *Kirchliche Rechtsgeschichte*, s. 491, 578; L. PRODOCIMI, *Il diritto ecclesiastico dello stato di Milano*, Milano 1941, s. 71–72; SPEDICATO, *Il giuspatronato nelle chiese meridionali*, s. 119–160, tenże, *Episcopato e processi di tridentinizzazione nella Puglia del sec. XVII*, Galatina 1990, s. 29–66.

nacji biskupów w Rzeczypospolitej nowożytnej⁹. Autorami najważniejszych opracowań tej kwestii są W. Abraham oraz J. Grzywacz. W. Abraham opowiada się za odrzuceniem prawa nominacji biskupów jako aktu władzy kościelnej i opiera je „wyłącznie na polskiej racji stanu, chociaż z zachowaniem zewnętrznych form prawa kanonicznego [podkr. autora]”¹⁰. J. Grzywacz natomiast próbuje oprzeć to prawo na podstawie nie potwierdzonego, a w opinii autora wydanego, przywileju papieskiego dla królów polskich¹¹.

Obaj autorzy nie udzielają jednoznacznej odpowiedzi, czy można mówić o prawie patronatu królów polskich nad biskupstwami w czasach nowożytnych. Stawiając problem nieco inaczej – jaka była relacja między prawem nominacji („*ius nominationis*”) a prawem patronatu („*ius patronatus*”).

Ciekawszy i pełniejszy, mimo mniejszej objętości, jest w tym przypadku wywód W. Abrahama. Swoją tezę o nominacji królewskiej na podstawie racji stanu, a nie na prawie patronatu, oparł on na dwóch zasadniczych przesłankach:

- 1) kilka bezpośrednich wzmianek źródłowych z XV i XVI wieku, których autorzy (duchowieństwo i król) domagają się uznania nominacji królewskich, podkreślając ważne miejsce biskupów w państwie;
- 2) używanie w stosunku do obsady biskupstw pojęcia nominacji, a nie prezenty „jako wpływu prawa patronatu”¹².

Przedstawione wyżej uzasadnienie wydaje się jednak dość dyskusyjne. Podane przez W. Abrahama przykłady źródłowe odnosiły się bowiem do sytuacji konfliktowych, „gdzie jednak nie było sporu o kandydata, powoływali się mówcy jeszcze ciągle na patronat królewski”¹³.

⁹ Królowie mieli prawo przedstawiania kandydata na biskupa w 18 diecezjach Korony i Litwy. Metropolia gnieźnieńska – diecezje: chełmińska, gnieźnieńska, inflancka, krakowska, płocka, poznańska, smoleńska (od 1636), wileńska, wrocławska, żmudzka; metropolia lwowska – diecezje: bakowska (reaktywowana od 1591 roku), chełmska, kamieniecka, kijowska, lwowska, łucka, przemyska oraz warmińska, podległa bezpośrednio Stolicy Apostolskiej. Obsada ostatniego z wymienionych była przedmiotem konfliktu między królem a kapitułą warmińską w końcu XV i na początku XVI wieku. Ostatecznie sprawa została uregulowana umową z roku 1513, na mocy której król miał przedstawiać kapitule czterech kandydatów, z których ona wybierała jednego, KOPICZKO, *Ustrój i organizacja*, s. 34.

¹⁰ ABRAHAM, *Prawne podstawy*, s. 11. Pogląd ABRAHAMA wszedł na stałe do literatury przedmiotu. Opierają się na nim całkowicie lub częściowo wszyscy historycy Kościoła, np. J. SZYMAŃSKI (*Biskupstwa polskie w wiekach średnich. Organizacja i funkcje*, w: *Kościół w Polsce*, t. 1, red. J. KŁOCZOWSKI, Kraków 1966, s. 196–197), W. MÜLLER (*Diecezje w okresie potrydenckim*, w: *Kościół w Polsce*, red. J. KŁOCZOWSKI, t. 2, Kraków 1969, s. 110).

¹¹ GRZYWACZ, *Nominacja biskupów*, s. 106.

¹² ABRAHAM, *Prawne podstawy*, s. 9.

¹³ Tamże, przyp. 1.

O prawie patronatu jako podstawie nominacji biskupów przez króla w Polsce przedrozbiorowej świadczą bezpośrednie informacje źródłowe, zarówno proweniencji świeckiej, jak i kościelnej. W konstytucjach sejmowych uprawnienia króla względem biskupstw wielokrotnie były określane jako „iura patronatus”¹⁴. Sami królowie dokonując nominacji biskupów, stale powoływali się na prawo patronatu¹⁵.

Potwierdzają to także bulle dla dwóch biskupstw powstałych w okresie nowożytnym. W bulli dla biskupstwa inflanckiego, wydanej w 1585 roku, pojawia się sformułowanie:

„Nec non Stephano et pro tempore existenti Poloniae Regi praedicto ius patronatus et praesentandi personas idoneas ad Ecclesias Vindensem (...) decrevit”¹⁶.

Z kolei w dokumencie fundacyjnym dla biskupstwa smoleńskiego, wydanym w 1636 roku, czytamy:

„Ius patronatus, tam Episcopatus Smolescensis quam etiam praelaturarum et canonicatum Smolescensium nobismet ipsis et successoribus nostris Serenissimis Regis Poloniae et Magnae Ducatus Lithuaniae reservamus”¹⁷.

Trudno przypuszczać, by uprawnienia króla względem obsady biskupstw powstałych w średniowieczu oraz w XVI i XVII wieku miały inny charakter i podstawę prawną. Nie można także zapominać, że sobór trydencki przewidywał zachowanie patronatu nad biskupstwami, mimo ogólnej tendencji do jego ograniczania¹⁸.

Także podkreślona przez W. Abrahama różnica między prezentą a nominacją nie może przemawiać przeciw patronatowi królewskiemu nad biskupstwami. Mimo wprowadzenia przez część kanonistów rozróżnienia

¹⁴ Królewskie prawo patronatu względem biskupstw i innych beneficjów było wielokrotnie potwierdzone przez sejmy (1496, 1505, 1538, 1540, 1550, 1641, 1717, 1793), w tym sejmy koronacyjne z 1588 i 1699 roku, *Volumina Legum*, wyd. I. OHRYZKO, Petersburg 1859–1889, t. 2, s. 258; t. 6, s. 33. Od elekcji Jana III Sobieskiego zostało ono wpisane w „pacta conventa” i potwierdzone było przez wszystkich władców elekcyjnych do końca istnienia Rzeczypospolitej, *Volumina Legum*, t. 5, s. 144; t. 6, s. 23, 304; t. 7, s. 99. H. KOHĄTAJ umieścił patronat królewski wśród „praw kardynalnych na prawie politycznym powszechnym zasadzonych” (KOHĄTAJ, *Prawo polityczne narodu polskiego*, s. 233).

¹⁵ GRZYWACZ, *Nominacja biskupów*, s. 9, 105.

¹⁶ *Bullarium privilegiorum ac diplomatum Romanorum Pontificum amplissima collectio*, t. 4, cz. 4, ed. C. COCQUELINES, Romae 1747, s. 128.

¹⁷ *Dokumenty fundacyjne diecezji smoleńskiej*, wyd. B. KUMOR, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 17 (1968), s. 262.

¹⁸ Sess. 25, de ref. c. 9 (*Conciliorum oecumenicorum decreta*, s. 766); zob. także: PLOCHL, *Geschichte des Kirchenrechts*, t. 5, s. 136.

między prezentą a nominacją¹⁹, w praktyce pojęcia te były używane zamiennie i były związane z prawem patronatu²⁰.

Związek nominacji królewskich z prawem patronatu nad biskupstwami potwierdzają dwie relacje nuncjusza Juliusza Ruggieri z lat 1565 i 1568. W pierwszej pisze on o prawie patronatu:

„Dawniej biskupi byli wybierani przez kapituły, dziś król na mocy władzy udzielonej mu przez Stolicę Apostolską mając *«ius patronatus»*, mianuje kogo mu się podoba, nawet choćby nie był kanonikiem katedry, której ma zostać biskupem [podkr. autora]”.

W drugiej zaś o prawie nominacji:

„W krajach podległych królowi polskiemu jest piętnaście kościołów katedralnych, których biskupi należą do nominacji królewskiej na mocy pozwolenia udzielonego przez najwyższych pasterzów Zygmuntovi, ojcu panującego dziś króla”²¹.

Upowszechnienie sformułowania „nominatio” w stosunku do obsady biskupstw było pozostałością dawnych nominacji, które po okresie sporów o inwestyturę zanikły lub zostały przekształcone w prawo prezenty, wynikające z prawa patronatu²². Może też wskazywać, że źródłem uprawnienia królewskiego nie była fundacja czy też dotacja beneficjum, lecz przywilej papieski²³.

Przedstawiona wyżej argumentacja nie neguje całkowicie tezy W. Abrahama. Wskazuje jedynie, że podstawą nominacji królewskich w czasach nowożytnych było prawo patronatu, wzmacniane w razie konieczności przez polską rację stanu. Takie ujęcie prezentuje w swoim opracowaniu poświęconym biskupstwom polskim W. Müller:

„Motywację mianowania biskupów przez królów stanowiło prawo patronatu nad biskupstwami oraz racja stanu, wynikająca z wiążących się z nimi najwyższych godności państwowych w Rzeczypospolitej”²⁴.

¹⁹ Podstawowa różnica między nominacją i prezentacją polegała na tym, że nominacja oznaczała jedynie wyznaczenie osoby, zaś prezentacja – przedstawienie osoby nominowanej do zatwierdzenia zwierzchnikowi kościelnemu (papieżowi lub biskupowi), FERRARIS, *Prompta bibliotheca*, t. 4, kol. 1294; LAMBERTINUS, *Tractatus de iure patronatus*, ks. 2, k. 5; G. MACCHIARELLI, *La collazione dei benefici di giuripatronato*, „Diritto Ecclesiastico Italiano”, 7 (1914), s. 214–226.

²⁰ PLÖCHL, *Geschichte des Kirchenrechts*, t. 5, s. 136; MACCHIARELLI, *La collazione dei benefici*, s. 214–226.

²¹ *Relacje nuncjuszów apostolskich i innych osób o Polsce od roku 1548 do 1690*, wyd. E. RYKACZEWSKI, t. 1, Berlin-Poznań 1864, s. 162, 194.

²² PLÖCHL, *Geschichte des Kirchenrechts*, t. 5, s. 136; Macchiarelli, *La collazione dei benefici*, s. 214–226.

²³ Podkreśla to GRZYWACZ. (*Nominacja biskupów*, s. 8) oraz MACCHIARELLI (*La collazione dei benefici*, s. 226).

²⁴ MÜLLER, *Diecezje w okresie potrydenckim*, s. 110.

Trudno jednoznacznie rozstrzygnąć, czy podstawą królewskiego prawa patronatu nad biskupstwami była ich fundacja czy specjalny przywilej papieski. Pewną wskazówką może być fakt, że prawo nominacji królewskiej powstało wcześniej w diecezjach metropolii lwowskiej, erygowanej w 1375 roku. Jego podstawą była tutaj bez wątpienia fundacja i uposażenie biskupstw²⁵. Następnie patronat królewski został rozciągnięty na pozostałe diecezje Rzeczypospolitej. Można przyjąć ostrożne założenie, że również tutaj podstawą prawa patronatu był fakt, że pierwotnymi fundatorami biskupstw byli królowie. Także w opinii J. Grzywacza, który wysuwa tezę o istnieniu specjalnego przywileju papieskiego, królowie mogli czerpać swoje uprawnienia z faktu, że ich poprzednicy byli fundatorami wszystkich biskupstw i wyznaczyli dla nich pierwotne uposażenie. Prawo to, na skutek osłabienia władzy monarszej, zostało ograniczone w XIII wieku przez kapituły katedralne. W momencie jej wzmocnienia oraz stabilizacji w XIV i XV wieku udało się królom odzyskać kontrolę nad biskupstwami i utrzymać ją do końca XVIII wieku²⁶. Należy dodać, że podobne uprawnienia jak w stosunku do biskupstw Kościoła katolickiego, posiadał król w odniesieniu do biskupstw kościołów wschodnich (prawosławnego, unickiego i ormiańskiego)²⁷, które znalazły się na obszarze Rzeczypospolitej wraz z rozwojem terytorialnym państwa²⁸.

B. DWA TYPY KAPITUŁ KATEDRALNYCH

Obsada prebend w kapitułach katedralnych w Polsce w epoce nowożytnej pozostawała w rękach trzech dominujących sił: biskupów ordynariuszy, królów oraz samych kapituł. Pozostałe czynniki, np. patronat szlachty czy też prowizje papieskie, choć spotykane, stanowią raczej margines.

Kapituły katedralne w Rzeczypospolitej Obojga Narodów należy podzielić na dwie grupy²⁹. Pierwszą stanowiły kolegia w najstarszych biskupstwach,

²⁵ KRĘTOSZ, *Organizacja archidiecezji lwowskiej*, s. 58.

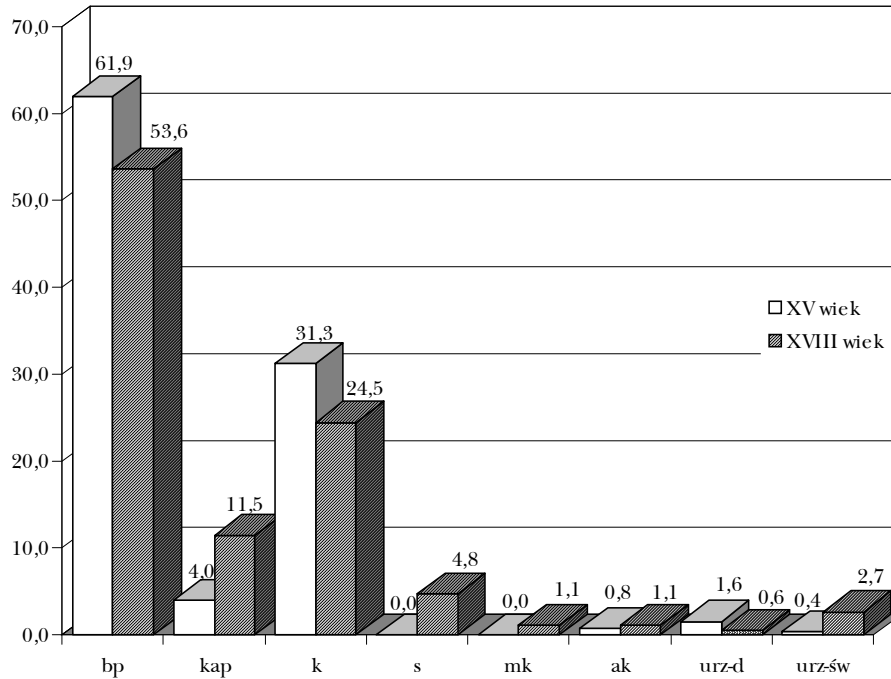
²⁶ GRZYWACZ, *Nominacja biskupów*, s. 105.

²⁷ Tamże, s. 61.

²⁸ L. BIEŃKOWSKI, *Organizacja Kościoła wschodniego w Polsce*, w: *Kościół w Polsce*, red. J. KŁOCZOWSKI, t. 2, Kraków 1969, s. 797, 885, 886. O problemie patronatu królewskiego względem cerkwi prawosławnej obszernie pisze K. CHODYNICKI (*Kościół prawosławny*, rozdz. II, § 3: *Stosunek królów polskich do prawosławia*, s. 107–120 oraz 137).

²⁹ Nie została uwzględniona tutaj diecezja bakowska, która nie posiadała kapituły oraz wrocławska, która znajdowała się poza granicami Rzeczypospolitej. Liczba prebend dla kapituły inflanckiej, smoleńskiej czy kijowskiej wynika z dokumentów fundacyjnych, gdyż ich rzeczywista liczba była zmienna: „(...) chciwi dystynkcji księcia udawali się po orderzy najwięcej do biskupa inflantskiego, którego katedra in abstracto, a kapituła in infinito, bo w każdej diecezji można znaleźć po kilku i kilkunastu kanoników inflantskich, a zatem liczba ich nieskończo-

Wykres 1. Obsada prebend w kapitułach katedralnych w Rzeczypospolitej w XV i XVIII wieku (wartości procentowe).

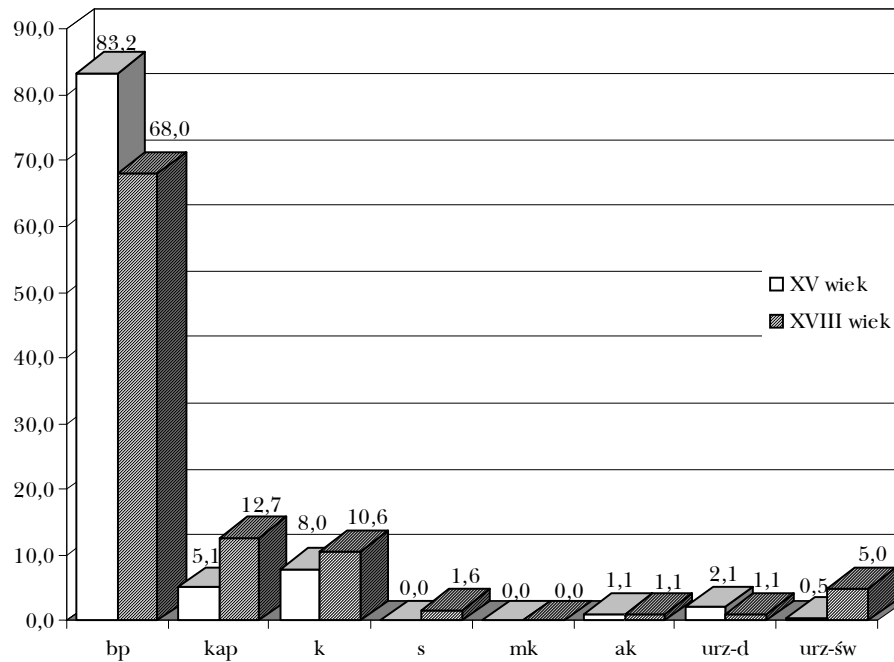

Podstawa wykresu: aneks I oraz tabele 3 i 4.

położonych w koronnej części Rzeczypospolitej, których system prebendalny kształtował się w XII i XIII wieku. Były to kapituły: chełmińska, gnieźnieńska, krakowska, płocka, poznańska, wrocławska i warmińska. We wszystkich tych kapitułach główną rolę w obsadzie prebend odgrywali biskupi ordynariusze (XV wiek – 83,2 proc.; XVIII wiek – 68 proc.). W czasach nowożytnych ich władza została uszczuplona przez kapituły oraz patronat królewski i urzędniczy. Najważniejsze zmiany zaszły w kapitule płockiej, gdzie

na. Wszyscy kanonicy inflantscy mogą być brani za aktualnych, bo każdy ma patent od biskupa, i wszyscy za tytularnych, ponieważ nie mając katedry – żaden się nie instaluje. Z tym wszystkim ma biskup inflantski kanoników, którym daje instytucję, a ci – mając się za aktualnych – podają się do kalendarzyka politycznego i formują kapitułę. Jest także немало po województwach małopolskich kanoników tytularnych smoleńskich i kijowskich, którzy żyjąc w dalekich stronach od tych katedr, których się kanonikami tytułują, bynajmniej kanonikom aktualnym nie zawadzają”, J. Krowicz, *Opis obyczajów za panowania Augusta III*, <http://monika.univ.gda.pl/~literat/kitowic/k0037.htm> (2 czerwca 2003).

Wykres 2. Obsada prebend w kapitułach katedralnych w Rzeczypospolitej w XV i XVIII wieku. Kapituły powstałe od XI do XIII wieku: Chełmża, Gniezno, Kraków, Płock, Poznań, Warmia, Włocławek (wartości procentowe).

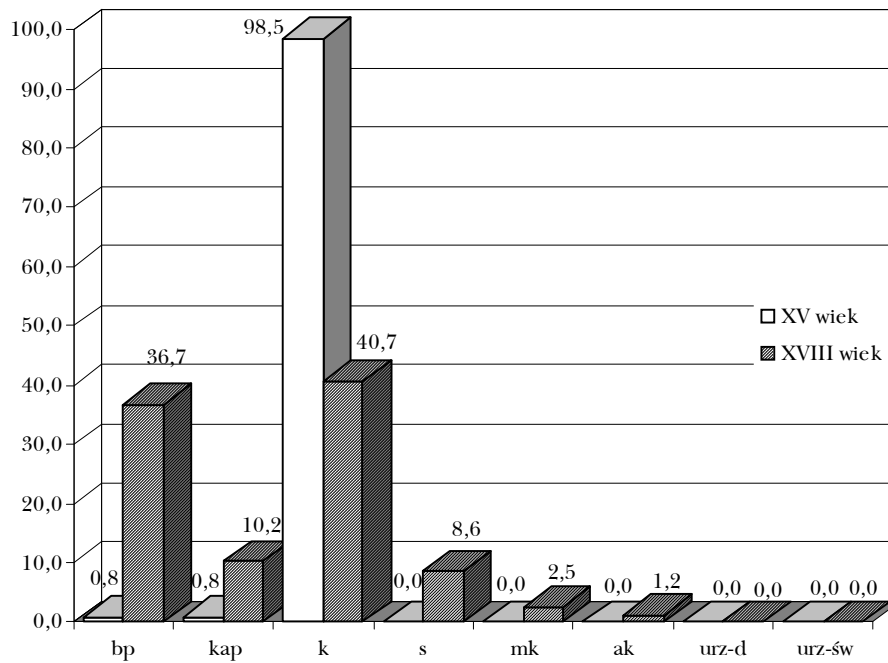
Podstawa wykresu: aneks I oraz tabele 3 i 4.

początkowa przewaga biskupów w obsadzie prebend została poważnie ograniczona przez króla, kapitułę oraz starostę pułtuskiego³⁰.

Drugą grupę stanowiły kapituły katedralne biskupstw położonych na obszarach wschodnich włączanych do Rzeczypospolitej poczynając od XIV wieku. Od samego początku główną rolę odgrywało w nich królewskie prawo patronatu, oparte przede wszystkim na fundacjach tych kapituł. Były to kapituły: inflancka, smoleńska, wileńska, żmudzka (metropolia gnieźnieńska), chełmska, kamieniecka, lwowska, łucka, przemyska (metropolia lwowska). Decydujący głos króla (98,5 proc. w XV wieku, 40,7 proc. w XVIII wieku) został w tych kapitułach ograniczony w epoce nowożytnej na rzecz biskupa, kapituł oraz miejscowej szlachty.

³⁰ GÓRALSKI, *Kapituła katedralna w Płocku*, s. 118–120.

Wykres 3. Struktura prawa patronatu w kapitułach katedralnych w Rzeczypospolitej w XV i XVIII wieku. Kapituły powstałe od XIV do XVII wieku: Inflanty, Smoleńsk, Wilno, Żmudź, Chełm, Kamieniec, Lwów, Łuck, Przemysł (wartości procentowe).

Podstawa wykresu: aneks I oraz tabele 3 i 4.

Zróżnicowanie sposobu obsady prałatur i kanonii w kapitułach polskich wynikało z okoliczności ich kształtowania się. Dla wyjaśnienia różnic statystycznych wystarczy wspomnieć, że kapituły w diecezjach metropolii gnieźnieńskiej, powstałe w XI i XII wieku, a więc w okresie, kiedy prawo patronatu jeszcze nie funkcjonowało³¹, przeszły proces podziału majątku wspólnego na prebendalny w XIII wieku. Odbywało się to w atmosferze walki władzy książęcej o zachowanie uprawnień fundatora wobec kapituł. Zakończyła się ona sukcesem władzy duchownej, przede wszystkim biskupów, i przejęciem przez nich obsady większości prebend w kapitułach katedralnych i kolegiackich³².

Przedstawiona wyżej teza, oparta przede wszystkim na pracy J. Szymańskiego, nie wyczerpuje jednak zagadnienia. Sposób obsady prałatur i kano-

³¹ ABRAHAM, *Początki prawa patronatu w Polsce*, s. 48.

³² SZYMAŃSKI, *Kanonikat świecki*, s. 115.

Tabela 3: Struktura prawa patronatu w kapitułach katedralnych w XV wieku – na podstawie aneksu I.

44

BISKUPSTWA I KAPITUŁY KATEDRALNE

Kapituła	Czas powstania (wiek)	Liczba prebend			Liczba prebend według typu patronatu (wartości liczbowe)								Liczba prebend według typu patronatu (wartości procentowe)								Dane dla roku	
		prał	kan	razem	bp	kap	k	s	mk	ak	urz-d	urz-św	bp	kap	k	s	mk	ak	urz-d	urz-św		
1. Metropolia gnieźnieńska																						
a.	Chełmża	X–XIII	0	4	4	4	0	0	0	0	0	0	0	100,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1471–1479
b.	Gniezno	X–XIII	7	23	30	26	0	4	0	0	0	0	0	86,7	0,0	13,3	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	ok. 1447
c.	Kraków	X–XIII	6	30	36	32	0	2	0	0	2	0	0	88,9	0,0	5,6	0,0	0,0	5,6	0,0	0,0	ok. 1480
d.	Płock	X–XIII	9	23	32	27	0	4	0	0	0	0	1	84,4	0,0	12,5	0,0	0,0	0,0	0,0	3,1	1449
e.	Poznań	X–XIII	10	34	44	37	1	2	0	0	0	4	0	84,1	2,3	4,5	0,0	0,0	0,0	9,1	0,0	1448
f.	Wilno	XIV–XVII	4	10	14	0	0	14	0	0	0	0	0	0,0	0,0	100,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1444
g.	Włocławek	X–XIII	7	18	25	21,5	0,5	3	0	0	0	0	0	86,0	2,0	12,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1499
h.	Żmudź	XIV–XVII	0	6	6	0	0	6	0	0	0	0	0	0,0	0,0	100,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	ok. 1450
Razem			43	148	191	148	1,5	35	0	0	2	4	1	77,2	0,8	18,3	0,0	0,0	1,0	2,1	0,5	
2. Metropolia lwowska																						
a.	Chełm	XIV–XVII	2	10	12	0	0	12	0	0	0	0	0	0,0	0,0	100,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	ok. 1450
b.	Kamieniec	XIV–XVII	2	6	8	0	0	8	0	0	0	0	0	0,0	0,0	100,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1450–1454
c.	Lwów	XIV–XVII	0	10	10	0	0	10	0	0	0	0	0	0,0	0,0	100,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	ok. 1450
d.	Łuck	XIV–XVII	1	3	4	0	0	4	0	0	0	0	0	0,0	0,0	100,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	ok. 1450
e.	Przemyśl	XIV–XVII	5	6	11	0,5	0,5	10	0	0	0	0	0	4,5	4,5	90,9	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	ok. 1450
Razem			10	35	45	0,5	0,5	44	0	0	0	0	0	1,1	1,1	97,8	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	
3. Diecezje bezpośrednio podległe Stolicy Apostolskiej																						
a.	Warmia	X–XIII	4	12	16	8	8	0	0	0	0	0	0	50,0	50,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	ok. 1450
RAZEM			57	195	252	156	10	79	0	0	2	4	1	61,9	4,0	31,3	0,0	0,0	0,8	1,6	0,4	

Tabela 4: Struktura prawa patronatu w kapitułach katedralnych w II połowie XVIII wieku (została pominięta kapituła kijowska ze względu na brak informacji) – na podstawie aneksu I.

Kapituła	Czas powstania (wiek)	Liczba prebend			Liczba prebend według typu patronatu (wartości liczbowe)								Liczba prebend według typu patronatu (wartości procentowe)								Dane dla roku	
		prał	kan	razem	bp	kap	k	s	mk	ak	urz-d	urz-św	bp	kap	k	s	mk	ak	urz-d	urz-św		
1. Metropolia gnieźnieńska																						
a.	Chełmża	X-XIII	6	10	16	10	6	0	0	0	0	0	0	62,5	37,5	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1743-1773
b.	Gniezno	X-XIII	8	22	30	22,5	2	4	1	0	0	0	0,5	75,0	6,7	13,3	3,3	0,0	0,0	0,0	1,7	ok. 1789
c.	Kraków	X-XIII	7	29	36	28	1	4	0	0	2	0	1	77,8	2,8	11,1	0,0	0,0	5,6	0,0	2,8	1787
d.	Płock	X-XIII	9	22	31	16	2	4	1	0	0	0	8	51,6	6,5	12,9	3,2	0,0	0,0	0,0	25,8	1784
e.	Poznań	X-XIII	10	24	34	23	4	4	1	0	0	2	0	67,6	11,8	11,8	2,9	0,0	0,0	5,9	0,0	1783-1784
f.	Wilno	XIV-XVII	6	12	18	2	1	15	0	0	0	0	0	11,1	5,6	83,3	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1762-1767
g.	Włocławek	X-XIII	8	18	26	21,5	1,5	3	0	0	0	0	0	82,7	5,8	11,5	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1760
h.	Żmudź	XIV-XVII	8	6	14	11,5	0,5	0	2	0	0	0	0	82,1	3,6	0,0	14,3	0,0	0,0	0,0	0,0	1755-1767
i.	Inflanty	XIV-XVII	6	6	12	6	0	6	0	0	0	0	0	50,0	0,0	50,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1746-1765
j.	Smoleńsk	XIV-XVII	6	12	18	0	0	18	0	0	0	0	0	0,0	0,0	100,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1636
Razem			74	161	235	140,5	18	58	5	0	2	2	9,5	59,8	7,7	24,7	2,1	0,0	0,9	0,9	4,0	
2. Metropolia lwowska																						
a.	Chełm	XIV-XVII	7	12	19	4	3	11	1	0	0	0	0	21,1	15,8	57,9	5,3	0,0	0,0	0,0	0,0	1770
b.	Kamieniec	XIV-XVII	7	13	20	16	1	0	2	1	0	0	0	80,0	5,0	0,0	10,0	5,0	0,0	0,0	0,0	1741-1749
c.	Lwów	XIV-XVII	7	21	28	1,5	9,5	7	7	3	0	0	0	5,4	33,9	25,0	25,0	10,7	0,0	0,0	0,0	1787
d.	Łuck	XIV-XVII	8	8	16	15	0	1	0	0	0	0	0	93,8	0,0	6,3	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1773
e.	Przemyśl	XIV-XVII	7	10	17	3,5	1,5	8	2	0	2	0	0	20,6	8,8	47,1	11,8	0,0	11,8	0,0	0,0	1749-1750
Razem			36	64	100	40	15	27	12	4	2	0	0	40,0	15,0	27,0	12,0	4,0	2,0	0,0	0,0	
3. Diecezje bezpośrednio podległe Stolicy Apostolskiej																						
a.	Warmia	X-XIII	4	12	16	7,5	7,5	1	0	0	0	0	0	46,9	46,9	6,3	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	ok. 1772
RAZEM			114	237	351	188	40,5	86	17	4	4	2	9,5	53,6	11,5	24,5	4,8	1,1	1,1	0,6	2,7	

nii w poszczególnych kapitułach katedralnych i kolegiackich jest ściśle związany z problemem powstawania prebend oraz wyodrębnianiem majątku kapitulnego. Zachowanie prawa do obsady prałatur i kanonii przez biskupów może przemawiać za biskupim pochodzeniem pierwotnego majątku kapitulnego³³. Uprawnienia, jakie uzyskiwały inne poza biskupami osoby, były wynikiem przywilejów nadanych przez papieży i biskupów lub też przez fundację nowych kanonii i prałatur.

Kapituły metropolii lwowskiej nie przechodziły podziału majątku kapitulnego, gdyż powstały w okresie, kiedy prawo patronatu w pełni już funkcjonowało, a liczbę prebend oraz charakter patronatu określały dokumenty fundacyjne kapituł. Opisana różnica była wynikiem reform w XIII wieku, zarówno na gruncie Kościoła powszechnego (Innocenty III, sobór laterański IV), jak i polskiego (Henryk Kietlicz, Iwo Odrowąż), które dotyczyły metropolii gnieźnieńskiej, a których nie przechodziła metropolia lwowska. Te ogólne stwierdzenia na temat struktury prawa patronatu w kapitułach katedralnych w Polsce nie wyczerpują całości zagadnienia, które jest bardzo złożone i wyglądało w każdym przypadku trochę inaczej.

Obok wskazania różnic między „starymi” i „nowymi” kapitułami katedralnymi oraz ich przyczyn, tkwiących głównie w średniowieczu, należy głębiej zastanowić się nad zmianami, jakie zaszły w czasach nowożytnych. Jeżeli chodzi o młodsze kapituły katedralne diecezji wschodnich, to sprawa wydaje się dość prosta. Zmiana polegająca na utracie znaczenia patronatu królewskiego wynikała przede wszystkim z fundacji nowych prebend, które wybór kanoników pozostawiały w rękach biskupa i kapituł oraz szlachty. Trzeba wspomnieć, że podczas gdy w „starych” kapitułach koronnych liczba prebend praktycznie nie zmieniała się w czasach nowożytnych, o tyle we wschodnich diecezjach można odnotować jej wzrost o 150 proc. Analogicznie sytuacja przedstawiała się z rozwojem sieci parafialnej na tych obszarach. Pierwotne i podstawowe struktury stworzyli tutaj panujący. Następnie wysiłek fundacyjny oraz organizacyjny został przejęty przez miejscową szlachtę oraz duchowieństwo³⁴.

³³ Jest to teza, która wymaga jeszcze dalszych badań. Jednak ostatnie ustalenia, także w odniesieniu do diecezji krakowskiej, wykazują, że wszystkie kapituły katedralne w Polsce powstałe przed XIV stuleciem swój majątek wyodrębniły z biskupiego. Dopiero w okresie późniejszym został on dodatkowo doposażony i powiększony przez nadania królów i książąt, RADZIWIŃSKI, *Duchowieństwo kapituł katedralnych*, s. 50; M.D. KOWALSKI, *Początki majątku krakowskiej kapituły katedralnej*, w: *Duchowieństwo kapituł w Polsce średniowiecznej i wczesnonowożytnej*, red. A. RADZIWIŃSKI, Toruń 2000, s. 78; tenże, *Uposażenie krakowskiej kapituły katedralnej w średniowieczu*, Kraków 2000, s. 24.

³⁴ A. JANEK, *Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego. Województwo bełskie od schyłku XIV do początku XVII wieku*, Warszawa 1993, s. 47; KRĘTOSZ, *Organizacja archidiecezji lwowskiej*, s. 189.

Mniejsze modyfikacje w obsadzie prałatur i kanonii katedralnych zaszły w „starych” diecezjach koronnych. Ponieważ nie wynikały one z fundacji nowych beneficjów, przyczyn należy szukać w zmianach sposobu obsady prebend istniejących już w średniowieczu. Mimo że A. Radziwiński odradzał traktowanie zagadnienia obsady prebend w kapitułach jedynie z punktu widzenia rozwiązań prawnych, to nie można przejść całkowicie obojętnie obok regulacji prawa kanonicznego³⁵.

C. OBSADA PRAŁATUR I KANONII PRZEZ BISKUPÓW I KAPITUŁY

Głównym kolatorem wszystkich beneficjów w diecezji był biskup. Jeżeli chodzi jednak o prebendy kapitulne, to już w średniowieczu utrwaliła się zasada prawna, że powinny być obsadzane w porozumieniu z kanonikami³⁶. Paweł Piasecki w swoim traktacie o urzędzie biskupa stwierdził:

„Imo omnes praebendae Ecclesiae Cathedralis de iure praesumuntur esse simultaneae collationis Episcopi cum Capitulo (...) vel quandoque habent alternativam collationem Episcopus et Capitulum ex concordia”³⁷.

Nie ulega wątpliwości, że wspomniana regulacja prawa kanonicznego nie znalazła zastosowania na gruncie polskim, gdzie biskupi pozostawali samodzielnymi dysponentami ponad połowy prebend w kapitułach katedralnych (w XV wieku – 61,9 proc., w XVIII wieku – 53,6 proc.). Szymański tłumaczy ten fakt tendencjami reformistycznymi w średniowiecznym Kościele polskim, które nakazywały biskupom ograniczyć wpływ na zarząd diecezją zarówno czynnikom świeckim, jak i kapitułom³⁸. Udział kapituł przedstawiał się tu znacznie skromniej (XV wiek – 4 proc., XVIII wiek – 11,5 proc.) i wynikał w dużej części z kolacji jednoczesnej („collatio simultanea”), o czym będzie dalej mowa.

Obok przytoczonych wyżej norm prawa powszechnego istniały inne źródła uprawnień biskupów i kapituł odnośnie do obsady prałatur i kanonii. Można do nich zaliczyć biskupie pochodzenie majątku wspólnego najstar-

³⁵ Prowadzone w ostatnich latach badania nad kapitułami kolegiackimi i katedralnymi odchodzą od modelu badań prawnoustrojowych w kierunku prozopografii środowisk kapitulnych oraz roli, jaką odgrywały one w życiu politycznym i społecznym. Stan badań nad kapitułami katedralnymi i kolegiackimi prezentują artykuły J. SZYMAŃSKIEGO, *Piętnaście lat badań nad dziejami polskich kapituł katedralnych i kolegiackich (1945–1960)*, „Zeszyty Naukowe KUL”, 5 (1962), nr 1, s. 89–115 oraz A. RADZIWIŃSKIEGO, *Stan i potrzeby badań nad duchowieństwem katedralnym i kolegiackim w Polsce średniowiecznej*, „Nasza Przeszłość”, 90 (1998), s. 35–56.

³⁶ *Corpus iuris canonici*, t. 2. s. 84 (c. 31 X 1,6), s. 499 (c. 15 X 3,8), za: SZYMAŃSKI, *Kanonikat świecki*, s. 115.

³⁷ PIASECKI, *Praxis episcopalis*, s. 506.

³⁸ SZYMAŃSKI, *Kanonikat świecki*, s. 115–116.

szych kapituł katedralnych, o czym była mowa w poprzednim podrozdziale. Obok prebend, które od początku należały do samodzielnej dyspozycji biskupów ordynariuszy, istniało szereg takich, gdzie wpływ biskupa lub kapituły ukształtował się później. Mogło to wynikać z zaniku prawa patronatu (np. poprzez wygaśnięcie rodziny fundatora)³⁹ lub z przekazania obsady beneficjum w ręce biskupa lub kapituły przez patrona beneficjum, zarówno w momencie samej erekcji⁴⁰, jak i później⁴¹. W jednym przypadku, to jest dwóch prałatur w kapitule katedralnej w Wilnie, obsada przez biskupa wynikała z fundacji tych prebend⁴².

Istotne, z punktu widzenia obsady prebend w kapitułach katedralnych, jest pytanie o rezerwacje papieskie oraz wpływ umów konkordatowych na sytuację w Rzeczypospolitej. W źródłach, które opisują sposób powoływania prałatów i kanoników, wielokrotnie powoływano się na ogólne umowy ze Stolicą Apostolską⁴³. Cenną wzmiankę zawiera relacja o stanie diecezji wrocławskiej z 1685 roku:

„Caeteri vero canonicatus et praelaturae vigore privilegii concordatorum Leonis X et constitutionis Clementis VII de anno 1525 (...)”⁴⁴.

³⁹ Między innymi kanonia rodziny Blinowskich w Krasnymstawie, ACC. Relacje biskupów chełmskich, 1754; PAŁKA, *Prałatury i kanonie*, s. 140–141.

⁴⁰ Na przykład kancelaria oraz dwie kanonie w Przemyślu, AAPrz. AV163, k. 95v–96, 108v–110; prepozytura żmudzka, *Codex Medicensis seu Samogitiae dioecesis*, ed. P. JATULIS, Roma 1989, t. 2, s. 110; *Relationes status dioecesium in Magno Ducatu Lithuaniae*, t. 1, s. 247.

⁴¹ Na przykład kanonia kaznodzici w Krasnymstawie, AAL. Rep60 A152, k. 8v–9 („Quem quidem canonicatum principaliter vacaturum semel conferendo, etiam in futurum toties quoties eius occurreret vacatio, tam ipse dominus Matthias modernus, quam successores sui Chelmeneses episcopi habebunt et habituri sunt, praesenti vigore conferendi praedicatori tamen eiusdem ecclesiae ius et facultatem liberam et pacificam”), PAŁKA, *Prałatury i kanonie*, s. 137; kanonie w kapitule łuckiej, *Relationes status dioecesium in Magno Ducatu Lithuaniae*, t. 2, s. 66, 95, 108; KRÓLIK, *Organizacja diecezji łuckiej*, s. 198–199, 410; kanonie w kapitule żmudzkiej, *Relationes status dioecesium in Magno Ducatu Lithuaniae*, t. 1, s. 352–353, 401–402; HŁASZCZYK, *Diecezja żmudzka*, s. 96–101.

⁴² *Relationes status dioecesium in Magno Ducatu Lithuaniae*, t. 1, s. 87, 118, 202; KURCZEWSKI, *Kościół zamkowy*, t. 3, s. 67; T. KASABUŁA, *Ignacy Massalski – biskup wileński*, Lublin 1998, s. 269.

⁴³ Relacja biskupa płockiego z 1677 roku stwierdza, że: „(...) caeteri canonicatus vigore concordatum Poloniae alternis mensibus vel a Sancta Sede vel ab episcopo lociordinario conferentur”, ACC. Relacje biskupów płockich, 1677. Ogólnie na konkordat z Rzeczypospolitą powołał się też biskup łucki w swojej relacji z 1701 roku: „Isti omnes canonicatus et praelaturae sunt collationis apostolicae et ordinariae episcopalis alternis mensibus iuxta concordata Poloniae, excepto decanatu Luceoriensi, qui regiae collationis est”, *Relationes status dioecesium in Magno Ducatu Lithuaniae*, t. 2, s. 108. O zasadzie „alternativae mensium” mówią także relacje biskupów wrocławskich z 1768 roku: „Omnes praedictae dignitates et canonicatus sunt collativi iuxta alternativam mensium” i z 1781 roku: „Omnes praedictae dignitates et praebendae canonicales sunt collationis liberae iuxta alternativam mensium”, *Monumenta historica dioecesis Wladislaviensis*, t. 9, s. 9.

⁴⁴ ACC. Relacje biskupów wrocławskich, 1685.

Na te same przywileje-umowy powołują się statuty kapituły katedralnej w Płocku z 1784 roku:

„Reliquae vero praebendae et canonicatus sunt collationis libere ad quos idonei et capaces iuxta concordata dictorum pontificum Leonis X, Clementis VII et confirmationem Clementis XIII pro ratione alternativae mensium a Summo pontifice aut Episcopo loci promoventur”⁴⁵.

Tylko w przypadku kapituły warmińskiej jest mowa o konkordacie wiedeńskim z 1448 roku⁴⁶. Można to tłumaczyć faktem, że diecezja warmińska w momencie zawierania konkordatu wiedeńskiego należała do państwa krzyżackiego.

Nie wdając się w szczegółową analizę rezerwacji papieskich – przeprowadza ją J. Brzeziński w pracy o konkordatach w XVI wieku⁴⁷ – należy skupić się na cytowanych w źródłach dokumentach oraz relacji między rezerwacjami papieskimi i prawem patronatu. Wspomniane w cytatach umowy to bulla papieża Leona X z 1519 roku „Romanus Pontifex” oraz jej potwierdzenie i rozszerzenie przez Klemensa VII z 1525 roku „Cum singularem”. Obie zajmują się problemem obsady beneficjów w Królestwie Polskim i stanowią w gruncie rzeczy powtórzenie zasad zawartych w konkordacie wiedeńskim z 1448 roku oraz w przywilejach papieskich dla polskich biskupów ogłoszonych w latach 1448–1453. Chodzi o zasadę „alternativae mensium”, czyli zachowanie w rękach papieża obsady beneficjów wakujących w miesiącach nieparzystych, co było wyrazem stopniowego ograniczania systemu prowizji i ekspektatyw. Korekta wprowadzona przez Klemensa VII, w stosunku do bulli poprzednika, polegała m.in. na wyszczególnieniu, że zasadą „alternativae mensium” mają też być objęte „dignitates etiam maiores post pontificales et principales personatus (...) in cathedralibus vel collegiatis ecclesiis”. Była to różnica w stosunku do konkordatu wiedeńskiego, który dygnitarstwa i najwyższe godności kapitulne wyłączał z umowy⁴⁸.

Aby wyjaśnić relację między prawem patronatu a rezerwacjami papieskimi należy uświadomić sobie dualizm, jaki powstał na skutek bull z lat 1519 i 1525. Ich treść nie wskazuje jednoznacznie, czy miały obejmować beneficja podlegające prawu patronatu. Do momentu ich wydania obowiązywała

⁴⁵ Statuty kapituły katedralnej w Płocku, s. 24.

⁴⁶ „Electio praelatorum et canonicorum (exceptuato uti supra Praeposito Collationis Regiae) per Concordata Germaniae, hicce vigentia, alternativis Mensibus S. Sedi Apostolicae et item Episcopo cum Capitulo, ubi Episcopus unam tantum primam vocem obtinet, expeditur”, *Relatio Celsissimi Principis et Episcopi Varmiensis Theodori Potocki ad Summum Pontificem de statu Varmiae d. d. 25. Febr. 1714*, „Pastoralblatt für die Diöcese Ermland”, 1886, nr 8, s. 94–95.

⁴⁷ J. BRZEZIŃSKI, *O konkordatach Stolicy Apostolskiej z Polską w XVI wieku*, Kraków 1893.

⁴⁸ RADZIWIŃSKI, *Duchowieństwo kapituł katedralnych*, s. 184–185; BRZEZIŃSKI, *O konkordatach*, s. 17–20.

w prawie zasada „alternativae mensium”, oparta na tzw. IX regule kancelaryjnej. Od czasów Sykstusa V (1585–1590) obejmowała ona tylko beneficja „liberae collationis”⁴⁹. P. Piasecki podkreślił wyraźnie, że rezerwacje papieskie nie obejmowały beneficjów objętych prawem patronatu⁵⁰. Praktyka szybko wyjaśniła sytuację, gdyż w rzeczywistości bulle konkordatowe zostały zrównane z IX regułą kancelaryjną i obejmowały jedynie beneficja wolnej kolacji. Obok nich źródła wymieniają beneficja patronackie, obsadzone przez wybór kapituły czy też kolację jednoczesną⁵¹.

Rezerwacje papieskie nie dotyczyły prałatury archidiacona oraz kanonii doktorskich w kapitułach katedralnych metropolii gnieźnieńskiej. Obsada prałatury archidiacona, o ile nie była ona objęta prawem patronatu, była powierzana biskupowi i kapitule. Podstawą była bulla Leona X z 1513 roku „Etsi ex debito pastoralis officii”, przyjęta i uszczegółowiona na synodzie prowincjonalnym łęczyckim w 1527 roku⁵². W źródłach można odnaleźć odniesienia do tych dokumentów, które uzasadniały współudział kapituły w wyborze archidiacona⁵³. Wspólny wybór archidiacona przez biskupa i kapitułę miał też miejsce w niektórych diecezjach metropolii lwowskiej, np. chełmskiej⁵⁴, kamienieckiej⁵⁵, lwowskiej⁵⁶.

Udział kapituły dotyczył także innych prebend i wynikał głównie z treści dokumentów fundacyjnych i erekcyjnych. Dla przykładu można podać, że

⁴⁹ BRZEZIŃSKI, *O konkordatach*, s. 19.

⁵⁰ PIASECKI, *Praxis episcopalis*, s. 491. Obszerniej na ten temat wypowiada się LAMBERTINUS, *Tractatus de iure patronatus*, ks. 2, k. 238–246v.

⁵¹ BRZEZIŃSKI, *O konkordatach*, s. 19–21; zob. też rozdział 1, przyp. 17 i 18; *Relationes status dioecesis in Magno Ducatu Lithuaniae*, t. 2, s. 108; *Statuty kapituły katedralnej w Płocku*, s. 23–24; ACC. Relacje biskupów płockich, 1677; ACC. Relacje biskupów włocławskich, 1685; ADWł. Wiz21c, s. 29.

⁵² *Constitutiones synodorum Metropolitanæ Ecclesiae Gnesnensis provincialium... jussu vero et opera... Joannis Węzyk... editae*, Cracoviae 1761, s. 47–56.

⁵³ Archidiaconaty płocki i dobrzyński: „Archidiaconi vero iuxta bullam Leonis X more aliorum quatuor in Regno primorum utpote Gnesnensis, Cracoviensis, Vladislaviensis et Posnaniensis, Capitulum ex praescripto synodorum provincialium (...) ex duobus candidatis ab Episcopo Capitulo propositis (...) eligi debent”, *Statuty kapituły katedralnej w Płocku*, s. 23; archidiaconaty włocławski i pomorski: „Archidiaconi Vladislaviensis et Pomeraniae ad mentem Sancti Concilii Tridentini sess. 24, cap. 12 et bullae Leoninae occurrente vacatione ex duobus ab episcopo propositis per libera suffragia capituli eliguntur”, ACC. Relacje biskupów włocławskich, 1685.

⁵⁴ „Cum autem eundem archidiaconatum, sive per cessum sive per decessum vacare contigerit, nos et successores nostri duos idoneos ad eum proponemus venerabili capitulo nostro, et ex eis unum eligant, quem et non alium ad huiusmodi dignitatem archidiaconatus instituemus”, AAL. Rep64 A9, k. Iv; PAŁKA, *Pratatury i kanonie*, s. 129.

⁵⁵ PANKr. sygn. 2002, k. 50; MUCHA, *Organizacja diecezji kamienieckiej*, s. 141–142.

⁵⁶ *Thomae Pirawski primi episcopi suffraganei Leopoliensis relatio status almae archidioecesis Leopoliensis*, ed. C.I. HECK, Leopoli 1893, s. 53; F. ZAHARIASIEWICZ, *Historia metropolitalnej kapituły lwowskiej obrządku łacińskiego*, „Przyjaciel Chrześcijańskiej Prawdy”, 6 (1838), z. 4, s. 140–141.

w kapitule chełmskiej kolacja jednoczesna objęła prałaturę kanclerza⁵⁷ oraz jedną z kanonii (fundi Brocciana)⁵⁸, zaś elekcja kapituły – prałaturę kantora⁵⁹. Podobnie było w przypadku kilku prebend w kapitule lwowskiej⁶⁰.

W XV i I połowie XVI wieku kapituły metropolii gnieźnieńskiej uzyskały także wpływ na wybór kanoników doktorów, którym były powierzane obowiązki kaznodziejów i spowiedników katedralnych⁶¹. Dotyczyło to kapituł w Chełmży⁶², Płocku⁶³, Poznaniu⁶⁴ i Włocławku⁶⁵. Podstawą uprawnień kapituł, o ile nie był to zapis w dokumencie erekcyjnym, były dokumenty przekształcające dotychczasowe kanonie w kanonie doktorskie. Najlepiej widać to na przykładzie kapituły poznańskiej. Dokument przekazania kanonikatu fundi Mosina wolnej kolacji biskupa poznańskiego dla doktora prawa kanonicznego wyraźnie mówi o wspólnym obiorze kanonika przez biskupa i kapitułę⁶⁶. Podobne zapisy można znaleźć w dokumentach przekształcających kanonie fundi Kaźmierz w doktorską prawa oraz Jankowo w doktorską teologię z 1526

⁵⁷ „Iuspatronatus et praesentandi quotiescunque dictam cancellariatus praelaturam vacare contigerit praelatis et canonicis totique venerabili capitulo Chełmsi, quatenus illi duos ex gremio sui nobis et reverendissimis successoribus nostris ad instituendum praesentent, adiudicari. Nobis vero atque in locum nostrum succedentibus liberam unius ex praesentandis electionem reservari (...)”, AAL. Rep64 A9, k. 19v.

⁵⁸ „Iuspatronatus et praesentandi, ad praefatam praebendam seu altare et capellam nobis et reverendissimis successoribus nostris pro tempore existentibus una cum capitulo reservamus”, AAL. Rep60 A151, k. 50.

⁵⁹ „Iuspatronatus ex nunc et quoties eandem praelaturam quocunque modo vacare contigerit eidem venerabili capitulo Chełmsi quatenus ex gremio sui, idque sub tempus capituli generalis et non aliter unum eligant et illustrissimis reverendissimis dominis loci ordinariis canonicis intransibus, super cui potestas instituendi competerit, praesentent”, AAL. Rep64 A9, k. 28v.

⁶⁰ S. ZAJĄCZKOWSKI, *Archiwum kapituły łacińskiej we Lwowie*, Lwów 1923, s. 8, 10; ZAHARIASIEWICZ, *Historia metropolitalnej kapituły lwowskiej*, „Przyjaciel Chrześcijańskiej Prawdy”, 6 (1838), z. 4, s. 136–137; 7 (1839), z. 1, s. 104–105; 7 (1839), z. 2, s. 88–90.

⁶¹ Sprawę powołania kanonii doktorskich w kapitułach katedralnych metropolii gnieźnieńskiej regulowały dwie bulle – z 1515 („Creditam nobis”) oraz 1543 roku („Cunctis orbis ecclesiis”), *Constitutiones synodorum*, s. 150–165.

⁶² A. MAŃKOWSKI, *Kapituła katedralna chełmińska 1466–1821*, „Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu”, 5 (1921), s. 80.

⁶³ ACC. Relacje biskupów płockich, 1786; *Statuty kapituły katedralnej w Płocku*, s. 23, 38–39.

⁶⁴ ACC. Relacje biskupów poznańskich, 1783; LUTYŃSKI, *Kapituła katedralna w Poznaniu*, s. 61.

⁶⁵ ADWŁ. Wiz21c, s. 28–29; LIBROWSKI, *Kapituła katedralna włocławska*, s. 36.

⁶⁶ „Et ut deinceps et temporibus perpetuis in futurum canonicatus et praebenda praefata, postquam eosdem per cessum vel decessum vacare contigerit, nulli lateri quam doctoris iuris in aliqua universitate approbata promoti, ex duobus candidatis per nos successores nostros episcopos Posnanienses nominandis, per capitulum praeviis innotescentialibus eligendo, auctoritate ordinaria conferatur et provideatur”, *Statuta capituli et ecclesiae cathedralis Posnaniensis ex annis 1298–1763*, wyd. W. PAWELCZYK, Poznań 1995, s. 187–188.

roku⁶⁷. Była to zapewne realizacja zapisu w bulli Klemensa VII z 15 października 1525 roku określającej przywileje i obowiązki kanoników doktorów, gdzie papież zlecił ich obsadę biskupowi „cum consilio capituli ipsius ecclesiae”⁶⁸. Obejmowanie tych stanowisk było istotne z punktu widzenia duszpasterstwa diecezjalnego. Dostrzegli to później również ojcowie soboru trydenckiego, którzy podkreślili szczególne znaczenie urzędu archidiacona oraz kanonii kaznodziei i penitencjarza dla funkcjonowania diecezji⁶⁹.

D. •RÓDŁA PRAWA PATRONATU

Obok prałatur i kanonii obsadzanych przez papieża, biskupa i kapituły było przy katedrach ponad 34 proc. prebend podlegających prawu patronatu w jego ścisłym rozumieniu (w XV wieku – 34,1 proc., w XVIII wieku – 34,8 proc.). Mimo tego dość wyrównanego udziału procentowego dla XV i XVIII wieku, występowały istotne przesunięcia w poszczególnych kapitułach. I tak w kapitułach „starych”, powstałych od XI do XIII wieku, nastąpił wzrost udziału prawa patronatu z 11,7 do 19,4 proc., zaś w kapitułach „nowych”, powstałych od XIV do XVII wieku, spadek – z 98,5 do 53 proc. Ogólne przyczyny tych zmian są związane z patronatem królewskim i zostały krótko opisane wcześniej. Wyjaśnienie to można poszerzyć poprzez analizę źródeł prawa patronatu nad prałaturami i kanoniami.

Patronat królewski

Najważniejszym patronem prałatur i kanonii katedralnych był panujący (w XV wieku – 31,3 proc., w XVIII wieku – 24,5 proc.)⁷⁰. Podobnie jak w przypadku biskupstw, dyskusyjne pozostają źródła tego prawa. Główne opinie w tej sprawie zawierają prace S. Zachorowskiego, według którego prawo patronatu panującego opierało się wyłącznie na przywilejach papieskich⁷¹; S. Librowskiego, który upatruje je w fundacjach niektórych prebend⁷² oraz A. Radziwińskiego, który przychylił się do opinii S. Zachorowskiego w odniesieniu do prebend w kapitułach metropolii gnieźnieńskiej, przyznając

⁶⁷ Dokument przekazania dwóch kanonii: fundi Jankowo (dla doktora teologii) i nie wymienionej z nazwy (potem fundi Kaźmierz, dla doktora prawa kanonicznego), mówi o wspólnym obiorze kanonika przez biskupa i kapitułę: „Ut autem pro necessario officio viri bene meriti deputarentur, idem rmus dnus episcopus praefatus provide constituit, ut vacantibus dictis canonicatibus huic praebendae, seu alteri earum per cessum vel decessum, rmus dnus episcopus, qui pro tempore fuerit, cum consilio sui capituli ante omnia praehabito (...) procedet”, tamże, s. 61–62, 180.

⁶⁸ LUTYŃSKI, *Kapituła katedralna w Poznaniu*, s. 88.

⁶⁹ Sess. 24, c. 12, de ref. (*Conciliorum oecumenicorum decreta*, s. 742–723).

⁷⁰ MÜLLER, *Diecezje w okresie potrydenckim*, s. 149.

⁷¹ ZACHOROWSKI, *Rozwój i ustrój kapituł polskich*, s. 98.

⁷² LIBROWSKI, *Kapituła katedralna włocławska*, s. 35.

jednocześnie, że patronat nad prebendami w kapitułach metropolii lwowskiej wynikał z ich fundacji⁷³.

Szczegółowa analiza źródeł patronatu królewskiego zdaje się potwierdzać to ostatnie stanowisko⁷⁴. Jeżeli chodzi o stare diecezje metropolii gnieźnieńskiej, to królewskie prawo patronatu występowało w stosunku do najważniejszych prałatur oraz niektórych kanonii i było oparte na przywilejach papieskich. Tak było w przypadku dziekanii (przed 1429 rokiem) i prepozytury krakowskiej (przed 1505 rokiem)⁷⁵, prepozytury poznańskiej (prawdopodobnie w 1431 roku)⁷⁶ i archidiaconatu warszawskiego (prawdopodobnie w połowie XV wieku)⁷⁷ oraz prepozytury warmińskiej (w 1518 roku)⁷⁸. Obok wymienionych przypadków patronatu królewskiego o charakterze trwałym, królowie otrzymywali wielokrotnie jednorazowe i doraźne przywileje wyznaczania kandydatów na określone prałatury czy kanonie, lub też na pewną liczbę prebend⁷⁹.

Nieco inna sytuacja miała miejsce w diecezji przemyskiej. Prawo patronatu króla odnośnie do tamtejszych prałatur i kanonii oparło się na przywileju biskupa przemyskiego Macieja dla Władysława Jagiełły, z 1417 roku, potwierzonego następnie przez biskupa Janusza i kapitułę przemyską w 1423 roku. Powtórzenie przywileju wynikało prawdopodobnie z pominięcia przez biskupa Macieja prałatur katedralnych, co mogło być przyczyną podważenia patronatu króla odnośnie do tych prebend⁸⁰.

⁷³ RADZIWIŃSKI, *Duchowieństwo kapituł katedralnych*, s. 199–206.

⁷⁴ Z analizy zostały wyłączone te prebendy, gdzie źródła patronatu królewskiego są nieznanne lub bardzo dyskusyjne: prepozytura, kantoria oraz dwie kanonie gnieźnieńskie; prepozytura i kustodia płocka; kanonia krakowska fundi Górka; kanonia poznańska fundi Krzesiny; prepozytura oraz dwie kanonie wrocławskie, zob. aneks I, s. 155–156, 158–159, 162–166, 169–170.

⁷⁵ KUMOR, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 2, s. 268, 324–325; RADZIWIŃSKI, *Duchowieństwo kapituł katedralnych*, s. 201.

⁷⁶ LUTYŃSKI, *Kapituła katedralna w Poznaniu*, s. 84–85; RADZIWIŃSKI, *Duchowieństwo kapituł katedralnych*, s. 202.

⁷⁷ LUTYŃSKI, *Kapituła katedralna w Poznaniu*, s. 85–86; KRÓLIK, *Kapituła kolegiacka w Warszawie*, s. 35, 37, 43–44.

⁷⁸ H. SCHMAUCH, *Das Präsentationsrecht des Polenkönigs für die Frauenburger Dompropstei*, „Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands”, 26 (1938), s. 95–104; KOPICZKO, *Ustrój i organizacja diecezji warmińskiej*, s. 97–100.

⁷⁹ Do najczęściej cytowanych w literaturze należy przywilej wyznaczenia kandydatów na 90 prebend kapitulnych wakujących w miesiącach papieskich, udzielony w 1447 roku Kazimierzowi Jagiellończykowi przez Mikołaja V. O innych tego rodzaju przywilejach piszą m.in. A. RADZIWIŃSKI (*Duchowieństwo kapituł katedralnych*, s. 204–205), K. LUTYŃSKI (*Kapituła katedralna w Poznaniu*, s. 84–85) oraz B. KUMOR (*Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 2, s. 325).

⁸⁰ W ostatnich latach został zweryfikowany pogląd o początkach kapituły w Przemyślu oraz źródłach królewskiego prawa patronatu niektórych prebend. Jeszcze A. RADZIWIŃSKI, idąc za opinią T. ŚLIWY, wyprowadzał królewskie prawo patronatu z fundacji tej kapituły przez wład-

W pozostałych kapitułach metropolii lwowskiej⁸¹ oraz we wschodnich metropolii gnieźnieńskiej (inflancka⁸², wileńska⁸³, smoleńska⁸⁴) królewskie prawo patronatu prałatur i kanonii opierało się na fundacji. W większości przypadków była to fundacja pierwotna. Jedynie w kapitule wileńskiej powstały dodatkowe prałatury fundacji królewskiej: archidiakoniat i kustodia⁸⁵.

Jeżeli chodzi o spadek znaczenia patronatu królewskiego, to przebiegał on nierównomiernie. W „starych” diecezjach koronnych utrzymywał się na tym samym poziomie (w XV wieku – 8 proc., w XVIII wieku – 10,6 proc.). Zdecydowanie natomiast zmniejszył się udział patronatu królewskiego w kapitułach diecezji wschodnich, o czym była mowa wcześniej. Najpoważniejsze straty poniósł patronat królewski w kapitułach kamienieckiej (8 prebend) i żmudzkiej (6 prebend). Okoliczności zaniku patronatu królewskiego nad kanoniami w Kamieńcu Podolskim nie są bliżej znane z powodu braku informacji źródłowych. Jeżeli chodzi natomiast o kapitułę żmudzką, to wiadomo, że uprawnienia tego zrzekł się Aleksander Jagiellończyk, a zostało to potwierdzone przez papieża Juliusza II w 1507 roku. Co prawda G. Błaszczak zakwestionował (za J. Fijałkiem) dokument Juliusza II z 1507 roku przekazujący prawo patronatu wszystkich kanonii pierwotnej fundacji z rąk

ców. W ostatnim czasie T.M. TRAJDOS ustalił, że uposażenie pierwszych prebend (2 prałatów i nieokreślonej liczby kanoników) miało pochodzić z dziesięcin biskupich oraz innych nadań biskupów przemyskich. Królewskie prawo patronatu opierało się natomiast na dokumencie biskupa Macieja z 1417 roku, w którym udzielał on praw patronackich Władysławowi Jagielle; *Zbiór dokumentów małopolskich*, wyd. S. KURAS, I. SUŁKOWSKA-KURAS, Wrocław-Warszawa-Kraków 1974–1975, t. 6, nr 1864; t. 7, nr 2173; T. ŚLIWA, *Skład osobowy kapituły przemyskiej w początkach XVI wieku (1500–1525)*, Przemysł 1978–1981, s. 112; RADZIWIŃSKI, *Duchowieństwo kapituł katedralnych*, s. 206; T.M. TRAJDOS, *Kapituła katedry przemyskiej i kuria biskupia w czasach Władysława Jagielly*, „Przegląd Historyczny”, 88 (1997), z. 3–4, s. 383, 391–392.

⁸¹ P. KAŁWA, *Przywilej fundacyjny kapituły chebńskiej*, „Kwartalnik Historyczny”, 1933, s. 76 („Ius autem patronatus sive praesentandi personas idoneas ad praedictas praelaturas sive praebendas nobis et nostris successoribus in perpetuum reservamus”); B. KUMOR, *Kamieniecka diecezja. Kapituła katedralna*, w: *Encyklopedia Katolicka*, t. 8, Lublin 2000, kol. 460–461; MUCHA, *Organizacja diecezji kamienieckiej*, s. 135–142; W. ABRAHAM, *Założenie biskupstwa łacińskiego w Kamieńcu Podolskim*, Lwów 1912, s. 18–21; KRĘTOSZ, *Organizacja archidiecezji lwowskiej*, s. 105–107; ZAJĄCZKOWSKI, *Archiwum kapituły łacińskiej we Lwowie*, Lwów 1923, s. 4–5; KRÓLIK, *Organizacja diecezji łuckiej*, s. 198.

⁸² *Bullarium privilegiorum ac diplomatum*, t. 4, cz. 4, s. 128; *Codex diplomaticus regni Poloniae et magni ducatus Lithuaniae*, ed. M. DOGIEL, vol. 5, Vilnae 1759, s. 319; E. KUNZE, *Utworzenie biskupstwa wendeńskiego przez Stefana Batorego*, w: *Studia historyczne ku czci Stanisława Kutrzeby*, t. 2, Kraków 1938, s. 460.

⁸³ KURCZEWSKI, *Kościół zamkowy*, t. 2, s. 13 (dokument erekcyjny); OCHMAŃSKI, *Biskupstwo wileńskie*, s. 24–26.

⁸⁴ *Dokumenty fundacyjne diecezji smoleńskiej*, s. 257–258, 262–263; T. DŁUGOSZ, *Dzieje diecezji smoleńskiej*, Lwów 1937, s. 27–28.

⁸⁵ *Relationes status dioecesium in Magno Ducatu Lithuaniae*, t. 1, s. 87, 118, 202; KURCZEWSKI, *Kościół zamkowy*, t. 3, s. 67; KASABUŁA, *Ignacy Massalski*, s. 269.

królewskich w ręce biskupie⁸⁶, jednak biskupi żmudzcy w relacjach z 1755 i 1767 roku powołują się wyraźnie na ten dokument jako podstawę samodzielnej obsady kanonii żmudzkiej. Motywacją królewską była chęć zapewnienia wiernym diecezji żmudzkiej, odrębnej kulturowo od reszty Rzeczypospolitej, właściwej i przygotowanej językowo opieki duszpasterskiej. Dobór odpowiednich ludzi był z pewnością łatwiejszy dla miejscowego biskupa niż dla króla⁸⁷.

Patronat szlachecki

W czasach nowożytnych, w kapitułach katedralnych, pojawili się też patroni nowego rodzaju: szlachta, władze miejskie oraz Akademia Krakowska. Zyskał także nieco patronat urzędniczy. Wymienione kategorie patronatu nie zdobyły jednak większego znaczenia, a ich łączny udział w obsadzie prebend kapitułnych w XVIII wieku szacuje się na poziomie 10,3 proc., a więc nie jest to nawet połowa tego, co miał w swojej dyspozycji król.

Szlachta objęła przede wszystkim patronat nad kanoniami (na 17 prebend było tylko 6 prałatur), zaś podstawą ich uprawnień była fundacja tych beneficjów. Większość z nich znajdowała się w kapitułach diecezji wschodnich. W starych diecezjach metropolii gnieźnieńskiej patronat szlachecki wykształcił się jedynie w stosunku do czterech beneficjów katedralnych. Miało to bezpośredni związek z pełnieniem przez członków niżej wymienionych rodzin funkcji biskupa ordynariusza. Rodzina Łaskich uzyskała prawo wyznaczania kanclerza w kapitule gnieźnieńskiej na mocy przywileju papieża Klemensa VII, wystawionego na prośbę arcybiskupa Jana Łaskiego. Po proteście jego następcy, arcybiskupa Macieja Drzewickiego, Łascy musieli się dzielić tym przywilejem ze starostami opatowieckimi (dobra arcybiskupie)⁸⁸. Podobny konflikt wybuchł wokół kanonii gnieźnieńskiej fundi Klecko, której patronat król przekazał rodzinie Łaskich w 1523 roku. Na mocy porozumienia z 1532 roku kanonika tego wyznaczali na przemian Łascy i arcybiskupi gnieźnieńscy⁸⁹. Kolejne dwie kanonie patronatu szlacheckiego fundowali, zastrzegając patronat dla swoich rodzin, biskup płocki Hieronim Cielecki⁹⁰ oraz Mikołaj Lubrański wojewoda kaliski i poznański, brat Jana, biskupa poznańskiego⁹¹.

Patronat szlachecki kanonii i prałatur we wschodnich diecezjach powstał w większości na mocy fundacji dokonanych od XVI do XVIII wieku. Wyjątk-

⁸⁶ ŁASZCZYK, *Diecezja żmudzka*, s. 96–101.

⁸⁷ *Relationes status dioecesium in Magno Ducatu Lithuaniae*, t. 1, s. 352–353, 401–402.

⁸⁸ ADWŁ. GAV3, k. 15v; J. KORYTKOWSKI, *Prałaci i kanonicy katedry metropolitalnej gnieźnieńskiej od roku 1000 aż do dni naszych*, Gniezno 1883, t. 1, s. 44.

⁸⁹ KORYTKOWSKI, *Prałaci i kanonicy*, t. 1, s. 68–71.

⁹⁰ *Statuty kapituły katedralnej w Płocku*, s. 19, 24.

⁹¹ *Antonii Onuphrii de Okęcie Okęcki episcopi Posnaniensis et Varsaviensis supremi regni cancellarii ecclesiae cathedralis Posnaniensis visitatio die 15. iunii anno 1781 coepta, iam vero die 18. septembris 1784 finita*, Poznań 1917, s. 38; LUTYŃSKI, *Kapituła katedralna w Poznaniu*, s. 87–88.

kiem była tutaj prepozytura w Kamieńcu Podolskim, której patronat został nadany przez biskupa Stanisława Józefa Hozjusza rodzinie Humieckich w 1723 roku⁹². Fundatorami prałatur i kanonii byli zazwyczaj duchowni, którzy często jako pierwsi obejmowali „swoją” prebendę, lub ich krewni (scholasteria i kustodia żmudzka⁹³, scholasteria chełmska⁹⁴, scholasteria przemyska⁹⁵ oraz kilka kanonii we Lwowie⁹⁶ i Przemyślu⁹⁷).

Patronat szlachecki nad prałaturami i kanoniami katedralnymi miał charakter osobowy, w odróżnieniu od rzeczowego, który dominował np. wśród beneficjów parafialnych. Oznaczało to jego dziedziczenie przez członków rodziny fundatora, a nie kolejnych posiadaczy dóbr, z których zostało wyznaczone uposażenie prebendy. Mówią o tym wyraźnie dokumenty fundacyjne niektórych beneficjów kapitulnych, np. scholasterii⁹⁸ i kustodii żmudzkiej⁹⁹ oraz scholasterii chełmskiej¹⁰⁰.

Patronat mieszczarski

Wpływ władz miejskich na obsadę prebend można odnotować jedynie w przypadku Lwowa i Kamieńca Podolskiego. W Kamieńcu była to kanonia

⁹² PANKr. sygn. 2002, k. 48.

⁹³ *Codex Mednicensis seu Samogitiae dioecesis*, t. 2, s. 289, 305; *Relationes status dioecesium in Magno Ducatu Lithuaniae*, t. 1, s. 355.

⁹⁴ AAL. Rep64 A9, k. 54; PAŁKA, *Prałatury i kanonie*, s. 131–132.

⁹⁵ AAPrz. AV163, k. 93–95.

⁹⁶ ZAŁĄCZKOWSKI, *Archiwum kapituły łacińskiej we Lwowie*, s. 11; ZAHARIASIEWICZ, *Historia metropolitalnej kapituły lwowskiej*, „Przyjaciel Chrześcijańskiej Prawdy”, 7 (1839), z. 3, s. 81; 7 (1839), z. 4, s. 100–102.

⁹⁷ AAPrz. AV163, k. 106–108v.

⁹⁸ „Ius patronatus seu praesentandi ad eandem scholasteriam, quoties per cessum vel decesum vacaverit, D.nis Schwerinis, videlicet D.no Iacobo Georgio Schweryn, succamerario Derpatensi quoad vixerit, post sera vero fata illius successoribus illius ex eadem stirpe descendentibus masculis duntaxat et catholicis reservo, non vero extraneis in bona eorum temporalia successoribus”, *Codex Mednicensis seu Samogitiae dioecesis*, t. 2, s. 305.

⁹⁹ „Collatio vero post decessum R.di domini custodis meis consanguineis huius cutodiae debetur, qui processerint ex linea Parcevia, sive in Samogitia, sive alicubi in Lituania aut Russia manentibus, non faeminis nec aliis a longe consanguineis”, tamże, t. 2, s. 289.

¹⁰⁰ „(...) his et non aliter conditionibus ut huius scholasteriae collatio et iuspatronatus iuxta declarationem venerabilis generalis capituli modernorum, per illustrissimum et reverendissimum dominum loci ordinarium approbandam, ad modernorum recognoscentem durante vita ipsius post fata autem eius ad generosorum Joannem Bzicki nepotum suum ex fratre germano generosi olim Joannis Bzicki camerarii granicialis Praemysliensis filium, successorisque ipsius sexus masculini tantum, vel his deficientibus ad generosum Albertum Bzicki in villa Bzite haeredum fratrem suum patruelem filiosque eius adultos generos Stanislauum et Andream Bzickie et generos Andream, Alexandrum, Josephum Bzickie olim generosi Martini Bzicki filios in villa Bzite haeredes successorisque eorum sexus masculini vel his deficientibus ad familiam ex maiores natu domus generosorum Wisniowskich qui originem suam deducunt ex eadem villa Bzite de armis Ciołkow sunt eiusdem sanguinis cum domo Bzickich, his quoque deficientibus quo ad prolem masculam ad familiam generosorum Czarnołoskich et Żulinskich sexus masculini maiores natu vel indignitate aliqua possitur similiter ex armis Ciołkonum pleno iure spectabit et pertinebit temporibus perpetuis”, AAL. Rep64 A9, k. 54.

penitencjarza, której patronat „ad nobilem magistratum Camenecensem Podoliae vigore iurium ipsorum quae in anterioribus actis produxere spectat”¹⁰¹. Patronat nad prepozyturą lwowską wynikał z faktu, że uposażenie tej prebendy zostało oparte na majątku prepozytury szpitalnej Świętego Ducha we Lwowie, należącej do patronatu rady miasta Lwowa. Do rąjców lwowskich należała także obsada dwóch kanonii doktorskich. Otrzymali oni ten przywilej prawdopodobnie od króla, jako pierwszego fundatora i patrona kapituły metropolitalnej we Lwowie¹⁰².

Patronat urzędniczy

Podstawą patronatu urzędniczego nad prebendami kapitulnymi były przywileje papieskie i biskupie. Dotyczyło to uprawnień starostów biskupich: opatowieckiego wobec kancelarii gnieźnieńskiej¹⁰³, pułtuskiego wobec archidiaconatu pułtuskiego i siedmiu kanonii fundi Radziwie w kapitule plockiej¹⁰⁴ oraz prepozytów katedry poznańskiej wobec czterech (w XVIII wieku – dwóch) kanonii w swojej kapitule¹⁰⁵.

Patronat akademicki

Akademia Krakowska wyznaczała kanoników na mocy przywilejów biskupich i królewskich. Dotyczyło to dwóch kanonii w kapitule krakowskiej i dwóch w kapitule przemyskiej. Piotr Wysz, biskup krakowski ofiarował akademii kanonie katedralne fundi Karniów i Łętkowice, co zostało zatwierdzone bullą papieską „Dudum siquidem” z 1401 roku. Prawo patronatu należało do rektora uniwersytetu. Do dyspozycji Akademii Krakowskiej należały też dwie kanonie katedry przemyskiej, których patronat przekazali panujący w latach 1497 i 1559¹⁰⁶. Uprawnienia uniwersytetu względem kanonii krakowskich i przemyskich opierały się jednak na innych podstawach. Były one szersze w przypadku dwóch kanonii krakowskich, gdyż wynikały z inkorporacji, która dotyczyła także majątku beneficjalnego. W przypadku kanonii przemyskich uniwersytet uzyskał jedynie prawo patronatu.

¹⁰¹ PANKr. sygn. 2002, k. 53.

¹⁰² *Thomae Pirawski primi episcopi suffraganei Leopoliensis relatio*, s. 51–53; *Relacje arcybiskupów lwowskich 1595–1794*, wyd. T. DŁUGOSZ, Lwów 1937, s. 13–14, 63, 106; KRĘTOSZ, *Organizacja archidiecezji lwowskiej*, s. 106; Zajączkowski, *Archiwum kapituły łacińskiej we Lwowie*, s. 4, 8; ZAHARIASIEWICZ, *Historia metropolitalnej kapituły lwowskiej*, „Przyjaciel Chrześcijańskiej Prawdy”, 6 (1838), z. 4, s. 136–138.

¹⁰³ ADWł. GAV3, k. 15v; KORYTKOWSKI, *Pralaci i kanonicy*, t. 1, s. 44.

¹⁰⁴ *Statuty kapituły katedralnej w Płocku*, s. 23–24 26; GÓRALSKI, *Kapituła katedralna w Płocku*, s. 85–86, 120, 170–171.

¹⁰⁵ LUTYŃSKI, *Kapituła katedralna w Poznaniu*, s. 86–87.

¹⁰⁶ J. MICHAŁEWICZ, M. MICHAŁEWICZ, *Liber beneficiorum et benefactorum Universitatis Jagiellonicae in saeculis XV–XVIII*, t. 5: *Beneficia Universitatis Jagiellonicae saec. XV–XVIII*, Cracoviae 1991, cz. 1, s. 142–144; cz. 2, s. 3–5, 11–13;

ROZDZIAŁ 3

KAPITUŁY KOLEGIACKIE

A. STRUKTURA PRAWA PATRONATU

Problematyka patronatu w kapitułach kolegiackich zostanie przedstawiona głównie w porównaniu z kapitułami katedralnymi, na których były one wzorowane. Analizą zostały objęte prałatury i kanonie 47 kapituł kolegiackich, które funkcjonowały w II połowie XVIII wieku. Statystyka nie obejmuje więc kapituł częściowych (np. w Olkusz) oraz tych kolegiat, które zanikły w czasach nowożytnych (np. w Klimontowie, w Krakowie – pw. świętych Andrzeja i Idziego). Wątpliwości może budzić kolegiata w Bobowej ujęta przez „*Descriptio ecclesiarum*” z 1776 roku jako kościół parafialny¹. Została jednak uwzględniona w statystyce, gdyż jej oficjalne zniesienie datuje się na 1786 rok².

Struktura patronatu w kapitułach kolegiackich była bardziej zróżnicowana niż w kapitułach katedralnych. Wynikało to przede wszystkim z większego udziału czynnika prywatnego, głównie bogatej szlachty. Z obliczeń J. Szymańskiego wynika wyraźnie, że znaczna część kapituł kolegiackich była fundowana przez magnaterię³. Upraszczając zagadnienie, gdyż powstawanie kapituł było zazwyczaj dość złożone, można przyjąć, że na 47 kapituł kolegiackich, które istniały w XVIII wieku⁴, 14 fundowała szlachta (poza

¹ AKMK. *Descriptio ecclesiarum parochialium et beneficiorum in dioecesi Cracoviensi parte cisvistulana consistentium...* 1776, s. 25.

² B. KUMOR podaje tutaj rozbieżne daty: 1783 (*Kolegiata Wszystkich Świętych w Bobowej*, „*Currenda*”, 108 [1958], s. 566) lub 1786 rok (*Erekcja kolegiaty i kapituły pod wezwaniem Wszystkich Świętych w Bobowej*, „*Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne*”, 11 [1965], s. 289); zob. też: KUMOR, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 3, s. 351.

³ SZYMAŃSKI, *Kapituła kolegiacka w Wojniczu*, s. 26–27.

⁴ W przypadku kolegiat translokowanych, np. Czersk-Warszawa, Ruda-Wieluń, data przeniesienia została uznana za moment powstania kapituły kolegiackiej.

Skalbmierzem wszystkie powstały od XIV do XVIII wieku)⁵, 12 zostało powołanych z inicjatywy panujących⁶, zaś 14 – biskupów⁷. Pozostałe kapituły powołano w wyniku wysiłków różnych stron⁸. Większość najstarszych kapituł kolegiackich (z XII i XIII wieku) powstała dzięki wysiłkom książąt i królów. W XV wieku⁹ bardzo ważną rolę w ruchu fundacyjnym odgrywali biskupi, natomiast później – od XVI do XVIII stulecia – przewagę uzyskują fundacje magnackie.

Charakter fundacji był pierwszym istotnym czynnikiem kształtującym strukturę patronatu prałatur i kanonii kolegiackich. Wykres 4, sporządzony na podstawie aneksu II oraz tabel 5 i 6, przedstawia ją w dwóch przekrojach: dla II połowy XV wieku i II połowy XVIII wieku¹⁰. Ponieważ zarówno podstawa źródłowa, jak i stan badań nad poszczególnymi kapitułami kolegiackimi w Polsce są dość zróżnicowane, analiza statystyczna została oparta zarówno na informacjach całkowicie pewnych, jak i w części hipotetycznych, gdzie wnioskowanie o patronacie wynikało z typu fundacji. Dokładne i wyczerpujące zestawienie struktury patronatu we wszystkich kapitułach kolegiackich wymaga pogłębionych studiów nad dziejami po-

⁵ W wiekach XIV–XVI na 31 fundacji kolegiat aż 9 były to fundacje szlacheckie, SZYMAŃSKI, *Kapituła kolegiacka w Wojniczu*, s. 26. Zakradła się tutaj drobna nieścisłość, gdyż kolegiata w Olyce została zaliczona do XVI-wiecznych, podczas gdy jej fundacja miała miejsce w 1631 roku. Z kolei kolegiata kórnicka fundacji Górków upadła w okresie reformacji i w XVIII wieku występowała jako kościół parafialny, stąd prezentowane zestawienie jej nie ujmuje. Z istniejących w II połowie XVIII stulecia kolegiat fundowanych przez szlachtę, należy wymienić następujące, powstałe od XIV do XVI wieku: Bobowa, Jarosław, Kraków – Wszyscy Święci, Łask, Szamotuły, Tarnów, Zamość; w XVII wieku: Chocz, Czarnków, Ołyka, Pilica, Stanisławów; w XVIII wieku: Żółkiew, zob. aneks II.

⁶ Gniezno, Kalisz, Sieradz, Kraków – św. Michał, Kraków – św. Florian (przy współpracy biskupa krakowskiego), Opatów, Sandomierz, Wiślica, Wojnicz, Płock, Poznań – NMP, Warszawa, zob. aneks II.

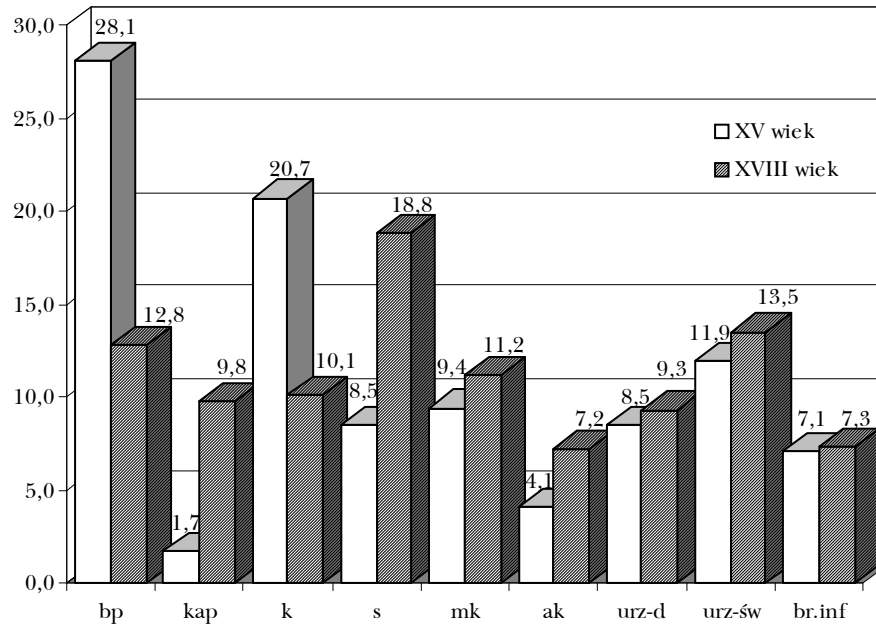
⁷ Kamień Krajeński (przy wsparciu osób świeckich i duchownych), Kurzelów, Łowicz (siedziba biskupów gnieźnieńskich), Uniejów, Wieluń (z udziałem księcia), Kielce (siedziba biskupów krakowskich), Nowy Sącz, Pułtusk (siedziba biskupów płockich), Kruszwica, Wolbórz (siedziba biskupów wrocławskich), Lwów, Janów (siedziba biskupów łuckich), Brzozów, Dobre Miasto, zob. aneks II.

⁸ Tum-Łęczycza (arcybiskupia i książęca), Kraków – św. Jerzy (z inicjatywy króla, uposażona przez biskupów i opata tynieckiego), Kraków – św. Anna (duchowna), Lublin (mieszkańska), Poznań – św. Mikołaj (duchowna), Poznań – Maria Magdalena, i Środa (z inicjatywy duchownych, przy współpracy świeckich i za zgodą króla), zob. aneks II.

⁹ Został tutaj pominięty wiek XIV, gdyż w tym okresie powstały tylko trzy kapituły: Kraków – św. Jerzy (fundacja królewska), Dobre Miasto (biskupia) i Tarnów (szlachecka), zob. aneks II.

¹⁰ Struktura prawa patronatu w kapitułach kolegiackich została opracowana w dwóch przekrojach czasowych. Kolegiaty powstałe przed 1500 rokiem mają dwa przekroje, jeden dla II połowy XV wieku i drugi dla II połowy XVIII wieku, zaś kapituły powstałe w czasach nowożytnych – tylko przekrój dla II połowy XVIII wieku.

Wykres 4: Struktura prawa patronatu w kapitułach kolegiackich w XV i XVIII wieku (wartości procentowe).

Podstawa wykresu: aneks II oraz tabele 5 i 6.

szczególnych kapituł, z których dotychczas jedynie część doczekała się opracowań monograficznych¹¹.

W zestawieniu z kapitułami katedralnymi można dostrzec większą równowagę i jednocześnie większe zróżnicowanie charakteru patronatu. W ka-

¹¹ Obok kapituł kolegiackich, które posiadają odrębne monografie, jak Chocz (A. GRABOWSKI), Jarosław (Z. GŁOWACKI), Kamień Krajeński (M. SZCZEPANIK), Kraków – św. Anna (T. PIERONEK), Łowicz (W. KWIAKOWSKI), Nowy Sącz (S. SALATERSKI), Ołyka (F.A. SYMON), Opatów (W. GAŁAZKA), Pułtusk (H. RYBUS, W. GÓRALSKI); Warszawa (L. KRÓLIK), Wojnicz (J. SZYMAŃSKI), Zamość (F. STOPNIAK), część posiada opracowania o charakterze całościowym w monografiach lub czasopiśmie, np. Bobowa (B. KUMOR), Brzozów (J. RĄB), Dobrze Miasto (A. BIRCH-HIRSCHFELD, A. KOPICZKO), Gniezno (F. KRYSZAK), Poznań – NMP (J. NOWACKI), Sandomierz (M. ZIMAŁEK), zob. bibliografia. Drugi i trzeci tom *Dziejów diecezji krakowskiej* B. KUMORA omawia dość szczegółowo kapituły kolegiackie diecezji krakowskiej. Niektóre kapituły, szczególnie znajdujące się w metropolii lwowskiej, są bardzo słabo znane ze względu na niedostateczną podstawę źródłową, np. Janów, Stanisławów, Żółkiew.

Tabela 6: Struktura prawa patronatu w kapitułach kolegiackich w XVIII wieku (cd.) – na podstawie aneksu II.

Kolegiata	Czas powstania (wiek)	Liczba prebend			Liczba prebend według typu patronatu (wartości liczbowe)									Liczba prebend według typu patronatu (wartości procentowe)									Dane dla roku
		prał	kan	razem	bp	kap	k	s	mk	ak	urz-d	urz-sw	br.inf	bp	kap	k	s	mk	ak	urz-d	urz-sw	br.inf	
4. Diecezja poznańska																							
a) Czarnków	XVII	1,0	4,0	5,0	0,0	0,0	0,0	5,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	100,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1803
b) Poznań - św. Mikołaj	XV	1,0	8,0	9,0	0,0	0,0	0,0	0,0	8,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	88,9	0,0	11,1	0,0	0,0	0,0	1779
c) Poznań - Maria Magd.	XV	4,0	11,0	15,0	0,0	1,0	0,0	1,0	7,0	0,0	6,0	0,0	0,0	0,0	6,7	0,0	6,7	46,7	0,0	40,0	0,0	0,0	1780
d) Poznań - NMP	XII	4,0	16,0	20,0	2,0	1,0	0,0	6,0	5,5	1,5	2,0	2,0	0,0	10,0	5,0	0,0	30,0	27,5	7,5	10,0	10,0	0,0	1781
e) Szamotuły	XVI	6,0	10,0	16,0	0,0	3,0	0,0	10,0	0,0	0,0	3,0	0,0	0,0	0,0	18,8	0,0	62,5	0,0	0,0	18,8	0,0	0,0	1778
f) Środa	XV	3,0	7,0	10,0	0,0	5,0	1,0	0,0	4,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	50,0	10,0	0,0	40,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1779
g) Warszawa	XV	7,0	12,0	19,0	6,0	1,0	12,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	31,6	5,3	63,2	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1783
Razem		26,0	68,0	94,0	8,0	11,0	13,0	22,0	24,5	1,5	12,0	2,0	0,0	8,5	11,7	13,8	23,4	26,1	1,6	12,8	2,1	0,0	
5. Diecezja wrocławska																							
a) Kruszwica	XII	6,0	14,0	20,0	18,5	0,5	1,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	92,5	2,5	5,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1768
b) Wolbórz	XVI	5,0	4,0	9,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2,0	7,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	22,2	77,8	0,0	1781
Razem		11,0	18,0	29,0	18,5	0,5	1,0	0,0	0,0	0,0	2,0	7,0	0,0	63,8	1,7	3,4	0,0	0,0	0,0	6,9	24,1	0,0	
PROWINCJA LWOWSKA																							
1. Diecezja chełmska																							
a) Zamość	XVI	3,0	13,0	16,0	0,0	7,0	0,0	7,0	1,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	43,8	0,0	43,8	6,3	0,0	6,3	0,0	0,0	1784
2. Archidiecezja lwowska																							
a) Lwów	XVIII	3,0	3,0	6,0	1,0	1,0	0,0	1,0	2,0	0,0	1,0	0,0	0,0	16,7	16,7	0,0	16,7	33,3	0,0	16,7	0,0	0,0	1772
b) Stanisławów	XVII	3,0	4,0	7,0	0,0	0,0	0,0	6,0	0,0	0,0	0,0	1,0	0,0	0,0	0,0	85,7	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	14,3	1782
c) Żółkiew	XVIII	7,0	2,0	9,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	9,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	100,0	0,0	1755
Razem		13,0	9,0	22,0	1,0	1,0	0,0	7,0	2,0	0,0	1,0	0,0	10,0	4,5	4,5	0,0	31,8	9,1	0,0	4,5	0,0	45,5	
3. Diecezja lucka																							
a) Janów	XVIII	7,0	8,0	15,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	15,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	100,0	1746
b) Ołyka	XVII	7,0	8,0	15,0	0,0	3,5	0,0	9,0	0,0	2,0	0,5	0,0	0,0	0,0	23,3	0,0	60,0	0,0	13,3	3,3	0,0	0,0	1771
Razem		14,0	16,0	30,0	0,0	3,5	0,0	9,0	0,0	2,0	0,5	0,0	15,0	0,0	11,7	0,0	30,0	0,0	6,7	1,7	0,0	50,0	
4. Diecezja przemyska																							
a) Brzozów	XVIII	4,0	6,0	10,0	6,0	1,0	1,0	0,0	1,0	0,0	1,0	0,0	0,0	60,0	10,0	10,0	0,0	10,0	0,0	10,0	0,0	0,0	1759
b) Jarosław	XVI	6,0	7,0	13,0	0,0	0,0	0,0	7,0	1,0	0,0	5,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	53,8	7,7	0,0	38,5	0,0	0,0	1755
Razem		10,0	13,0	23,0	6,0	1,0	1,0	7,0	2,0	0,0	6,0	0,0	0,0	26,1	4,3	4,3	30,4	8,7	0,0	26,1	0,0	0,0	
DIECEZJE BEZPOŚREDNIO PODLEGŁE STOLICY APOSTOLSKIEJ																							
1. Diecezja warmińska																							
a) Dobrze Miasto	XIV	2,0	10,0	12,0	12,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	100,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1772
RAZEM		205,0	357,0	562,0	71,75	55,0	57,0	105,5	63,0	40,5	52,5	75,75	41,0	12,8	9,8	10,1	18,8	11,2	7,2	9,3	13,5	7,3	

pitułach katedralnych, mimo różnic geograficznych, dominowały w zasadzie dwa podmioty: biskupi oraz królowie. W kapitułach kolegiackich żaden z wyodrębnionych typów patronatu nie objął więcej niż 30 proc. beneficjów. Co więcej, to zróżnicowanie pogłębia się i w XVIII wieku nie ma już kategorii, która osiągałaby wynik ponad 20 proc.

Najważniejsza zmiana w strukturze patronatu kapituł kolegiackich zaszła w czterech kategoriach. Zmniejszył się znacznie udział biskupów (z 28,1 do 12,8 proc.) i króla (z 20,7 do 10,1 proc.), zaś na znaczeniu zyskał patronat szlachty (z 8,5 do 18,8 proc.) oraz kapituł (z 1,7 do 9,8 proc.). Był to wynik wspomnianych fundacji szlacheckich, które nie miały praktycznie miejsca w tej kategorii beneficjów do XV wieku. Także udział pozostałych typów patronatu jest znacznie wyższy niż w kapitułach katedralnych. Można zauważyć, że każdy z nich zyskał nieco na znaczeniu w okresie od XV do XVIII wieku. Bardziej, bo prawie dwukrotnie, wzrósł patronat akademicki.

Zdecydowana większość kapituł kolegiackich posiadała w XVIII wieku jednolitą wewnętrzną strukturę patronatu, w której ponad 50 proc. wszystkich prebend pozostawało w rękach jednej osoby lub instytucji¹². Nieliczne kapituły, głównie na skutek fundacji nowych prebend w czasach nowożytnych, miały po dwóch patronów, np. Zamość (dziedzice Zamościa i kapituła po 43,8 proc.) i Płock (miasto – 33,3 proc., król – 50 proc.), lub też miały patronat bardzo zróżnicowany, np. Łask, Kalisz, Kraków – Wszyscy Święci, Wojnicz, Poznań – NMP i św. Maria Magdalena, czy Lwów (żadna z kategorii patronatu nie miała ponad 50 proc.)¹³.

Kapituły kolegiackie były rozmieszczone nierównomiernie. Znacznie więcej ich było w metropolii gnieźnieńskiej niż we lwowskiej – na 564 prebendy w XVIII wieku, 462 (81,9 proc.) znajdowały się w metropolii gnieźnieńskiej. Spośród 18 diecezji Rzeczypospolitej (bez wrocławskiej) kolegiaty znajdowały się w 10. Diecezje: gnieźnieńska (w XVIII wieku 105 prebend, czyli 18,7 proc.), poznańska (94, 16,7 proc.) i krakowska (206, 36,6 proc.) skupiały razem prawie 3/4 (72,8 proc.) wszystkich prebend kapitułnych w Rzeczypospolitej. Pozostałe diecezje, z wyjątkiem lwowskiej, gdzie były trzy kolegiaty, posiadały po jednej lub dwie kapituły kolegiackie.

Większość kapituł kolegiackich w archidiecezji gnieźnieńskiej pozostawała w czasach nowożytnych pod wpływem arcybiskupa gnieźnieńskiego, jego kapituły katedralnej oraz starostów dóbr biskupich – łowickiego i uniejow-

¹² Do najbardziej jednolitych, w aspekcie patronatu, kapituł można zaliczyć: Dobrze Miasto, Pułtusk, Czarnków, Gniezno, Kraków – św. Florian, Łowicz, Poznań – Mikołaj Bp, Pilica, Siemradz, zob. aneks II: wymienione kapituły.

¹³ Zob. aneks II: wymienione kapituły.

skiego (Kurzelów¹⁴, Łowicz¹⁵, Uniejów¹⁶, Wieluń¹⁷). W Kamieniu Krajeńskim na mocy dokumentu erekcyjnego dominowała elekcja kapituły¹⁸, zaś patronat królewski przeważał w kapitułach powołanych z inicjatywy króla – w Gnieźnie¹⁹, Sieradzu²⁰ oraz prawdopodobnie także w Łęczycy²¹. W kapitule w Choczcu przeważał patronat miejscowego prepozyta²², natomiast bardzo zróżnicowaną strukturę patronatu posiadały kapituły w Kaliszu oraz Łasku (biskup, duchowieństwo, król, mieszczanie, szlachta, urzędnicy świeccy i duchowni)²³.

Struktura patronatu w kolegiatach diecezji krakowskiej wyglądała odmiennie. Na 16 kapituł jedynie w Skalbmierzu przeważał patronat biskupów krakowskich²⁴. Dużą rolę odgrywał tutaj natomiast patronat magnacki i szlachecki (Tarnów²⁵, Opatów²⁶, Bobowa²⁷, Pilica²⁸, Kraków – Wszyscy Święci²⁹), Akademii Krakowskiej (Kraków – św. Anna, Kraków – św. Florian³⁰) oraz starostów (Nowy Sącz – starosta z Lipowca³¹, Wiślica – starosta w Dobrowodzie³², Kielce – starosta w Kielcach³³). Większość prebend w kapitule św. Jerzego w Krakowie należała do patronatu królewskiego³⁴, w kolegiacie lubelskiej – do burmistrza i rajców lubelskich³⁵, w kapitule św. Michała w Kra-

¹⁴ ADWł. GAV60, s. 18–20; ADWł. GAV77, s. 568.

¹⁵ AAW. sygn. 872, s. 57; ADWł. GAV141, s. 114–115; S. LIBROWSKI, *Statuty kapituł kolegiackich dawnej archidiecezji gnieźnieńskiej*, z. 2: *Statuty świętej kapituły w Łowiczu*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 42 (1981), s. 357–358.

¹⁶ ADWł. GAV77, s. 28–33; ADWł. GAV137, s. 358, 370–380.

¹⁷ ADWł. GAV15, s. 1–11; ADWł. GAV66, s. 24.

¹⁸ *Erectio ecclesiae collegiatae Camenensis de a. 1651*, „Fontes”, 13 (1909), s. 497–498.

¹⁹ F. KRYSZAK, *Kapituła kolegiacka św. Jerzego na zamku gnieźnieńskim*, „Nasza Przeszłość”, 24 (1966), s. 130.

²⁰ ADWł. GAV77, s. 172; ADWł. GAV142, s. 13.

²¹ ACC. Relacje arcybiskupów gnieźnieńskich, 1612; *Łęczycza. Monografia miasta do 1990 r.*, red. R. ROSIN, Łęczycza 2001, s. 143.

²² ADWł. GAV138, s. 20.

²³ ADWł. GAV21, s. 23–32; ADWł. GAV77, s. 265, 274–275; ADWł. GAV78, k. 111v–114; ADWł. GAV111, s. 25; ADWł. GAV135, s. 324–325, 353–355; ADWł. GAV139, s. 52–57.

²⁴ AKMK. AVCap33, k. 107; AKapMK. I–74, s. 30.

²⁵ KUMOR, *Prepozytura tarnowska*, s. 263–268.

²⁶ AKapMK. I–74, s. 31.

²⁷ KUMOR, *Kolegiata Wszystkich Świętych w Bobowej*, s. 563–564.

²⁸ AKMK. AEp. 38, k. 671v; AKapMK. I–74, s. 35.

²⁹ AUKr. rkp. 208, s. 87–97; AKapMK. I–74, s. 32.

³⁰ *Akta wizytacji dekanatu krakowskiego*, s. 72, 82; AKapMK. AV63, s. 492–495, 571.

³¹ AKMK. Descriptio ecclesiarum, s. 21; KUMOR, *Archidiakoniat sądecki*, s. 114–115; SALATERSKI, *Kolegiata i kapituła św. Małgorzaty P.M. w Nowym Sączu*, s. 46–47.

³² AKMK. AVCap53, s. 271–271v; AKapMK. I–74, s. 28.

³³ AKapMK. I–74, s. 29.

³⁴ AKapMK. I–74, s. 36; *Akta wizytacji dekanatu krakowskiego*, s. 11–15.

³⁵ AKapMK. I–74, s. 34; J.A. WADOWSKI, *Kościół lubelskie na podstawie źródeł archiwalnych*, Kraków 1907, s. 127.

kwie – do biskupów wrocławskich³⁶. Prawdziwa mozaika różnych rodzajów patronatu była w Wojniczu, gdzie jako patroni występowali: król, szlachta, Uniwersytet Krakowski, biskup krakowski, rady miast Żabno, Wojnicz i Tuchów oraz prepozyt kolegiacki³⁷.

W diecezji poznańskiej istniały dwie kolegiaty magnackie (Szamotuły i Czarnków)³⁸. W kapitule kolegiackiej w Warszawie dominował patronat królewski i biskupi³⁹, natomiast w Poznaniu – w kolegiacie pw. św. Mikołaja – patronat miasta Kościan⁴⁰. W pozostałych kapitułach, w Środzie i Poznaniu – w kolegiatach pw. św. Marii Magdaleny i NMP – było wiele typów patronatu (mieszczkański, szlachecki, królewski, kapitulny, rektora Akademii Lubrańskiego, starostów, prepozytów kapituł)⁴¹.

W diecezji płockiej istniały tylko dwie kolegiaty. W Pułtuskach prawo patronatu należało w całości do starostów pułtuskich⁴², natomiast w Płocku przeważał patronat królewski i władz miasta Płock⁴³. Z kolei prebendy kapituł kolegiackich w diecezji wrocławskiej (Kruszwica i Wolbórz) oraz warmińskiej (Dobre Miasto) pozostawały w większości patronatu biskupiego⁴⁴.

W metropolii lwowskiej dominowały kapituły kolegiackie z przewagą patronatu magnackiego (Zamość⁴⁵, Stanisławów⁴⁶, Ołyka⁴⁷, Jarosław⁴⁸). We Lwowie, Brzozowie i prawdopodobnie w Janowie Podlaskim dominował

³⁶ AKapMK. AV63, s. 473–478; AKapMK. I–74, s. 36; *Akta wizytacji dekanatu krakowskiego*, s. 2–8.

³⁷ AKMK. Descriptio ecclesiarum, s. 35–36; SZYMAŃSKI, *Kapituła kolegiacka w Wojniczu*, s. 81–84.

³⁸ AAP. AV18, k. 188; AAP. AV26, k. 1v; AAP. AV31, s. 1087; AAP. AV41, s. 37–38.

³⁹ ACC. Relacje biskupów poznańskich, 1783; KRÓLIK, *Kapituła kolegiacka w Warszawie*, s. 51.

⁴⁰ AAP. AV18, k. 591v.

⁴¹ AAP. AV1, k. 251v–257v; AAP. AV8, s. 142; AAP. AV12, s. 224–225; AAP. AV30, s. 497, 520–534; AAP. AV31, s. 206–210; J. NOWACKI, *Kolegiata NMP w Poznaniu*, „Miesięcznik Kościelny Archidiecezji Poznańskiej”, 1–2 (1951), s. 329–336.

⁴² ACC. Relacje biskupów płockich, 1696, 1728, 1778, 1786; GÓRALSKI, *Skład osobowy*, s. 262.

⁴³ ACC. Relacje biskupów płockich, 1728, 1778, 1786; T. ŻEBROWSKI, *Dzieje kolegiaty św. Michała i szkoły kolegiackiej (1180–1611)*, w: *Księga pamiątkowa zjazdu matachowiaków, 1180–1957/58*, Płock 1959, s. 116.

⁴⁴ AAWO. B30, k. 14; ACC. Relacje biskupów wrocławskich, 1768, 1781; A. BIRCH-HIRSCHFELD, *Geschichte des Kollegiatstiftes in Guttstadt 1341–1811*, „Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands”, 24 (1930–1932), s. 290–299, 358–374, 618–633, 746–755.

⁴⁵ Obok Zamojskich ważną rolę w obsadzie prebend odgrywała kapituła kolegiacka, co było wynikiem decyzji fundatorów nowych prebend, WAPL. Zespół Kolegiaty Zamojskiej, nr 13; STOPNIAK, *Dzieje kapituły zamojskiej*, s. 73–76.

⁴⁶ W Stanisławowie prezentę ze strony dziedziców winna poprzedzać elekcja ze strony kapituły kolegiackiej: „Quod tamen ipse inquam absque electionem capituli mihi ipsi plenum ius patronatus et collationem praedictorum beneficiorum reservo”, AALw. K.K.14, k. 909.

⁴⁷ A. SYMON, *De Ecclesiis, Collegiata, Seminario clericorum*, „Academia Caesarica Romano-Catholica Ecclesiastica Petropolitana”, 1889–1890, s. 56, 71–72, 81–86; 1890–1891, s. 12, 16–17, 104, 132; 1891–1892, s. 57, 163.

⁴⁸ AAPrz. AV168, s. 7, 31–40; AAPrz. AV183, k. 2v, 6v–31.

natomiast patronat biskupi, z tym że w dwóch ostatnich miejscowościach wynikał on z własności⁴⁹.

B. OBSADA PRAŁATUR I KANONII PRZEZ BISKUPÓW I KAPITUŁY

Wobec niejasnych początków najstarszych kapituł kolegiackich, dość trudno jednoznacznie określić podstawę uprawnień biskupów wobec ich prebend. W grę może wchodzić tutaj zarówno jurysdykcja ordynariusza (wolna kolacja), jak również fundacje kapituł i własność miejscowości, w których kolegiaty były zlokalizowane (prawo patronatu). W kapitułach kolegiackich ufundowanych przed XIII wiekiem, analogicznie do kapituł katedralnych, prawo patronatu powstało w momencie podziału majątku wspólnego na prebendy. Analizę tego procesu w odniesieniu do kapituł kolegiackich w Małopolsce podejmuje J. Szymański. Zwraca on uwagę na walkę o obsadę stanowisk w kapitułach, jaka toczyła się w XIII wieku między książętami a biskupami. Według jego obliczeń na 64 prebendy istniejące w połowie XIII wieku w diecezji krakowskiej, których uposażenie pochodziło z fundacji książęcej, większość objęli swoim patronatem biskupi, natomiast władca utrzymał tylko 7 z nich⁵⁰. Teza Szymańskiego wyjaśnia uprawnienia, jakie mieli biskupi w kolegiatach w Kielcach, Skalbmierzu i Wiślicy w XV wieku, przy czym stawia on je na równi z beneficjami katedralnymi. Oznacza to, że należy wobec nich stosować raczej pojęcie „wolnej kolacji” niż „prawa patronatu”.

Chyba nie do końca słusznie zostawił Szymański na boku związek patronatu prebend w analizowanych kolegiatach z własnością miejscowości, w których kolegiaty były zlokalizowane. Można bowiem, przynajmniej w przypadku Kielc i Skalbmierza, doszukiwać się źródeł uprawnień biskupów krakowskich właśnie w posiadaniu tych miast⁵¹. Uprawnienia te nabierają wówczas cech „prawa patronatu”. Podobnie jak w przypadku archidiaconatu oraz trzech kanonii w Sandomierzu, o których Długosz mówi, jako o utworzonych przez biskupa krakowskiego. Tutaj źródłem uprawnień biskupa była fundacja tych prebend, co oznacza, że chodzi raczej o prawo patronatu w jego ścisłym znaczeniu, a nie wolną kolację⁵².

⁴⁹ ADS. D76, s. 190; RAŁ, *Kapituła kolegiacka w Brzozowie*, s. 107; M. DZIEDUSZYCKI, *Żywot Wacława Hieronima Sierakowskiego*, Kraków 1868, s. 262–263.

⁵⁰ SZYMAŃSKI, *Kanonikat świecki*, s. 115.

⁵¹ KUMOR, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 3, s. 133, 173–174.

⁵² J. DŁUGOSZ, *Liber beneficiorum dioecesis Cracoviensis*, t. 1, Cracoviae 1863 (*Joannis Długosz senioris canonici Cracoviensis opera omnia*, ed. A. PRZEZDZIECKI, t. 7), s. 301; L. PONIEWOZIK, *Prałaci i kanonicy sandomierscy i wiślicy w okresie średniowiecza*, Rzeszów 2001, zwłaszcza rozdział: *Obsadanie prałatur i kanonii* [mps Uniwersytet Rzeszowski].

Także prawa arcybiskupa gnieźnieńskiego względem beneficjów kapituł kurzelowskiej i uniejowskiej można wiązać z własnością miast, w których były położone⁵³. Wobec niejasnych początków kolegiaty rudzko-wieluńskiej trudno określić jej fundatora oraz podstawę uprawnień arcybiskupów gnieźnieńskich. Według Patykiewicza arcybiskupi uposażyli prepozyturę oraz trzy kanonie, co stało się podstawą ich prawa patronatu⁵⁴. Jednak sposób wyłaniania członków kapituły („alternata” ze Stolicą Apostolską) wskazuje raczej na wolną kolację. Potwierdza to wizytacja z 1766 roku informująca o błędzie w opisie sposobu powoływania prepozyta wieluńskiego, zawartym w *Liber beneficiorum Łaskiego*⁵⁵. Opisy obsady prebend w kapitule wieluńskiej⁵⁶ oraz kurzelowskiej⁵⁷ mogą być przykładem utożsamiania prawa patronatu biskupów i wolnej kolacji, o którym była mowa w rozdziale pierwszym.

Mimo dość obszernej literatury nie wiadomo dokładnie jak ukształtowały się prawa biskupów wrocławskich względem prebend kolegiaty w Kruszwicy i na czym można je opierać. Przez analogię z innymi kapitułami katedralnymi – w Kruszwicy znajdowała się pierwotnie siedziba biskupa – można przypuszczać, że ukształtowała się w niej zasada wolnej kolacji, zachowana po przeniesieniu siedziby biskupstwa do Wrocławka w XII wieku i przekształceniu kapituły kruszwickiej w kolegiacką⁵⁸. Z kolei prawa biskupa warmińskiego względem kolegiaty w Dobrym Mieście można opierać zarówno na jurysdykcji ordynariusza, jak i fundacji kolegiaty przez biskupa jako księcia warmińskiego⁵⁹.

⁵³ ACC. Relacje arcybiskupów gnieźnieńskich, 1612; J. WIŚNIEWSKI, *Historyczny opis kościołów, miast, zabytków i pamiątek w powiecie włoszczowskim*, Marjówka Opoczyńska 1932, s. 107–108.

⁵⁴ W. PATYKIEWICZ, *Statuty kolegiaty rudzko-wieluńskiej*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne”, 3 (1956), z. 1, s. 351.

⁵⁵ „Est quidem expressum in libro beneficiorum, quod dignitas praepositurae sit de provisione Sedis Apostolicae vacatione occurrente, sed supponitur haec expressio aliquo errore aut defectu subsecuta fuisse, alias pro tunc (...) possessor praepositurae vacatione in mense papali occurrente fuerat hac dignitate provisus per Sedem Apostolicam”, ADWŁ. GAV66, s. 24.

⁵⁶ „Dignitas praepositurae et canonicatus fundi Radostow, fundi Sieniecka, ac fundi Turow sunt iuris patronatus de collatione et provisione Sedis Apostolicae aut sedis ordinariae vacatione alternis mensibus occurrente”, ADWŁ. GAV66, s. 24.

⁵⁷ Wizytacja z 1765 roku mówi o obsadzie według zasady miesięcy alternatywnych: „Quatuor praelaturae et tres canonicatus iuxta menses vacationis vel per Sedem Apostolicam vel per sedem ordinariam suae celsitudinis primatialis providentur constat id ex praxi”, zaś wizytacja z 1780 roku – o prawie patronatu: „Ius patronatus collativum omnium praelatorum et canonicorum est circa celsissimum dominum ordinarium primatum archiepiscopum Gnesnensem”, ADWŁ. GAV60, s. 20; ADWŁ. GAV77, s. 568.

⁵⁸ S. LIBROWSKI, *Wizytacje diecezji wrocławskiej*, cz. 1: *Wizytacje diecezji kujawskiej i pomorskiej*, t. 1: *Opracowanie archiwalno-źródłoznawcze*, z. 1: *Wstęp ogólny*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 8 (1964), s. 97; *Statuty kapituły w Kruszwicy*, wyd. W. ABRAHAM, „Polonia Sacra”, 8 (1956), s. 261–262.

⁵⁹ BIRCH-HIRSCHFELD, *Geschichte des Kollegiatstiftes in Guttstadt*, s. 290–299; KOPICZKO, *Ustrój i organizacja diecezji warmińskiej*, s. 109–113.

Nieco dokładniej można określić podstawę uprawnień biskupów względem prebend, które powstały od XV do XVIII wieku. Było ich jednak niewiele. Obok sytuacji, kiedy to biskupi jako fundatorzy rezerwowali dla swoich następców na urzędzie prawo wyznaczania prałata lub kanonika, występowały przypadki przekazywania w ręce ordynariuszy obsady prebend. Działo się to już w momencie erekcji beneficjum lub później⁶⁰.

Wpływ biskupów zwiększał się także poprzez inkorporację prebend kolegiackich do innych beneficjów lub urzędów, których obsada znajdowała się w ręku ordynariusza. Dokonywało się to zazwyczaj za zgodą dotychczasowego patrona. Jako przykłady można podać archidiaconat w kolegiacie lubelskiej inkorporowany do utworzonej sufraganii lubelskiej, czy też prepozyturę w Kamieniu Krajeńskim połączoną od początku z kanonią gnieźnieńską fundi Jezierzany (doktorska)⁶¹.

Przechodząc do wpływu kapituł kolegiackich na obsadę prałatur i kanonii, należy zwrócić uwagę na jego minimalne znaczenie u progu czasów nowożytnych i znaczny wzrost w wiekach od XVI do XVIII. W II połowie XVIII wieku rola kapituł w obsadzie prebend była co prawda mniejsza niż szlachty, ale porównywalna z wpływami np. króla, biskupów czy miast.

Wzrost znaczenia kapituł w obsadzie prebend kolegiackich wynikał z dość powszechnego przekazywania w ich ręce obsady przez fundatorów nowych beneficjów. Odbywało się to po śmierci fundatora lub po wygaśnięciu jego rodziny. Największy udział kapituł w obsadzie prebend można odnotować w kapitule kamieńskiej i zamojskiej. W pierwszym przypadku wynikał on z treści dokumentu erekcyjnego kapituły⁶², zaś w drugim z nowych fundacji, które przekazywały wybór kanoników w ręce kolegium kapitulnego⁶³. Kanoników i prałatów wybieranych przez kapituły na podstawie zapisów w do-

⁶⁰ Na przykład scholasteria we Lwowie (DZIEDUSZYCKI, *Żywot Wacława Hieronima Sierakowskiego*, s. 262); beneficja kolegiaty warszawskiej ufundowane w XVI i XVII wieku (KRÓLIK, *Kapituła kolegiacka w Warszawie*, s. 47–49); kapituła kolegiacka w Brzozowie (RAB, *Kapituła kolegiacka w Brzozowie*, s. 105–107).

⁶¹ AKapMK. I–74, s. 34; KUMOR, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 2, s. 357; t. 4, s. 64; M. SZCZEPANIUK, *Kapituła kolegiacka kamieńska od jej powstania do pokoju oliwskiego (1649–1660)*, Lublin 1997, s. 59 [mps KUL].

⁶² „(...) utque Decanus, Custos et omnes Canonici a Venerabili Capitulo sive ex Canonicis sive ex Decanis ruralibus aut parochis Archidiaconatus Camenensis vita, moribus et doctrina conspicuis beneque de Ecclesia ac illo Archidiaconatu meritis eligantur, ordinavimus”, *Erectio ecclesiae collegiatae Camenensis*, s. 497–498.

⁶³ Na przykład: „Ad quod praesentandi ius venerabili capitulo Zamoscensi totaliter tribuo et concedo” (kanonia fundi Brzyski), AAL. Rep60 A115, k. 93, 94; „Ut qui ad id munus idoneus iudicio venerabilis capituli respectus fuerint, penes quod capituli ius collationis et praesentationis canonici huius esse volo” (kanonia fundi Wosiński), cyt. za STOPNIAK, *Dzieje kapituły zamojskiej*, s. 74, przyp. 74 – AAL. Rep60 A158, s. 1838–1839; zob. też tamże, s. 34–35, 74–76.

kumentach erekcyjnych można spotkać też w: Brzozowie⁶⁴, Krakowie u św. Anny (wspólnie z regensem kancelarii konsystorza generalnego w Krakowie)⁶⁵, Lwowie⁶⁶, Łasku⁶⁷, Nowym Sączu (wspólnie z wójtem Nowego Sącza i seniorem zakrystianów)⁶⁸, Ołyce (współdział Akademii Zamojskiej i dziedziców Ołyki)⁶⁹, Sandomierzu (wspólnie ze starostą kieleckim i burmistrzem Sandomierza)⁷⁰, Skalbmierzu⁷¹, Szamotułach⁷², Tarnowie (z rajcami Miechowa)⁷³.

Analogicznie do kapituł katedralnych, obsada większości kanonii kaznodziejskich znalazła się w rękach kapituł. Odbywało się to przez fundacje nowych kanonii przeznaczonych dla kaznodziejów (dwie kanonie w Kielcach⁷⁴,

⁶⁴ RAŁ, *Kapituła kolegiacka w Brzozowie*, s. 107.

⁶⁵ „Ius patronatus et praesentandi venerabili capitulo ecclesiae collegiatae sanctae Annae et generoso regenti cancellariae consistorii generalis Cracoviensis pro tempore existenti”, AKMK. AOOff. 198, s. 10.

⁶⁶ DZIEDUSZYCKI, *Żywot Wacława Hieronima Sierakowskiego*, s. 263.

⁶⁷ ADWŁ. GAV135, s. 354.

⁶⁸ AKMK. AEp. 72, k. 418v, 436; AKMK. AEp. 82, s. 1102–1104; AKMK. AEp. 91, s. 13; KUMOR, *Archidiakoniat sądecki*, s. 115.

⁶⁹ SYMON, *De Ecclesiis*, „Academia Caesarea Romano-Catholica Ecclesiastica Petropolitana”, 1889–1890, s. 56, 71–72, 81–87; 1890–1891, s. 16–17; 1891–1892, s. 57.

⁷⁰ „Ius patronatus huius dignitatis tam activum per viam electionis capitularis subscriptionisque per archidiaconum Sandomiriensem et capitaneum Kielcensem pro tempore existentem (post fata tamen confundatorum hac ratione exercendum quia viventibus illis solis competat) quam passivum favore illustrium concionatorum” (kancelaria sandomierska), AKMK. AEp. 108, k. 146v; „Iuspatronatus et praesentandi ad praedictum canonicatum executoribus testamentorum illustrium Rzezka et Woycieski canonicorum Sandomiriensium quoad vixerint, post fata vero ipsorum venerabili capitulo saepedictae ecclesiae collegiatae una cum spectabili proconsule Sandomiriensi attribuendum et reservandum esse duximus” (kanonia penitencjarza w Sandomierzu), AKMK. AEp. 77, k. 275–276.

⁷¹ AKMK. AEp. 113, s. 30.

⁷² AAP. AV31, s. 1064, 1087; K. LUTYŃSKI, *Powstanie kapituły kolegiackiej w Szamotułach*, „Poznańskie Studia Teologiczne”, 2 (1978), s. 298.

⁷³ „Iuspatronatus et praesentandi ad decanatum praefatum vacatione eiusdem occurrente domino fundatori quoad vixerit, post fata vero ipsius venerabili capitulo praelatorum et canonicorum ecclesiae collegiatae Tarnoviensis” (dziekania), AKMK. AOOff. 139, s. 1962; „(...) videlicet ex magistratus oppidi Miechow dioecesis nostrae Cracoviensis seu verius ex ipso magistratu proconsul et advocatus dicti oppidi protunc residentes, occurrente vacatione post cessum vel decessum moderno fundatoris, primo turno unum ex consanguineis fundatoris seu his deficientibus unum ex oriundis de dicto oppido Miechow, qui tamen sit saltim in artibus et philosophia magistri nobis et officio nostro instituendum praesentent, altero voto turno capitulum ecclesiae collegiatae Tarnoviensis unum de medio canonicorum, qui sit in theologia vel in iure doctor ex pluralitate eligat, electum pro institutione ad nos officiumque nostrum remittat” (archidiakoniat tarnowski), AKMK. AEp. 73, k. 144.

⁷⁴ „(...) pro futuris vero vacationibus iuspatronatus electivum venerabili capitulo ecclesiae collegiatae Kielcensi” (kanonia kaznodziejska fundi Tumlin), AKMK. AEp. 79, k. 11v; „Ius patronatus et praesentandi ad canonicatum huiusmodi a nobis erectum venerabili capitulo ecclesiae collegiatae Kielcensis et capitaneo Kielcensi pro tempore existenti reservavimus” (kanonia kaznodziejska fundi Daleszyce), AKMK. AEp. 88, s. 139; AKMK. AEp. 56, k. 383v; AKapMK. I–74, s. 29.

dwie w Sandomierzu⁷⁵, dwie w Tarnowie⁷⁶, druga kanonia kaznodziei w Opatowie⁷⁷, pierwsza kanonia kaznodziei w Wiślicy razem z tamtejszym magistratem⁷⁸) lub przekształcenie, z jednoczesnym doposażeniem, już istniejących prebend (Warszawa – od 1562⁷⁹, Sieradz – od 1729⁸⁰, pierwsza kanonia kaznodziei w Opatowie od 1525 roku)⁸¹. Podstawa patronatu kapituły nad dwoma kanoniami kaznodziejskimi w Skalbmierzu, w jednym przypadku wspólnie z magistratem, nie jest znana⁸².

Kapituły uzyskiwały także wpływ na wybór kanonika przy zachowaniu prawa patronatu innych osób. Dotyczyło to np. kanonii kaznodziei w Wiślicy, która powstała przez doposażenie kanonii fundi Stróżyska. Patronat zachował starosta w Dobrowodzie, ale jego swobodna prezenta została ograniczona wcześniejszym wyborem kandydata przez kapitułę „sub nullitate praesentationis”⁸³. Z kolei kanonik kaznodzieja w Wojniczu był prezentowany przez tamtejszy magistrat, lecz „ad recommendationem capituli Voynicensis”⁸⁴.

W przypadku dwóch średniowiecznych kolegiat w Kruszwicy i Sandomierzu kapituła brała udział w obsadzie prałatury archidiacona („collatio si-

⁷⁵ „Ius patronatus seu praesentatio dictos duos canonicos et concionatores praedictus Sebastianus [Kokwiński] sibi quidem ad vitam reservat. Vita vero functi venerabili capitulo Sandomiriensi dat et confert, et nos damus et conferimus irrevocabiliter perpetuibus temporibus” (dwie kanonie kaznodziejskie w Sandomierzu), AKMK. AEp. 56, k. 383v, AKMK. AEp. 56, k. 383v; AKapMK. I–74, s. 25.

⁷⁶ „Ius patronatus capitulo collegiatae Tarnoviensis, ut qualibet vacatione occurrente, personam idoneam capitulariter per se electam (...) praesentet” (kanonia kaznodziei), AKMK. AEp. 100, s. 50; KUMOR, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 3, s. 230–231, 234.

⁷⁷ „Ius vero patronatus seu praesentandi dictum canonicum venerabili capitulo ecclesiae eiusdem collegiatae Opatoviensis mediante electione quam probatio per unum mensem praecedere debet applicavimus et reservavimus”, AKMK. AEp. 90, s. 279*.

⁷⁸ „Item iuspatronatus et praesentandi praebendarium et canonicum (...) executoribus testamenti fundatoris praefati pro hac vice tantum et alias pro semel ac privative quoad alios omnes. In posterum vero ac perpetuis futuris temporibus admodum reverendis praelatis et canonicis totique ipsorum capitulo dictae collegiatae Visliciensis ecclesiae, tum famatis proconsuli et consulibus civitatis SRMtis Wislica nuncupatae omnibus coniunctim et insolidum quod pro una duntaxata voce aestimari debet” (kanonia kaznodziei), AKMK. AEp. 56, k. 748.

⁷⁹ KRÓLIK, *Kapituła kolegiacka w Warszawie*, s. 50.

⁸⁰ ADWŁ. GAV77, s. 172; ADWŁ. GAV142, s. 13; W. KUJAWSKI, *Kościelne dzieje Sieradza*, Włocławek 1998, s. 135.

⁸¹ GAŁĄZKA, *Kapituła kolegiacka w Opatowie*, s. 33–34, 96–97.

⁸² AKapMK. I–74, s. 25, 29, 30; zob. aneks II: Skalbmierz.

⁸³ AKMK. AEp. 93, s. 8–13.

⁸⁴ Szymański podaje, że prawo prezenty należało do kapituły kolegiackiej, ale chodzi tutaj raczej o sposób jego wykonywania przez radę miasta Wojnicza (wybór kandydata należał do kapituły, zaś jego prezentacja do magistratu). Potwierdza to objęcie beneficjum przez Józefa Duchnika w 1751 roku „per venerabile capitulum commendatum et nominatum, per spectabilem magistratum oppidi Woynicz praesentatum”, AKMK. AEp. 91, s. 243; AKMK. Descriptio ecclesiarum, s. 35; SZYMAŃSKI, *Kapituła kolegiacka w Wojniczu*, s. 84.

multanea”)⁸⁵. Podobnie jak w przypadku kapituł katedralnych, wynikało to z bulli Leona X z 1513 roku „Etsi ex debito pastoralis officii” oraz ustaw synodu łęczyckiego z 1527 roku. Podstawę prawną wyraźnie potwierdza instytucja na archidiakoniat w Sandomierzu w 1725 roku Dominika Lochmana „per venerabile capitulum eiusdem collegiatae ad mentem bullae Leonis X et constitutionum provincialium capitulariter electum et praesentatum”⁸⁶. Wpis instytucyjny nie mówi nic o udziale biskupa, lecz wynika to wyraźnie z zapisu w „Liber ecclesiarum” diecezji krakowskiej z 1787 roku, gdzie przy archidiakonacie sandomierskim znajduje się informacja: „electio capituli ad nominationem duorum ex capitulo per celsissimum episcopum”⁸⁷. Ponadto poprzednik Dominika Lochmana, Mikołaj Złotnicki, został wyznaczony na to beneficjum przez biskupa krakowskiego razem z Andrzejem Błażejewskim i dopiero kapituła kolegiacka dokonała wyboru jednego kandydata⁸⁸.

C. •RÓDŁA PRAWA PATRONATU

W tym miejscu należy postawić pytanie o czynniki, które wpłynęły na strukturę patronatu w poszczególnych kapitułach. Już na pierwszy rzut oka widać, że istnieje ścisła zależność między typem patronatu i jego źródłami. Z tej przyczyny analiza źródeł patronatu zostanie przeprowadzona według przyjętych w rozdziale pierwszym kategorii patronatu.

Patronat królewski

Patronat królewski względem prebend kolegiackich wynikał prawie wyłącznie z fundacji. Było zresztą zgodne z literą prawa, że „patronum faciunt dos, aedificatio, fundus”⁸⁹. Cechował się on, podobnie jak uprawnienia biskupów, prawie w całości średniowieczną genezą: Gniezno⁹⁰, Kalisz⁹¹, Kraków – św. Florian (przed inkorporacją większości prebend do Studium Generalnego), Kraków – św. Jerzy, Kraków – św. Michał (przed przekazaniem biskupom wrocławskim)⁹², Łęczyca⁹³, Płock⁹⁴, Sandomierz⁹⁵, Sieradz⁹⁶, War-

⁸⁵ Statuty kapituły w Kruszwicy, s. 262; ZIMAŁEK, *Organizacja sandomierskiej kapituły kolegiackiej*, s. 349.

⁸⁶ AKMK. AEp. 79, k. 205v.

⁸⁷ AKapMK. I-74, s. 24.

⁸⁸ AKMK. AEp. 77, k. 195v-196.

⁸⁹ PIASECKI, *Praxis episcopalis*, s. 494.

⁹⁰ KRYSZAK, *Kapituła kolegiacka św. Jerzego na zamku gnieźnieńskim*, s. 129-130.

⁹¹ J. RACIBORSKI, *Kościół kaliski*, „Kronika Diecezji Kujawsko-Kaliskiej”, 17 (1923), s. 198, 452.

⁹² KUMOR, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 2, s. 362, 461-462, 473-474.

⁹³ *Łęczyca. Monografia miasta do 1990 r.*, s. 141-142.

⁹⁴ ŻEBROWSKI, *Dzieje kolegiaty św. Michała*, s. 115-116.

⁹⁵ ZIMAŁEK, *Organizacja sandomierskiej kapituły kolegiackiej*, s. 341; J. WIŚNIEWSKI, *Katalog prałatów i kanoników sandomierskich od 1186 do 1926 roku*, Radom 1926, s. 7.

⁹⁶ LIBROWSKI, *Statuty kapituł kolegiackich*, s. 171-172, 174.

szawa⁹⁷, Wieluń⁹⁸, Wojnicz⁹⁹. W XV wieku było w kolegiatach 61 prebend patronatu królewskiego, a w II połowie XVIII wieku, mimo prawie dwukrotnego przyrostu liczby prałatur i kanonii kolegiackich – tylko 57.

Patronat królewski w kapitułach kolegiackich był bardzo stabilny, a zmiany jakie tutaj zaszły w okresie nowożytnym, były minimalne i dotyczyły pojedynczych prebend. Największe, ale słabo udokumentowane, nastąpiły w kolegiacie warszawskiej. W 1562 roku król przekazał „swoją” kanonię fundi Zakroczym dla kaznodziei kolegiackiego, powierzając jego obsadę kapitule. Wśród kanonii doktorskich obsadzanych przez biskupa poznańskiego w XVIII wieku znalazły się prawdopodobnie dwie, których patronat pierwotnie należał do panującego (fundy Dębna Wola i Solec). Przed 1576 rokiem powstała kanonia fundi Kąty, zaś w 1686 roku kantoria, które to prebendy, jeśli wierzyć relacji biskupa z 1783 roku, podlegały patronatowi królewskiemu¹⁰⁰.

Panujący utracili prawo patronatu nad kilkoma prebendami na skutek ich zaniku (Gniezno¹⁰¹, Kalisz¹⁰²) lub przelania swoich praw na inne osoby lub instytucje, np. kanonia w Sieradzu przekazana w 1729 roku dla kaznodziei wybieranego przez kapitułę¹⁰³, prepozytura u św. Floriana w Krakowie inkorporowana w 1579 roku do Akademii Krakowskiej¹⁰⁴, prepozytura w Płocku przekazana patronatowi starosty pułtuskiego na mocy przywileju królewskiego z początku XVI wieku¹⁰⁵, prepozytura w kolegiacie poznańskiej pw. św. Marii Magdaleny przekazana w 1555 roku magistratowi poznańskiemu¹⁰⁶. Warto jeszcze wspomnieć o kilku nowych prebendach, których patronat w momencie erekcji został przekazany królom: prepozytura w Lublinie (1574)¹⁰⁷, kustodia w Sieradzu (1729)¹⁰⁸, scho-

⁹⁷ KRÓLIK, *Kapituła kolegiacka w Warszawie*, s. 25, 37.

⁹⁸ J. ŁASKI, *Liber beneficiorum*, wyd. J. Łukowski, t. 2, Gniezno 1881, s. 93; PATYKIEWICZ, *Statuty kolegiaty rudzko-wieluńskiej*, s. 349–351.

⁹⁹ SZYMAŃSKI, *Kapituła kolegiacka w Wojniczu*, s. 19–20.

¹⁰⁰ ACC. Relacje biskupów poznańskich, 1783; KRÓLIK, *Kapituła kolegiacka w Warszawie*, s. 37, 50–51.

¹⁰¹ Zgodę na inkorporację prepozytury patronatu królewskiego do kapituły katedralnej wydał 14 marca 1564 roku Zygmunt August. Relacja z roku 1789 mówi, że kapituła: „(...) olim habuit unam dignitatem, scilicet praepositum, quae extincta, dosque eius cessit capitulo metropolitanae ecclesiae Gnesnensis”, ACC. Relacje arcybiskupów gnieźnieńskich, 1789, KRYSZAK, *Kapituła kolegiacka św. Jerzego na zamku gnieźnieńskim*, s. 131.

¹⁰² ADWŁ. GAV78, k. 113v, zob. też aneks II: Kalisz.

¹⁰³ KUJAWSKI, *Kościelne dzieje Sieradza*, s. 135.

¹⁰⁴ KUMOR, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 2, s. 373.

¹⁰⁵ ACC. Relacje biskupów płockich, 1728; ŻEBROWSKI, *Dzieje kolegiaty św. Michała*, s. 116.

¹⁰⁶ AAP. AV30, s. 497.

¹⁰⁷ AKMK. AEp. 50, k. 16.

¹⁰⁸ KUJAWSKI, *Kościelne dzieje Sieradza*, s. 135.

lasteria w Brzozowie erygowana na podstawie inkorporowanej parafii królewskiej w Mrzygłodzie (1729)¹⁰⁹.

Patronat szlachecki

Czasy nowożytnie cechował ponadczterokrotny wzrost liczby prebend podlegających patronom szlacheckim. Wynikało to ze wzmoczonego ruchu fundacyjnego od XVI do XVIII wieku, o którym była mowa wyżej. Średniowieczne fundacje możnowładcze były nieliczne i dość późne. Kolegiatę tarnowską oraz Wszystkich Świętych w Krakowie fundowali Leliwici (Melsztyńscy, Tarnowscy, Jarosławscy) i na tej podstawie objęli patronat większości prebend. Trzeba zauważyć, że fundacje prałatur i kanonii w tych kolegiatach były oparte w znacznej mierze na istniejących wcześniej beneficjach patronatu szlacheckiego. W Tarnowie były to istniejące wcześniej kościoły parafialne oraz ich prebendy, w Krakowie altarie parafii pw. Wszystkich Świętych¹¹⁰.

Prebendy w kolegiacie NMP w Poznaniu powstały dzięki fundacjom Łodziów (Bnińskich, Kobylińskich, Tomickich) oraz kilku mniej znaczących rodzin, m.in. Siekowskich herbu Bylina i Magnuszewskich herbu Radwan. Trzy z tych prebend można uznać również za fundacje duchowne, gdyż zrealizował je biskup poznański Andrzej Bniński, a uposażenie pochodziło z dóbr stołowych. Zostały zaliczone do prywatnych, gdyż patronat objęła rodzina fundatora, a nie biskupi poznańscy. Także Piotr Kobyliński, dziekan katedralny ufundował jedną kanonię, ale była to także fundacja prywatna, gdyż patronat objęła rodzina fundatora¹¹¹.

Biskup Bniński przyczynił się także do powstania kolegiaty pw. św. Marii Magdaleny, której prebendy zostały oparte na inkorporowanych altariach. Trzy z nich należały do patronatu rodzin szlacheckich: Ostrorogów i Sobockich (herbu Nałęcz) oraz Rakojadzkich¹¹². Trzeba podkreślić, że ścisłe rozróżnienie patronatu szlacheckiego i mieszczańskiego w przypadku kolegiat poznańskich jest dość trudne ze względu na braki źródłowe i częste zmiany w ich sytuacji.

Z innych prebend szlacheckich utworzonych w średniowieczu można wymienić kanonię fundi Sierzchów, która powstała w 1406 roku w kolegiacie kaliskiej na bazie uposażenia kościoła pw. św. Wojciecha w Starym Kaliszu. Jej patronami w XV wieku byli właściciele wsi Radlicze, Gorzuchy, Koto-

¹⁰⁹ AAPrz. AV175, s. 19; AAPrz. AV188, k. 24v–25; RA_B, *Kapituła kolegiacka w Brzozowie*, s. 106–107.

¹¹⁰ *Codex diplomaticus Universitatis Studii Generalis Cracoviensis*, t. 1–5, ed. Ż. PAULI, F. PIEKOSIŃSKI, Cracoviae 1870–1900, t. 3, s. 145–146; KUMOR, *Prepozytura tarnowska*, s. 263; W. DWORZACZEK, *Leliwici Tarnowscy*, Warszawa 1971, s. 137.

¹¹¹ NOWACKI, *Kolegiata NMP w Poznaniu*, s. 330–336.

¹¹² AAP. AV30, s. 497, 527, 532, 538.

wiecko i Zakowice (Łascy herbu Korab)¹¹³. Szlachta brała też udział w powołaniu kolegiaty wojnickiej, głównie poprzez zgodę na inkorporację „swoich” dwóch altarii do prałatur kolegiackich, z zachowaniem prawa patronatu nad nimi¹¹⁴. Z inkorporacji altarii wynikał też patronat właścicieli Brodowa nad jedną z kanonii średzkich¹¹⁵.

Wzrost patronatu szlacheckiego w czasach nowożytnych wynikał głównie z fundacji całych kapituł kolegiackich – Jarosław (Tarnowscy, 1523)¹¹⁶, Łask (Łascy, 1525)¹¹⁷, Bobowa (Jordanowie, 1529)¹¹⁸, Szamotuły (Górkowie, 1542)¹¹⁹, Zamość (Zamoyscy, 1600)¹²⁰, Chocz (Lipsy, 1632)¹²¹, Czarnków (Czarnkowscy, 1632)¹²², Ołyka (Radziwiłłowie, 1631)¹²³, Pilica (Padniewscy, 1612)¹²⁴, Stanisławów (Potoccy, 1669)¹²⁵, Żółkiew (Radziwiłłowie, 1742)¹²⁶. Patronat szlachecki czerpał swoje podstawy także z fundacji pojedynczych prebend. Jeżeli jednak dokonać podsumowania prebend w kolegiatach, które powstały z inicjatywy szlachty (11 ufundowanych od XVI do XVIII wieku oraz kolegiaty w Tarnowie i w Krakowie pw. Wszystkich Świętych), to okaże się, że w II połowie XVIII wieku skupiały one prawie 3/4 wszystkich prałatur i kanonii kolegiackich patronatu szlacheckiego. Jedyna kolegiata, która nie powstała z fundacji szlachty i wyróżniała się patronatem szlacheckim, znajdowała się w Opatowie. Wynikało to ze zmiany właściciela Opatowa w 1514 roku oraz dokumentu papieża Leona X z 1516 roku, na mocy którego patronat prebend kolegiackich przeszedł w ręce nowego właściciela Krzysztofa Szydłowieckiego oraz jego następców (patronat rzeczowy)¹²⁷.

¹¹³ ADW. GAV78, k. 113v; RACIBORSKI, *Kościół kaliski*, s. 498.

¹¹⁴ SZYMAŃSKI, *Kapituła kolegiacka w Wojniczu*, s. 21.

¹¹⁵ NOWACKI, *Dzieje archidiecezji gnieźnieńskiej*, t. 2, s. 604.

¹¹⁶ AAPrz. AV168, s. 7; I. RYCHLIK, *Kościół kolegiacki w Wszystkich Świętych w Jarosławiu*, Jarosław 1893 (odbitka ze Sprawozdań Dyrekcji c.k. Gimnazjum w Jarosławiu, 1892/1893), s. 18.

¹¹⁷ ADW. GAV77, s. 274–275; *Łask. Dzieje miasta*, red. J. ŚMIAŁOWSKI, Łask 1998, s. 97.

¹¹⁸ KUMOR, *Kolegiata Wszystkich Świętych w Bobowej*, s. 561.

¹¹⁹ AAP. AV31, s. 1052; LUTYŃSKI, *Powstanie kapituły kolegiackiej w Szamotulach*, s. 297.

¹²⁰ STOPNIAK, *Dzieje kapituły zamojskiej*, s. 73.

¹²¹ ADW. GAV138, s. 20; K. LUTYŃSKI, *Chocz*, w: *Encyklopedia Katolicka*, t. 3, Lublin 1985, kol. 203.

¹²² AAP. AV26, k. 1–1v.

¹²³ SYMON, *De Ecclesiis*, „Academia Caesarea Romano-Catholica Ecclesiastica Petropolitana”, 1889–1890, s. 56.

¹²⁴ AKMK. AEp. 38, k. 671v; J. WIŚNIEWSKI, *Historyczny opis kościołów, miast, zabytków i pamiątek w Olkuskiem*, Marjówka 1933, s. 289–290.

¹²⁵ AALw. K.K. 14, k. 909; A. SZARŁOWSKI, *Stanisławów i powiat stanisławowski pod względem historycznym i geograficzno-statystycznym*, Stanisławów 1887, s. 210.

¹²⁶ J.T. PETRUS, *Żółkiew i jej kolegiata*, Warszawa 1997, s. 44; S. BARĄCZ, *Pamiętki miasta Żółkwi*, Lwów 1852, s. 79.

¹²⁷ GAŁAZKA, *Kapituła kolegiacka w Opatowie*, s. 33–35, 95–101.

Ponieważ fundacja kolegiaty wymagała znacznego wysiłku materialnego, podejmowała się tego tylko bogata szlachta i magnateria. Kolejni dziedzice miejscowości, w której znajdował się kościół poszerzali czasami skład kapituł. Tak było np. w Łasku (Stanisław Wierzbowski)¹²⁸, Jarosławiu (książęta Janusz Ostrogski i Stanisław Lubomirski)¹²⁹, Bobowej (Franciszek Łętowski)¹³⁰. Fundacje pojedynczych prałatur czy kanonii opierały się na skromniejszym uposażeniu i mogła je realizować także szlachta średnia, o znaczeniu lokalnym (np. Zielińscy w Ołyce¹³¹, Kuszewscy w Tarnowie¹³², Iwanowscy we Lwowie¹³³, Bogdańscy w Kaliszu¹³⁴ czy Miłzeczcy w Krakowie u św. Michała¹³⁵). Część z nich była dokonywana przez duchownych z wyżej wymienionych rodzin, którzy rezerwowali prawo patronatu swoim krewnym. Zdarzało się też, że rodziny szlacheckie obejmowały patronatem prebendy powoływane z inicjatywy duchownych z nimi nie spokrewnionych (np. kustodia w Bobowej¹³⁶, kancelaria w Szamotułach¹³⁷, archidiaconat i kanonia kaznodziei w Ołyce¹³⁸, dwie kanonie w Pilicy¹³⁹).

W zdecydowanej większości kapituły utrzymały swój szlachecki charakter do XVIII wieku. Nie zawsze jednak fundacja szlachecka skutkowała patronatem prywatnym wszystkich prebend, np. w Chocz Lipsicy zatrzymali jedynie patronat prepozytury, powierzając obsadę pozostałych prebend prepozytowi¹⁴⁰. Pierwotny szlachecki charakter zatraciły w znacznej mierze kolegiaty w Łasku, Jarosławiu i Zamościu. Po śmierci Jana Łaskiego pretensje do obsady prałatur w Łasku wysunął arcybiskup Drzewicki, argumentując, że kapituła została ufundowana z dóbr diecezji. Na mocy ugody z 1532

¹²⁸ ADWł. GAV77, s. 272–273; ADWł. GAV135, s. 355.

¹²⁹ AAPrz. AV168, s. 35, 37.

¹³⁰ AKMK. AEp. 90, s. 317–318*; KUMOR, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 3, s. 342.

¹³¹ SYMON, *De Ecclesiis*, „Academia Caesarea Romano-Catholica Ecclesiastica Petropolitana”, 1890–1891, s. 132.

¹³² „Iuspatronatus et praesentandi praedicto fundatoribus Petro et Paulo quoad vixerint, illius vero vita functis generosis Thomae et Andreae Kuszewskim, his vero deficientibus proli eorum duntaxat masculini sexus” (prałatura kanclerza), AKMK. AAdm. 17, s. 1506.

¹³³ DZIEDUSZYCKI, *Żywot Wacława Hieronima Sierakowskiego*, s. 263.

¹³⁴ ADWł. GAV21, s. 29; ADWł. GAV139, s. 53; RACIBORSKI, *Kościół kaliski*, s. 497.

¹³⁵ „Insuper iuspatronatus dicti canonici seu praebendarii super eodem censu erigendi praedicti nobiles Miłzeczcy coniuges sibi quam diu vixerint reservant”, AKMK. AEp. 55, k. 84.

¹³⁶ C. KACZMARCZYK, *Catalogus diplomatum pergameneorum Universitatis Jagiellonicae Cracoviensis*, Cracoviae 1953, s. 334.

¹³⁷ AAP. AV31, s. 1087.

¹³⁸ SYMON, *De Ecclesiis*, „Academia Caesarea Romano-Catholica Ecclesiastica Petropolitana”, 1891–1892, s. 163.

¹³⁹ AKMK. AEp. 76, k. 574v–575; WIŚNIEWSKI, *Historyczny opis kościołów, miast, zabytków i pamiątek w Olkuskiem*, s. 315.

¹⁴⁰ ADWł. GAV138, s. 20.

roku między Maciejem Drzewickim a Janem, Hieronimem i Stanisławem Łaskimi postanowiono o alternatywnym prezentowaniu na prałatury kolegiackiej¹⁴¹. Poza tym obsada fundowanych w XVI i XVIII wieku dodatkowych kanonii trafiła prawie w całości w ręce prepozyta i kapituły kolegiackiej¹⁴². W Jarosławiu i Zamościu patronat prałatur i kanonii erygowanych w XVII i XVIII wieku był przekazywany prawie zawsze duchowieństwu kolegiackiemu¹⁴³. Szlachta traciła niekiedy prawo patronatu na mocy zapisów w dokumentach fundacyjnych, które określały patronat o charakterze osobowym dla rodziny fundatora. Po jej wygaśnięciu mógł on, jak to było w przypadku dziekanii w Szamotułach, trafić w ręce kapituły¹⁴⁴.

Niezależnie od zapisów w dokumentach erekcyjnych szlachta zrzucała się czasami prawa patronatu na rzecz różnych instytucji, głównie oświatowych. Beneficjum takie było wówczas powierzane np. profesorowi Akademii Krakowskiej i stanowiło formę wynagrodzenia za obowiązki uczelniane. Taki charakter miało przekazanie Akademii Krakowskiej patronatu nad prepozyturą i dziekanią w kolegiacie Wszystkich Świętych w Krakowie¹⁴⁵ czy kanonii fundi Tyniec i Sierzchów dla kolegium jezuitów kaliskich¹⁴⁶. W przypadku kanonii rodziny Sobockich w Poznaniu (pw. św. Marii Magdaleny) przekazanie patronatu na rzecz prepozyta kolegiackiego było wynikiem przekształcenia kanonii w kaznodziejską¹⁴⁷. Wyżej wspomniano o takim samym mechanizmie odnośnie do dwóch kanonii królewskich – w Warszawie i Sieradzu¹⁴⁸.

Patronat mieszczański

Patronat miejski można podzielić na dwa typy: prywatny oraz instytucjonalny, ze zdecydowaną przewagą liczebną tego drugiego. Różnica polegała nie tylko na wykonawcach uprawnień, lecz także ich pochodzeniu i podstawach. Patronat mieszczan wynikał z reguły z fundacji lub przekazania uposażenia „swojej” prebendy dla powstania jakiejś kanonii lub prałatury w kolegiacie. Patronat burmistrza, rady miasta czy wójta opierał się zazwyczaj na jego przekazaniu przez fundatora (w momencie fundacji lub później), ewen-

¹⁴¹ ADWł. GAV77, s. 274–275; A. OTREBA, *Dzieje niższych kolegiów duchownych przy kolegiacie w Łasku 1525–1819*, Warszawa 1973 (*Studia z historii Kościoła w Polsce*, t. 2), s. 326; *Łask. Dzieje miasta*, s. 97–98.

¹⁴² ADWł. GAV77, s. 265–273; ADWł. GAV135, s. 353–355.

¹⁴³ Zob. aneks II: Jarosław i Zamość.

¹⁴⁴ AAP. AV10, k. 216.

¹⁴⁵ *Codex diplomaticus Universitatis Studii Generalis Cracoviensis*, t. 5, s. 129; *Akta wizytacji dekanatu krakowskiego*, s. 25.

¹⁴⁶ ADWł. GAV21, s. 23; ADWł. GAV139, s. 56; RACIBORSKI, *Kościół kaliski*, s. 499–500.

¹⁴⁷ AAP. AV30, s. 538–539.

¹⁴⁸ Zob. s. 73.

tualnie na inkorporacji prebendy miejskiej do powstającej prałatury lub kanonii. Różnicę tę najlepiej można obserwować na przykładzie kolegiat poznańskich. Fundator kolegiaty św. Mikołaja zdecydował, że patronat wszystkich kanonii po jego śmierci ma należeć do magistratu miasta Kościan, na którego dobrach zabezpieczył sumę uposażeniową. W kolegiatach NMP i św. Marii Magdaleny rodziny poznańskie czerpały swoje uprawnienia z fundacji kanonii i przekazania na ich rzecz altarii swojego patronatu¹⁴⁹. Trzeba tutaj dodać, że patronat mieszczański, który istniał do XV wieku, prawie całkowicie (w 71 proc.) skupiał się w Poznaniu. Poważny udział mieli też mieszczenie w powstaniu kolegiaty w Środzie, co odbiło się na charakterze patronatu¹⁵⁰, a zdecydowanie mniejszy w Nowym Sączu, gdzie rajcy miejscy zgodzili się na inkorporację do kustodii altarii Nawiedzenia NMP swojego patronatu¹⁵¹.

Wśród kolegiat funkcjonujących do XVIII wieku, tylko o dwóch można mówić jako o miejskich: w Lublinie i Poznaniu – pw. św. Mikołaja. Duży wpływ mieszczan na obsadę prebend utrzymał się także w dwóch pozostałych kolegiatach poznańskich oraz w Środzie. Mimo to w skali całej Rzeczypospolitej można odnotować znaczny wzrost liczby prebend patronatu miejskiego (z 27,5 w XV wieku, do 63 w XVIII wieku). Wynikało to głównie z fundacji kolegiaty lubelskiej oraz uzyskania przez miasta wpływu na obsadę pojedynczych prałatur i kanonii w innych kolegiatach. Najwięcej prebend, obok Lublina, zyskał patronat mieszczański w Płocku, Tarnowie i Wojniczu¹⁵².

W czasach nowożytnych nie było prywatnych fundacji mieszczańskich kanonii i prałatur kolegiackich. Pewnym wyjątkiem może być kanonia we Lwowie patronatu rodziny Piwnickich, ale nastąpiło to na skutek inkorporacji prebendy penitencjarza patronatu tej rodziny¹⁵³. Kanonię mieszczańską rodziny Węgrzynowiczów w kolegiacie Wszystkich Świętych w Krakowie ufundował natomiast ks. Gabriel Węgrzynowicz¹⁵⁴.

Można mówić o trzech sposobach obejmowania prawa patronatu przez instytucje miejskie. Najczęściej odbywało się to przez tzw. cesję bezpośrednią prawa patronatu – instytucje miejskie obejmowały patronatem beneficjum kolegiackie już w momencie fundacji lub po śmierci fundatora (np.

¹⁴⁹ NOWACKI, *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, t. 2, s. 590–595, 607–609, 612; zob. też omówienie kolegiat poznańskich w aneksie II.

¹⁵⁰ NOWACKI, *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, t. 2, s. 604–605.

¹⁵¹ SALATERSKI, *Kolegiata i kapituła św. Małgorzaty P.M. w Nowym Sączu*, s. 46.

¹⁵² Zob. aneks II: Płock, Tarnów, Wojnicz.

¹⁵³ DZIEDUSZYCKI, *Żywot Wacława Hieronima Sierakowskiego*, s. 262–263.

¹⁵⁴ „Iuspatronatus et praesentandi ad dictum canonicatum nobiliae [s] spectabili Andrae Węgrzynowicz consuli Cracoviensis fundatoris fratri germano quoad vixerit, post fata vero illius cumulative descendentibus a praedicto Andrea et nobili Sophiae Jaworecka sorore germanis fundatoris”, AUKr. rkp. 208, s. 629.

kantoria¹⁵⁵ i dwie kanonie u Wszystkich Świętych w Krakowie¹⁵⁶, scholasteria¹⁵⁷ i kanonia penitencjarza w Tarnowie¹⁵⁸, cztery kanonie w Wojniczu¹⁵⁹ oraz kanonia fundi Rutkowski w Zamościu¹⁶⁰). Władze miasta otrzymywały dość często współpatronów w postaci całych kapituł lub ich członków: kanonia fundi Samokłęski w Nowym Sączu¹⁶¹, kanonia penitencjarza w Sandomierzu¹⁶², kanonia kaznodziei w Skalbmierzu¹⁶³, archidiakoniat i dwie kanonie w Tarnowie¹⁶⁴, kanonia kaznodziei w Wiślicy¹⁶⁵, jedna z kanonii fundi Śliwski w Wojniczu¹⁶⁶.

¹⁵⁵ „In defectu vero familiae praefatorum Wosniowskich nobilibus clarissimis ac spectabilibus dominis proconsulis et consulibus in pleno numero residentibus celeberrimae Urbis Cracoviensis (...)”, AKMK. AEp. 55, k. 510. W 1655 roku fundator zmienił decyzję i określił, że patronat po jego śmierci ma trafić bezpośrednio w ręce magistratu krakowskiego, AUKr. rkp. 208, s. 278; zob. też: AKapMK. I–74, s. 32.

¹⁵⁶ „(...) illudque eisdem domino praeposito insuper et proconsuli Zathoriensi (...) cumulative, et alias ita ut si et in quantum praepositus collegii cum dicto proconsule Zathoriensi in praesentatione unius non concordaverit ex tunc praesentatus a proconsule potiori et pinguiori iure gaudeat” (kanonia fundi Kowalski), AUKr. rkp. 208, s. 610; „Item ordinamus, ut ius patronatus et praesentandi ad hunc canonicatum quoties vacaverit iuxta mentem fundatoris executoribus (...) post fata vero ipsorum famatis proconsuli consulibus et advocato Wolbramsensibus in perpetuum serviat” (kanonia fundi Grabowski), AKMK. AEp. 61, k. 654.

¹⁵⁷ „(...) post decessum autem recognoscentium modernorum magistratui seu consulibus legitime congregatis et unanimiter temporibus consentientis civitatis Tarnow et Woynicz perpetuis et aeviternis temporibus contulerunt”, AKMK. AEp. 55, k. 88–92.

¹⁵⁸ „Iuspatronatus et praesentandi ad huiusmodi canonicatum et paenitentiarum praefatis spectabilibus, proconsuli et consulibus totique magistratui Tarnoviensi nunc et pro tempore existenti in perpetuum”, AKMK. AOff. 156, s. 156.

¹⁵⁹ „Iuspatronatus et praesentandi dicti canonicatus fundatori quo advixerit reservandum post fata vero ipsius famatis proconsuli et consulibus duntaxata oppidi Tuchow haereditatis conventus Tynecensis” (kanonia fundi Sasakowicz), AKMK. AOff. 156, s. 231; „Iuspatronatus et praesentandi novum canonicum fundatori quoad vixerit reservandum, post fata vero ipsius famatis proconsuli, consulibus totique magistratui oppidi Woynicensis”, AKMK. AOff. 149, s. 138; „Iuspatronatus et praesentandi novum canonicum sibi fundatori, quoad vixerit reservari, post decessum vero suum famatis proconsuli, consulibus totique magistratui oppidi Żabno” (dwie kanonie fundi Śliwski), AKMK. AOff. 146, s. 177, 186; zob. też: AKMK. AEp. 91, s. 243 (prezenta na kanonię kaznodziei).

¹⁶⁰ STOPNIAK, *Dzieje kolegiaty zamojskiej*, s. 75.

¹⁶¹ KUMOR, *Archidiakoniat sądecki*, s. 115.

¹⁶² „Iuspatronatus et praesentandi ad praedictum canonicatum executoribus testamentorum illustrium Rzczka et Woycieski canonicorum Sandomiriensium quoad vixerint, post fata vero ipsorum venerabili capitulo saepedictae ecclesiae collegiatae una cum spectabili proconsule Sandomiriensi attribuendum et reservandum esse duximus”, AKMK. AEp. 77, k. 275–276.

¹⁶³ WIŚNIEWSKI, *Historyczny opis kościołów, miast, zabytków i pamiątek w Pińczowskiem, Skalbmierskiem i Wiślickiem*, s. 400

¹⁶⁴ KUMOR, *Prepozytura tarnowska*, s. 264–265, 267.

¹⁶⁵ AKMK. AEp. 93, s. 12.

¹⁶⁶ „Iuspatronatus et praesentandi in futurum ad eundem canonicatum vacatione ipsius occurrente eidem domino fundatori quoad vixerit postfata autem ipsius admodum reverendo praeposito et magistratui cumulative Woynicensi”, AKMK. AOff. 144, s. 40.

Udział kapituł miał prawdopodobnie gwarantować odpowiedni poziom i kompetencje prezentowanych duchownych oraz pozwalał na uniknięcie konfliktów, gdyż kapituły już na samym początku miały wpływ na dobór swoich członków.

Rzadziej występowała tzw. cesja pośrednia, czyli po wygaśnięciu rodziny fundatora (kanonia fundi Fridericianus w Kurzelowie¹⁶⁷, kanonia fundi Głębow w Kielcach¹⁶⁸), lub inkorporacja beneficjów niższych patronatu miejskiego do nowo powstających kanonii czy prałatur, z zachowaniem prawa patronatu (kanonia św. Anny i Katarzyny u Wszystkich Świętych w Krakowie¹⁶⁹, kustodia w Kaliszu¹⁷⁰, kanonia fundi św. Jan w Łowiczu¹⁷¹, archidiaconat w Wiślicy¹⁷², prepozytura we Lwowie¹⁷³, kanonia szpitalna w Brzozowie¹⁷⁴, kanonia św. Szczepana w Jarosławiu¹⁷⁵). Wśród instytucji miejskich, które posiadały prawo patronatu zdecydowanie dominowała rada miejska lub jej przewodniczący – burmistrz. Jedynie w przypadku Nowego Sącza i Brzozowa był wzmiankowany wójt (wspólnie z burmistrzem i magistratem)¹⁷⁶.

Patronat akademicki

Czasy nowożytne przyniosły też zdecydowany wzrost znaczenia patronatu akademickiego w kapitułach kolegiackich. Był on związany z Akademią Krakowską, kolonią Akademii Zamojskiej w Ołyce oraz z tzw. Akademią Lubrańskiego w Poznaniu. Rozwój prawa patronatu Akademii Krakowskiej i jej kolegów nad beneficjami można dokładniej analizować dzięki opracowaniu Jerzego i Marii Michalewiczów *Liber beneficiorum et benefactorum Universitatis Jagiellonicae in saeculis XV–XVIII*. Niestety nie ukazał się dotychczas

¹⁶⁷ ADWł. GAV60, s. 20.

¹⁶⁸ „Ius patronatus huiusmodi canonicatus erecti, nobili Gasparo Łuczkiwicz, fundatoris fratri, quo ad vixerit, vita vero functo, successoribus de lumbis eius per lineam masculinam descendentibus, ita ut semper natu maior ex dictis successoribus occurrente vacatione dicti canonicatus praesentet, deficientibus vero iisdem proconsuli civitatis Bodzantinensis, idque ex conclusione totius magistratus consularis, seu aliorum trium consulum protunc residentium reservavimus”, ADK, sygn. Kap. K-2, Akta kapituły katedralnej kieleckiej, „Privilegia et varia iura Ecclesiae Collegatae Kielcensis” (kopiarz dokumentów z lat 1359–1729), s. 125–133; zob. też: AKapMK. 1–74, s. 29.

¹⁶⁹ Akta wizytacji dekanatu krakowskiego, s. 34–35; KUMOR, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 2, s. 416.

¹⁷⁰ ADWł. GAV21, s. 27–28; ADWł. GAV139, s. 54; RACIBORSKI, *Kościół kaliski*, s. 498.

¹⁷¹ ADWł. GAV141, s. 115–116.

¹⁷² KUMOR, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 3, s. 95–96.

¹⁷³ DZIEDUSZYCKI, *Żywot Wacława Hieronima Sierakowskiego*, s. 262.

¹⁷⁴ RAB, *Kapituła kolegiacka w Brzozowie*, s. 107.

¹⁷⁵ „Iuspatronatus et praesentandi huius fundi canonicatus ut olim altaris memorato magistratui Iaroslaviensis competeat eodem salvum reservavimus”, AAPrz. AV183, k. 24v.

¹⁷⁶ AKMK. AEp. 91, s. 13; AKMK. Descriptio ecclesiarum, s. 21; RAB, *Kapituła kolegiacka w Brzozowie*, s. 107.

tom poświęcony kolegiatom krakowskim, beneficja których stanowiły bardzo istotny element tego zagadnienia.

Akademia Krakowska posiadała prawo patronatu względem większości prebend w kolegiacie św. Floriana i św. Anny. Bardzo poważny udział miała też w obsadzie prałatur i kanonii kolegiaty Wszystkich Świętych. Geneza patronatu akademickiego w kolegiacie św. Floriana wiąże się z przekazaniem w latach 1401–1425 przez Władysława Jagiełłę obsady wszystkich (poza prepozytura) beneficjów w ręce Kolegium Większego. Patronat prałatur i kanonii kolegiaty św. Anny od samego początku jej istnienia, na mocy dokumentu erekcyjnego, należał do uniwersytetu. Dotyczyło to też większości prebend powstałych później w tej kolegiacie¹⁷⁷. Rzecz ciekawa, że prałatura prepozyta w obu wspomnianych kolegiatach (w kolegiacie św. Floriana od 1559) należała do patronatu rektora i całej społeczności akademickiej, zaś pozostałe prebendy tylko do Kolegium Większego¹⁷⁸.

Czasy nowożytne przyniosły wzrost znaczenia patronatu Akademii Krakowskiej w kolegiacie Wszystkich Świętych. Wynikało to przede wszystkim z przekazania przez Leliwitów patronatu nad prepozyturą i częściowo dziekania¹⁷⁹ oraz powstania nowych prebend, których fundatorzy – głównie profesorowie – przekazywali patronat instytucjom uniwersyteckim, np. rektorowi czy Kolegium Jurystów¹⁸⁰. Dotyczyło to także kolegiat pozakrakowskich: scholasteria w Kurzelowie¹⁸¹, dziekania i kantoria w Wojniczu¹⁸². Poważny wpływ na wzmocnienie roli Uniwersytetu Krakowskiego miała działalność Jacka Śliwskiego, który jako fundator wielu beneficjów często przekazywał patronat na rzecz instytucji akademickich (kustodia w Bobowej¹⁸³, kantoria i kancelaria w Nowym Sączu¹⁸⁴).

¹⁷⁷ KUMOR, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 2, s. 379–381, 431–443.

¹⁷⁸ *Akta wizytacji dekanatu krakowskiego*, s. 72, 82; AKapMK. AV63, s. 492.

¹⁷⁹ *Codex diplomaticus Universitatis Studii Generalis Cracoviensis*, t. 5, s. 129; *Akta wizytacji dekanatu krakowskiego*, s. 25.

¹⁸⁰ Jako przykład można podać kanonię fundacji profesora Tomasza Eustachego Swinarskiego z 1641 roku: „Iuspatronatus et praesentandi dictum canonicum iuxta intentionem fundatoris collegio clarissimi dominorum iureconsultorum (...)”, AUKr. rkp. 208, s. 557.

¹⁸¹ ADWf. GAV60, s. 20; WIŚNIEWSKI, *Historyczny opis kościołów, miast, zabytków i pamiątek w powiecie włoszczowskim*, s. 120, 124.

¹⁸² „Iuspatronatus dicti decanatus ipsi fundatori et venerabili fratri ipsius germano, post mortem vero illorum collegio dominorum iureconsultorum Cracoviensium reservavimus”, AKMK. AOff. 141, s. 45; Szymański, *Kapituła kolegiacka w Wojniczu*, s. 82.

¹⁸³ MICHAŁEWICZ, MICHAŁEWICZ, *Liber beneficiorum et benefactorum*, t. 5, cz. 1, s. 7.

¹⁸⁴ „Iuspatronatus et praesentandi dictae cantoriae fundatori quoad vixerit. Post fata vero ipsius praetactae venerabili communitati domus Collegii Maioris Almae Academiae Cracoviensis” (kantoria w Nowym Sączu), AKMK. AOff. 156, s. 1672; „Iuspatronatus et praesentandi ad dictum cancellariatum fundatori quoad vixerit post fata vero illius praetactae venerabili communitati domus Collegii Maioris” (kancelaria w Nowym Sączu), AKMK. AOff. 157, s. 1896.

Kategorię patronatu akademickiego należy też odnieść do prałatury scholastyka i dwóch kanonii w kolegiacie łyckiej. Beneficja te powstały jednocześnie z powołaniem w tym mieście kolonii Akademii Zamojskiej i miały zapewnić jej obsadę personalną. W przypadku jednej kanonii akademicka używała samodzielne prawo prezenty, zaś scholastyka i kanonika profesora wybierała wspólnie z kapitułą kolegiacką¹⁸⁵. Także rektor Akademii Lubrańskiego wybierał wspólnie z kapitułą scholastyka kolegiaty NMP w Poznaniu¹⁸⁶.

Z beneficjami akademickimi wiąże się problem zakresu prawa patronatu. W świetle dostępnych źródeł trudno jednoznacznie stwierdzić, czy uprawnienia uniwersytetu względem beneficjów były prawem patronatu „sensu stricto”, czy opierały się na inkorporacji, która dawała znacznie szerszą władzę, m.in. dysponowania majątkiem beneficjalnym¹⁸⁷. Ogólna analiza dokumentów i sytuacji beneficjów akademickich pozwala przypuszczać, że w zdecydowanej większości uprawnienia instytucji uniwersyteckich opierały się na prawie patronatu, zarówno czynnym, jak i biernym¹⁸⁸. Do wyjątków należała prepozytura w kolegiacie św. Floriana, która została inkorporowana do Uniwersytetu Krakowskiego wraz z uposażeniem¹⁸⁹.

Patronat akademicki, podobnie jak mieszczański, miał głównie charakter kolegialny. Należał on przede wszystkim do Kolegium Większego, reprezentowanego często przez prepozyta (Kurzelów, Kraków – Wszyscy Święci, św. Anna, św. Florian, św. Jerzy; Nowy Sącz). Rzadziej było to Kolegium Mniejsze (Bobowa, Kraków – Wszyscy Święci; Wojnicz), Kolegium Jurystów (Kraków – Wszyscy Święci, Wojnicz) czy też sam uniwersytet (prepozytura u św. Anny i św. Floriana) reprezentowany przez rektora. Sporadycznie występował w tej kategorii patronat indywidualny – niekolegialny (Kraków – Wszyscy Święci, św. Anna)¹⁹⁰.

Patronat urzędniczy (duchowny)

Kategoria ta obejmowała beneficja, których patronat należał do duchowieństwa z racji pełnienia określonych funkcji. Mógł należeć do pojedynczych osób lub ciał kolegialnych, np. kolegium wikariuszy. Udział tej kate-

¹⁸⁵ SYMON, *De Ecclesiis*, „Academia Caesarea Romano-Catholica Ecclesiastica Petropolitana”, 1889–1890, s. 81–84.

¹⁸⁶ NOWACKI, *Kolegiata NMP*, s. 331.

¹⁸⁷ Zob. rozdział 1, s. 25.

¹⁸⁸ *Codex diplomaticus Universitatis Studii Generalis Cracoviensis*, t. 1, s. 90–91 (kolegiata św. Floriana w Krakowie); t. 4, s. 160–163 (kolegiata św. Anny); MICHAŁEWICZ, MICHAŁEWICZ, *Liber beneficiorum et benefactorum*, t. 5, cz. 1, s. 7 (Bobowa), 41 (Kurzelów), 176–177 (Wojnicz).

¹⁸⁹ „(...) ut omnes et singuli proventus et redditus praepositurae praefatae unacum iure patronatus eiusdem (...) praedicto Cracoviensi Collegio incorporaretur, uniatur inviscereturque”, *Codex diplomaticus Universitatis Studii Generalis Cracoviensis*, t. 5, nr 398, zob. też: 398, 462, 463.

¹⁹⁰ Zob. omówienie poszczególnych kapituł w aneksie II.

gorii patronatu praktycznie nie zmienił się w czasach nowożytnych i oscylował w przedziale 8–9 proc. W średniowieczu były dwie kolegiaty, których beneficja całkowicie obejmował patronat urzędniczy duchowny. W Opatowie biskupi lubuscy nabyli to prawo razem z samą miejscowością w 1237 roku¹⁹¹. Z kolei kolegiata św. Michała w Krakowie została podporządkowana biskupom wrocławskim z powodów politycznych¹⁹².

Najczęściej w tej kategorii występował patronat najwyższego rangą prałata kapituły kolegiackiej. Z reguły był to prepozyt, jedynie w Zamościu i Opatowie – dziekan. Swoje uprawnienia opierali oni na bardzo różnych podstawach. Istotny wpływ miała tutaj decyzja fundatora beneficjum, najczęściej duchownego, określona w dokumencie fundacyjnym (m.in. dwie kanonie u św. Anny w Krakowie¹⁹³, dziekania w Wiślicy¹⁹⁴, kancelaria¹⁹⁵ oraz dwie kanonie w Wojniczu¹⁹⁶, kanonie w Jarosławiu¹⁹⁷, Zamościu¹⁹⁸ i Lwowie¹⁹⁹). Także szlacheccy fundatorzy prebend przekazywali patronat w ręce prepozytów kolegiackich, jak miało to miejsce w Choczcu²⁰⁰, Łasku²⁰¹ czy Ołyce²⁰².

¹⁹¹ BASTRZYKOWSKI, *Kolegiata św. Marcina w Opatowie*, „Kronika Diecezji Sandomierskiej”, 36–40 (1943–1947), nr 4, s. 137.

¹⁹² SZYMAŃSKI, *Kanonikat świecki*, s. 39.

¹⁹³ „(...) ut conferat ad recommendationem magnifici domini Almae Universitatis Cracoviensis rectoris et quatuor facultatum decanum per perillustrem et admodum reverendum praepositum praefatae ecclesiae sanctae Annae pro tempore existentem”, AKMK. AOff. 169, s. 177; „Iuspatronatus et praesentandi dictum praebendarium seu canonicum executores testamenti suprascripti fundatoris, post sera quoque ipsorum fata magnifico rectori Almae Universitatis Cracoviensis et illustri et admodum reverendo praeposito ecclesiae collegiatae Sanctae Annae, ita ut futuris perpetuis temporibus unus de domo Collegii Maioris praesententur”, AKMK. AAdm. 20, s. 120.

¹⁹⁴ „(...) iuspatronatus et praesentandi eiusdem decanatus erecti alternativum iuxta ordinationem productum post decessum fundatoris videlicet illustri et magifico marchioni Pinchoviensi nunc et pro tempore existenti pro prima vice, tum illustri et admodum reverendo praeposito Vislicensi itidem pro tempore existenti pro secunda vice”, AKMK. AEp. 71, k. 69v.

¹⁹⁵ „Ius patronatus et praesentandi quavis occurrente vacatione illustri magnifico Alexandro a Łętow Łętowski pocillatori palatinatus Cracoviensis bonorum Gorlice haeredi illiusque successoribus eorundem bonorum haeredibus et illustri admodum reverendo praeposito ecclesiae nostrae praefatae collegiatae Voynicensis”, AKMK. AEp. 100, s. 170–171.

¹⁹⁶ SZYMAŃSKI, *Kapituła kolegiacka w Wojniczu*, s. 83–84.

¹⁹⁷ AAPrz. AV183, k. 6v–10.

¹⁹⁸ „Praesentatio huius canonici tam ex professoribus quam aliis extraneis idoneis ad hoc officium committitur soli decano, ut ille communicato consilio cum scholastico eligat virum talem, qui huic officio sufficere possit”, AAL. Rep60 A151, k. 52v.

¹⁹⁹ DZIEDUSZYCKI, *Żywot Wacława Hieronima Sierakowskiego*, s. 263.

²⁰⁰ ADWł. GAV138, s. 20.

²⁰¹ ADWł. GAV77, s. 270, 272; ADWł. GAV135, s. 354.

²⁰² SYMON, *De Ecclesiis*, „Academia Caesarea Romano-Catholica Ecclesiastica Petropolitana”, 1889–1890, s. 56.

Niekiedy źródłem patronatu prepozytów była też inkorporacja niższych beneficjów podlegających ich patronatowi do powstających beneficjów kapitulnych²⁰³.

Wśród patronów indywidualnych można wymienić biskupa poznańskiego jako patrona kanonii fundi Popowo w Kaliszu (skutek inkorporacji parafii biskupa poznańskiego w Chełmcach)²⁰⁴, członków kapituł katedralnych (dziekan katedry na Wawelu wspólnie z podstarościm krakowskim na mocy decyzji fundatora kanonii fundi Wojciechowska w kolegiacie św. Jerzego w Krakowie²⁰⁵; kanonik katedralny fundi Karniów w Krakowie na mocy decyzji fundatorów dziekanii w kolegiacie św. Michała w Krakowie²⁰⁶ oraz dwóch kanonii w kolegiacie Wszystkich Świętych²⁰⁷; kanonik katedralny fundi Kostograj w Płocku, patron jednej z kanonii w tamtejszej kolegiacie²⁰⁸) i innych beneficjentów (prepozyt kościoła Bożego Ciała w Krakowie na mocy decyzji fundatora kustodii w kolegiacie Wszystkich Świętych w Krakowie²⁰⁹). Wśród urzędników nie posiadających beneficjów można wymienić oficjała poznańskiego, patrona kanonii fundi Grycz w poznańskiej kolegiacie NMP (wspólnie z burmistrzem poznańskim)²¹⁰; oficjała wiślickiego, patrona kanonii penitencjarza opartej na uposażeniu prebendy, której patronem był m.in. oficjał wiślicki²¹¹; oficjała lubelskiego na mocy decyzji fundatora scholasterii w kolegiacie lubelskiej (wspólnie z tamtejszym magistratem)²¹², przełożonego zgromadzenia księży bartoszków jako patrona archidiaconatu w Kielcach połączonego z urzędem rektora tam-

²⁰³ Jako przykład można podać archidiaconat w Jarosławiu, erygowany na uposażeniu altarii Matki Boskiej Częstochowskiej patronatu prepozytów kolegiackich, AAPrz. AV183, k. 5.

²⁰⁴ *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*, t. 5, wyd. F. PIEKOSIŃSKI, Poznań 1908, s. 671–672; ADWł. GAV21, s. 32; ADWł. GAV78, k. 113.

²⁰⁵ „Iuspatronatus et praesentandi ad dictum canonicatum sibi fundatori quoad vixerit, post fata vero sui perillustri et reverendissimo domino decano Cracoviensi et generoso vicecapitano Cracoviensi”, AKMK. AOff. 157, s. 1705.

²⁰⁶ „Iuspatronatus et praesentandi eundem decanum perillustri et admodum reverendo canonico ecclesiae cathedralis Cracoviensis de collegio dominorum iureconsultorum”, AKMK. AOff. 163, s. 906.

²⁰⁷ „Iuspatronatus et praesentandi praefatorum canonicorum admodum reverendo canonico Cracoviensi fundi Karniow professori Collegii Dominorum Iurisperitorum, qui canonicus professores eiusdem collegii aut seniozem contubernii iuristarum si collega recusaverit praesentare tenebitur”, AUKr. rkp. 208, s. 528.

²⁰⁸ ACC. Relacje biskupów płockich, 1778, 1786.

²⁰⁹ „Ius vero patronatus et praesentandi autoritate nostra ordinaria reverendo praeposito Sanctissimi Corporis Christi pro tempore existenti donamus”, AKMK. AOff. 124, k. 893.

²¹⁰ NOWACKI, *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, t. 2, s. 593.

²¹¹ AKMK. AEp. 101, s. 329; zob. także s. 319 i 325 oraz AKMK. AEp. 73, s. 212.

²¹² KUMOR, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 3, s. 358.

tejszego seminarium²¹³ czy też regensa kancelarii konsystorza generalnego w Krakowie, na mocy decyzji fundatora kanonii w kolegiacie św. Anny (wspólnie z kapitułą kolegiacką)²¹⁴.

Jeżeli chodzi o patronat kolegialny, to dominowały tutaj kapituły katedralne (przemyska nad jedną z kanonii w Jarosławiu na skutek inkorporacji altarii, na uposażeniu której powstała rzeczona kanonia²¹⁵; poznańska nad kustodią i prepozyturą, wspólnie z kapitułą kolegiacką, w kolegiacie NMP w Poznaniu²¹⁶; gnieźnieńska nad prepozyturą w Uniejowie na skutek połączenia tej prebendy z sufraganią gnieźnieńską obsadzana przez arcybiskupa i kapitułę katedralną²¹⁷) oraz kolegia wikariuszy kolegiackich (w Kaliszu, na mocy decyzji fundatora jednej z kanonii²¹⁸, nad kustodią w Wieluniu przy zgodzie samej kapituły kolegiackiej²¹⁹) i katedralnych (poznańskich nad prepozyturą w kolegiacie św. Mikołaja w Poznaniu²²⁰, krakowskich nad prepozyturą w kolegiacie skalbmierskiej inkorporowaną do tego kolegium za zgodą króla jako dotychczasowego patrona²²¹). W Lublinie, na skutek połączenia z prepozyturą zamkową, patronat dziekanii należał do kolegium mansonarzy zamkowych i starosty lubelskiego²²², zaś w Brzozowie jedna z kanonii była obsadzana z prezydent bractwa kapłańskiego z racji inkorporacji altarii św. Anny²²³.

Patronat urzędniczy (świecki)

Udział patronatu urzędników świeckich, podobnie jak duchownych, nie uległ w czasach nowożytnych większym zmianom i wahał się między 12 a 13 proc. Do XV wieku największą rolę odgrywał on w kapitule kolegiackiej w Łowiczu (starosta łowicki), Nowym Sączu (starosta Lipowca), w Pułtusku (starosta pułtuski) oraz w Poznaniu w kolegiacie NMP (starosta w Solcu n. Wisłą

²¹³ „Ius vero patronatus ad huiusmodi archidiaconatum, personam ad regentiam seminarii per congregationem instituti communistarum deputandam praesentandi illustri et admodo reverendo domino praesidi, instituendi autem nobis et reverendissimis successoribus nostris reservavimus”, AKMK. AEp. 80, k. 144–144v.

²¹⁴ Zob. przyp. 65.

²¹⁵ „Ius patronatus et praesentandi huius fundi canonicatum, ut olim altaris memoratis curatis Radimnensibus competeat reverendissimo itidem curato Radimnensi stante vita illius, post sera vero fata illius venerabili capitulo ecclesiae nostrae cathedrali Premisliensis vigore incorporationis eiusdem beneficii mensae illius capitulari reservavimus et attribuimus”, AAPrz. AV183, k. 31.

²¹⁶ NOWACKI, *Kapituła NMP*, s. 330.

²¹⁷ ADWł. GAV77, s. 28, 33; ADWł. GAV137, s. 358.

²¹⁸ ADWł. GAV21, s. 30–31; ADWł. GAV78, k. 113; ADWł. GAV139, s. 55.

²¹⁹ ADWł. GAV15, s. 8; ADWł. GAV66, s. 24; ADWł. GAV133, s. 433.

²²⁰ AAP. AV18, k. 591v.

²²¹ AKMK. AVCap33, k. 107; AKapMK. I–74, s. 30.

²²² AKMK. AEp. 50, k. 16; AKapMK. I–74, s. 34.

²²³ AAPrz. AV188, k. 26v–27; RAŁ, *Kapituła kolegiacka w Brzozowie*, s. 106–108.

i starosta w Poznaniu). W czasach nowożytnych doszły to tego kapituły: uniejowska (starosta uniejowski), kielecka (starosta kielecki), sandomierska (starosta iłżecki), wiślicka (starosta dobrowodzki), wolborska (starosta wolborski)²²⁴.

Wymienione kapituły skupiały w II połowie XVIII wieku ponad 94 proc. patronatu urzędników świeckich w polskich kolegiatach. Na mocy porozumień między arcybiskupem Drzewickim i rodziną Łaskich starostowie opatowscy mieli patronat nad dziekanią w Kaliszu, zaś starostowie łowiccy – nad trzema prałaturami w Łasku (alternatywnie z Łaskimi)²²⁵. Ponadto podstarości łowicki miał patronat alternatywny z prepozytem kolegiackim nad jedną z kanonii w Łasku²²⁶, zaś podstarości krakowski z dziekanem katedralnym – nad jedną kanonią w kolegiacie św. Jerzego w Krakowie (na mocy decyzji fundatora)²²⁷. W kolegiacie lubelskiej patronem dziekani, wspólnie z kolegiem mansjonarzy zamkowych, na mocy przywileju królewskiego był tamtejszy starosta²²⁸. Podobny przywilej otrzymał na początku XVI wieku od króla starosta pułtuski względem prepozytury w kolegiacie płockiej²²⁹.

Patronat starostów nie dotyczył wszystkich prałatur i kanonii w wymienionych kapitułach. Największy udział miał w Pułtusku i Łowiczu, gdzie objął wszystkie beneficja od momentu erekcji tych kolegiat w I połowie XV wieku²³⁰. Prawdopodobnie od powstania kolegiaty w Wolborzu w latach 1544–1546 patronat wszystkich, poza dwoma kanoniami, beneficjów posiadali starostowie biskupów wrocławskich²³¹. W pozostałych kapitułach patronat starostów powstał na mocy specjalnych przywilejów i objął beneficja będące wcześniej wolnej kolacji.

Na szczególną uwagę zasługuje akcja przeprowadzona przez biskupa krakowskiego Piotra Tomickiego w I połowie XVI wieku, w wyniku której Stolica Apostolska zgodziła się uznać patronat starostów biskupich w Dobrowodzie względem prałatur i kanonii kolegiaty w Wiślicy (bulla „Devotionis Tuae” z 6 marca 1527 roku)²³², starosty kieleckiego względem beneficjów w tamtejszej kolegiacie (bulla Klemensa VII z 2 marca 1533 roku)²³³ oraz

²²⁴ Zob. omówienie wymienionych kapituł w aneksie II.

²²⁵ ADWł. GAV21, s. 27; ADWł. GAV77, s. 274–275; ADWł. GAV78, k. 112v; ADWł. GAV139, s. 53.

²²⁶ ADWł. GAV77, s. 272.

²²⁷ Zob. przyp. 205.

²²⁸ AKMK. AEp. 50, k. 10–19; AAL. Rep60 A96, s. 5, 81; AKapMK. I–74, s. 34.

²²⁹ ACC. Relacje biskupów płockich, 1728; ŻEBROWSKI, *Dzieje kolegiaty św. Michała*, s. 116.

²³⁰ GÓRALSKI, *Skład osobowy*, s. 262–263; LIBROWSKI, *Statuty kapituł kolegiackich*, s. 357.

²³¹ ACC. Relacje biskupów wrocławskich, 1781.

²³² AKMK. AVCap53, k. 271v; KUMOR, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 3, s. 95.

²³³ *Acta Tomiciana*, ed. V. POCIECHA, Wratislaviae-Cracoviae 1952–1957, t. 14, s. 814–815, t. 15, s. 252–254, 341–345, 694–696, 807–813; W.M. WITKOWSKI, *Kolegiata Panny Maryi w Kielcach*, „Pamiętnik Religijno-Moralny”, 9 (1845), s. 201.

starosty biskupiego w Iłży względem trzech kanonii wolnej kolacji w kolegiacie sandomierskiej (bulla Pawła III z 16 czerwca 1535 roku²³⁴).

Korespondencja Piotra Tomickiego wskazuje, że wspomniane przywileje papieskie należy umieścić w kontekście umów konkordatowych z 1519 oraz 1525 roku, które miały ograniczyć ingerencję Stolicy Apostolskiej w obsadę beneficjów w Rzeczypospolitej. Można przypuszczać, że biskup krakowski pragnąc zachować pełną kontrolę wspomnianych prebend kolegiackich, wystarał się o uznanie prawa patronatu nad nimi swoich starostów. Oficjalnym powodem była chęć zapewnienia lepszej opieki nad tymi beneficjami ze strony urzędników biskupich. W rzeczywistości jednak chodziło prawdopodobnie o niezależną od Stolicy Apostolskiej obsadę tych beneficjów, gdyż umowy konkordatowe z 1519 i 1525 roku nie obejmowały beneficjów podległych prawu patronatu²³⁵. Patronat starostów biskupich oznaczał w praktyce pozostawienie decyzji o obsadzie tych beneficjów w rękach ordynariusza i niemożność ingerencji ze strony Stolicy Apostolskiej, gdyż oficjalnie były to beneficja mające swojego patrona. Przypisywanie aż tak dużego sprytu i wyrachowania biskupowi Tomickiemu w rozgrywce ze Stolicą Apostolską wydawać się może ryzykowne, aczkolwiek nie jest pozbawione pewnej logiki. Podobne przyczyny mogły wpłynąć na uznanie patronatu starosty Lipowca w kolegiacie w Nowym Sączu²³⁶ oraz starosty uniejowskiego w tamtejszej kolegiacie²³⁷.

Należy zauważyć, że w źródłach beneficja patronatu starostów biskupich były czasami traktowane jako wolnej kolacji. Mogło to wynikać z tego, że starostowie działali faktycznie w imieniu biskupów. Najwyraźniej widać to na przykładzie kolegiaty nowosądeckiej. „Descriptio ecclesiarum” z 1776 roku opisując beneficja tej kapituły, w rubryce z nagłówkiem „Quis patronus” podaje następujące informacje – przy prepozyturze, dziekanii, archidiakonacie oraz kanoniach fundi Biegunice, Chochrowice, Dąbrowska i Nieżkowa:

„Celsissimus princeps illustrissimus et reverendissimus episcopus Cracoviensis, collator capitaneus Lipovecensis”;

przy kustodii:

„Proconsul et civitatis Nova Sandecz, collator capitaneus Lipovecensis”²³⁸.

Z wpisów instytucji w aktach biskupa krakowskiego z XVIII wieku wynika wyraźnie, że prezentę na te beneficja wykonywał starosta Lipowca i jego

²³⁴ AKMK. AEp. 77, k. 499–499v.

²³⁵ Zob. rozdział 2, s. 49–50.

²³⁶ SALATERSKI, *Kolegiata i kapituła św. Małgorzaty P.M. w Nowym Sączu*, s. 47.

²³⁷ ADWł. GAV77, s. 33.

²³⁸ AKMK. Descriptio ecclesiarum, s. 21.

należy uznać za faktycznego patrona beneficjów. Przez analogię z kustodią można przypuszczać, że słowo „collator” w obu przypadkach oznacza osobę faktycznie wykonującą prawo prezenty (czasowo lub na stałe) z polecenia formalnego patrona, którym był w pierwszym przypadku biskup krakowski, zaś w drugim magistrat nowosądecki. Burmistrz i rada miasta Nowego Sącza byli dwukrotnie pozbawiani patronatu nad kustodią z powodu nadużyć względem tego beneficjum. Wyrok sądu z 1729 roku przyznał prawo patronatu staroście Lipowca²³⁹. Podobnie było w przypadku dziekanii w kolegiacie kaliskiej, która będąc patronatu starostów arcybiskupich w Opatówku została obsadzona w połowie XVIII wieku „ex provisione apostolica”, co może wskazywać na wolną kolację²⁴⁰. Z kolei wizytacja kolegiaty wiślickiej z 1637 roku zawiera sprzeczną wewnątrznie wzmiankę, zwłaszcza w świetle rozważań na temat ściśle prawnego rozumienia prawa patronatu z rozdziału pierwszego, zgodnie z którym wolna kolacja i prezenta się wykluczały:

„Reliquae dignitates et canonicatus ex praesentatione capitaneorum Dobrowodensium pertinent ad liberam collationem illustrissimi et reverendissimi lociordinarii Cracoviensis”²⁴¹.

²³⁹ AKMK. AEp. 80, k. 125v–126.

²⁴⁰ ADWŁ. GAV21, s. 27; ADWŁ. GAV139, s. 53.

²⁴¹ AKMK. AVCap53, s. 271–271v.

ROZDZIAŁ 4

PARAFIE

A. GEOGRAFIA PATRONATU PARAFII

Prawo patronatu parafii jako instytucja, która wyrosła ze świeckiego prawa własności nad kościołami¹, do końca istnienia Rzeczypospolitej pozostało związane z sytuacją własnościową i rodzajem osadnictwa. Mimo że wchodziło ono w zakres spraw tzw. „spirituales”, należy podchodzić do tego zagadnienia z uwzględnieniem badań z zakresu osadnictwa i stosunków własnościowych².

Związek prawa patronatu z własnością³, jaki można obserwować w epoce nowożytnej, był wynikiem sposobów jego nabywania, polegających głównie na dziedziczeniu lub sprzedaży dóbr, z których zostało wyodrębnione pierwotne uposażenie beneficjum. Ponieważ zarówno dziedziczenie, jak i sprzedaż odbywały się z reguły w ramach tej samej kategorii własnościowej, sporadycznie następowała zmiana rodzaju patronatu (szlachecki, duchowny, królewski). W rzeczywistości przechodził on jednak bardzo często z rąk do rąk, szczególnie wśród szlachty.

Należy podkreślić, że wspomniana zależność prawa patronatu parafii i struktury własnościowej danego terenu była wynikiem zdecydowanej dominacji patronatu rzeczowego w tej kategorii beneficjów. Nie dotyczyła ona jednak uposażenia beneficjum, do którego fundator i jego następcy zrzekali się

¹ ABRAHAM, *Początki prawa patronatu*, s. 12.

² Na związek rozwoju struktur parafialnych i stosunków własnościowych wskazuje bogata literatura przedmiotu, m.in. WIŚNIEWSKI, *Rozwój sieci parafialnej*; LITAK, *Formowanie sieci parafialnej w Łukowskiem*. Z ostatnich publikacji warto wymienić: W. ROZYNKOWSKI, *Powstanie i rozwój sieci parafialnej w diecezji chełmińskiej w czasach zakonu krzyżackiego*, Toruń 2000; J. CHACHAJ, *Rozwój sieci parafialnej w dekanacie Zator do końca XVI wieku*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 68 (1997), s. 221–308; L. PONIEWOZIK, *Kształtowanie się sieci parafialnej w dekanacie Wysocice*, „Roczniki Humanistyczne”, 1995, z. 2, s. 5–57; WRONISZEWSKI, *Szlachta ziemi sandomierskiej*, s. 125–162.

³ Większość historyków zajmujących się instytucjami kościelnymi zwracała uwagę na związek struktury fundacji, a tym samym prawa patronatu z sytuacją własnościową. Wyraźnie pisali o tym m.in. J. OCHMAŃSKI (*Biskupstwo wileńskie*, s. 80) i G. BŁASZCZYK (*Diecezja żmudzka*, s. 200).

wszelkich praw na mocy dokumentu fundacyjnego⁴. Zależność ta odnosiła się jedynie do własności majątku, z którego zostało wyodrębnione uposażenie beneficjum. Wyjaśnia to kwestię patronów, których własność znajdowała się poza miejscowością parafialną, a swoje uprawnienia czerpali z racji, że z ich własności zostało wykrojone pierwotne uposażenie beneficjum.

Ponieważ beneficja lokalizowane były z reguły w posiadłościach fundatora, ukształtowała się zasada, że patronem np. parafii był właściciel lub właściciele miejscowości, w której była ona zlokalizowana. Nie we wszystkich przypadkach można jednak mówić o prostym przełożeniu prawa własności miejscowości, w której znajdowało się beneficjum, na prawo patronatu. Postawienie takiej tezy nie wyjaśnia bowiem sytuacji, w której prawo patronatu należało do właścicieli dóbr sąsiednich czy też instytucji świeckich czy kościelnych, zupełnie nie związanych własnościowo z miejscowością parafialną, czasami odległych od beneficjum (patronat osobowy). Jednym z najciekawszych spotkanych w źródłach wyjątków tego typu może być parafia w Stojanowie w diecezji chełmskiej. W 1624 roku parafię w tym królewskim mieście ufundowała okoliczna szlachta, zaś prawo patronatu do niej przekazała w ręce kapituły katedralnej w Krasnymstawie⁵.

Wyjątki od ogólnej zasady, że patronem beneficjum był posiadacz miejscowości, w której było ono położone, brały się z dwóch przyczyn. Pierwszą było uposażanie beneficjów w miejscowościach oddalonych od posiadłości fundatora, np. w większych ośrodkach miejskich; drugą – przekazywanie patronatu przez dziedziców fundatora innym osobom i instytucjom, jak to było w przypadku wspomnianego Stojanowa. Trzeba podkreślić, że zasada o ścisłym związku własności i patronatu była częściej łamana w przypadku beneficjów katedralnych i kolegiackich niż parafialnych.

Geografia prawa patronatu była wynikiem budowy, a następnie rozwoju struktur kościelnych na danym obszarze. Powstawało ono w momencie powoływania do życia beneficjum kościelnego, a następnie podlegało wszystkim zmianom, które przechodziło samo beneficjum, jak również własność, z której zostało pierwotnie wyodrębnione jego uposażenie. Trzeba zauważyć, że patronat był traktowany przez właścicieli jak integralna część majątku⁶.

⁴ Wynika to zarówno z treści dokumentów fundacyjnych, jak również z prawa powszechnego: „(...) certum est, patronum de rebus vel bonis datis ecclesiae, imo etiam et de ipsa ecclesia, postquam fuit adesse deducta nihil posse disponere, sed omnia esse in dispositione episcopi seu rectoris”, LAMBERTINUS, *Tractatus de iure patronatus*, ks. 2, k. 13.

⁵ „(...) in posterum vero perpetuis et aeviternis temporibus venerabili capitulo praelatorum et canonicorum Chełmenses ius patronatus et collationem seu facultatem praesentandi parochi Stojanoviensis damus, donamus et in manus ac arbitrium ipsorum omnino tradimus”, AAL. Rep60 A108, s. 117.

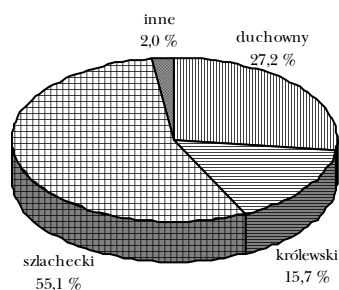
⁶ WRONISZEWSKI, *Szlachta ziemi sandomierskiej*, s. 151.

Podstawowym następstwem związku prawa patronatu z sytuacją własnościową i przebiegiem procesów osadniczych są znaczne różnice regionalne w jego charakterze, nie tylko między dużymi obszarami geograficznymi (województwo, diecezja), lecz także między sąsiadującymi ze sobą dekanatami. W ten sposób np. powstawanie ważnych instytucji kościelnych (katedra, kolegiata, klasztor), jak również zwartych kompleksów dóbr możnawładczych (ordynacje), które rozciągały swoje wpływy na sąsiadujące beneficja, kreowało w znacznym stopniu strukturę regionalną patronatu w Rzeczypospolitej.

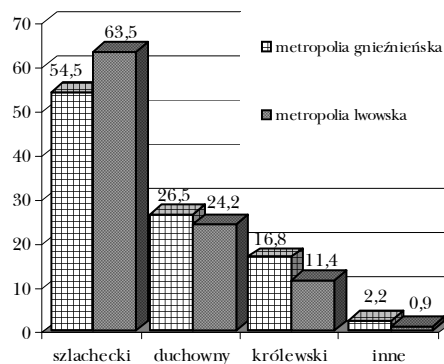
Zestawienia dokonane przez S. Litaka pozwalają na obserwację głównych typów prawa patronatu (duchowny, szlachecki i królewski) w II połowie XVIII wieku w skali całej Rzeczypospolitej. Wśród kościołów parafialnych (bez diecezji wrocławskiej i bakowskiej) dominował patronat szlachecki – 55,1 proc. Udział patronatu duchownego (27,2 proc.) i królewskiego (15,6 proc.) był znacznie skromniejszy. Pozostałe typy: książęcy, mieszczański, Uniwersytetu Krakowskiego, cesarski oraz patronat mieszany, miały znacznie marginalne.

Autor nie dostrzegł większych różnic w strukturze patronatu między prowincjami kościelnymi, poza większą przewagą patronatu szlacheckiego (63,5 proc.) i mniejszym odsetkiem kościołów duchownych (24,2 proc.) i królewskich (11,4 proc.) w metropolii lwowskiej. Zauważył także szczególną sytuację patronatu w diecezjach: warmińskiej, chełmińskiej i wrocławskiej⁷.

Wykres 5: Struktura prawa patronatu w Rzeczypospolitej około 1772 roku (wartości procentowe).

Wykres 6: Struktura prawa patronatu w Rzeczypospolitej około 1772 roku (z podziałem na metropolie – wartości procentowe).

Podstawa wykresów: Litak, *Kościół łaciński*.

⁷ LITAK, *Kościół łaciński*, s. 79.

Największy udział kościołów patronatu królewskiego cechował archidiakonat pomorski (diecezja włocławska) – 47,7 proc., malborski – 84,4 proc., chełmiński – 37,8 proc. (diecezja chełmińska) oraz kamieński (diecezja gnieźnieńska) – 36,2 proc.⁸ Ziemie te zostały włączone do Rzeczypospolitej jako tzw. Prusy Królewskie w 1466 roku. Przejęcie przez króla własności komturii krzyżackich spowodowało znaczną przewagę własności królewskiej na tym obszarze (do 60 proc.) oraz objęcie przez władzę patronatu nad większością kościołów parafialnych⁹. Również przyczyny polityczne zdecydowały o przewadze patronatu królewskiego w południowej części diecezji krakowskiej – dekanat Spisz (100 proc.)¹⁰, która trafiła w ręce króla polskiego na mocy traktatu w Lubowli w 1412 roku¹¹. Przewagę patronatu królewskiego można obserwować także w następujących dekanatach zachodniej części diecezji wileńskiej: Knyszyn (45,4 proc.), Wołkowyż (38,5 proc.), Grodno (52,4 proc.), Augustów (55,6 proc.), Raduń (38,5 proc.), Troki (53,8 proc.), Siemno (50 proc.), Olwita (66,7 proc.), Kowno (55 proc.), i w diecezji żmudzkiej: Wielona (50 proc.), Kroki (45,4 proc.), Retów (87,5 proc.) i Wieksznie (55,6 proc.)¹², gdzie po zbudowaniu przez Jagiellonów podstawowych struktur kościelnych nie rozwinął się szlachecki ruch fundacyjny. Jednym z powodów były wojny prowadzo-

⁸ Można tutaj też zaliczyć diecezję smoleńską, gdzie Litak podaje dane dla dwóch kościołów parafialnych, z których jeden był patronatu królewskiego, a drugi szlacheckiego, oraz osiem kościołów diecezji warmińskiej położonych w dekanacie fromborskim oraz poza Warmią, podległych administracji biskupa warmińskiego, z których połowa podlegała patronatowi królewskiemu, LITAK, *Kościół łaciński*, s. 157–166, 180–185, 306, 337–342, 411, 415.

⁹ Zakon krzyżacki posiadał prawo patronatu nad zdecydowaną większością kościołów parafialnych. W. ROZYNKOWSKI (*Patronat nad parafiami w średniowiecznej diecezji chełmińskiej*, s. 143) podaje, że ok. 2/3 parafii było pod wpływem zakonu. Zob. też: S. KWIATKOWSKI, *Stosunek zakonu krzyżackiego do diecezji chełmińskiej*, w: *Z przeszłości diecezji chełmińskiej 1243–1992*, red. M. BISKUP, Toruń 1994, s. 14–15; *Dzieje Chełmna. Zarys monograficzny*, red. M. BISKUP, Warszawa-Poznań 1987, s. 70. Związek królewskiego prawa patronatu z przejęciem przez króla dóbr krzyżackich potwierdza też wizytacja diecezji chełmińskiej z lat 1667–1672 – parafia Toruń: „Namque domus Teutonice Crucigerorum singularia dominationis, cum reges Poloniae recapessissent, in Maiestatis iura et regalia, inter quae et iurapatronatus censentur transierunt”, parafia Gruta: „Iuspatronatus regium est, a Domo Teutonice devolutum cum regalibus”, parafia Radzyń: „Iuspatronatus devolutione domini regium est”, prepozytura szpitalna w Brodniczy: „Iuspatronatus domus Crucigerorum semper ab aevo retinuit (...). Proinde cum regalibus sublatis Crucigeris ad SRM devolutum”, parafia Grudziądz: „Iuspatronatus post Crucigeros cum regalibus ad SRM devolutum”, *Visitationes episcopatus culmensis*, s. 211, 295, 524, 701, 721.

¹⁰ Zob.: KUMOR, *Archidiakonat sądecki*, s. 243–249.

¹¹ *Historia Polski*, t. 1: *Do roku 1764*, cz. 1: *Do połowy XV wieku*, red. H. ŁOWMIŃSKI, Warszawa 1957, s. 578.

¹² LITAK, *Kościół łaciński*, s. 307, 310–312, 318–319, 324, 326, 328–329, 333, 348–350, 353–354.

ne w ciągu XIV i XV wieku, które w znacznym stopniu objęły te pograniczne ziemie¹³.

Dominacja patronatu królewskiego na wspomnianych obszarach nie była jednolita. Pewną enklawą był dekanat gdański w archidiakonacie pomorskim, który przez obecność dóbr zakonnych oraz biskupich cechował się znacznym odsetkiem kościołów patronatu duchownego (70 proc.)¹⁴. Z kolei w dekanacie Łobżenica wszystkie kościoły należały do patronatu prywatnego, co wynikało z tego, że w XVII wieku znajdowały się tutaj dobra rodziny Grudzińskich¹⁵. Również wspomniany wyżej archidiakoniat chełmiński, który jako całość cechował się znacznym udziałem kościołów królewskich, posiadał pojedyncze dekanaty o zdecydowanej przewadze patronatu duchownego: Chełmno (62,5 proc.), Chełmża (63,6 proc.), Lubawa (80 proc.)¹⁶. Czynnikiem decydującym była lokalizacja w tych dekanatach dóbr prestymonialnych biskupów chełmińskich¹⁷ oraz posiadłości zakonnych¹⁸ i kapitulnych¹⁹.

Geografia patronatu królewskiego w całej Rzeczypospolitej była związana z lokalizacją królewskich przetrwałych terenów, które z przyczyn politycznych lub społeczno-geograficznych były pozbawione częściowo lub całkowicie szlacheckiej własności ziemskiej i szlacheckiego ruchu osadniczego. Obok wspomnianych wyżej obszarów, dużą liczbą kościołów królewskich wyróżniały się pojedyncze dekanaty w diecezji płockiej – Łomża (45,4 proc.); poznańskiej – Czarnków (44,4 proc.); wrocławskiej – Inowrocław (45,4 proc.) i Nieszawa (40 proc.); chełmskiej – Sokal (42,9 proc.); krakowskiej – Nowy Targ (41,7 proc.), Miechocin (41,7 proc.) i Jasło (41,2

¹³ Proces osadnictwa i kolonizacji na Litwie zaniemeńskiej oraz na obszarach graniczących z Inflantami rozpoczął się dopiero po okresie wojen w XVI wieku. W ślad za tym przychodziły fundacje parafii, głównie jednak książeńskich, gdyż na pustkowiach było mało szlachty. Stąd w powiatach: trockim, grodzieńskim, kowieńskim i upickim występuje przewaga parafii patronatu książeńckiego nad prywatnym, OCHMAŃSKI, *Biskupstwo wileńskie*, s. 78.

¹⁴ Parafie: Święty Wojciech – misjonarze, Oliwa, Matarnia, Łęgowo, Kłodawa – cystersi (Oliwa, Łąd), Chwaszczyno – biskupi wrocławscy, ADPeL. G61, s. 6, 18, 24, 31, 45, 81.

¹⁵ Patronat Andrzeja Grudzińskiego wojewody kaliskiego w roku 1653 obejmował kościoły w miejscowościach: Łobżenica, Łuchowo, Gromadno, Bługowo, Sławianowo, Skic, Zakrzewo, Głomsk, Złotowo, Radownica, Krajenka, ADPeL. K14, k. 92–103.

¹⁶ LITAK, *Kościół łaciński*, s. 158, 160.

¹⁷ Parafie: Kijewo, Starogród, Chełmno, Grzywna, Grzybno, Unisław, Papów, Rumian, Zwierniarz, Prątnica, Rożental, Kazanice, Lubawa, Turowo (przejęcie prawa patronatu z rąk szlachty), Grabowo (inkorporowana do prepozytury szpitalnej w Lubawie), *Visitationes episcopatus culmensis*, s. 43, 55, 59, 97–98, 116, 161, 165, 329, 368, 386, 398, 404, 407, 413, 429–430.

¹⁸ Parafie: Czyste – benedyktyнки z Chełmna, Dźwierzno – benedyktyнки toruńskie, Chełmża – franciszkanie konwentualni, tamże, s. 39, 75, 169.

¹⁹ Parafie: Sarnowo – patronat kapituły, chociaż dobra zostały wydzierżawione szlachcie; Biskupice – wieś kapituły, tamże, s. 185, 109–110.

proc.); przemyskiej – Sambor (46,1 proc.) i lwowskiej – Gródek Jagielloński (38,5 proc.)²⁰.

Przyczyny polityczne wpływały także na przewagę patronatu duchownego w diecezji warmińskiej (89,7 proc.), która stanowiła jednocześnie dominium biskupie²¹. Z reguły jednak przewaga patronatu duchownego wynikała z większego nasilenia fundacji zakonnych na danym terenie oraz lokalizacji dóbr stołowych biskupów lub posiadłości kapituł. Dominacja patronatu duchownego w prepozyturze kieleckiej (diecezja krakowska) – 75,7 proc. – oraz w archidiaconacie łowickim (archidiecezja gnieźnieńska) – 52,4 proc.²² – wynikała głównie z tego, że na obszarach tych znajdowały się dominia i główne rezydencje biskupów krakowskich²³ i gnieźnieńskich²⁴, kolegiaty²⁵, zgromadzenia zakonne²⁶ i inne instytucje kościelne²⁷. Znacznym udziałem patronatu duchownego cechowały się dekanaty Wyszogród (66,7 proc.) i Wyszków (72,7 proc.)²⁸ w diecezji płockiej, głównie za sprawą dóbr kapitulnych²⁹ i biskupich³⁰, konwentu kanoników regularnych w Czerwińsku³¹, bożogrob-

²⁰ LITAK, *Kościół łaciński*, s. 239, 247, 254, 272, 279, 335–336, 344, 364–365, 379, 405.

²¹ LITAK, *Kościół łaciński*, s. 409–415; zob. też pracę: KOPICZKO, *Ustrój i organizacja diecezji warmińskiej*.

²² LITAK, *Kościół łaciński*, s. 195–198, 214–216.

²³ Parafie: Bieliny, Bodzentyn, Ćmińsk, Dębno, Ilża, Jastrząb, Krynki, Kunów, Tarczek, Zagnańsk, AKMK. AVCap65, k. 510v; AKMK. AV27, s. 202; AKMK. AV37, s. 2, 12, 67, 95, 104, 109, 175, 189, 230.

²⁴ Parafie: Bednary, Bełchów, Białynin, Chruslin, Domaniewice, Głuchów, Godzianów, Janisławice, Kompina, Lipce, Łowicz-Nowe Miasto, Maków, Przczonów, Skierniewice, Słupia, Wysokienice, Złaków, ADWł. GAV31, s. 15, 20, 21, 22, 40, 53, 56; ADWł. GAV44, s. 6, 11, 19, 21, 43, 50, 60, 70; J. TOPOLSKI, *Rozwój latyfundiów arcybiskupstwa gnieźnieńskiego od XVI do XVIII wieku*, Poznań 1955, s. 38–45.

²⁵ Parafie: Daleszyce i Tumlin połączone z kanonikatem kaznodziei kieleckiego, Leszczyny inkorporowane do kolegium wikariuszy kolegiaty kieleckiej, Świętomarz patronatu prepozyta kieleckiego, Szewna patronatu kanonika kieleckiego fundi Szewna, AKMK. AV37, s. 7, 73, 86, 99, 162; AKMK. AV27, s. 3, 35, 59; AKMK. AVCap65, k. 510.

²⁶ Parafie: Słupia, Pawłów, Wierzbnik – opactwo Świętego Krzyża, AKMK. AV37, s. 17, 142, 196; AKMK. AVCap65, k. 511; Mirzec, Skarżysko Kościelne, Waśniów, Wąchock – opactwo w Wąchocku, AKMK. AV27, s. 185; AKMK. AV37, s. 148, 237; Dmosin – misjonarze z Łowicza, ADWł. GAV31, s. 49; Jeżów – benedyktyni, ADWł. GAV44, s. 3; Grzegorzewice – kolegium jezuitów w Sandomierzu, AKMK. AV37, s. 130; Boguszyce – kolegium jezuitów w Rawie, ADWł. GAV38, s. 15.

²⁷ Parafie: Brzeziny – seminarium w Kielcach, AKMK. AV27, s. 43; AKMK. AV37, s. 90; Łęgonice – kapituła katedralna gnieźnieńska, ADWł. GAV38, s. 6.

²⁸ LITAK, *Kościół łaciński*, s. 270, 276–277.

²⁹ Parafie: Gumino, Długosiodło, Żukowo – dziekania płocka, Goworowo – prepozytura płocka, ADP. AV262, k. 575, 589; ADP. AV263, k. 35v, 42v.

³⁰ Parafie: Obryte, Wyszków, Pniewo, ADP. AV263, k. 53, 55v–56, 62v.

³¹ Parafie Czerwińsk i Skołatowo, ADP. AV262, k. 594, 608.

ców miechowskich³², norbertanek płockich³³, benedyktynów płockich³⁴. Posiadłości cystersów³⁵, kanoników regularnych³⁶ i norbertanek³⁷ oraz parafie biskupów³⁸ i kapituł: katedralnej wrocławskiej³⁹ i kolegiackiej w Wolborzu⁴⁰, wpłynęły na przewagę patronatu duchownego w dekanatach: Kruszwica (57,1 proc.), Fordon (85,7 proc.) i Nieszawa (60 proc.) w diecezji wrocławskiej⁴¹. Z kolei w dekanacie Żnin (55,6 proc. patronatu duchownego)⁴² skupiał się patronat arcybiskupów⁴³ i kapituły gnieźnieńskiej⁴⁴, mansjonarzy gnieźnieńskich⁴⁵ i żnińskich⁴⁶, opactwa kanoników regularnych laterańskich z Trzemeszna⁴⁷ i benedyktynów mogileńskich⁴⁸. W dekanacie Zbąszyń diecezji poznańskiej (52,6 proc. patronatu duchownego) duże znaczenie mieli natomiast cystersi⁴⁹. Przewaga patronatu duchownego w dekanacie Wil-

³² Parafia Wyszogród, ADP. AV262, k. 600.

³³ Parafie Naruszewo i Barcice, ADP. AV262, k. 624; ADP. AV263, k. 61. Zob. też: K. PACUSKI, *Formowanie się sieci klasztorów i placówek zakonnych na Mazowszu do końca XV wieku*, w: *Zakony i klasztory w Europie Środkowo-Wschodniej (X–XX wiek)*, red. H. GĄPSKI, J. KŁOCZOWSKI, Lublin 1999, s. 73.

³⁴ Parafia Zambski, ADP. AV263, k. 47v. Zob. też: PACUSKI, *Formowanie się sieci klasztorów*, s. 72.

³⁵ Parafie: Byszewo, Koronowo, Włoki, Wtelno, W. KUJAWSKI, *Repertorium ksiąg wizytacyjnych diecezji kujawsko-pomorskiej przechowywanych w Archiwum Diecezjalnym we Wrocławku*, cz. 2: Wizytacje XVIII wieku, z. 3: Wizytacje drugiej połowy XVIII wieku, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 73 (2000), s. 392–395.

³⁶ Parafia Stodoły, W. KUJAWSKI, *Repertorium ksiąg wizytacyjnych diecezji kujawsko-pomorskiej przechowywanych w Archiwum Archidiecezjalnym w Gnieźnie (część druga)*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 78 (2002), s. 77, 111.

³⁷ Parafie: Rządkwini, Strzelno, tamże, s. 74–75, 111–112.

³⁸ Parafie: Łódź (patronat starosty biskupiego w Wolborzu), Czarnocin, Nagórzyce, Niesułków, Raciążek, Sławsko Wielkie, KUJAWSKI, *Repertorium ksiąg wizytacyjnych diecezji kujawsko-pomorskiej przechowywanych w Archiwum Diecezjalnym we Wrocławku*, s. 361, 366–367, 369, 371; tenże, *Repertorium ksiąg wizytacyjnych diecezji kujawsko-pomorskiej przechowywanych w Archiwum Archidiecezjalnym w Gnieźnie (część druga)*, s. 77, 111.

³⁹ Parafie: Lubanie, Zbrachlin, Dóbrcz, Osielsko, KUJAWSKI, *Repertorium ksiąg wizytacyjnych diecezji kujawsko-pomorskiej przechowywanych w Archiwum Diecezjalnym we Wrocławku*, s. 362, 364, 389, 396.

⁴⁰ Parafie Chorzęcin oraz Łaznów inkorporowane do prałatur kolegiaty wólboreskiej (patronat starosty wólboreskiego jako patronat prebend kolegiackich), tamże, s. 368–369.

⁴¹ LITAK, *Kościół łaciński*, s. 334, 344.

⁴² Tamże, s. 174–175.

⁴³ Parafie: Juncewo, Wenecja, Góra, ADWł. GAV55, s. 11, 13, 42.

⁴⁴ Parafie: Izdebnia, Niestronno, Kwiciszewo, Parlin, Szczepanowo, ADWł. GAV55, s. 15, 22, 24, 26, 33.

⁴⁵ Parafia Lubcz, ADWł. GAV55, s. 30.

⁴⁶ Parafia Gorzyce, ADWł. GAV55, s. 2.

⁴⁷ Parafie: Gąsawa, Ryszewko, Pałędzie Kościelne, ADWł. GAV55, s. 27, 29, 35.

⁴⁸ Parafie Mogilno i Strzelce, ADWł. GAV55, s. 21, 23.

⁴⁹ Parafie: Bledzew, Chociszewo, Jordanowo, Kaława, Nowe Kramsko, Rokitno, Sokola Dąbrowa, Stary Dwór. Parafie Pszczew i Trzebieszew leżały w dobrach biskupa poznańskiego, NOWACKI, *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, t. 2, s. 458, 474–475, 478–480.

no (72,2 proc.), Połock (56,2 proc.), Pobojsk (56,2 proc.) i Braślów (61,9 proc.) w diecezji wileńskiej⁵⁰ uzależniona była od dóbr biskupa wileńskiego⁵¹, kapituły katedralnej⁵² oraz następujących zakonów: franciszkanie konwentualni⁵³, markowie⁵⁴, jezuiti⁵⁵, dominikanie⁵⁶, kanonicy regularni⁵⁷, bernardyni⁵⁸, trynitarze⁵⁹. Podobna sytuacja była w dekanacie Szydłów w diecezji żmudzkiej (55,6 proc.)⁶⁰. Patronat zakonny odgrywał ważną rolę w dekanacie Orsza (68 proc.)⁶¹ w diecezji wileńskiej, dekanacie Zasław w diecezji łuckiej (53,8 proc.)⁶², dekanacie Halicz w diecezji lwowskiej (54,5 proc.)⁶³ oraz w ubogich w kościoły diecezjach kijowskiej (62,1 proc.)⁶⁴ i inflanckiej (52,4)⁶⁵, które posiadały charakter misyjny, a patronat był związany z działalnością zakonów męskich na tych obszarach.

Patronat duchowny odgrywał istotną rolę także w dekanatach, w których położone były stolice diecezji. Dobrym przykładem może być tutaj dekanat

⁵⁰ LITAK, *Kościół łaciński*, s. 308–309, 321–322.

⁵¹ Parafie: Dokszyce, Głębokie, Lepel, Malaty, Szeszole, Giedrojcic, Muśniki, Szyrwinty, Jeziorosy, Tauroginie, Łabonary, Kukuciszki, Widze, AWil. F.694.1.3488, k. 196k, 28, 103, 135, 152v, 200v; AWil. F.694.1.3505, k. 27, 99v, 108v, 117, 151v; J. GAWRYSIAKOWA, S. LITAK, *Spisy ludności i beneficjów diecezji wileńskiej z drugiej połowy XVIII wieku*, ABMK 70 (1998), s. 111–134.

⁵² Parafia Hoduciszki, AWil. F.694.1.3505, k. 33v.

⁵³ Parafie: Gielwany, Kołtyniany, Udział, AWil. F.694.1.3488, k. 172v; AWil. F.694.1.3505, k. 91; LITAK, *Kościół łaciński*, s. 507.

⁵⁴ Parafie: Skiemiany, Widziniszki, Twerecz, Smoły, AWil. F.694.1.3488, k. 87; AWil. F.694.1.3505, k. 211, 157, LITAK, *Kościół łaciński*, s. 517.

⁵⁵ Parafie: Żmujdki, Pelikany, AWil. F.694.1.3488, k. 65; LITAK, *Kościół łaciński*, s. 511.

⁵⁶ Parafia Druja, AWil. F.694.1.3505, k. 180.

⁵⁷ Parafia Serwecz, LITAK, *Kościół łaciński*, s. 515.

⁵⁸ Parafia Budślów, tamże, s. 493.

⁵⁹ Parafia Krzywice, tamże, s. 530.

⁶⁰ Parafie: Betygoła inkorporowana do dziekanii katedralnej; Cytowiany – franciszkanie; Rosienie – dominikanie; Girtakol i Widukle – posiadłości biskupów żmudzkich, *Relationes status dioecesis in Magno Ducatu Lithuaniae*, t. 1, s. 318, 334, 378, 399.

⁶¹ Parafie: Malatycze, Packów, Szklów – dominikanie, Białynicze, Czausy, Kniażyce, Mazyki, Mściśław, Radoml – karmelici trzewickowi, Łozowica, Orsza, Raśna – jezuiti, Dąbrowna – bernardyni, LITAK, *Kościół łaciński*, s. 493, 504, 512–513, 520.

⁶² Parafie: Horodyszcz, Łabuń – karmelici trzewickowi, Konstanyńów Stary, Lachowce – dominikanie, Międzyrzec Korecki – pijarzy, tamże, s. 504, 521, 526.

⁶³ Parafie: Bohorodczany, Jezupol – dominikanie, Niżniów – paulini, Litak, *Kościół łaciński*, s. 503–504, 525. Parafie Łysiec i Ottynia były inkorporowane do scholasterii w Stanisławowie, KRĘTOSZ, *Organizacja archidiecezji lwowskiej*, s. 226.

⁶⁴ Parafie: Biała Cerkiew, Jurewicze – jezuiti, Borszczjówka – franciszkanie konwentualni, Byszów, Czarnobyl, Owrucz, Chodorków, Lubar – dominikanie, Narodycze, Kodnia – augustianie, Ryzyszczów – trynitarze, Olewsk, Berdyczów – karmelici, Cudnów – bernardyni, LITAK, *Kościół łaciński*, s. 491, 495, 504, 509, 511–512, 519–520, 530.

⁶⁵ Parafie: Agłona, Posiń – dominikanie, Galany, Indryca Wielka, Iłłuksza, Łaukiessa – jezuiti, Krasław – misjonarze, *Akta wizytacji generalnej diecezji inflanckiej*, s. 18, 49–50, 75, 116, 134, 186–187.

poznański (100 proc. patronatu duchownego), dwa dekanaty krakowskie (71,4 proc.), dekanat Wilno (72,2 proc.) oraz dekanat Gniezno – św. Michała (53,3 proc.). Obok zakonów ważną rolę odgrywały tam instytucje diecezjalne, jak kapituły czy seminaria duchowne⁶⁶.

Struktura i rozmiary patronatu prywatnego uzależnione były od przebiegu i nasilenia procesów osadniczych, które kształtowały obraz własnościowy danego obszaru⁶⁷. Tereny o najstarszym osadnictwie i największym udziale własności szlacheckiej wyróżniają się prawie całkowitym brakiem kościołów królewskich i biskupich. Sytuacja taka miała miejsce w Wielkopolsce: archidiakonaty Śrem – 82,6 proc. i Pszczew – 70,8 proc. (diecezja poznańska)⁶⁸ oraz Kalisz – 76,2 proc. (archidiecezja gnieźnieńska). Podob-

⁶⁶ Dekanat Kraków: parafia Świętego Krzyża w Krakowie – patronat zakonu Świętego Ducha, zaś od 1783 roku – Domu Księży Emerytów (po jego przeniesieniu do klasztoru Świętego Ducha); parafia św. Szczepana w Krakowie – od 1585 roku patronat jezuitów z nadania Stefana Batorego, w latach 1602–1732 inkorporowana do jezuitów, w latach 1732–1758 posiadała samodzielne prawa parafialne, w latach 1758–1787 inkorporowana do seminarium duchownego na zamku; parafia Bożego Ciała w Krakowie inkorporowana w 1405 roku na prośbę Władysława Jagiełły do zgromadzenia kanoników laterańskich sprowadzonych z Płocka; parafia św. Stanisława na Skałce inkorporowana w 1472 roku do zgromadzenia paulinów; parafia Najświętszego Salvatora inkorporowana do norbertanek zwierzynieckich w 1181 roku, AKapMK. I–74, s. 48; *Akta wizytacji dekanatu krakowskiego*, s. 52–53, 64, 143, 152; KUMOR, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 2, s. 569–570, 573, 581, 590, 593; t. 3, s. 507–508. Dekanat Poznań: parafia św. Jana połączona w XII wieku z komandorią poznańską joannitów; parafia św. Małgorzaty inkorporowana w 1665 roku do kongregacji oratorian poznańskich; parafia św. Marcina podlegała patronatowi kanonika fundli św. Marcin w katedrze poznańskiej; parafia św. Rocha inkorporowana w 1659 roku do zgromadzenia franciszkanów konwentualnych w Poznaniu; parafia św. Wojciecha patronatu kantora katedry poznańskiej, *Visitatio generalis decanatus Posnaniensis auctoritate Antonii Omuphris de Okęcie Okęcki episcopi Posnaniensis et Varsaviensis consummata per Josephum Łozia Rogaliński ST. et UID. decanum cath. Posn. delegatum visitatorem 1781*, Poznań 1918, s. 327–328, 367–368, 383–384, 392, LUTYŃSKI, *Kapituła katedralna w Poznaniu*, s. 205. Dekanat Gniezno pw. św. Michała – parafie: Kamieniec, Trzemeszno, Wylatowo – kanonicy laterańscy trzemeszeńscy; Złotków – kapituła katedralna; Wójcin – benedyktyni mogileńscy, Strzyzewo Kościelne – klaryski gnieźnieńskie (własność), Siedlimowo, Ostrowite – arcybiskupi gnieźnieńscy, ŁASKI, *Liber beneficiorum*, t. 1, s. 100, 103, 187, 193, 198, 203–204. Dekanat Wilno – parafie: Cudzeniszki, Podbrzezie, Rudniki, Korkożyski, Turgiele – patronatu biskupa wileńskiego; parafia Rukojnie patronatu archidiacona wileńskiego; parafie: Miedniki, Wilno (Zarzecze) – markowie; parafie: Szumsk, Werki-Kalwaria, Wilno (Łukiszki) – dominikanie; parafia Taboryski – karmelici trzewickowci; parafia Wilno (na Antokolu) – kanonicy regularni, GAWRYŚLAKOWA, LITAK, *Spisy ludności i beneficjów diecezji wileńskiej*, s. 111–134; LITAK, *Kościół taciński*, s. 520.

⁶⁷ E. WIŚNIEWSKI, *Rozwój organizacji parafialnej w Polsce do czasów reformacji*, w: *Kościół w Polsce*, red. J. KŁOCZOWSKI, t. 1, Kraków 1966, s. 253

⁶⁸ W archidiakonacie pszczewskim, który jako całość cechował się przewagą patronatu szlacheckiego, wyróżniał się dekanat Zbąszyń, zdominowany przez patronat duchowny (52,6 proc.). Zdecydował o tym znaczny udział patronatu cystersów (parafie Bledzew, Sokola, Stary Dwór, Nowe Kramsko, Chociszewo, Kaława, Jordanowo, Rokitno) oraz obecność dóbr biskupów poznańskich (parafie Pszczew i Trzebiszewo), AAP. AV25, s. 5, 29, 45, 50, 63, 67, 82, 87, 91, 95.

nie było w Małopolsce, gdzie patronat szlachecki zdominował w szczególności archidiakonaty Kurzelów (archidiecezja gnieźnieńska) – 78,2 proc. i Zawichost – 72,7 proc. (diecezja krakowska). Z późniejszym osadnictwem związana jest dominacja patronatu szlacheckiego w archidiakonacie Dobrzyń (diecezja płocka) – 71,8 proc., Jarosław (diecezja przemyska) – 80,7 proc. oraz Tarnów (diecezja krakowska) – 77,8 proc.⁶⁹

Poza wyżej wymienionymi archidiakonatami jako większymi jednostkami administracji kościelnej, znaczny udział patronatu szlacheckiego cechował pojedyncze dekanaty w diecezji płockiej: Biezuń (100 proc.), Szreńsk (100 proc.), Ciechanów (90 proc.), Płońsk (88,9 proc.) i Stanisławów (87,5 proc.), Dobrzyń (81,8 proc.); poznańskiej: Oborniki (94,7 proc.), Warka (76,9 proc.); gnieźnieńskiej: Łekno (80 proc.), Gniezno (80 proc.), Uniejów (81,8 proc.), Warta (76,2 proc.); krakowskiej: Solec (90 proc.), Mielec (92,3 proc.), Sokolina (87,5 proc.), Bobowa (81,2 proc.), Strzyżów (90 proc.), Żywiec (90 proc.), Oświęcim (86,7 proc.); żmudzkiej – Szadów (80 proc.); wileńskiej – Nowogródek (78,6 proc.). W metropolii lwowskiej patronat prywatny przeważał zdecydowanie (ponad 75 proc. kościołów) w niektórych dekanatach diecezji łuckiej: Węgrów (94,1 proc.), Łosice (76,9 proc.), Brańsk (85,7 proc.); chełmskiej: Turobin (85,7 proc.), Potylicz (77,8 proc.), Grabowiec (77,8 proc.), Krasnystaw (85,7 proc.); przemyskiej: Dynów (100 proc.), Sanok (83,3 proc.); lwowskiej: Rohatyn (83,3 proc.), Dunajów (83,3 proc.); kamienieckiej – Satanów (77,8 proc.)⁷⁰.

Pozostałe (poza szlacheckim, królewskim i duchownym) typy patronatu nad parafiami miały niewielkie znaczenie, a ich rozmieszczenie geograficzne było zawsze uzasadnione bliskością osoby lub instytucji patronackiej. Najczęściej patronat mieszczański występował w archidiakonacie chełmińskim, gdzie swoje wpływy rozciągała rada miasta królewskiego Toruń⁷¹. Najwięcej kościołów książęcych znajdowało się w ziemi pszczyńskiej, należącej od 1548 roku do znakomitego śląskiego rodu Promnizów, a później spokrewnionych z nimi książąt Anhalt-Köthen⁷². Patronat Uniwersytetu Krakowskiego występował głównie w archidiakonacie krakowskim, poza parafią Pajęczno, należąca do archidiecezji gnieźnieńskiej⁷³.

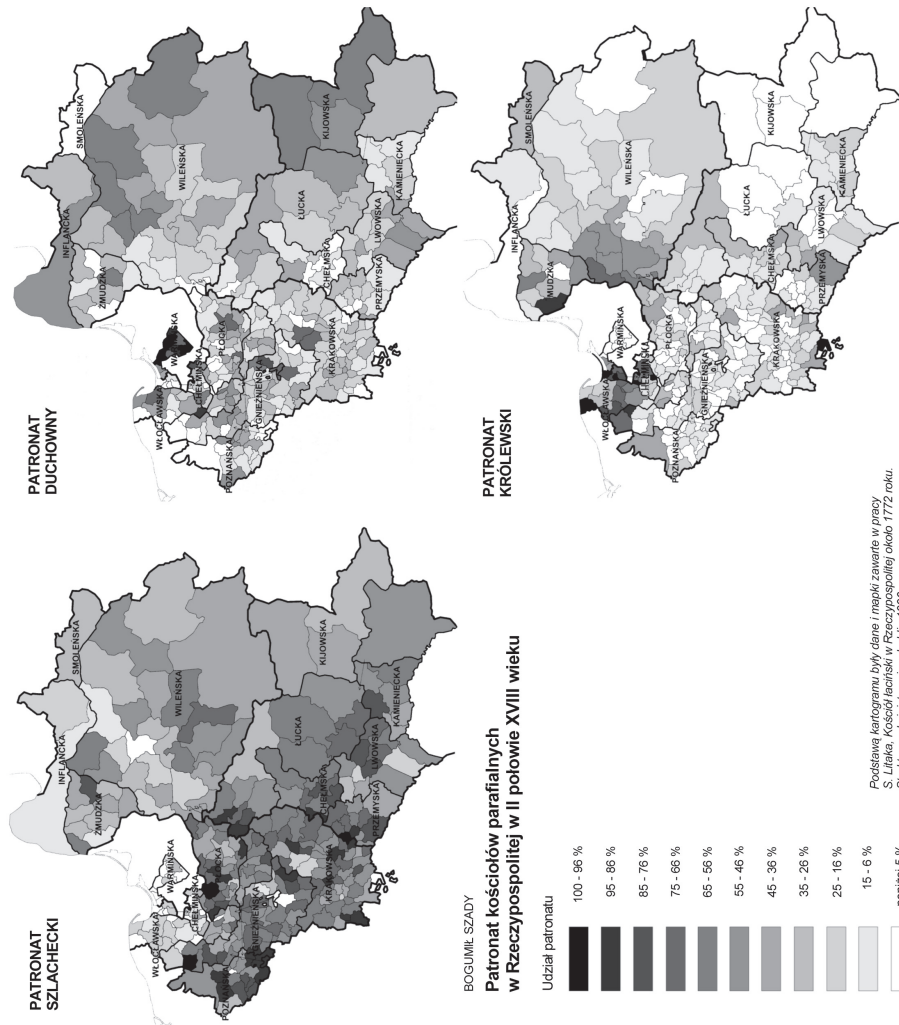
⁶⁹ LITAK, *Kościół łaciński*, s. 175–180, 186–191, 249–250, 257–263, 286–297, 398–402; S. ARNOLD, *Geografia historyczna Polski*, Warszawa 1951, s. 95–107.

⁷⁰ LITAK, *Kościół łaciński*, s. 167–169, 171, 203–204, 224, 231–232, 236–237, 243, 251–254, 261, 263–265, 267–270, 275, 282–283, 304–305, 317–318, 351, 362–365, 369, 375, 377–378, 382, 385–387, 395, 397–398.

⁷¹ Parafie: Kielbasin, Srebrniki, Łążyn, Czarnowo, Papowo Toruńskie, *Visitationes episcopatus culmensis*, s. 68, 72, 252, 262, 272.

⁷² Pszczyzna – historia miasta i regionu (<http://www.pszczyna.pl/historia.html>, 3.10.2003).

⁷³ LITAK, *Kościół łaciński*, s. 198.

Dokonane zestawienia obszarów wyróżniających się dominacją jednego typu patronatu (królewski, duchowny, szlachecki, mieszczański etc.) nie wyczerpują problemu, gdyż dotyczą tylko dużych jednostek organizacji kościelnej (część diecezji, archidiakoniat, kilka dekanatów). Obok uwarunkowań politycznych, które kształtowały strukturę patronatu w makroskali można mówić o przyczynach z zakresu tzw. warunków społeczno-geograficznych, które determinowały występowanie patronatu w ramach mniejszych jednostek organizacji państwowej czy kościelnej (dekanat, powiat,

kompleks dóbr). Określenie warunków i przyczyn kształtowania się struktury patronatu oraz zmian w jego charakterze, na konkretnym obszarze, wymaga analizy i zestawienia patronatu z rozwojem procesów osadniczych i własnościowych na danym terenie. Wymienione czynniki kształtujące strukturę prawa patronatu były wspólne dla całego chrześcijaństwa zachodniego. G. Greco, najlepszy znawca problematyki prawa patronatu w państwach włoskich, uzależnia wpływ patronatu świeckiego na danym terenie od rozwoju historycznego struktur kościelnych oraz wydarzeń politycznych⁷⁴.

Struktura prawa patronatu, zarówno poprzez związek z systemem beneficjalnym, jak i z sytuacją własnościową, była zjawiskiem dynamicznym. Wśród historyków panuje dość powszechne przekonanie o małej zmienności patronatu parafii w czasach nowożytnych⁷⁵. Przekonanie to opiera się głównie na tezie, że po zakończeniu budowy struktur kościelnych w XVI wieku, nie nastąpiły w tym zakresie zasadnicze przesunięcia⁷⁶.

Zmiany w strukturze prawa patronatu na danym terenie mogły być spowodowane przez dwa elementy: poprzez przekazanie prawa patronatu istniejących już beneficjów (w tym inkorporacje) lub przez powstanie nowych beneficjów. Analiza porównawcza patronatu parafii w prepozyturze wiślickiej diecezji krakowskiej potwierdza tezę o stabilności jego struktury między XVI i XVIII stuleciem. Na 63 kościoły parafialne, z wyłączeniem kolegiat wiślickiej i skalbmierskiej, zmiany charakteru patronatu objęły tylko 7 parafii (11,1 proc.). W zdecydowanej większości polegały one na przekazaniu patronatu lub inkorporacji parafii do instytucji kościelnych⁷⁷. Liczba

⁷⁴ G. GRECO, *Fra disciplina e sacerdozio: il clero secolare nella società italiana*, w: *Clero e società nell'Italia moderna*, cur. M. Rosa, Roma-Bari 1995, s. 54.

⁷⁵ LITAK, *Struktura i funkcje parafii*, s. 309. Struktura patronatu parafii diecezji krakowskiej z końca XV i połowy XVIII wieku przedstawiała się podobnie. XV wiek: patronat szlachecki – 61 proc., duchowny – 23 proc., królewski – 14 proc., inne – 2 proc.; XVIII wiek: patronat szlachecki – 59,5 proc., duchowny – 23,1 proc., królewski – 15,2 proc., inne – 1,9 proc.

⁷⁶ Tamże, s. 293.

⁷⁷ Patronat parafii w Dzierżni został przekazany w 1576 roku przez biskupa i starostę sławkowskiego kapitulie katedralnej; patronat parafii w Dobrowodzie, pierwotnie wolnej kolacji, należał w II połowie XVIII wieku do miejscowego starosty biskupiego; kościół parafialny w Starym Korczynie patronatu królewskiego został w 1550 roku inkorporowany do Akademii Krakowskiej; parafia królewska w Kocinie została w 1666 połączona z kanonią kaznodziei w Wiślicy, która podlegała patronatowi kapituły i magistratu wiślickiego; parafia szlachecka w Chomentowie została połączona w 1777 roku z archidiaconatem kieleckim, którego obsada należała do kongregacji bartoszków; parafia królewska w Zagościu została inkorporowana na początku XVII wieku do kolegium wikariuszy wiślickich; parafia szlachecka w Szańcu została połączona w 1612 roku z prepozyturą kolegiaty w Pilicy, podlegającą patronatowi dziedziców Pilicy, AKMK. AV56, s. 1117–1118; ADKiel. Wizyta jeneralna kościołów na ostatniej karcie wymienionych w roku 1782 przez ks. Kozickiego opisana (dekanat Kije), k. 257v, 346v, 372v; AKapMK. I–74, s. 61–63, 68; WIŚNIEWSKI, *Prepozytura wiślicka*, s. 70, 77, 141–142, 180, 183, 189.

ta może wzrosnąć do 11, jeżeli uwzględnić 4 parafie przekazane zakonom w XV wieku (Beszowa⁷⁸, Koniemłoty⁷⁹, Kurozwęki⁸⁰, Pińczów⁸¹). Podobny wskaźnik był w archidiaconacie uniejowskim archidiecezji gnieźnieńskiej. Na 93 parafie odnotowane przez wizytację z 1779 roku (bez kolegiat w Łasku i Sieradzu) zmiany patronatu objęły 14 (15 proc.) z nich. W zdecydowanej większości oznaczały one przejście patronatu w ręce zakonów⁸², kapituł⁸³ i arcybiskupa⁸⁴. Tylko w Rzaśni i Brzeźnie obsada beneficjów parafialnych przeszła razem z własnością miejscowości w ręce szlachty⁸⁵.

Te nieliczne przypadki zmiany charakteru prawa patronatu potwierdzają małą dynamikę zjawiska na tym poziomie. Patronat prywatny charakteryzowała oczywiście znacznie większa zmienność, ale między konkretnymi

⁷⁸ Kościół parafialny w Beszowej, pierwotnie szlachecki, został zamieniony na klasztorny i przekazany paulinom w 1421 roku; AKapMK. I-74, s. 61 („Unitum religiosus sancti Pauli Claremontensis”); WIŚNIEWSKI, *Prepozytura wiślicka*, s. 90–91.

⁷⁹ Kościół parafialny w Koniemłotach został inkorporowany do benedyktynów z Łysej Góry w 1493 roku. Mimo przejścia wsi Koniemłoty w ręce szlacheckie w 1582 roku, benedyktyni zatrzymali prawo patronatu tamtejszej parafii, AKMK. AV56, s. 229–230; AKapMK. I-74, s. 61; WIŚNIEWSKI, *Prepozytura wiślicka*, s. 96–97.

⁸⁰ Kościół parafialny w Kurozwękach, pierwotnie szlachecki, został wcielony w 1487 roku wraz z prawem patronatu do klasztoru kanoników regularnych Bożego Ciała w Krakowie, AKapMK. I-74, s. 61; WIŚNIEWSKI, *Prepozytura wiślicka*, s. 101–102.

⁸¹ Kościół parafialny w Pińczowie, pierwotnie rycerski, został inkorporowany do zgromadzenia paulinów w 1449 roku. Jeżeli chodzi o patronat, to są tutaj sprzeczne informacje. Tabele Załuskiego z 1748 roku mówią, że „iuspatronatus non extat quia ecclesia regularis” (AKMK. AV3, parafia Pińczów). Wizytacja z 1782 roku podaje zaś, że „obieranie plebanów *ex vi erectionis* należy do wielebnych księży prowincjałów, a prezenta tak obranych służy dziedzicom Pińczowa” (ADKiel. Wizyta jeneralna kościołów, k. 393v). Potwierdza to „Liber ecclesiarum” z 1787 roku: „Iuspatronatus marchionum Pinczoviensium” (AKapMK. I-74, s. 70).

⁸² Beneficjum parafialne patronatu szlacheckiego w Soborzycach „dostało się razem z dobrami do Jędrzejowa” (cystersi); parafie królewskie w Brzeźnicy, Wąsoszu i Dworzowicach oraz szlachecka w Wiewcu zostały przekazane paulinom; parafia w miejscowości Wąglczew została przekazana przez Zygmunta III kanonikom regularnym, ŁASKI, *Liber beneficiorum*, t. 1, s. 414, 484, 488, 513, 525, 528; ADWł. GAV72, s. 687; ADWł. GAV73, s. 194, 226, 257, 318, 329.

⁸³ Patronat parafii Makowiska wraz z miejscowością przeszedł od arcybiskupów gnieźnieńskich w ręce kapituły katedralnej; parafia Męka została za zgodą królewską inkorporowana w 1570 roku do kapituły sieradzkiej; patronat parafii szlacheckiej Górka przeszedł razem z miejscowością parafialną w ręce kapituły katedralnej w Krakowie; parafia w Restarzewie została połączona z dziekanacją kolegiaty łaskiej, której patronat należał do dziedziców Łaska, ŁASKI, *Liber beneficiorum*, t. 1, s. 337, 390, 464, 526; ADWł. GAV72, s. 256; ADWł. GAV73, s. 309–310, 507, 545.

⁸⁴ W Grodzisku miejscowy dziedzic zrzekł się patronatu na rzecz arcybiskupów gnieźnieńskich w 1613 roku, zaś w Zadzimiu arcybiskup przejął obsadę parafii po wymarcu rodziny Zalewskich, ADWł. GAV72, s. 952–953; ADWł. GAV73, s. 476.

⁸⁵ ADWł. GAV72, s. 288, 572; ŁASKI, *Liber beneficiorum*, t. 1, s. 420, 537; *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, red. F. SULIMIEŃSKI, B. CHLEBOWSKI, W. WALEWSKI, Warszawa 1880–1892, t. 1, s. 413.

osobami czy też rodzinami. Problem ten nie był dotychczas badany i zostanie omówiony dokładniej przy analizie źródeł prawa patronatu w diecezji chełmskiej.

Większe zmiany w strukturze patronatu występowały w metropolii lwowskiej, a to głównie za sprawą nowych fundacji parafialnych. O ile na ziemiach rdzennie polskich proces budowania struktur kościelnych zakończył się przed reformacją, o tyle na ziemiach litewsko-ruskich Rzeczypospolitej trwał do końca XVIII wieku. Pokazują to dobrze zestawienia J. Krętosza dla diecezji lwowskiej, L. Królika dla diecezji łuckiej i J. Muchy dla diecezji kamienieckiej⁸⁶. Fundacje parafii, przeważnie przez szlachtę oraz inkorporacje istniejących już parafii do kolegiów kleru katedralnego i kolegiackiego, były czynnikami, które wpływały na wzrost udziału procentowego patronatu szlacheckiego i duchownego, a zmniejszenie królewskiego.

B. PODSTAWY PATRONATU PARAFII – PRZYKŁAD DIECEZJI CHEŁMSKIEJ W XVII WIEKU⁸⁷

Powstanie prawa patronatu

Stosunkowo niewielka liczba beneficjów kapitulnych umożliwiła analizę źródeł patronatu niemal wszystkich prałatur i kanonii w Rzeczypospolitej. Analogiczny zabieg jest niemożliwy w przypadku parafii ze względu na ich liczbę oraz obfitość materiału źródłowego. Wybór diecezji chełmskiej jako obszaru szczegółowej analizy był czysto arbitralny. Może być on jednak uzasadniony charakterem oraz położeniem geograficznym tej diecezji. Była ona daleka od wszelkich skrajności, zarówno jeśli chodzi o strukturę organizacyjną, jak i samo prawo patronatu. Położona najbardziej na zachód w metropolii lwowskiej, obok wielu cech charakterystycznych dla wschodnich diecezji Rzeczypospolitej wykazywała również podobieństwa z diecezjami metropolii gnieźnieńskiej.

Rozwój struktur organizacyjnych, a tym samym prawa patronatu, w diecezji chełmskiej był podobny do sytuacji w całej Rzeczypospolitej. Co prawda charakteryzowała się ona pewnym opóźnieniem w stosunku do „starszych” diecezji metropolii gnieźnieńskiej, jednak obowiązywały na jej terenie te same mechanizmy budowy i rozwoju struktur kościelnych. Najpierw, w XV stuleciu, rozwinął się królewski ruch fundacyjny, którego funkcję przejęła

⁸⁶ KRÓLIK, *Organizacja diecezji łuckiej i brzeskiej*, s. 270–276, 281–288; MUCHA, *Organizacja diecezji kamienieckiej*, s. 186–188, 191–192; KRĘTOSZ, *Organizacja archidiecezji lwowskiej*, s. 199–203. W sumie autorzy odnotowują ponad 200 nowych fundacji parafialnych, co oznaczało wzrost ich liczby o około 100 proc.

⁸⁷ Bardziej szczegółowe rozważania na temat patronatu parafii diecezji chełmskiej znajdują się w przygotowywanej pracy na temat „Obsady beneficjów w diecezji chełmskiej w XVII wieku”.

następnie – w XVI i XVII wieku – szlachta oraz duchowieństwo. Początek rozwoju organizacji Kościoła łacińskiego przypada tutaj na wiek XV, od kiedy wzrasta znacząco liczba źródeł. Można dzięki nim lepiej obserwować powstanie i rozwój prawa patronatu, niż byłoby to możliwe w odniesieniu do najstarszych diecezji polskich⁸⁸.

Źródła prawa patronatu wyjaśnia funkcjonujące w średniowieczu i czasach nowożytnych zdanie: „Patronum faciunt dos, aedificatio, fundus”⁸⁹. Pojęcia te miały ściśle określone znaczenie prawne, chociaż ich praktyczne użycie cechuje duża dowolność i wymiennność. Pod pojęciem „fundare” można rozumieć zarówno wzniesienie ze swoich dochodów świątyni, jak również tylko przekazanie gruntu pod jej budowę, „aedificare” – wzniesienie samego kościoła, „dotare” – przekazanie uposażenia dla utrzymania beneficjum i beneficjanta⁹⁰. Wszystkie te czynności mogły być dokonane przez jedną lub wiele osób i dawały podstawę do uzyskania prawa patronatu⁹¹.

Etapy powstawania beneficjum, o których wyżej, były poświadczane przez dokumenty fundacyjne i erekcyjne. Warunkiem koniecznym do powstania prawa patronatu była zgoda władzy kościelnej na powołanie beneficjum. Zgodę taką przynoszą bezpośrednio dokumenty erekcyjne, chociaż również w treści samych dokumentów fundacyjnych można odnaleźć fragmenty świadczące o pozwoleniu władzy kościelnej na wzniesienie nowej świąty-

⁸⁸ Do najważniejszych opracowań traktujących o rozwoju struktur kościoła łacińskiego diecezji chełmskiej należy zaliczyć następujące: L. BIEŃKOWSKI, *Działalność organizacyjna biskupa Jana Biskupca w diecezji chełmskiej (1417–1452)*, „Roczniki Humanistyczne”, 7 (1958), z. 2, s. 231–232; JANECEK, *Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego*, s. 35–56; W. CZARNECKI, *Rozwój sieci parafialnej Kościoła łacińskiego w ziemi chełmskiej do początku XVII wieku*, „Roczniki Humanistyczne”, 48 (2000), z. 2, s. 29–89.

⁸⁹ FERRARIS, *Prompta bibliotheca*, t. 4, kol. 1232. Wyrażenie to pojawiło się już w objaśnieniach do Dekretów Gracjana, SIEGLERSCHMIDT, *Territorialstaat und Kirchenregiment*, s. 55; PLÖCHL, *Geschichte des Kirchenrechts*, t. 5, s. 145. Źródła patronatu potwierdza także sobór trydencki: „decernit sancta synodus, ut titulus iuris patronatus sit ex fundatione vel dotatione, qui ex authentico documento et aliis iure requisitis ostendatur”, sess. 25, c. 9, de ref. (*Conciliorum Oecumenicorum Decreta*, s. 765–766), a na gruncie kanonistyki polskiej – Paweł PIASECKI: „Acquiritur autem ius patronatus ex fundatione, constructione, vel dotatione ecclesiae” (*Praxis episcopalis*, s. 494).

⁹⁰ „Amplia quinto dictam conclusionem intantum procedere quod fundare dicitur qui dat fundum [id est fundum assignare ubi ecclesia debeat construi], et etiam qui construit vel construi facit suis sumptibus”, LAMBERTINUS, *Tractatus de iure patronatus*, ks. 1, k. 24, 27v; „(...) quod dos dicitur quasi datum sicut dos mulieris marito a parte mulieris, et sic a patrono ecclesiae illa contemplatione matrimonii ista pro servitio ecclesiae”, tamże, k. 48v, zob. także: FERRARIS, *Prompta bibliotheca*, t. 4, kol. 1232–1233; SIEGLERSCHMIDT, *Territorialstaat und Kirchenregiment*, s. 57–73.

⁹¹ „Sit ergo conclusio quod dans fundum, construens, seu dotans ecclesiam cum consensu tamen dioecesani ut etiam in praecedenti questione principali quilibet ipsorum erit patronus insolidum”, LAMBERTINUS, *Tractatus de iure patronatus*, ks. 1, k. 27v.

ni⁹². Zgoda ta nie musiała dotyczyć nadania prawa patronatu, lecz tylko powstania samego beneficjum. Prawo patronatu powstawało przez sam fakt fundacji, budowy lub uposażenia beneficjum, nawet jeśli fundator nie zastrzegł sobie tego prawa w dokumencie fundacyjnym⁹³.

Z reguły jednak dokumenty fundacyjne i erekcyjne regulowały sprawy patronatu. Na 40 analizowanych dokumentów fundacyjnych i erekcyjnych parafii diecezji chełmskiej, w 25 przypadkach (62,5 proc.) zostały określone warunki jego funkcjonowania⁹⁴. Regulacje prawa patronatu występowały częściej w przypadku fundacji prywatnych czy duchownych, niż królewskich. Przyczyną pomijania problemu patronatu w dokumentach królewskich mogło być funkcjonowanie ogólnej zasady, że beneficja znajdujące się w królewskich przyswycznach należą do patronatu królewskiego⁹⁵.

Informacje o patronacie występują bardziej regularnie w dokumentach fundacyjnych wystawionych w XVII wieku, w stosunku do datowanych na wiek XV i XVI. Cechą, która wyróżnia fundacje poreformacyjne jest także formuła dotycząca powierzenia obsady beneficjum w ręce władzy kościelnej w przypadku przejścia potomków fundatora na inne wyznanie⁹⁶. Wynikało to z doświad-

⁹² Jako przykład zostały wykorzystane wydane dokumenty fundacyjne archidiecezji lwowskiej: „eclesiam parrochiale in Belka, nostre dioecesis, ad honorem Omnipotentis Dei erecte et fundate de nostro speciali consensu” (Biłka, 1454); „eclesiam parrochiale in loco ac dominio nostro ibidem in Czeski, de reverendissimi in Christo patris et domini, domini Johannis Dei gratia archiepiscopi Leopoliensis consensu et voluntate ac licentia, sponte de novo fundavimus et ereximus, construximus, edificavimus” (Czyszki, 1420); „eclesiam parrochiale in prefata villa sua Daleyow (...) de nostro consensu et speciali licentia erexit et de novo fundavit” (Dalejów, 1427), S. TYLUS, *Fundacje kościołów parafialnych w średniowiecznej archidiecezji lwowskiej*, Lublin 1999, s. 104, 121, 123.

⁹³ „Sola enim fundatione quaeritur ius patronatus licet expresse non reservetur”, PIASECKI, *Praxis episcopalis*, s. 498.

⁹⁴ W statystyce zostały wzięte pod uwagę zarówno dokumenty pierwotnej fundacji, jak również odnowienia parafii, które często miały miejsce w momencie odzyskiwania kościołów z rąk protestanckich w XVI i XVII wieku, np. parafia w Gorzkowie odnowiona w 1623 roku przez Stanisława Gorzkowskiego (AAL. Rep60 A152, k. 282v) czy też parafia w Tartakowie, ponownie erygowana w 1603 roku (AAL. Rap60 A152, k. 871v).

⁹⁵ Prawo patronatu króla należało do regaliów i było wielokrotnie rezerwowane w konstytucjach sejmowych, a od elekcji Jana III Sobieskiego zostało wpisane w „pacta conventa” i potwierdzone przez wszystkich władców elekcyjnych do końca istnienia Rzeczypospolitej, *Voluntaria Legum*, t. 2, s. 258; t. 4, s. 10; t. 5, s. 144; t. 6, s. 23, 33, 211, 304; t. 7, s. 99.

⁹⁶ Na przykład w odnowieniu fundacji parafii w Gorzkowie z 1623 roku znaleźć można fragment: „Et si quod absit successores sui per bonorum praefatorum in villis omnibus supranominatis scilicet in villa Gorzkow, Czysta Dębina, Olchowiec, Wielkiepole haeredes et possessores a catholica religione aliquomodo vel per bonorum haereticis venditione vel temeritatem et malitiam suam ad haeresim defecerint, tunc hoc idem ius patronatus ad loci ordinarium videlicet reverendissimum in Christo patrem dominum dominum episcopum Chelmemensem et suum venerabile capitulum transferri vult fundator. Quodsi verum bona praefata ex manibus ha-

czeń reformacji, kiedy to właśnie głównie z woli patronów kościoły znalazły się w rękach ministrów protestanckich⁹⁷. Z drugiej strony przyczyną pojawienia się takich zarządzeń w dokumentach z II połowy XVI i z XVII wieku mogła być wiedza o prawnym zakazie obejmowania patronatu przez innowierców⁹⁸.

Regulacje dotyczące prawa patronatu znajdowały się zazwyczaj w końcowej części dokumentów fundacyjnych, po wyznaczeniu uposażenia oraz określeniu obowiązków beneficjanta. W wyjątkowych przypadkach sprawy patronatu były umieszczane przed określeniem uposażenia. Treść tych zapisów była bardzo zróżnicowana: od jednozdaniowych, bardzo lakonicznych stwierdzeń, aż po szczegółowe dyspozycje. Wśród analizowanych, najpełniejsze dyspozycje dotyczące prawa patronatu zawierały dokumenty parafii w Dubie⁹⁹, Gorzkowie¹⁰⁰, Kamieniu Koszyrskim¹⁰¹, Maciejowie¹⁰², Magierowie¹⁰³, Rzeplinie¹⁰⁴, Sosnowicy¹⁰⁵.

Fundatorzy beneficjów utożsamiali zazwyczaj prawo patronatu z prawem prezenty i pomijali w dokumentach inne zagadnienia wchodzące w jego zakres. Dyspozycja fundatora lub fundatorów polegała najczęściej na dożywotnim zachowaniu prawa prezenty dla siebie i przekazaniu go po swojej śmierci „suis successoribus”. Na 25 dokumentów, które określały los prawa patronatu parafii w diecezji chełmskiej, jedynie w Stojanowie charakter fundacji i patronatu różnił się¹⁰⁶.

ereticorum ad manus et possessionem catholicae Romanae religionis devenerint, ius patronatus ad praefatam ecclesiam parochum praesentandi iure haereditario obtinebunt et possidebunt, et tanquam veri et legitimi haeredes et possessores praefatorum bonorum parochum ad praefatam ecclesiam praesentabunt”, AAL. Rep60 A152, k. 282v. Podobne zapisy występowały w dokumentach fundacyjnych i erekcyjnych dla parafii w Maciejowie z 1636 roku (AAL. Rep60 A152, k. 671–671v), w Wojślawicach z 1595 roku (AAL. Rep60 A152, k. 252v), w Magierowie z 1595 roku (AAL. Rep60 A153, k. 327), w Wereszczynie z 1634 roku (AAL. Rep60 A152, k. 574v), w Sosnowicy z 1685 roku (AAL. Rep60 A153, k. 252).

⁹⁷ Spojrzenie na zjawisko reformacji przez pryzmat prawa patronatu, jego wykonywania i funkcjonowania, może przynieść interesujące wyniki badawcze. Brakuje dotychczas w polskiej literaturze historycznej krytycznego i analitycznego opracowania, które podejmowałoby zagadnienie przejmowania kościołów parafialnych i uposażeń beneficjów przez ich patronów, co stanowiło nadużycie obowiązującego wówczas prawa i było wyrazem traktowania przez szlachtę beneficjum kościelnego jako trwałej części składowej własnego majątku, LITAK, *Struktura i funkcje parafii*, s. 310.

⁹⁸ FERRARIS, *Prompta bibliotheca*, t. 4, kol. 1255.

⁹⁹ AAL. Rep60 A152, k. 935v.

¹⁰⁰ AAL. Rep60 A154, k. 47–47v.

¹⁰¹ AAL. Rep60 A111, k. 523.

¹⁰² AAL. Rep60 A152, k. 671–671v.

¹⁰³ AAL. Rep60 A153, k. 327.

¹⁰⁴ *Zbiór dokumentów małopolskich*, t. 5, s. 19.

¹⁰⁵ AAL. Rep60 A153, k. 252.

¹⁰⁶ Zob. s. 90.

W tym miejscu należy nieco uwagi poświęcić fundacjom szlacheckim, które przekazywały patronat w ręce następców fundatora. Poza dwoma wyjątkowymi przypadkami (Mokre Lipie i Ostrów), wszyscy fundatorzy wchodzili w posiadanie prawa patronatu, choć na różnych zasadach i warunkach. W Mokrem Lipiu główny fundator kościoła, Mikołaj z Latyczyna, odsunął od prawa patronatu trzech współfundatorów: Tomka z Radecznicy, Węchotę z Sułowca i Zęborzę z Tworyczowa¹⁰⁷. Podobnie stało się w przypadku Ostrowa, gdzie tylko jeden z trzech fundatorów – Wigand – określony został mianem prawnego patrona kościoła¹⁰⁸. W obu jednak przypadkach udział współfundatorów kościoła był bardzo skromny i polegał głównie na przyjęciu obciążeń dziesięcinnych z ich dóbr, które zostały włączone do okręgu parafialnego.

Dysponowanie prawem patronatu w dokumentach fundacyjnych i erekcyjnych wskazuje na dwa funkcjonujące typy patronów: główni, często określane jako prawdziwi („veri”), oraz patroni towarzyszący¹⁰⁹. Prawo kanoniczne z zasady nie czyniło rozróżnienia między osobami, które przyczyniały się do powstania beneficjum. Zarówno osoba wyznaczająca grunt dla kościoła, jak i przekazująca fundusz na jego wzniesienie czy utrzymanie plebana miała prawo zostać patronem solidarnie („in solidum”)¹¹⁰. Rozwiązanie to dotyczy jednak nadania samego prawa patronatu. Zakres uprawnień poszczególnych osób mógł zależeć od wielkości przekazanego na beneficjum majątku. Różnice pod tym względem mogły dotyczyć udziału w prawie do alimentacji, precedencji w kościele czy też prawa prezynty – więcej głosów przy wyborze kandydata posiadali fundatorzy większej części beneficjum i ich dziedzice¹¹¹. Zdarzało się, że główny fundator

¹⁰⁷ „Caeterum collatio ecclesiae praedictae in Lipie ad nullum praedictorum dominorum et successorum suorum pertinebit, nec pertinere debebit, sed ad praedictum Nicolaum haeredem de Latyczyn et ad suos liberos et legitimos successores de iure patronatus dinoscitur pertinere”, *Zbiór dokumentów małopolskich*, t. 5, s. 21.

¹⁰⁸ *Zbiór dokumentów małopolskich*, t. 5, s. 217.

¹⁰⁹ Nowacki używa terminu patron „principalis” na określenie osoby, w której dobrach położony był kościół parafialny i grunta plebańskie, NOWACKI, *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, t. 2, s. 346. Na problem patronów różnej rangi zwrócił też uwagę WIŚNIEWSKI, *Udział świeckich w zarządzie parafii*, s. 46–47.

¹¹⁰ „Amplia octavo dictam conclusionem intantum procedere quod omnes sunt patroni insolidum quod non advertitur an maior sit expensa precii fundi quam constructionis et dotationis seu econtra, sed sufficit praedicta fieri etiam inaequalibus sumptibus, et erunt patroni insolidum”, LAMBERTINUS, *Tractatus de iure patronatus*, ks. 1, k. 27v.

¹¹¹ „Limita 7. suprascriptam conclusionem cum ampliationibus et iuspatronatus sit apud quemlibet insolidum, sive proveniat ex pluribus causis sive ex una quantum ad iuspatronatus consideratum quo ad eius substantiam intellectu comprehensam, et in abstracto: quia dicitur esse apud omnes, et quilibet appellatur patronus, ex quo indivisibile est, secus tamenquan-

już w dokumencie fundacyjnym beneficjum ograniczał kompetencje współpatronów (mniej znacznych współfundatorów jako przyszłych patronów). Sytuacja taka wystąpiła przy okazji fundacji parafii w Chłaniowie, gdzie Goworko, Manczyna i Mikołaj, dziedzice Chłaniowa, dopuścili co prawda do prawa patronatu Wawrzyńca Straczko i jego następców, dziedziców Bzowca, ale w ograniczonym zakresie, m.in. bez prawa głosu przy wyborze plebana¹¹². Podobną decyzję podjął główny fundator parafii w Dubie – Dobrogost Drohiczyński, dopuszczając do prawa patronatu dziedziców Śniatycza – Hubickich, jednak tylko z uprawnieniem zatwierdzania kandydata wybranego przez głównych fundatorów, czyli dziedziców Duba¹¹³. Podobna sytuacja miała miejsce przy okazji fundacji parafii w Żernikach, gdzie Mikołaj Zbrożek z Żernik jako „verus et principalis patronus” dopuścił do prawa patronatu dziedziców Podłodowa z obowiązkiem zatwierdzania „sine omni difficultate et recusatione” kandydatów wysuwanych przez dziedziców Żernik¹¹⁴.

tum ad iuspatronatus consideratum quo ad eius exercitium seu executionem, nam quo ad ius alimentorum percipiendorum ab ecclesia succedente pauperitate patroni, pinguius providebitur illi qui plus contulit, quam ei qui minus”, i dalej: „Limita 9. dictam conclusionem procedere in abstracto ut supra, non tamen quo ad ius praesentandi, quia si unus fundavit et construxit, alter vero tamen dotavit, ille qui duo fecit duas habebit voces, ille autem qui unum, unam tamen habebit vocem”, tamże, ks. 1, k. 28.

¹¹² „Quandocumque igitur contigerit, quod dicti patroni rectorem ecclesiae elegerint praesentandum, dictus Laurentius Straczko et sui successores aderint similiter huiusmodi electioni, non quidem, ut tamquam patronus eligat, sed ut sciat et consentiat in ipsum”, *Zbiór dokumentów małopolskich*, t. 5, s. 224.

¹¹³ „Volentes autem ut praefatus nobilis dominus Dobrogostinus Dubinski alias Drohiczyński sui pii affectus et operis meritorii, condignam habeat remunerationem, ipsumcum sua legitima posteritate, in verum et legitimum dictae ecclesiae in Dub patronum et collatorem, fore perpetuo pronuntiamus et declaramus. Praefatos dominos Hubiczcy de Śniatycze, cum eorum successoribus legitimis, consentiente specialiter ad hoc praefato domino Dobrogostio in consensum collationis et iuspatronatus ecclesiae praedictae admitendos fore, et admittimus. Eo videlicet modo, quamquandocumque praefatam ecclesiam in Dub per cessum vel decessum vel alio quovis modo vaccare contigerit, extunc praefatus dominus Dobrogostinus Dubinski et sui legitimi successores, personam idoneam ad eandem ecclesiam, nobis et successoribus nostris reverendissimis dominis episcopis Chelmensibus pro tempore, instituendam canonice praesentabunt et praefati domini Hubiczcy de bonis Śniatycze, et eorum similiter legitimi successores, in eandem personam similiter consentient et consensum expressum praestabunt perpetuo et in aevum”, AAL. Rep60 A152, k. 935v.

¹¹⁴ „De iure vero patronatus, seu collationis ita disposuimus quia nos Nicolaus Zbrożek, et nostri legitimi successores ius patronatus, et praesentandi dictae ecclesiae in Żerniki habebimus tanquam veri et legitimi principales patroni. Nos vero Jacobus Podłodowski, et nostri legitimi successores illis perpetuo quae praefatus dominus Nicolaus Zbrożek aut sui legitimi successores, duxit seu duxerint putaverintque, consensum sine omni difficultate et recusatione dare tenebimus, et sigillum nostrum apponere debebimus harum, quibus sigilla nostra sunt appensa testimonio literarum”, AAL. Rep60 A152, k. 813.

Patronat powstały w wyniku szlacheckich fundacji parafii miał zazwyczaj charakter rzeczowy, a nie osobowy, tzn. był związany z posiadaniem majątku, z którego zostało wyodrębnione uposażenie parafii, a nie z przynależnością do danej rodziny. Pojęcia „successor” lub „haeres” oznaczają zazwyczaj w dokumentach fundacyjnych dziedziców i następców nie rodowych, lecz majątkowych. Tylko w Kamieniu Koszyrskim fundatorzy parafii – Sanguszkowie z Kowla – związali wyraźnie patronat ze swoją rodziną i można go określić jako osobowy¹¹⁵. W pozostałych przypadkach można założyć powstanie patronatu rzeczowego. Wyraźnie wskazują na to dokumenty fundacyjne parafii w Rzeplinie i Sosnowicy. Dokument fundacyjny kościoła w Rzeplinie „expressis verbis” wiązał prawo patronatu tego kościoła z właścicielami Rzeplina, Tarnoszyna i Ulwówka, Przewodowa, Posadowa i Rokitna oraz Wasylowa. Zawsze, niezależnie od liczby potomstwa, miało być tylko pięciu patronów „in solidum”¹¹⁶. Podobnie było w Sosnowicy, gdzie prawo patronatu miało przynależeć „bonorum villae Sosnowica haeredis”¹¹⁷.

Prawo patronatu można było nabyć także w sytuacji całkowitego odnowienia beneficjum, np. po spaleniu czy zniszczeniu kościoła lub przepadku mienia, co było zjawiskiem dość częstym na obszarze analizowanej diecezji chełmskiej. Musiała być to jednak całkowita odnowa beneficjum¹¹⁸. W przypadku doposażenia lub też przebudowy kościoła, konieczna była zgoda bi-

¹¹⁵ „Ostawując sobie y małżonce moiey do żywotow naszych zupełną moc podawania tak xieżyzy Proboszczów Kamieńskich, iako y XX Proboszczów Szpitalnych, a oraz y Kaznodzieliów Farskich. Post decessum Nostrum naznaczam Collatorów moich pomienionych Probstow, to iest Jaśnie Oświeconych Xiążąt Ich Mci Olgierdowiczów Sanguszków z Kowla na Białym Kowlu, Smolanach, Olchach, y Horwolu, Wocew [Worew – nieczyt.] Witepskich, y Potomków Ich Mci z Miecza idących, a nie ze płci Białogłowskich, którzy ieżeliby kiedy w Męskiej płci z familią swoią bez potomnie zesli, iuż nikomu inszemu z Krewnych moich najbliższych to Ius patronatus Collatney Proboszczów obudwu Kamieńskich służyć ma y będzie ale Jego Mci Xu Biskupowi Chełmskiej każdemu, coniuncta manu z Wielebną Capitulą Chełmską należeć to Ius Praesentatus wiecznymi czasy powinno będzie”, AAL. Rep60 A111, k. 523.

¹¹⁶ „Item si aliquis nostrum habuerit plures filios, vel successores, tunc senior filius habeat vocem collationis praemissae et si filia sit senior, filius conferat, aut qui habuerit ius haereditatis in villis praedictis puta Rzeplin, Tarnoszyn, Hulwow, Przewodow, Posadow, Rokitno et Wasylow, quia volumus fieri solum quinque collatores”, *Zbiór dokumentów małopolskich*, t. 5, s. 19.

¹¹⁷ „Ius patronatus vero et praesentandi parochos, ad dictam ecclesiam parochialem Sosnowicensem quotiescunque et quovismodo vacare eandem ecclesiam contigerit, antedictae fundatrici et post sera fata illius, praedictorum bonorum villae Sosnowica haeredibus, dummodo orthodoxae fidei cultores et professores existant, perpetuo adiudicamus et reservamus”, AAL. Rep60 A153, k. 252.

¹¹⁸ „Limita hanc ampliationem procedere quando ecclesia esset diruta, sed non in totum quia tunc reparans, seu reaedificans non acquirit iuspatronatus, sed si ecclesia esset in totum diruta reaedificans bene acquireret iuspatronatus”, i dalej: „Limita hanc ampliationem procedere nisi ecclesia esset in totum depauperata, et sic indotata, quia tunc redotans acquireret iuspatronatus”, LAMBERTINUS, *Tractatus de iure patronatus*, ks. 1, k. 60v.

skupa na otrzymanie przywileju patronatu. Wśród analizowanych beneficjów chełmskich prawo patronatu oparte na wtórnej czy też odnowionej fundacji występowało m.in. w parafiach w Gorzkowie (1623)¹¹⁹, Maciejowie (1636)¹²⁰, Moniatyczach (1599)¹²¹, Tartakowie (1603)¹²², Uhrynowie (1540–1541)¹²³ oraz w Wojsławicach (1595)¹²⁴.

Prawo kościelne znało jeszcze dwa źródła prawa patronatu: z przedawnienia oraz na mocy przywileju papieskiego¹²⁵. Źródła nie dostarczają informacji o funkcjonowaniu patronatu nad parafiami opartego na przywilejach papieskich. Szerzej występowało to zjawisko w przypadku beneficjów katedralnych i kolegiackich, o czym była mowa wcześniej¹²⁶. Z kolei możliwość uzyskania prawa patronatu mocą przedawnienia („ex praescriptione”) otwierała drogę konfliktom i procesom, jakie toczyły się w sądach kościelnych o patronat nad parafiami. Sporo miejsca poświęcił temu zagadnieniu sobór trydencki, który jako warunek przedawnienia dla wyprowadzenia prawa patronatu uznał skuteczne i potwierdzone prezenty na beneficjum przez co najmniej 50 lat¹²⁷. Powstanie prawa patronatu z przedawnienia dowodzonego przez wielokrotne prezenty potwierdził także Paweł Piasecki, który wprowadził wiele uszczegółowień dotyczących obliczania daty przedawnienia oraz jego dowodzenia¹²⁸.

¹¹⁹ AAL. Rep60 A152, k. 282v.

¹²⁰ AAL. Rep60 A152, k. 671–671v.

¹²¹ AAL. Rep60 A157, s. 1155–1156.

¹²² AAL. Rep60 A152, k. 870–871v.

¹²³ AAL. Rep60 A152, k. 780v–781v.

¹²⁴ AAL. Rep60 A152, k. 252v.

¹²⁵ „Praeter supradictos tres modos et causas acquirendi iuspatronatus, potest idem acquiri adhuc aliis duobus modis: scilicet privilegio, et praescriptione”, FERRARIS, *Prompta bibliotheca*, t. 4, kol. 1234.

¹²⁶ Zob. rozdz. 2 i rozdz. 3.

¹²⁷ „(...) sive etiam ex multiplicatis praesentationibus per antiquissimum temporis cursum, qui hominum memoriam excedat (...) praesentationes etiam continuatae, non minori saltem quam quinquaginta annorum spatio, quae omnes effectum sortitae sunt, authenticis scripturis probentur”, sess. 25. c. 9, de ref. (*Conciliorum oecumenicorum decreta*, s. 766). Termin przedawnienia był przedmiotem dyskusji między kanonistami. FERRARIS (*Prompta bibliotheca*, t. 4, kol. 1236) znacznie go skrócił: „Iuspatronatus acquiritur praescriptione contra ecclesiam non amplius liberam, sed iam patronatam, seu potius contra patronum per tempus ordinarium, scilicet decem annorum inter praesentes, et viginti inter absentes cum titulo: sine titulo autem triginta annorum cum bona fide, sicuti praescribi possunt alia iura, et bona immobilia contra privatos”.

¹²⁸ „(...) ut videlicet probari possit per multiplicatas praesentationes cum praescriptione temporis immemorabilis. Sed ad hoc requiritur, ut praesentationes praecesserint continuatae per annos ad minus quinquaginta, et quod sortitae fuerint, suum effectum”, PIASECKI, *Praxis episcopalis*, s. 499. FERRARIS uważał, że dla skutecznego przedawnienia wystarczała jedna skuteczna prezenta: „Ad hanc praescriptionem contra ecclesiam iam patronatam, seu potius contra patronum, sufficit cum tempore debito unica praesentatio facta, et suum effectum sortita, et non requiruntur plures”, FERRARIS, *Prompta bibliotheca*, t. 4, kol. 1237.

Patronat, którego źródłem było przedawnienie traktowany był przez prawo jak pochodzący z fundacji i występował tylko w odniesieniu do beneficjów już podlegających prawu patronatu¹²⁹.

Księgi wizytacyjne i sądowe potwierdzają funkcjonowanie prawa o przedawnieniu w praktyce. Jarosław Oleśnicki, przy okazji sporu z dziedzicami Komorowa o prawo patronatu nad parafią w Łabuniach, oprócz posiadania miejscowości parafialnej, powoływał się na wcześniej dokonane i skuteczne prezenty¹³⁰. Podobnie, ponad 40-letnia praktyka w wykonywaniu prawa prezenty stała się skutecznym argumentem w rękach Gabriela Romanowskiego przy okazji sporu o prawo patronatu nad parafią w Nabrózu¹³¹. Także Łychowscy, domagając się prawa patronatu parafii w Uhnowie, powoływali się na prezenty dokonywane przez swoich poprzedników¹³². Ten sposób dowodzenia patronatu występował także w innych kategoriach beneficjów. W wypadku konfliktu o prawo patronatu nad dziekanią kolegiacką w Zamościu między Katarzyną Zamoyską, wdową po Tomaszu i Wacławem Zamoyskim, kasztelanem lwowskim, ważną rolę odegrało wcześniejsze wykonywanie prawa prezenty przez Katarzynę wobec beneficjów patronatu ordynackiego¹³³.

Podane wyżej przykłady funkcjonowania przedawnienia jako podstawy patronatu potwierdzają także wizytacje innych diecezji: w parafii Świerczynki w diecezji chełmińskiej benedyktynki toruńskiej, obok posiadania miejscowości parafialnej, motywowały swoje prawo patronatu „usu continuo praesentandi”. Wizytacja wymienia ponadto ośmiu posiadaczy tego beneficjum od 1598 roku prezentowanych skutecznie przez zgromadzenie¹³⁴. Także wizytacje parafii w Kijewie, Turowie i Tylicach w tej samej diecezji wymieniają prezentę jako sposób dowodzenia prawa patronatu¹³⁵. Z kolei w parafii Ikaźń w diecezji wileńskiej skuteczne prezenty razem z przejściem własności nad miejscowością parafialną stały się podstawą podważenia przywileju udzielonego w 1593 roku przez Lwa Sapiechę, kanclerza wielkiego litewskiego, przekazującego prawo patronatu w ręce kapituły katedralnej wileńskiej. Po objęciu tych dóbr przez Burzyńskich, przejęli oni także prawo patronatu,

¹²⁹ „Probata autem immemorabili, praesumetur iuspatronatus fuisse ex fundatione”, PIASECKI, *Praxis episcopalis*, s. 500.

¹³⁰ AAL. Rep60 A108, s. 193–194.

¹³¹ AAL. Rep60 A111, k. 549v.

¹³² AAL. Rep60 A110, k. 102.

¹³³ AAL. Rep60 A111, k. 454v–457v. Podobna sytuacja wystąpiła w przypadku jednej z kanońi w Kurzelowie, gdzie ustalenie prawa patronatu przeprowadzono na podstawie wcześniejszych prezent, ADWl. GAV60, s. 18–20.

¹³⁴ *Visitationes episcopatus culmensis*, s. 243.

¹³⁵ Tamże, s. 165, 430, 495.

a dziedzic, Ignacy Burzyński, dowodząc w 1783 roku swoich uprawnień, powoływał się na prezenty dokonane przez jego ojca i dziada na to beneficjum¹³⁶. Z reguły argument przedawnienia czy też wielokrotnych prezent wzmocniał uprawnienia patronatu płynące z tytułu fundacji lub własności.

Przeniesienie prawa patronatu

Można wyróżnić cztery główne sposoby zmiany posiadacza prawa patronatu, powstałego w sposób opisany w poprzednim podrozdziale, w odniesieniu do konkretnego beneficjum kościelnego: „successio”, „permutatio”, „donatio”, „venditio cum universitate bonorum”¹³⁷. Przejście patronatu rzeczowego było ściśle uzależnione od zmiany właściciela majątku, z którym był on związany. Mógł być razem z nim odziedziczony, sprzedany, zamieniony lub darowany. Podobne mechanizmy obowiązywały w przypadku patronatu osobowego, z tym że nie mógł być on sprzedany.

Analiza źródeł prawa patronatu parafii diecezji chełmskiej, a także liczne przykłady z innych diecezji pokazują, że najbardziej rozpowszechnione było otrzymanie prawa patronatu drogą dziedziczenia („successio”). W przypadku patronatu osobowego, który w parafiach występował dość rzadko, ważną rolę odgrywało jego darowanie („donatio”). Niewielki odsetek patronatu rzeczowego został uzyskany drogą transakcji kupna-sprzedaży własności, z którą był on związany.

W przypadku dziedziczenia prawa patronatu rzeczowego przechodziło ono na dziedziców dóbr, z których zostało wyodrębnione pierwotne uposażenie beneficjum¹³⁸. Mogła być to osoba fizyczna lub prawna. Zgodnie z prawem, jeżeli dokument erekcyjny nie określał innych zasad, np. prawa patronatu osobowego, to przechodziło ono na krewnych fundatora tylko w przypadku, kiedy byli oni dziedzicami własności, z której pochodziło uposażenie beneficjum¹³⁹. Oczywiście fundator mógł zastrzec w dokumencie związek patrona-

¹³⁶ AWil. F.694.1.3505, k. 196.

¹³⁷ „Prima erit conclusio iuspatronatus posse transferri a primis patronis in penitus non patronos, et ab illis in alios in infinitum titulibus, puta successionis, permutationis, donationis et venditionis universitatis in qua est iuspatronatus”, LAMBERTINUS, *Tractatus de iure patronatus*, ks. 1, k. 128v.

¹³⁸ NOWACKI, *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, t. 2, s. 346.

¹³⁹ „Amplia 4. dictam conclusionem procedere quod non transit ad haerem sanguinis, nisi sit haeres”, LAMBERTINUS, *Tractatus de iure patronatus*, ks. 1, k. 147; „Et devolutionis sunt modi plures: ut primo devolvitur iuspatronatus cum haereditate (...). Et tum probari debet eum qui praetendit iuspatronatus, esse haerem successionis, sola enim sanguinis haereditas non tribueret tale iuspatronatus, quod cohaeret loco seu haereditati (...) unde etiam filius qui repudiavit haereditatem patris, vel non sortitur eam haereditatis partem, et filia dotata non succedens in haereditate, non participat ius praesentandi huiusmodi”, PIASECKI, *Praxis episcopalis*, s. 501.

tu z rodziną, a nie dziedziczną własnością¹⁴⁰, wówczas jednak mamy do czynienia z patronatem osobowym, tak jak w Kamieniu Koszyrskim¹⁴¹. Prawo patronatu dziedziczone było w całości („in solidum”) i nie ulegało ono podziałowi. Podziałowi mogły natomiast ulegać wynikające z niego uprawnienia, takie jak prawo prezenty czy też precedencja¹⁴².

Dziedziczenie prawa patronatu różniło się od dziedziczenia własności, z którą było związane. Obok wspomnianej wyżej niemożności podziału samego prawa patronatu tak jak ziemi czy innego rodzaju własności, także podział uprawnień był regulowany przez dokumenty fundacyjne i erekcyjne lub prawo powszechne. Doskonałym przykładem obrazującym w praktyce to zjawisko jest parafia w Rzeplinie. W dokumencie fundacyjnym prawo patronatu zostało przyznane wszystkim „in solidum”, jednak w przypadku braku porozumienia co do osoby nowego plebana miała obowiązywać większość głosów. W tym celu prawo prezenty zostało podzielone na pięć części związanych z siedmioma wsiami należącymi do parafii. Głos decydujący dla każdej z tych części miał najstarszy męski dziedziczący potomek. Mimo upływu ponad trzy i pół wieku zasada ta obowiązywała jeszcze w XVIII wieku¹⁴³.

Opisany wyżej przykład Rzeplina zgadza się z zasadą prawa powszechnego, że patronat był dziedziczony nie „per capita”, lecz „per stirpes”¹⁴⁴. Oznaczało to, że obowiązujący był pierwszy podział prawa prezenty uczyniony już w momencie fundacji lub przy pierwszym dziedziczeniu. Zgodnie z tą zasadą dziedzicze w drugim pokoleniu i następnych, niezależnie od ich liczby, posiadali razem siłę głosu równą swojemu poprzednikowi. Na schema-

¹⁴⁰ „Limita modo primo hanc conclusionem procedere, quod iuspatronatus transeat ad quoscunque haeredes, nisi in fundatione esset reservatum iuspatronatus filiis vel parentelae etiam non haeredibus, quia tunc ad illos transibit, et in hac reservatione non requiretur novus consensus episcopi, et transiret in filium etiam non haeredem”, LAMBERTINUS, *Tractatus de iure patronatus*, ks. 1, k. 148.

¹⁴¹ Zob. s. 108.

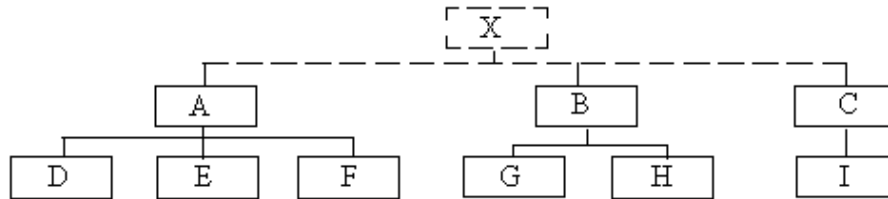
¹⁴² „Limita 16. dictam conclusionem procedere, ut iuspatronatus transeat in haeredes, non tamen quod dividi posset inter haeredes, ut aliae res haereditariae dividuntur”, LAMBERTINUS, *Tractatus de iure patronatus*, ks. 1, k. 148.

¹⁴³ AAL. Rep60 A159, k. 427; zob. s. 108.

¹⁴⁴ LAMBERTINUS, *Tractatus de iure patronatus*, ks. 1, k. 129. Także protokoły wizytacyjne potwierdzają taki sposób dziedziczenia – Przeczno: „Iuspatronatus nobilitatem concernit, pro sorte bonorum quemque sua cumulative”, Samplawa: „Iuspatronatus haeredum cumulative conferentium, quorum 4 sortes sunt: generosorum Stanislai von Deben Semplawski et Petri, filiorum Hieronimi, altera generosi Iacobi, filii olim Stanislai, cum generosa Anna sua genitrice, tertia generosorum Ioannis Semplawski, canonici Plocensis, Pauli, Casimiri, Gabrielis, generosi olim Gabrielis filiorum, quarta generosi Michaelis Zapendowski, qui relictam generosi Christophori Semplawski duxit in uxorem”, *Visitationes episcopatus culmensis*, s. 285, 382.

cie następcy patrona A, tj. D–E–F, będą mieli w głosowaniu jeden głos podobnie jak jedyny dziedzic patrona C (tj. I)¹⁴⁵.

Schemat: Dziedziczenie prawa patronatu.

Z drugiej strony trudno rozstrzygnąć wpływ wielkości odziedziczonej części majątku na zakres i siłę prawa patronatu. Prawnie bowiem, ten który dawał więcej w momencie powstania beneficjum, mógł domagać się szczególnego traktowania w momencie prezenty czy też korzystania z prawa alimentacji czy precedencji¹⁴⁶. Zagadnienie to dotyczy jednak funkcjonowania i realizacji prawa patronatu, które to sprawy pozostają poza obszarem zainteresowania tej pracy.

Wśród osób prywatnych dziedziczących prawo patronatu zdecydowanie dominowało potomstwo poprzednich patronów, głównie synowie. Powodowało to w niektórych wypadkach zwiększenie liczby patronów – Łatczyńscy w Mokrem Lipiu¹⁴⁷, Sapiehowie w Maciejowie¹⁴⁸, Łaszczowie w Narolu¹⁴⁹ czy Sosnowscy w Sosnowicy¹⁵⁰. Córki były dopuszczane do własności, a tym samym prawa patronatu, najczęściej w wypadku braku męskiego potomstwa, i powodowało to przejście prawa patronatu wraz z własnością w ręce innej

¹⁴⁵ „(...) sed si haberetur notitia unius primi ex patronis qui habuisset quinque successores, et illi quinque haberent alios successores, puta unusquisque plures, et maior pars istorum plurium reiecta minori representabit suum principalem. Et sic per istas maiores partes ipsorum quinque erunt representati ipsi quinque, si modo tres de dictis quinque partibus concordarent in unum representabunt primum patronum reiectis illis duobus”, LAMBERTINUS, *Tractatus de iure patronatus*, ks. 1, k. 129v.

¹⁴⁶ „(...) nam si plures construxerunt vel dotarunt inaequaliter, vox illius qui plus contulit erit pinguior et maioris auctoritatis, quam illius qui minus contulit”, LAMBERTINUS, *Tractatus de iure patronatus*, ks. 1, k. 28.

¹⁴⁷ AAL. Rep60 A106, k. 53v, 98v; AAL. Rep60 A111, k. 220; BIENKOWSKI, *Działalność organizacyjna biskupa Jana Biskupca*, s. 238.

¹⁴⁸ AAL. Rep60 A114, k. 12–12v, 17–17v.

¹⁴⁹ AAL. Rep60 A115, k. 140.

¹⁵⁰ AAL. Rep60 A119, k. 51.

rodziny¹⁵¹. Przykład Bończy świadczy, że do prawa patronatu mógł być dopuszczony np. drugi mąż wspólnie z synem z pierwszego małżeństwa dziedziczki prawa patronatu¹⁵². Bardzo interesujący przykład Rawy pokazuje z kolei jak patronat sprawowany przez jedną osobę w ciągu jednego pokolenia mógł się znaleźć w trzech innych rodzinach. Po śmierci Jana Łychowskiego, syna Jakuba, który był patronem parafii w 1624 roku, dobra odziedziczyły córki: Katarzyna wydana za Jana Suchodolskiego, miecznika mściławskiego, Barbara Zofia wydana za Jerzego Bobowskiego oraz Joanna wydana za Krzysztofa Gorzewskiego, cześnika chełmińskiego. Trzej zięciowie Jana Łychowskiego dokonali prezenty plebana w Rawie w 1671 roku¹⁵³. Powyższe przykłady, obok możliwości i wariantów dziedziczenia patronatu, pokazują także, jak trudne może być śledzenie losów prawa patronatu pojedynczego beneficjum.

Do drugiej grupy patronatu rzeczowego parafii diecezji chełmskiej, czyli sprawowanego przez osoby prawne, należał patronat królewski, biskupów chełmskich i ordynatów zamojskich. Dziedziczenie związane było tutaj z obejmowaniem przez kolejne osoby odpowiedniego urzędu, jako osoby prawnej, z którą związany był patronat danego beneficjum. W związku z tym uprawnienia płynące z takiego patronatu nie ulegały podziałowi, jak było to w przypadku patronatu prywatnego.

Na szczególną uwagę zasługuje tutaj patronat ordynatów zamojskich. Obok normalnej sytuacji, gdy znajdował się on w ręku kolejnego ordynata, źródła systematycznie informują o realizacji prawa prezenty przez opiekunów małoletniego ordynata. Statuty wyznaczyły stałymi opiekunami najstarszego wiekiem krewnego, proboszcza i burgrabiego Zamościa¹⁵⁴. Praktykę cechowała tutaj jednak duża dowolność i wpływ ostatniej woli ordynatów. Opieka nad małoletnim ordynatem dawała możliwość nadużyć i walki o wpły-

¹⁵¹ „Transit et ad faeminam cui relinquitur in dote ususfructus bonorum in quibus iuspatronatus constitit, ad usumfructum enim pertinet ius praesentandi, cum sit fructus iurispatronatus (...) imo transit in maritum cum universitate data in dotem”, PIASECKI, *Praxis episcopalis*, s. 504.

¹⁵² Zofia z Siennickich Firlejowa, jej mąż Jan z Dąbrowicy Firlej i syn z pierwszego małżeństwa Piotr Józef Borkowski, AAL. Rep60 A150, k. 107–108, AAL. Rep60 A157, s. 140; K. NIESIECKI, *Herbarz Polski*, Lipsk 1839–1846, t. 8, s. 352; A. BONIECKI, *Herbarz Polski*, Warszawa 1899–1913, t. 2, s. 37.

¹⁵³ AAL. Rep60 A151, k. 5v, 9v; BONIECKI, *Herbarz Polski*, t. 6, s. 303–304; t. 16, s. 170; NIESIECKI, *Herbarz Polski*, t. 8, s. 557, *Urzednicy województwa bełskiego i ziemi chełmskiej XIV–XVIII wieku. Spisy*, oprac. H. GMITEREK, R. SZCZYGIŁ, Kórnik 1992 (Urzednicy dawnej Rzeczypospolitej XII–XVIII wieku, red. A. GAŚSIOROWSKI, t. 3, z. 2), s. 230.

¹⁵⁴ Zgodnie z prawem ordynat uzyskiwał pełnię praw w wieku 30 lat, R. ORŁOWSKI, *Ordynacja zamojska*, w: *Zamość i Zamojszczyzna*, red. K. MYŚLIŃSKI, Zamość 1969, s. 108.

wy w ordynacji¹⁵⁵. Prezenty dokonywane przez opiekunów ordynacji¹⁵⁶ potwierdzają, że patronat Zamoyskich należy uznać za należący do osoby prawnej, którą ordynacja bez wątpienia była, a nie do osoby prywatnej, jak większość patronatu szlacheckiego.

Pozostałe, obok dziedziczenia z całością dóbr, metody objęcia prawa patronatu występowały znacznie rzadziej. Wszystkie, poza dwoma (nabycie razem z własnością patronatu do parafii w Wielączy i Szczebrzeszynie przez ordynata Jana Zamoyskiego), przypadki nabycia prawa patronatu poprzez zakup własności w XVII wieku dotyczyły osób prywatnych.

Samodzielna sprzedaż prawa patronatu była zakazana przez prawo i oznaczała jego utratę „ipso iure”. Samo beneficjum w takiej sytuacji stawało się wolnego nadania biskupiego¹⁵⁷. Można było jednak, i było to bardzo rozpowszechnione, nabywać prawo patronatu razem z dobrami ziemskimi, z którymi było ono związane (prawo rzeczowe)¹⁵⁸. Nie była wymagana w tej sytuacji zgoda biskupa¹⁵⁹.

Istotnym zagadnieniem i problemem, zarówno w teorii, jak i praktyce, była konieczność wspomnienia o prawie patronatu w dokumencie kupna-sprzedaży danej własności. Orzeczenie sądu biskupiego przy okazji konfliktu wokół patronatu parafii w Nabrożu ukazuje respektowanie zasad prawa powszechnego w tej kwestii¹⁶⁰. Przyznał on prawo patronatu Jerzemu Ro-

¹⁵⁵ Sytuacja taka wystąpiła już po śmierci Tomasza, II ordynata, kiedy to doszło do sporu między Katarzyną z Ostrogskich wdową po Tomaszu i Wacławem, najstarszym z rodu, z młodszej linii Zamoyskich, o obsadę dziekanii kolegiackiej. Podobne spory toczyła Katarzyna ze swoim krewnym Władysławem z Ostrorogów odnośnie do kolegiaty w Tarnowie, AAL. Rep60 A111, k. 431v; Orłowski, *Ordynacja zamojska*, s. 109.

¹⁵⁶ Po śmierci Marcina (IV ordynata) w 1689 roku, w okresie małoletności Tomasza Józefa (V ordynata), prawo patronatu znalazło się w rękach opiekunów wyznaczonych przez testament Marcina – Anny Gnińskiej wdowy po ordynacie, Kazimierza Zamoyskiego wojewody bełskiego, brata zmarłego ordynata, Marcina Kańskiego wojewody kijowskiego, oraz Karola Tarło wojewody lubelskiego (Orłowski, *Ordynacja zamojska*, s. 111). Źródła potwierdzają prezenty dokonane przez Annę z Gnińskich Zamoyską na parafię w Łabuniach (AAL. Rep60 A118, k. 136), Wielączy (AAL. Rep60 A116, k. 177) i Mokrem Lipiu (AAL. Rep60 A116, k. 167), oraz wspólnie z Kazimierzem na parafię w Sitańcu (AAL. Rep60 A118, k. 68v) i Tomaszowie (AAL. Rep60 A118, k. 129).

¹⁵⁷ „Ipsum autem iuspatronatus per se vendi non potest absque labe simoniae, et vendens patronus, illo privaretur ipso facto, rediretque ecclesiae ad libertatem”, PIASECKI, *Praxis episcopalis*, s. 503.

¹⁵⁸ Wspominają o tym wizytacje – Pohost: „Kollacya razem z dziedzictwem od Sapiehów dostała się Burzyńskim prawem przedaznym”, Ikaźń: „Kollacya po przedaniu dóbr sapieżyńskich Ikaźń należy do dziedzica tych dóbr” (diecezja wileńska), AWil. F.694.1.3505, k. 191v, 205v.

¹⁵⁹ „Devolvitur item iuspatronatus vendita haereditate (...). Nec requiritur consensus episcopi in tali venditione cum universitate bonorum”, PIASECKI, *Praxis episcopalis*, s. 503.

¹⁶⁰ P. PIASECKI stwierdzał wyraźnie, że prawo patronatu „nec transit cum venditione universitatis bonorum si excipiatur iuspatronatus, dummodo tamen expresse excipiatur”, *Praxis episcopalis*, s. 503.

manowskiemu, chociaż nie zostało ono wyrażone „expressis verbis” w dokumencie donacyjnym. Tym samym przyznał rację jego argumentacji, że skoro sprzedający nie zastrzegł wyraźnie prawa patronatu dla siebie, a ono samo z mocy prawa kanonicznego nie może być przedmiotem kupna-sprzedaży (symonia), było rzeczą oczywistą, że sprzedający „cum iure, dominio, proprietate, usibus, fructibus, nihil prorsus pro se et haeredibus suis reservans” przekazał także prawo patronatu¹⁶¹.

Transakcje kupna-sprzedaży mogły budzić wątpliwości odnośnie do losu prawa patronatu w tej sytuacji. Przykładem mogą być tutaj parafie w Dryświatach i Ikażni w diecezji wileńskiej, gdzie wizytator nie był w stanie stwierdzić, czy prawo patronatu parafii zostało przekazane razem z dobrami czy też nie¹⁶². Podobnie nabycie części Rzeplina w diecezji chełmskiej przez kapitułę łucką nie dawało łatwego dostępu do prawa patronatu i musiała ona dochodzić swoich praw sądownie¹⁶³.

W sytuacji, gdy nie dochodziło do przejęcia całości („universitas”) dóbr, a jedynie ich poszczególnych elementów, konieczna była wzmianka o prawie patronatu. W przeciwnym razie pozostawało ono przy dotychczasowym posiadaczu¹⁶⁴. Było to szczególnie istotne przy innych niż sprzedaż dyspozycjach własnością dopuszczonych przez prawo (zastaw, dzierżawa, najem). Kanoniści zajmujący się prawem patronatu dość zgodnie uznawali możliwość jego przeniesienia wraz z dzierżawą własności, z którą było ono związane¹⁶⁵, natomiast zachowywali je przy dotychczasowym posiadaczu w przypadku zastawu lub jedynie krótkiego najmu¹⁶⁶. Elementem decydującym o przejściu bądź nie prawa patronatu był fakt trwałego dzierżenia własno-

¹⁶¹ AAL. Rep60 A111, k. 549v.

¹⁶² Dryświaty: „(...) lecz teraz po przedaniu dóbr dryświatskich Księciu Radziwiłłowi wojewodzie wileńskiemu prawo kollacyi czy z prawem przedaźnym iest ustapione czyli też przy Królu się pozostało pewności nie ma”, Ikażni: „O prawie tey kolacyi nie iest wiadomo, ieżeli przy prawie przedaźnym ustapiona lub nie”, AWil. F.694.1.3505, k. 171v, 191v.

¹⁶³ AAL. Rep60 A154, k. 160; AAL. Rep60 A159, k. 427–427v; AAL. Rep60 A116, k. 122.

¹⁶⁴ „(...) alioquin enim si vendantur aliquae partes, vel aliqua iura tantum, non censebitur transire iuspatronatus cum venditione, nisi nominetur”, PIASECKI, *Praxis episcopalis*, s. 503.

¹⁶⁵ „Et non solum cum venditione bonorum, sed etiam cum feudo et emphiteusi, vel alio utili dominio in quo possidens facit fructus suos transit iuspatronatus, nisi expresse excipiat”, PIASECKI, *Praxis episcopalis*, s. 504; „Iuspatronatus annexum inseparabiliter castro, oppido, pago, palatio, praedio, et huiusmodi dato in feudum, seu emphyteusium, transit cum ipso in feudatarium seu emphyteatum”, FERRARIS, *Prompta bibliotheca*, t. 4, kol. 1252.

¹⁶⁶ „Non tamen transit in locatorem cum locatione bonorum si locator sit ad breve tempus (...) Nec transit cum pignorato feudo ad creditorem”, PIASECKI, *Praxis episcopalis*, s. 504; „Secus autem, si tale castrum, oppidum, palatium, praedium, et huiusmodi, detur solo pro pignore, aut hypotheca, quia tunc iuspatronatus non transit cum ipso castro, oppido et huiusmodi in creditorem habentem pignus”, FERRARIS, *Prompta bibliotheca*, t. 4, kol. 1252–1253.

ści oraz dyspozycje zawarte w transakcji. Było tak w przypadku parafii Sarnowo w diecezji chełmińskiej, które to dobra zostały wydzierżawione przez kapitułę katedralną Mikołajowi Gołuchowskiemu w 1541 roku, jednak patronat dzięki wyraźnemu zastrzeżeniu w umowie dzierżawy pozostał przy kapitule¹⁶⁷.

Wobec powyższej wykładni prawnej wyjaśnienia wymaga sprawa patronatu w Łopienniku, gdzie wystąpił konflikt między prawem kanonicznym a prawem koronnym, które stwierdzało, że w królewskich dobrach prawo patronatu winno należeć do króla (chyba że zostało wyraźnie wymienione w przywileju)¹⁶⁸. Na mocy konstytucji z 1677 roku dobra Łopiennik Lacki i Ruski przeszły jako dzierżawa („feudum”) z rąk Gabriela Wojniłowicza, starosty lityńskiego na osobę Wojciecha Prażmowskiego, chorążego wołyńskiego, po którym odziedziczył Łopiennik jego syn Mikołaj¹⁶⁹. Wizytacja z 1763 roku zaznaczyła jednak wyraźnie, że wokół patronatu tej parafii toczył się jeszcze w XVIII wieku spór, gdyż nie został on wyraźnie przekazany Prażmowskiemu razem z Łopiennikiem. Wyrok sądu duchownego z 1755 roku uznał w tym wypadku wyjątkowość patronatu królewskiego jako wpisane do prawa koronne, powołując się na statut Zygmunta I z 1510 roku, zgodnie z którym „ius patronatus ecclesiarum in bonis regalibus fundatarum (nisi expresse inscribatur in privilegio) iuri regio reservatur”¹⁷⁰. Decyzja ta potwierdza funkcjonującą w nowożytnej Rzeczypospolitej zasadę, że w przypadku dzierżawy królewskich dobrach prawo patronatu pozostawało przy królu¹⁷¹.

Inaczej było w przypadku patronatu biskupiego w zwartych kompleksach dóbr biskupich, gdzie prawo patronatu było przekazywane starostom. Nie udało się odnaleźć dla tej sytuacji ogólnej dyspozycji prawnej i wydaje się, że decydującą rolę odgrywał tutaj zwyczaj i przywileje dla poszczególnych starostów. Wizytacja parafii Lubawa w diecezji chełmińskiej wyraźnie stwierdziła, że „Iuspatronatus bonorum dominio ad illustrissimos episcopos Culmenses delatum. Cuius communicatione per totam ditionem epi-

¹⁶⁷ *Visitationes episcopatus culmensis*, s. 185.

¹⁶⁸ Zob. s. 38, przyp. 14.

¹⁶⁹ *Volumina legum*, t. 4, s. 446; A. PRZYBOS, *Prażmowski Wojciech*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, t. 28, red. E. ROSTWOROWSKI, Wrocław-Kraków 1985, s. 395–396.

¹⁷⁰ AAL. Rep60 A159, k. 190.

¹⁷¹ Przykładem mogą być parafie Zborów, Blizanów, Tykadłów i Stawiszyn w archidiecezji kaliskiej, archidiecezji gnieźnieńskiej, ADWł. GAV4, s. 454, 460, 469; ADWł. GAV2, s. 391, 422, 431, 440, a także Gronowo i Wielka Łąka w diecezji chełmińskiej, *Visitationes episcopatus culmensis*, s. 85, 95; *Visitationes ecclesiarum dioecesis Culmensis et Pomesaniae A. Leszczyńskiego episcopo a. 1647 factae*, wyd. A. POBŁOCKI, Toruń 1900 („Fontes” Towarzystwa Naukowego w Toruniu, nr 4), s. 25. Potwierdza to także NOWACKI na podstawie źródeł poznańskich, *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, t. 2, s. 346.

scopalem ex consuetudine antiqua capitanei loci sive bonorum episcopatum saeculares administratores potiuntur, quod et in aliis episcopatibus Regni Poloniae viget¹⁷².

Darowizna prawa patronatu mogła odbywać się na dwa zasadnicze sposoby: razem z dobrami, z którymi było ono związane, lub samodzielnie. W pierwszym wypadku zachowywało ono swój charakter rzeczowy, natomiast w drugim zyskiwało lub zachowywało charakter prawa osobowego, nie związanego z własnością. Zgoda biskupa była wymagana tylko w wypadku przekazania samego patronatu w ręce świeckie¹⁷³. Darowizna mogła być dokonana już w momencie powołania beneficjum przez przekazanie prawa patronatu w dokumencie fundacyjnym, lub już w czasie jego funkcjonowania.

W diecezji chełmskiej wystąpiły tylko darowizny samego prawa patronatu (patronat osobowy) i większość dokonana została w momencie fundacji beneficjum. Trzeba podkreślić, że przedmiotem darowizny rzadko był patronat nad kościołami parafialnymi, które częściej były inkorporowane razem ze swoim uposażeniem. Jedyнным trwałym przykładem funkcjonowania takiego patronatu może być parafia w Stojanowie¹⁷⁴. Próby przekazania samego prawa patronatu wystąpiły w parafiach w Rzeplinie i Orchówku, lecz nie były one skuteczne¹⁷⁵.

Sporadycznie natomiast można spotkać w literaturze i źródłach wzmianki o przejściu prawa patronatu drogą zamiany¹⁷⁶. Dopuszczała taką możliwość prawo kanoniczne i obwarowało tymi samymi warunkami co darowiznę, tzn. zgoda biskupa była wymagana jedynie przy zamianie samego prawa patronatu. W przypadku, gdy zamiana ta odbywała się łącznie z własnością dóbr, do których patronat był nierozzerwalnie przywiązany, nie była ona

¹⁷² *Visitationes episcopatus culmensis*, s. 329. Sytuacja taka powtarza się także w Chełmnie, tamże, s. 116.

¹⁷³ „Devolvitur etiam iuspatronatus legato vel donatione (...) sed requiritur consensus Episcopi alias non valeret si donetur laico vel clerico nomine proprio (...). Et si donetur Ecclesiae vel dignitati Ecclesiasticae etiam sine consensu Episcopi, donatio est valida”, PIASECKI, *Praxis episcopalis*, s. 502.

¹⁷⁴ AAL. Rep60 A108, s. 117; AAL. Rep60 A110, k. 175, 181v; AAL. Rep60 A154, k. 202v.

¹⁷⁵ AAL. Rep60 A154, k. 160; AAL. Rep60 A159, k. 427–427v; AAL. Rep60 A116, k. 122; AAL. Rep60 A149, k. 117.

¹⁷⁶ W diecezji chełmskiej nie wystąpił ani razu patronat będący wynikiem zamiany, natomiast wśród 183 parafii archidiaconatu poznańskiego i pszczyńskiego (diecezja poznańska) jedynie patronat parafii Radzim i Poznań (św. Wojciech) wynikał z zamiany dóbr (NOWACKI, *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, t. 2, s. 355, 375). Tego typu transakcja była także podstawą patronatu w Wąbczu, które to dobra wraz z kościołem i prawem patronatu trafiły w ręce szlacheckie drogą zamiany z biskupem chełmińskim Janem Konopackim (za Płowcze), *Visitationes episcopatus culmensis*, s. 173.

konieczna¹⁷⁷. Znaczenie tej metody przejścia prawa patronatu można określić jako marginalne.

Utrata i zanik prawa patronatu

Przyjęcie ściśle prawnego rozumienia prawa patronatu zmusza do postawienia kwestii zaniku (wygaśnięcia) prawa patronatu. Trzeba przypomnieć, że w potocznym rozumieniu tego terminu, li tylko jako prawa prezenty, do wygaśnięcia nie dochodziło nigdy, gdyż zawsze ktoś obsadzał beneficjum na okoliczność wakatu¹⁷⁸. Kanoniści jednak, a w sporadycznych wypadkach także praktyka kościelna znała przypadki wygaśnięcia prawa patronatu, a tym samym obsady na innych niż prawo patronatu zasadach wynikających z prawa powszechnego.

W podtytule celowo zostały użyte dwa określenia: utrata i zanik. Utrata dotyczy uprawnień patrona względem beneficjum i nie musiała oznaczać zmiany charakteru beneficjum, które mogło nadal podlegać innym patronom. Dopiero utrata patronatu przez wszystkich istniejących patronów oznaczała jego zanik i wyłączenie beneficjum z szeregu podlegających prawu patronatu oraz jego obsadę jako beneficjum wolnego.

Na wstępie należy odwołać się do opinii Pawła Piaseckiego, który odróżnił przeniesienie prawa patronatu („devolutio”, „transitio”) od jego utraty („amissio”). Podał on trzy przyczyny utraty patronatu: zabicie lub okaleczenie duchownego przy swoim kościele¹⁷⁹, herezja lub odstępstwo od wiary¹⁸⁰ i ekskomunika w okresie jej trwania¹⁸¹. Jak widać nie zajmował się on zanikiem prawa patronatu, a jedynie możliwościami jego utraty przez patronów.

Inni kanoniści zajmujący się teorią patronatu pisali zarówno o jego utracie, jak i możliwości całkowitego zaniku, choć nie dokonywali tutaj szczególnego rozróżnienia. Zagadnieniu temu wiele miejsca poświęcił zarówno Lambertinus¹⁸², jak i Ferraris, który wyróżnił aż 13 sposobów utraty i zaniku prawa patronatu¹⁸³. Nie wdając się w szczegółowe rozważania prawne, trze-

¹⁷⁷ „Tertio modo, iuspatronatus transit de uno in alium per permutationem (...); regula autem est, quod iuspatronatus transeat cum re, cui est inseparabiliter annexum, etiam absque consensus episcopi (...) quod consensus episcopi solum requiritur, si permutatione iuspatronatus transferatur in laicum, secus vero si transferatur in ecclesiam aut in clericum nomine ecclesiae”, FERRARIS, *Prompta bibliotheca*, t. 4, kol. 1249–1250.

¹⁷⁸ Zob. rozdział 1, s. 27.

¹⁷⁹ „(...) ut patronus occidens vel mutilans rectorem seu clericum Ecclesiae suae amittit iuspatronatus, et ipsius filii usque ad quartam generationem efficiuntur inhabiles ad ordines et beneficia”, PIASECKI, *Praxis episcopalis*, s. 504.

¹⁸⁰ „Amittitur iuspatronatus et propter haeresim, infidelitatem seu a fide apostasiam”, tamże.

¹⁸¹ „Similiter et excommunicatus amittit iuspatronatus quoad effectum exequutivum quoad est excommunicatus”, tamże, s. 505.

¹⁸² LAMBERTINUS, *Tractatus de iure patronatus*, ks. 3, k. 29–42v.

¹⁸³ FERRARIS, *Prompta bibliotheca*, t. 4, kol. 1254–1255.

ba podjąć dyskusję nad tymi przypadkami, które najczęściej znajdowały odbicie w praktyce kościelnej.

Sytuacją oczywistą i nie wymagającą szerszego komentarza był zanik prawa patronatu wraz z upadkiem samego beneficjum¹⁸⁴. Dotyczyło to najczęściej beneficjów niższych i słabo uposażonych, które po śmierci fundatora traciły w różnych okolicznościach swój niewielki majątek. Z problemem zaniku beneficjum wiążą się ściśle dwie inne sytuacje, w których prawo patronatu mogło przestać funkcjonować. Chodzi o zmianę charakteru beneficjów poprzez ich inkorporację i łączenie, a także ewentualne przekształcenie parafii w kolegiatę. Połączenie beneficjów mogło doprowadzić do zaniku jednego z nich, jak to było w przypadku parafii w Chochłowie (inkorporacja do Waręża)¹⁸⁵, Chorupniku (inkorporacja do Gorzkowa)¹⁸⁶ czy Czerniczynie (inkorporacja do Hrubieszowa)¹⁸⁷. Inkorporacja z kolei, zgodnie z ustaleniami z rozdziału pierwszego¹⁸⁸, przekształcała dotychczasowe beneficjum, samodzielne i obsadzone z mocy prawa patronatu, w beneficjum zależne, gdzie prezenta wpływała z szerszych niż patronackie uprawnień instytucji nadrzędnej. W takiej sytuacji, podmiot nadrzędny stawał się wieczystym rządcą inkorporowanego beneficjum. Jako przykłady można podać parafie w Chełmie i Grabowcu inkorporowane do kapituły katedralnej w Krasnymstawie¹⁸⁹. Inkorporacja nie oznaczała wieczystej utraty patronatu, gdyż beneficjum inkorporowane mogło zostać przywrócone do samodzielnego funkcjonowania i ponownie zacząć podlegać patronatowi (parafia w Dubie)¹⁹⁰. Mogło też zmienić instytucję nadrzędną (parafia w Chełmie)¹⁹¹.

¹⁸⁴ „Ius patronatus cessat et omnino amittitur, si ecclesia patronata sine spe readificationis totaliter destruat, vel redditus omnino deficient et pereant”, FERRARIS, *Prompta bibliotheca*, t. 4, kol. 1254.

¹⁸⁵ AAL. Rep60 A152, k. 901–901v.

¹⁸⁶ AAL. Rep60 A153, k. 511 i n. (6 kart – dudka z wizytacją z 1711 roku).

¹⁸⁷ AAL. Rep60 A149, k. 13; BPANKr. rkp. nr 2372/LA: *Materiały do dziejów diecezji chełmskiej zgromadzone przez A. Wadowskiego*, s. 246.

¹⁸⁸ Zob. rozdział 1, s. 23–25.

¹⁸⁹ AAL. Rep60 A152, k. 34; AAL. Rep60 A150, k. 32, zob. też: B. SZADY, *Inkorporacja parafii w Grabowcu do kapituły katedralnej w Krasnymstawie* [w druku].

¹⁹⁰ Parafia w Dubie zaraz po fundacji została zajęta przez heretyków i przywrócona dla duszpasterstwa katolickiego w 1628 roku, kiedy to została przekazana przez Aleksandra Myszkowskiego franciszkanom konwentualnym z Zamościa. W 1635 roku do parafii w Dubie „post liberam resignationem venerabilium et religiosorum Ordinis Minoris Conventualium conventus Zamoscensis vacantem” został instytuowany Jakub Rostkowski na podstawie prezenty Aleksandra Myszkowskiego, fundatora i patrona tego kościoła, AAL. Rep60 A150, k. 67; AAL. Rep60 A157, s. 359–363; AAL. Rep60 A111, k. 285.

¹⁹¹ Parafia w Chełmie była inkorporowana do kapituły katedralnej od 1456 roku. W 1672 roku kapituła katedralna w Krasnymstawie wydała decyzję o przekazaniu beneficjum parafialnego chełmskiego (wraz z prebendą i kościołem szpitalnym) ojcom pijarom chełmskim, AAL. Rep60 A156, s. 391; BIENKOWSKI, *Działalność organizacyjna biskupa Jana Biskupca*, s. 225.

Drugim, obok inkorporacji, sposobem zmiany charakteru beneficjum, który powodował zanik prawa patronatu było podniesienie kościoła do rangi kolegiackiego lub katedralnego. Oznaczało to likwidację dotychczasowego beneficjum i jego wchłonięcie przez nowo powstałe prebendy. W diecezji chełmskiej wystąpiły oba przypadki. Beneficjum parafialne w Krasnymstawie, po przeniesieniu tam stolicy diecezji w 1490 roku, zostało wchłonięte przez kolegium wikariuszy erygowane przy tym kościele¹⁹²; tym samym prawo patronatu nad tym beneficjum zanikło. W drugim przypadku, powstanie kolegiaty w Zamościu wiązało się z przejęciem uposażenia kościoła Świętego Krzyża w Zamościu, które zostało włączone do najwyższej prebendy w kolegium – dziekana¹⁹³. Zasadę przejmowania uposażenia parafialnego i patrona przez najwyższą prebendę w nowo powstałej kolegiacie potwierdza sytuacja w kapitule kolegiackiej w Wojniczu, gdzie uposażenie kościoła parafialnego patronatu królewskiego przejął prepozyt, także wyłaniany z prezenty królewskiej¹⁹⁴, i w Klimontowie, gdzie prepozyt kolegiacki przejął dochody i patrona dotychczasowego plebana¹⁹⁵.

Kolejnym sposobem zaniku prawa patronatu było zrzeczenie się go przez fundatora lub wszystkich patronów¹⁹⁶. W przypadku zrzeczenia się tylko części patronów, beneficjum podlegało nadal prawu patronatu. Na płaszczyźnie teoretycznej i w ścisłym prawnym rozumieniu problemu, zrzeczenie się przez króla Kazimierza Jagiellończyka prawa patronatu odnośnie do ufundowanego kolegium wikariuszy przy katedrze krasnostawskiej czyniło te beneficja wolnymi („beneficia libera”)¹⁹⁷. Do tej grupy należy zaliczyć także parafię w Orchówku, gdzie biskupi chełmscy uzyskali prawo wolnej obsady od Mikołaja Iwickiego przed 1602 rokiem¹⁹⁸, prawdopodobnie na skutek objęcia znacznej części dóbr parafialnych przez arianina Lubienieckiego¹⁹⁹.

¹⁹² B. KUMOR, *Przeniesienie stolicy biskupiej z Chełma do Krasnegostawu (1490)*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 49 (1984), s. 379.

¹⁹³ STOPNIAK, *Kapitula kolegiacka zamojska*, s. 65.

¹⁹⁴ SZYMAŃSKI, *Kapitula kolegiacka w Wojniczu*, s. 81.

¹⁹⁵ WÓJCIK, *Powstanie i wygaśnięcie kapituły kolegiackiej w Klimontowie*, s. 40.

¹⁹⁶ „Septimo exstinguitur per liberam remissionem patroni; quilibet enim renuntiare potest iuri suo”, FERRARIS, *Prompta bibliotheca*, t. 4, kol. 1255.

¹⁹⁷ „(...) quorum vicariorum collatio ad ipsum episcopum perpetuis temporibus pertinebit”, KUMOR, *Przeniesienie stolicy biskupiej*, s. 379.

¹⁹⁸ O fakcie uzyskania prawa patronatu informuje dokument instytucyjny na tę parafię dla Feliksa Skrobberskiego z 1602 roku, AAL. Rep60 A106, k. 46v–47: „(...) vigore iurispatronatus a Generoso Domino Nicolao Iwicky in Orchow haerede, praedecessoribus et successoribus episcopis Chelmensibus perpetuo dati” oraz wizytacja z 1604 roku: „Ecclesia nondum est consecrata, cuius iuspatronatus est dominorum episcoporum Chelmensium ex collatoribus et patronis donatum”, AAL. Rep60 A149, k. 116–117.

¹⁹⁹ AAL. Rep60 A149, k. 116–117.

Powodem utraty patronatu mogło być też zaniedbanie obowiązków przez patrona („per non usum longissimi”)²⁰⁰. Brak prezenty na nowo powstałe beneficjum ze strony fundatora lub jego dziedziców utożsamiany był ze zrzeczeniem się prawa patronatu. Krótkotrwałe zaniedbanie obowiązków przez patrona, w szczególności dotyczy to prawa prezenty, powodowało często interwencję biskupa lub kurii biskupiej. Brak odzewu ze strony patronów powodował jednorazową samodzielną obsadę beneficjum przez biskupa „ex iure devolutionis”. W diecezji chełmskiej tylko raz, w przypadku parafii w Krośniczynie, doszło do przejścia beneficjum przez biskupa z powodu zaniedbania patronów²⁰¹. Parafia w Krośniczynie, mimo starań biskupa o jej utrzymanie poprzez zapewnienie stałej obsady, upadła w latach 1632–1640, gdyż nie ma jej już w wykazie kościołów z 1640 roku. Bez wsparcia, przede wszystkim materialnego, ze strony właścicieli miejscowości parafialnej beneficjum nie mogło się utrzymywać. Przykład ten ukazuje dobrze sens prawa patronatu jako przywileju udzielanego przez Kościół w celu zapewnienia funkcjonowania beneficjom.

Podobna sytuacja jak w Krośniczynie wystąpiła także w Turowie w diecezji chełmińskiej, gdzie biskup użył argumentu o niewypełnianiu obowiązków w stosunku do patrona tamtejszej parafii Jana Gołyńskiego i przejął parafię „ex auctoritate ordinaria uti in bonis ecclesiasticis”²⁰².

Pozostałe przyczyny utraty prawa patronatu miały znaczenie marginalne. Teoria zakładała jego utratę w momencie odstępstwa od wiary katolickiej. Potwierdzały to wielokrotnie dokumenty fundacyjne epoki potrydenckiej²⁰³. Z drugiej strony istnieją świadectwa, że na terenach o silnych wpływach protestanckich (diecezja chełmińska) prawo patronatu wykonywane było

²⁰⁰ FERRARIS, *Prompta bibliotheca*, t. 4, kol. 1254.

²⁰¹ 22 grudnia 1629 roku biskup Konięcpolski wystawił list prezentacyjny dla Alberta Skokowskiego, a następnie 7 stycznia 1630 roku oficjał Sasin instytuował go na tej parafii. Spotkało się to z natychmiastową, lecz bezskuteczną reakcją dziedziców Krośniczyna, Mikołaja Mojskiego, pisarza ziemskiego halickiego, Olbrachta Luskowskiego, sędziego grodzkiego włodzimierskiego i Mikołaja Piwo, gdyż biskup nie uznał przedstawionego przez nich kandydata, który nie posiadał święceń kapłańskich. W dwa lata później (16 stycznia 1632 roku), po śmierci wspomnianego Alberta Skokowskiego, na podstawie prezenty biskupa Konięcpolskiego, który określa siebie w tym dokumencie „legitimus patronus et unicus collator”, zostaje instytuowany przez swojego pełnomocnika Jakub Piekoszowic, kaznodzieja katedralny. W tym samym czasie toczył się w sądzie ziemskim krasnostawskim spór o ten kościół, AAL. Rep60 A110, k. 24, 25v, 29; AAL. Rep60 A111, k. 12v. Zgodnie z ustawodawstwem kościelnym w przypadku sporu o prawo patronatu, biskup aż do jego ukończenia ma „libera collatio”, RITTNER, *Prawo kościelne katolickie*, t. 1, s. 330.

²⁰² „(...) cum tamen usum et executionem collationis secuto effectu non deducat, quinimo amisisse illud censendus est illius antecessor”, *Visitationes episcopatus culmensis*, s. 429–430.

²⁰³ Zob. s. 104–105, przyp. 96.

także przez innowierców. Potwierdza to m.in. wizytacja diecezji chełmińskiej biskupa Jana Karola Hohenzollerna z 1785 roku. Szlachta protestancka wykonywała prawo patronatu nad kościołami w Ostromecku, Łęcku, Dębowej Łące, zaś mieszczenie protestanci z Torunia – w Kielbasinie, Czarnowie, Orzechowie, Łążynie, Papowie, Gostkowie²⁰⁴. Być może właśnie konflikt na tym tle doprowadził do orzeczenia sądowego o pozbawieniu praw patronackich nad parafiami w Grębocinie, Lubiczu i Rogowie mieszczan toruńskich w 1640 roku²⁰⁵.

Wspomniana przez P. Piaseckiego możliwość utraty prawa patronatu z powodu zabójstwa duchownego wystąpiła przy okazji sporu o parafię w Trzuszczanach między dziedzicami Chyzowic i Trzuszczan. Jednym z argumentów uzasadniających większe znaczenie patronatu dziedziców Chyzowic, w tym wypadku Komorowskich, było przypomnienie, że „haeredes in Trzuszczany dicti Żelechowie pastorem suum plebanum Trzuszczanensem occidissent, ipso facto ius collationis amiserunt ex quo tempore penes haeredes villae Chyzowice potius”²⁰⁶. Przyniesiony przykład nie oznaczał wyłączenia beneficjum spod prawa patronatu, a jedynie jego utratę przez jednego z patronów. W tej sytuacji całość patronatu przechodziła na współpatrona.

Prawo patronatu osobowe, związane z jednym rodem, mogło wygasnąć w sposób naturalny wraz z nim²⁰⁷. Sytuacje takie można spotkać w przypadku prałatur i kanonii²⁰⁸, gdzie częściej występował patronat osobowy. Patronat parafii miał zazwyczaj charakter rzeczowy.

²⁰⁴ ADPeł. C54, k. 1.

²⁰⁵ *Visitationes episcopatus culmensis*, s. 278.

²⁰⁶ AAL. Rep60 A113, k. 55v.

²⁰⁷ „(...) deficiente et penitus extincta linea vocatorum ad tale iuspatronatus, tunc enim ecclesia seu beneficium libertatem consequitur”, FERRARIS, *Prompta bibliotheca*, t. 4, kol. 1254.

²⁰⁸ Dziekania w Szamotułach, kanonie w Kurzelowie i Kielcach, zob. aneks II.

ROZDZIAŁ 5

NIŻSZE BENEFICJA KATEDRALNE, KOLEGIACKIE I PARAFIALNE

A. BENEFICJA KATEDRALNE I KOLEGIACKIE

Stosunkowo niewielka i w miarę stała liczba prebend w kapitułach katedralnych i kolegiackich pozwoliła na uwzględnienie, przynajmniej w ogólnym zarysie, struktury patronatu we wszystkich kolegiach. Ze względu na dużo większą, a przy tym trudno uchwytną i zmieniającą się bardzo często liczbę niższych prebend przy tych kościołach, systematyczna i całościowa analiza struktury ich patronatu wykracza poza aktualne możliwości badawcze. Przedmiotem rozważań będą w tym przypadku jedynie ogólne zasady kształtowania się struktury prawa patronatu niższych beneficjów katedralnych i kolegiackich, oparte na informacjach dla wybranych katedr i kolegiat.

Istotnym problemem, nie zbadanym dostatecznie przez historyków, pozostaje faktyczny charakter beneficjalny wielu niższych urzędów przy katedrach i kolegiatach. Do postawienia tej kwestii skłania konflikt, jaki wybuchł wokół obsady wikariuszy w kolegiacie zamojskiej w II połowie XVIII wieku. Przy okazji tego sporu została przygotowana opinia prawnicza wydana w 1765 roku („Reflectiones super iure praesentandi vicarios ad ecclesiam collegiatam Zamoscensem scholastico et canonicis primaevae foundationis fundi Chmielek competente”), która unaoczniła wątpliwości odnośnie do osobowości prawnej wikariuszy kolegiackich, a tym samym ich podległości prawu patronatu¹. Autor tej opinii wyraźnie zakwestionował patronacki charakter wikariatów kolegiackich², które uzyskały osobowość beneficjalną

¹ WAPL. Zesp. Kol. Zam., nr 64.

² „Debet ergo illa generalitas intelligi in sensu accomodo conformiter iuri et praxi nimirum de beneficiis in titulum erectis vel erigendis, qualia sunt praepositurae, plebaniae, ecclesiae hospitalares ad quae utique de iure acquiritur ius patronatus ex fundatione constructione dotatione ac per consequens quae conferuntur praevia praesentatione ut patet ex voce praesentandi non vero per provisionem officiose inscriptam, qualiter conferebantur ad haec usque tempora vicariatus ecclesiae collegiatae et conferri solent vicariatus in ecclesiis parochialibus”, tamże, s. 2.

dopiero na mocy decyzji biskupa o zamianie obsady prowizyjnej na patronacką w 1765 roku³.

Dokument ten potwierdza funkcjonowanie w praktyce znanych z teorii prawnej dwóch typów wikariatów: czasowych („manualia”), udzielanych poprzez prowizję (umowę: zwierzchnik duchowny–wikariusz), które nie były beneficjami „sensu stricto”, oraz wieczystych („titularia”), mających wszelkie cechy beneficjum kościelnego, obsadzanych przez instytucję kanoniczną⁴.

Z sytuacją wikariuszy zamojskich koresponduje położenie mansjonarzy przy kolegiacie św. Jerzego w Krakowie w końcu XVI wieku, mimo że w opisie sposobu ich obsady pada określenie „prawo patronatu”: „Ius patronatus seu collatio illorum ad capitulum cathedralis ecclesiae Cracoviensis pertinet, instituti tamen non debent sed manuales et ad nutum amovibiles esse”⁵. Podobny charakter mieli mansjonarze katedralni w Gnieźnie („mansjonarii manuales sint non perpetui, ad nutum removibiles”⁶) i kolegiacy w Łasku („quos mansjonarios manuales esse volumus per praepositum eligendos”⁷) oraz wikariusze w kolegiacie św. Michała w Krakowie („praelati et canonici tenentur non perpetuos sed manuales et amovibiles servare vicarios”⁸). Wikariuszy i mansjonarzy w wymienionych kolegiach cechował prowizyjny charakter obsady, klasyczny dla wikariuszy parafialnych, który nie dotyczył beneficjów. Objęcie beneficjum wymagało instytucji kanonicznej⁹. Na brak wyraźnej osobowości prawnej kolegiów wikariuszy zwrócił uwagę także

³ „Accedit decretum illustrissimi Valentini Węzyk episcopi Helmensis latum super permutatione modi providendi vicarios Zamoscenses scilicet provisionis in modum praesentationis et institutionis Skierbieszoviae die 21 mensis anno Domini 1765”, WAPL. Zesp. Kol. Zam., nr 64, s. 2.

⁴ „Insuper beneficia alia sunt manualia, seu ad nutum revocabilia, et alia non manualia, seu titularia, quae in titulum perpetuum conferuntur (...) et haec [manualia] rigore loquendo non sunt proprie beneficia; cum de natura beneficii proprie dicti sit, ut institutus in eo perpetuo duret”, FERRARIS, *Prompta bibliotheca*, t. 1, kol. 1087; zob. też HINSCHIUS, *System des katholischen Kirchenrechts*, t. 2, s. 373; NOWACKI, *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, t. 1, s. 690.

⁵ *Akta wizytacji dekanatu krakowskiego*, s. 16.

⁶ Opinia KORYTKOWSKIEGO (*Prałaci i kanonicy*, t. 1, s. 125) o patronacie kapituły i instytucji kanonicznej ze strony oficjała gnieźnieńskiego, co mogłoby wskazywać na wieczysty charakter mansjonarii gnieźnieńskich, nie da się utrzymać w świetle dokumentu z 1426 roku, odnawiającego fundację tego kolegium (*Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*, t. 5, nr 442). Dostrzegł to także RADZIWIŃSKI (*Wikariusze katedry płockiej w XIII–poł. XV w. Cz. 2. Zagadnienia wybrane*, „Nasza Przyszłość”, 77 [1982], s. 16).

⁷ Mimo ustanowienia mansjonarzy manualnych w kolegiacie łaskiej, źródła przynoszą wzmianki o instytucjach kanonicznych mansjonarzy dokonywanych na podstawie prezent różnych osób, które zgodnie z literą prawa można traktować jako nadużycie, OTREBA, *Dzieje niższych kolegiów duchownych*, s. 431.

⁸ *Akta wizytacji dekanatu krakowskiego*, s. 8.

⁹ „Beneficium ecclesiasticum non potest licite sine institutione canonica obtineri”, FERRARIS, *Prompta bibliotheca*, t. 1, kol. 1100.

J. Szymański przy okazji analizy kolegium wojnickiego, które było powoływane przez prepozyta, oraz H. Rybus, omawiając wikariuszy pułtuskich¹⁰.

W większości kapituł kolegiackich i katedralnych kolegia wikariuszy uzyskały charakter beneficjalny wcześniej niż w kapitule zamojskiej. Kolegium wikariuszy w kolegiacie łowickiej uzyskało go dzięki przekształceniu w 1467 roku wikariuszy manualnych w kolegium wikariuszy wieczystych. Prawo patronatu nad nimi zostało przekazane kapitule kolegiackiej. Instytucja prezentowanych przez kapitułę duchownych należała do prepozyta kapituły¹¹. Kolegium wikariuszy w kolegiacie tarnowskiej, początkowo manualne, zostało przekształcone w kolegium wikariuszy wieczystych w 1458 roku. Także tutaj każdy z kanoników i prałatów prezentował mającego go zastępować wikariusza prepozytowi kolegiackiemu, który dokonywał instytucji. Wyjątkiem był wicekantor oraz wikariusz kanonii fundi Wierzchosławice, którzy byli prezentowani przez dziedziców Tarnowa¹². Podobny sposób obsady wikariatów kolegiackich, tj. prezenta ze strony członków kapituły i instytucja przez prepozyta lub dziekana, obowiązywał m.in. w Wieluniu¹³, Kaliszu¹⁴, Opatowie¹⁵, Nowym Sączu¹⁶ oraz w kolegiatach krakowskich¹⁷. W Kurzelowie każdy z członków kapituły miał obowiązek prezentować swojego wikariusza, poza dwoma kanonikami zwolnionymi od tego obowiązku przez biskupa¹⁸. Zależność wikariuszy od kanoników i prałatów kolegiackich cechowała zarówno stare kolegia, np. w Gnieźnie¹⁹, Sandomierzu (do 1766)²⁰,

¹⁰ SZYMAŃSKI, *Kapituła kolegiacka w Wojniczu*, s. 99; H. RYBUS, *Kolegiata w Pułtuskach i jej kapituła*, Łódź 1933, s. 36.

¹¹ AAW. sygn. 872, s. 277; ŁASKI, *Liber beneficiorum*, t. 2, s. 250; W. KWIAKOWSKI dokonał znacznego uproszczenia pisząc, że „Prawo zaś prezentowania i instytucji kandydatów na wikariuszy oraz mansjonarzy łowickich podarował biskup kapitule kolegiackiej” (*Prymasowska kapituła i kolegiata w Łowiczu*, s. 68). Zresztą sam przytacza treść bulli papieskiej z 1506 roku, z której wynika, że prawo patronatu należało do członków kapituły, zaś instytucja do prepozyta kolegiackiego (tamże, s. 75).

¹² ADT. KKoI 1.3, s. 47; KUMOR, *Prepozytura tarnowska*, s. 268–269.

¹³ Oprócz wikariuszy prezentowanych przez każdego członka kapituły (3 prałatów i 4 kanoników), powinien być także ósmy wikariusz z prezenty rajców wieluńskich. Wynikało to z faktu, że rajcy byli patronami altarii Świętego Krzyża, inkorporowanej do tego kolegium, ADWł. GAV15, s. 11; ADWł. GAV66, s. 27.

¹⁴ ADWł. GAV21, s. 33–34.

¹⁵ GAŁAZKA, *Kapituła kolegiacka w Opatowie*, s. 211–212.

¹⁶ DŁUGOSZ, *Liber beneficiorum*, t. 1, s. 556–557.

¹⁷ KUMOR, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 2, s. 421, 444.

¹⁸ ADWł. GAV60, s. 54–55.

¹⁹ KRYSZAK, *Kapituła kolegiacka św. Jerzego na zamku gnieźnieńskim*, s. 132.

²⁰ AKMK. AVCap53, k. 229v. W 1766 roku prałaci i kanonicy zrzekli się prawa prezenty i kolegium samo wybierało nowych członków, których instytucji dziekan, ZIMAŁEK, *Organizacja sandomierskiej kapituły kolegiackiej*, s. 361.

Wiślicy²¹, Skalbmierzu²², Uniejowie²³, Sieradzu²⁴, jak i te nowsze fundacji magnackiej, np. w Łasku²⁵, Jarosławiu²⁶ oraz Chocz, gdzie prawo prezentowania i instytuowania otrzymał prepozyt kolegiacki²⁷. Prawo instytuowania otrzymywali najczęściej prepozyci (Łowicz, Tarnów, Kalisz, Sieradz, Łask, Kraków – św. Anna, Gniezno – kapituła metropolitalna jako prepozyt kolegiacki) lub dziekani kolegiaccy (Wieluń, Opatów, Kurzelów, Sandomierz, Nowy Sącz, Kraków – św. Florian, Kraków – Wszyscy Święci).

Do wyjątkowych pod względem patronatu kolegiów wikariuszy można zaliczyć gremia w Stanisławowie i Bobowej, gdzie fundatorzy zastrzegli dla siebie prawo patronatu nie tylko prałatów i kanoników, lecz także „kapituł mniejszych”²⁸. W kolegiacie lubelskiej prawo patronatu wikariuszy, podobnie jak kanonii, zostało zarezerwowane dla rajców miejskich²⁹. Nie można też zapominać, że obok kolegiów o sprecyzowanych i jasnych mechanizmach obsady źródła informują także o wikariuszach, których sposób obsady kształtował zwyczaj i tradycja. Co więcej, w jednej kapitule można spotkać obok siebie wikariuszy manualnych, obsadzanych na zasadzie prowizji, oraz wikariuszy wieczystych, powoływanych przez prezentę i instytucję. Jako potwierdzenie może tutaj służyć cytowany wyżej przykład kolegiaty zamojskiej, jak i sytuacja wikariuszy w kolegiacie w Brzozowie i Jarosławiu w II połowie XVIII wieku³⁰.

Przyjmując funkcjonującą w historiografii tezę, że kapituły kolegiackie były organizowane na wzór katedralnych³¹, można założyć, że sposób obsady wikariatów był podobny w obu typach kapituł, z tym że beneficjalny charakter większości wikariatów katedralnych nie budzi wątpliwości³². Po-

²¹ AKMK. AVCap53, k. 278; WIŚNIEWSKI, *Historyczny opis kościołów, miast, zabytków i pamiątek w Pińczowskiem, Skalbmierskiem i Wiślickiem*, s. 438.

²² AKMK, AV57, k. 100; AKapMK. I-74, s. 30.

²³ ADWł. GAV77, s. 71.

²⁴ ADWł. GAV77, s. 195, 203; KUJAWSKI, *Kościelne dzieje Sieradza*, s. 137.

²⁵ ADWł. GAV77, s. 317; OTREBA, *Dzieje niższych kolegiów duchownych*, s. 336–337.

²⁶ AAPrz. AV168, s. 78.

²⁷ ADWł. GAV138, s. 20.

²⁸ KUMOR, *Erekcja kolegiaty i kapituły pod wezwaniem Wszystkich Świętych w Bobowej*, s. 298; KRETOSZ, *Organizacja archidiecezji lwowskiej*, s. 152.

²⁹ AAL. Rep. 60 A96, s. 5.

³⁰ AAPrz. AV168, s. 74; AAPrz. AV188, s. 34–35.

³¹ MÜLLER, *Diecezje w okresie potrydenckim*, s. 156.

³² Wyjątkiem mogą być tutaj wikariusze chełmińscy, którzy nie posiadali odrębnego uposażenia i utrzymywani byli przez prałatów i kanoników, ACC. Relacje biskupów chełmińskich, 1635; *Visitationes episcopatus Culmensis*, s. 801; MAŃKOWSKI, *Kapituła katedralna chełmińska*, s. 108. Wątpliwości budzi też beneficjalny charakter wikariuszy kamienieckich: „Et ideo nullus ad hanc cathedralem fuit unquam hactenus institutus, nulli provisi remanserunt vel pauci, semper applicatos (...)”, BPANKr. sygn. 2002, s. 88.

twierdzenie można znaleźć w Gnieźnie³³, Krakowie³⁴, Poznaniu³⁵, Wilnie³⁶ i Włocławku³⁷, gdzie instytucji wikariuszy prezentowanych przez kanoników i prałatów dokonywał dziekan kapituły. W katedrze płockiej w myśl postanowienia biskupa Jana Chojeńskiego z 1537 roku dziekan występował do biskupa o instytucję kanoniczną dla kandydata na wikariusza wysuwanego przez kapitułę³⁸. Nieco inaczej było w młodszych biskupstwach metropolii lwowskiej, gdzie królowie jako pierwotni fundatorzy biskupstw i kolegiów kleru katedralnego przekazali swoje uprawnienia zarówno biskupom – Chełm³⁹ i Kamieniec⁴⁰, jak też kapitułom – Przemyśl⁴¹. W katedrze lwowskiej prawo patronatu wikariuszy spoczywało, podobnie jak w najstarszych polskich katedrach, w rękach członków kapituły katedralnej⁴².

Powyższe przykłady pokazują, że sytuacja prawna kolegiów wikariuszy przy katedrach, zwłaszcza zaś przy kolegiatach, była dość zróżnicowana i wymaga odrębnych badań analitycznych. Na szczególne zainteresowanie zasługuje problem beneficyjnego charakteru wikariatów kolegiackich. Elementem wspólnym jednak, niezależnie od charakteru obsady (prowizyjna czy prezentacyjno-instytucyjna), była zależność wikariuszy katedralnych i kolegiackich od wyższego duchowieństwa diecezjalnego: biskupa i kapituły. Wynikała ona przede wszystkim z pełnionych funkcji i samej genezy kolegiów wikariuszy kapitułnych jako zastępców prałatów i kanoników.

O ile w przypadku kolegiów wikariuszy katedralnych i kolegiackich można było pokusić się o pewne uogólnienia odnośnie do zasad ich obsady, o tyle obsada kolegiów mansjonarzy pozostawała sprawą indywidualną w każdej katedrze i kolegiacie. Trzeba przy tym pamiętać, że nie wszystkie katedry i kolegiaty miały odrębne kolegium mansjonarzy. Czasami, jak w przypadku katedry płockiej, kolegium mansjonarzy było utożsamiane z kolegium wikariuszy⁴³. Jedynym podobieństwem odkrytym w trakcie analizy źródłowej było

³³ KORYTKOWSKI, *Prałaci i kanonicy*, t. 1, s. 123.

³⁴ AKapMK. I-74, s. 3; KUMOR, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 1, s. 362.

³⁵ Podstawą instytucji dziekańskiej był przywilej biskupa poznańskiego Sebastiana Branickiego z 1542 roku, *Antonii Onufrii de Okęcie Okęcki*, s. 89; LUTYŃSKI, *Kapituła katedralna w Poznaniu*, s. 106.

³⁶ KURCZEWSKI, *Kościół zamkowy*, t. 2, s. 51 (dokument króla Zygmunta Starego z 1542 roku).

³⁷ CHODYŃSKI, *Wikariusze katedry włocławskiej*, s. 14.

³⁸ RADZIWIŃSKI, *Wikariusze katedry płockiej*, s. 16; GÓRALSKI, *Kapituła katedralna w Płocku*, s. 79.

³⁹ „(...) quorum vicariorum collatio ad ipsum episcopum perpetuis temporibus pertinet”, KUMOR, *Przeniesienie stolicy biskupiej*, s. 379; PAŁKA, *Powstanie i organizacja*, s. 128.

⁴⁰ MUCHA, *Organizacja diecezji kamienieckiej*, s. 160.

⁴¹ AAPrz. AV163, k. 223; H. HAZIK, *Wikarzy przemyskiej katedry łacińskiej w XVII–XVIII wieku*, Lublin 2002 (mps KUL), s. 37–40.

⁴² KRĘTOSZ, *Organizacja archidiecezji lwowskiej*, s. 140.

⁴³ RADZIWIŃSKI, *Wikariusze katedry płockiej*, s. 18.

powierzenie obsady mansjonarii katedralnych w Krakowie⁴⁴ i w Przemyślu⁴⁵ w połowie biskupom ordynariuszom i w połowie kapitułom katedralnym, choć na nieco innych zasadach. W katedrze wrocławskiej natomiast patronat mansjonarii, podobnie jak tamtejszych wikariatów, spoczywał wyłącznie w rękach kapituły katedralnej⁴⁶. Podobnie sytuacja wyglądała w katedrze poznańskiej, gdzie na podstawie erekcji biskupa Wojciecha Tolibowskiego z 1662 roku patronat mansjonarzy Męki Pańskiej należał do kapituły katedralnej⁴⁷. Kapituła uzyskiwała także wpływ na wybór prepozyta kolegium mansjonarzy w kolegiacie zamojskiej⁴⁸. W kolegiacie uniejowskiej prawo prezydentury mansjonarzy należało do archidiakona kolegiackiego⁴⁹.

Obok kościołów katedralnych i kolegiackich, w których obsada mansjonarii została przekazana w ręce duchowieństwa kapitulnego, można spotkać przykłady zachowania prawa patronatu przez fundatorów i ich następców (szlachtę, mieszczaństwo, króla)⁵⁰. W katedrze lwowskiej dla przykładu prawo prezydentury do mansjonarii zachowali szlacheccy i mieszczańscy fundatorzy oraz ich następcy⁵¹. W Wilnie z kolei królowie mieli wyznaczać 8 mansjonarzy ufundowanych przy tamtejszej katedrze przez Zygmunta I w kaplicy Matki Boskiej⁵². Bardzo zróżnicowany był patronat nad mansjonariami kolegiackimi. W kolegiacie sandomierskiej dla przykładu został on podzielony między biskupa krakowskiego, kapitułę kolegiacką, opata świętokrzyskiego i magistrat sandomierski⁵³. Janusz Ostrogski fundator kolegium mansjonarzy w kolegiacie w Jarosławiu (1619) zachował prawo patronatu jego przewodniczącego dla sie-

⁴⁴ Wybór kandydatów do kolegium mansjonarzy krakowskich spoczywał w rękach biskupów i kapituły katedralnej na zasadzie prezenty alternatywnej, AKapMK. I-74, s. 3; KUMOR, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 1, s. 376.

⁴⁵ Obsada 4 mansjonarii pierwotnej fundacji biskupów przemyskich została powierzona biskupom (2 prebendy) i kapitule katedralnej (2 prebendy). Ponadto wizytacja z 1744 roku informuje o jednej mansjonarii obsadzonej z prezenty szlacheckiej („fundationis Grochovianae”), AAPrz. AV163, k. 297–297v.

⁴⁶ ADWł. AV21c, s. 258.

⁴⁷ Patronat drugiego kolegium mansjonarzy poznańskich erygowanego w 1639 roku przy kaplicy WnNMP biskup Adam Nowodworski przekazał archidiakonowi pszczyńskiemu, *Antonii Onufirii de Okęcie Okęcki*, s. 109–111; NOWACKI, *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, t. 1, s. 703–704.

⁴⁸ Fundator kolegium mansjonarzy przy kaplicy św. Mikołaja, dziekan kolegiacki Jakub Skwariski, wybór prepozyta przekazał kapitule, zaś pozostali mansjonarze mieli być wyznaczeni przez samo kolegium, AAL. Rep60 A115, k. 139v; AAL. Rep60 A152, k. 344v–345.

⁴⁹ ADWł. GAV77, s. 71.

⁵⁰ Patronat królewski wystąpił tylko w przypadku kolegium wileńskiego przy kaplicy Matki Boskiej, KURCZEWSKI, *Kościół zamkowy*, t. 2, s. 115.

⁵¹ Patronat jednej z mansjonarii należał do rady miasta Lwowa, KRETOSZ, *Organizacja archidiecezji lwowskiej*, s. 144.

⁵² KURCZEWSKI, *Kościół zamkowy*, t. 2, s. 115.

⁵³ AKapMK. I-74, s. 25; KUMOR, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 2, s. 66.

bie i swoich następców, zaś pozostali członkowie kolegium byli prezentowani przez tegoż prepozyta i instytuowani przez biskupa⁵⁴. Przy kolegiacie w Wieluniu z kolei istniało kolegium mansjonarzy patronatu wojewody kaliskiego Jana Zaręby i jego potomków⁵⁵. Także fundacja kolegium mansjonarzy w Tarnowie uwarunkowała szlachecki charakter patronatu jego prebend⁵⁶. W kolegiacie kaliskiej patronat kolegium mansjonarzy należał do rajców miasta Kalisz, natomiast instytucja – do prałata kustosa kolegiackiego⁵⁷. W kolegiacie warszawskiej były dwa kolegia mansjonarzy: prawo patronatu jednego, złożonego z 7 kapłanów, zostało przekazane przez królów kapitule kolegiackiej, zaś drugie, przy kaplicy Trzech Króli, pozostawało pod patronatem szlacheckim⁵⁸.

Jak widać z powyższych przykładów, mansjonarie, a jeszcze bardziej altarie, co będzie wykazane niżej, jako prebendy bardziej niezależne w obowiązkach i funkcjonowaniu od kapituł, cechowała zależność prawa patronatu od charakteru fundacji. Stąd większy niż w przypadku wikariuszy udział szlachty i mieszczaństwa w prawie patronatu.

Inne kategorie niższych beneficjów katedralnych i kolegiackich występowały mniej regularnie niż kolegia wikariuszy czy mansjonarzy. Można do nich zaliczyć np. kolegia psalterzystów, penitencjarzy, rorantystów oraz altarie, promotorie (kapelanie) bractw i inne pojedyncze prebendy.

Prawo patronatu nad kolegiami psalterzystów znajdowało się w większości przypadków w rękach wyższego duchowieństwa: biskupów i kapituł. Można pokusić się o taki wniosek na podstawie przykładów z katedry krakowskiej, gdzie fundatorka – królowa Jadwiga podporządkowała je jurysdykcji biskupa (potem do głosu doszła także kapituła)⁵⁹; gnieźnieńskiej, gdzie prawo obsadzania wakansów przysługiwało kapitule katedralnej⁶⁰; przemyskiej, gdzie prawo patronatu nad kolegium psalterzystów z woli fundatorki zostało przekazane także biskupowi i kapitule⁶¹, oraz włocławskiej, gdzie patronat psalterzystów należał do kapituły katedralnej⁶². W katedrze poznańskiej obowiązywał patronat burmistrza miasta Chwaliszewa, jednak „per reccomendationem collegii capitulo cathedralis et praevio decreto admissionis”⁶³. W kolegiacie sandomierskiej, z wyjątkiem jednej prebendy patronatu rajców, psalterzy-

⁵⁴ AAPrz. AV168, s. 95; AAPrz. AV183, k. 56–56v.

⁵⁵ ADWł. GAV15, s. 22; ADWł. GAV66, s. 56.

⁵⁶ KUMOR, *Prepozytura tarnowska*, s. 270.

⁵⁷ ADWł. GAV21, s. 43.

⁵⁸ KRÓLIK, *Kapituła kolegiacka w Warszawie*, s. 115, 118.

⁵⁹ AKapMK. I–74, s. 4; KUMOR, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 1, s. 381, 385.

⁶⁰ KORYTKOWSKI, *Prałaci i kanonicy*, t. 1, s. 126.

⁶¹ AAPrz. AV163, k. 361.

⁶² ADWł. AV21c, s. 261.

⁶³ *Antonii Omuphrii de Okęcie Okęcki*, s. 103; NOWACKI, *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, t. 1, s. 700.

stów wybierała kapituła kolegiacka⁶⁴. W kolegiacie warszawskiej z kolei biskup Lubrański, fundując ośmioosobowe kolegium psalterzystów, przekazał patronat dziekanowi kolegiackiemu⁶⁵. Wyjątkiem na tle poprzednich przykładów mogą być kolegiaty w Tarnowie i Opatowie, gdzie szlachecki patronat nad kolegium psalterzystów wynikał z charakteru fundacji⁶⁶.

Prawdopodobnie również w odniesieniu do kolegiów penitencjarzy oraz występujących dość rzadko rorantystów dominował patronat duchowieństwa katedralnego (kolegiackiego) i biskupów⁶⁷. W katedrze wrocławskiej, dla przykładu, spośród czterech prebend penitencjarzy, dwie obsadzała kapituła samodzielnie, zaś jedną wspólnie z biskupem wrocławskim („per venerabile capitulum ex duobus candidatis per illustrissimum episcopum designatis eligitur”)⁶⁸. Podobnie sytuacja wyglądała w katedrze gnieźnieńskiej, gdzie trzech penitencjarzy wyznaczał biskup wspólnie z kapitułą, zaś jednego samodzielnie kapituła⁶⁹. Do duchowieństwa katedralnego należała też obsada penitencjarzy oraz rorantystów w katedrze poznańskiej. Jednego członka kolegium penitencjarzy wyznaczali wikariusze, zaś dwóch biskup poznański. Obsada kolegium rorantystów należała do kapituły⁷⁰. W katedrze krakowskiej członków jednego z kolegiów penitencjarzy wyznaczała kapituła katedralna, podobnie jak w kolegiacie w Nowym Sączu, gdzie patronat nad skromnym dwuosobowym kolegium otrzymała tamtejsza kapituła⁷¹. Opiekę nad kolegium rorantystów katedry wawelskiej od jej erekcji w 1540 roku do II połowy XVIII wieku sprawowali natomiast panujący⁷².

Najliczniejszą grupę beneficjów niższych w katedrach i kolegiatach, a jednocześnie najmniej badaną, stanowiły altarie. Altarzyści, inaczej niż wikariusze i mansjonarze, nie byli zorganizowani w kolegia. Zdarzało się jednak dość często, że przy ważniejszych ołtarzach było fundowanych kilka tzw. ministeriów, z których każde posiadało swojego patrona z prawem prezentowania altarzy-

⁶⁴ AKapMK. I-74, s. 26.

⁶⁵ KRÓLIK, *Kapituła kolegiacka w Warszawie*, s. 114.

⁶⁶ KUMOR, *Prepozytura tarnowska*, s. 270; tenże, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 3, s. 253–254.

⁶⁷ Poza wymienionymi typami kolegiów duchowieństwa katedralnego i kolegiackiego występowały m.in. pasjonaliści w Przemyślu, których obsadę fundator przekazał kapitule katedralnej, AAPrz. AV163, k. 363, oraz nosaliści (prebendarze kaplicy Świętej Trójcy) i angeliści (Kolegium Strażników Grobu św. Stanisława), w katedrze krakowskiej wybierani przez kapitułę katedralną, AKapMK. I-74, s. 4; KUMOR, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 1, s. 385–386, 399.

⁶⁸ O patronacie jednej prebendy wizytacja nie informuje, ADWł. AV21c, s. 242–244.

⁶⁹ KORYTKOWSKI, *Pralaci i kanonicy*, t. 1, s. 121.

⁷⁰ *Anotnii Omuphrii de Okęcie Okęcki*, s. 81, 112. Nieco inne informacje podaje NOWACKI, przypisując patronat wszystkim prebend penitencjarzy kolegium wikariuszy katedralnych, NOWACKI, *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, t. 1, s. 684.

⁷¹ KUMOR, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 1, s. 398, t. 3, s. 296.

⁷² AKapMK. I-74, s. 5.

sty. Altarie były to beneficja o najmniejszej trwałości w całej hierarchii beneficjalnej. Ich częsty zanik (szczególnie w wieku XVIII), łączenie oraz inkorporowanie do prałatur, kanonii, kolegiów wikariuszy i mansjonarzy bardzo utrudnia śledzenie losów tych fundacji⁷³. Często beneficja altaryjne stanowiły sposób wynagradzania urzędników katedralnych, np. zakrystianów, sekretarzy itp.⁷⁴ Obok kolegiat o dość jednolitej strukturze patronatu altarii, w większości kościołów katedralnych i kolegiackich patronami altarii było obok siebie duchowieństwo, mieszczenie, szlachta oraz król⁷⁵. Dobrym przykładem takiego zróżnicowania może być katedra krakowska i wzmiankowana wyżej kolegiata pw. św. Marii Magdaleny w Poznaniu (tabele 7 i 8).

Struktura patronatu altarii w poszczególnych ośrodkach była zindywidualizowana i zależała od różnych czynników. W niektórych przypadkach można dostrzec analogie do charakteru patronatu prałatur i kanonii, np. w kolegiacie lubelskiej⁷⁶ i wojnickiej⁷⁷ dominował patronat mieszczański, z kolei w kolegiatach św. Floriana⁷⁸ i św. Anny⁷⁹ w Krakowie dominowały instytucje akademickie, podobnie jak było to w przypadku kapituł.

⁷³ Wizytacja katedry poznańskiej z 1784 roku mówi o zanikłych lub inkorporowanych altariach w kaplicach św. Owidiusza i Kajetana, św. Jakuba, św. Wojciecha, Świętej Trójcy, św. Jana Nepomucena, św. Jana Kantego, *Antonii Onuphrii de Okęcie Okęcki*, s. 114–120. Wizytacja katedry przemyskiej z 1744 roku wzmiankuje także o zaniku lub inkorporacji wielu ministeriów altaryjnych, np. z czterech ministeriów altarii Bożego Ciała pozostało tylko jedno, dwa ministeria ołtarza NMP oraz altaria św. Wawrzyńca zostały inkorporowane do kolegium mansjonarzy, altaria św. Anny – do wikariuszy katedralnych, AAPrz. AV163, k. 194–210, 213, 214, 216v. „Liber ecclesiarum” diecezji krakowskiej z 1787 roku mówi o altariach sandomierskich: „Altariae antiquitus fundatae, ob proventus earundem tractu saeculorum alios quidem plenarie extinctos alios summopere diminutos, decreto eminentissimi cardinalis Lipski episcopi Cracoviensis ad quatuor beneficia sunt omnes reductae ac declaratae anno 1736 et successive collegio vicariorum cum suo proventu annuo vix ad florenos 300 ascendenti anno 1762 applicatae”, AKapMK. I–74, s. 26. Wizytacja kolegiaty NMP w Poznaniu z 1781 roku wspomina, że istniało przy niej niegdyś 8 altarii, z których 3 zanikły, 4 zostały inkorporowane do kanonikatów i jedna do wikariatu kolegiackiego, *Visitatio generalis decanatus Posnaniensis*, s. 158–161; NOWACKI, *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, t. 2, s. 595–596.

⁷⁴ Dobrze widać to na przykładzie kapituły katedralnej w Poznaniu, gdzie spośród 100 fundacji altaryjnych, jakie istniały w XV wieku, większość została inkorporowana do kolegiów kleru katedralnego lub połączona z urzędami diecezjalnymi, NOWACKI, *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, t. 1, s. 227–455; *Antonii Onuphrii de Okęcie Okęcki*, s. 114–122.

⁷⁵ LIŃAK, *Struktura i funkcje parafii*, s. 332.

⁷⁶ AAL. Rep60 A96, s. 24–30, 33–42.

⁷⁷ SZYMAŃSKI, *Kapituła kolegiacka w Wojniczu*, s. 102–104.

⁷⁸ Wśród 9 ministeriów związanych z 5 ołtarzami w tej kolegiacie, jedno było inkorporowane do prebendy zakrystianina, 2 należały do patronatu kapituły kolegiackiej, zaś pozostałe 6 do Kolegium Większego Uniwersytetu Krakowskiego, *Akta wizytacji dekanatu krakowskiego*, s. 95–97.

⁷⁹ Wśród 14 ministeriów przy 9 ołtarzach kolegiaty św. Anny w 1599 roku były 2 inkorporowane do prebendy kaznodziei i zakrystianina, jedno patronatu szlacheckiego, jedno wolnej kolacji biskupa na skutek wygaśnięcia rodziny patronów, zaś pozostałe 10 należało do patronatu różnych instytucji w Akademii Krakowskiej, tamże, s. 73–78.

Tabela 7: Patronat altarii w katedrze krakowskiej w 1787 roku.

Patronat/Inkorporacja	Liczba altarii (ministeriów altaryjnych)
Patronat biskupi (wolna kolacja)	4
Patronat szlachecki	7
Patronat królewski	4
Patronat kapituły	13
Patronat mieszczański	4
Patronat urzędniczy duchowny (w tym zakonny oraz pojedynczych członków kapituły katedralnej)	7
Altarie inkorporowane do urzędów diecezjalnych (m.in. sekretarza kapituły, kapelana sufragana)	10
Altarie inkorporowane do kolegium wikariuszy	49*
Altarie inkorporowane do kolegium mansjonarzy	16**
Altarie inkorporowane do kolegium psalterzystów	4***
Altarie inkorporowane do kolegium rorantystów	4
Altarie inkorporowane do kolegium penitencjarzy	9****
Altarie inkorporowane do seminarium zamkowego	3
Altarie inkorporowane do różnych instytucji Uniwersytetu Krakowskiego (m.in. Kolegium Jurystów, Kolegium Większego i Mniejszego)	15
Brak informacji	1
Razem	150

Źródło: AKapMK. I-74, s. 6-24.

* W tym 3 z zachowaniem czynnego patronatu kapituły, 3 – biskupa krakowskiego, 2 – króla, 1 – szlachty, 1 – wikariuszy katedralnych.

** W tym 2 z zachowaniem patronatu biskupa krakowskiego, 2 – szlachty i 1 – króla.

*** W tym 1 obsadzana alternatywnie przez biskupa i kapitułę.

**** W tym 1 z zachowaniem patronatu kapituły i 1 – penitencjarza katedralnego.

Bardzo zróżnicowany patronat, analogiczny do przedstawionego w tabelach, występował natomiast w katedrach: przemyskiej (biskup i kapituła katedralna, szlachta, mieszczenie, Akademia Krakowska)⁸⁰ i wileńskiej (biskup wileński, kapituła katedralna, szlachta)⁸¹ oraz w kolegiatach w: Krakowie pw. Wszystkich Świętych (duchowieństwo kolegiackie, bractwo ubogich,

⁸⁰ AAPrz. AV163, k. 195v-221.

⁸¹ KASABUŁA, *Ignacy Massalski*, s. 309-310; GAWRYŚIAKOWA, LITAK, *Spisy ludności i beneficjów diecezji wileńskiej*, s. 130-131.

Tabela 8: Patronat altarii w kolegiacie św. pw. Marii Magdaleny w Poznaniu w 1781 roku.

Patronat/Inkorporacja	Liczba altarii (ministeriów altaryjnych)
Patronat mieszczan poznańskich	20*
Patronat cechów poznańskich	14**
Patronat burmistrza i magistratu poznańskiego	5,5
Patronat ławników poznańskich	1
Patronat burmistrza i wójta Zbąszynia	1
Patronat szlachecki	1
Patronat sędziów ziemskich poznańskich	1
Patronat prepozyta i kapituły kolegiackiej	8,5
Patronat kapituły katedralnej w Poznaniu	1
Patronat bractwa kolegiackiego	2
Altarie inkorporowane do prebend kapitulnych	3***
Brak informacji	1
Razem	59

Źródło: AAP. AV31, s. 561–720.

* W przypadku wygaśnięcia rodziny patronów w trzech przypadkach patronat miał przejść na kapitułę kolegiacką, w jednym na ławników poznańskich, w dwóch na magistrat poznański i w jednym na cech sukienników poznańskich. Jedno ministerium altaryjne zanikło inkorporowane do kaplicy Ungerów i było zarządzane przez jej kapelana.

** Jedna altaria inkorporowana do kapelanii cechu krawców.

*** Jedna altaria inkorporowana z zachowaniem patronatu magistratu i starszych poznańskiego cechu kramarzy.

magistrat krakowski)⁸², Wiślicy (duchowieństwo kolegiackie, mieszczenie)⁸³, Poznaniu – pw. św. Mikołaja (szlachta, duchowieństwo, mieszczenie)⁸⁴, Kaliszu (szlachta, kapituła i wikariusze kolegiaccy, mieszczenie)⁸⁵, Szamotułach (szlachta, kapituła kolegiacka, kolegium mansjonarzy, senior bractwa św. Anny)⁸⁶, Środzie (mieszczenie, cechy i magistrat średzki, kapituła kolegiacka, bractwo kapłańskie, kolegium jezuickie)⁸⁷, Jarosławiu (mieszczań-

⁸² AKapMK. I–74, s. 32.

⁸³ KUMOR, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 3, s. 109–112.

⁸⁴ *Visitatio generalis decanatus Posnaniensis*, s. 237–253.

⁸⁵ W różnych okresach funkcjonowało tutaj 15 ministeriów altaryjnych, z których 6 było patronatu szlacheckiego, 5 duchownego (w tym 4 wikariuszy kolegiackich i jedna kanonii kolegiackiej) oraz 4 mieszczan kaliskich, ADWł. GAV21, s. 8–16.

⁸⁶ AAP. AV31, s. 1039–1049.

⁸⁷ AAP. AV31, s. 181–203.

stwo i duchowieństwo)⁸⁸, Tarnowie (szlachta, kapituła kolegiacka, miasto)⁸⁹ i Nowym Sączu przed 1725 rokiem (miasto, szlachta, kapituła i wikariusze kolegiacy)⁹⁰. W kościele katedralnym wrocławskim silna pozycja kapituły wpływała na sytuację patronatu niższych beneficjów katedralnych⁹¹.

Na zróżnicowanie charakteru patronatu altarii w jednym kościele wpływały przede wszystkim okoliczności i czas ich powstania. O ile w przypadku kolegiów mansjonarzy i wikariuszy odbywało się to często w jednym momencie (akt fundacyjny i erekcyjny) i z udziałem jednego fundatora, o tyle beneficja altarzistów powstawały w różnych okresach i za każdym razem mogła uczestniczyć w tym inna osoba lub instytucja. Doprowadzało to do sytuacji, że nawet przy jednym ołtarzu powstawały dwa–trzy ministeria posiadające różnych patronów⁹². Należy też pamiętać, że ministeria altaryjne należały do drobnych beneficjów, nie wymagających wielkich nakładów i mogła o takie fundacje pokusić się także mniej zamożna rodzina mieszczańska czy szlachecka, a nawet chłopię⁹³.

⁸⁸ Charakter patronatu każdej z 3 altarii jarosławskich w 1743 roku był inny: mieszczański, prepozytów kolegiaty i proboszczów w Radymnie, AAPrz. AV168, s. 110. W latach 1743–1755 zostały one inkorporowane do prebend kapitulnych, AAPrz. AV183, k. 61v.

⁸⁹ Po włączeniu w XV wieku 3 altarii szlacheckich z ich uposażeniem do nowo tworzonych prebend prałackich i kanonickich oraz inkorporowaniu jednej altarii do wikariuszy kolegiackich, pozostałe należały do patronatu szlacheckiego (2), prepozyta i kapituły kolegiackiej (4) oraz miasta (1). Patronat jednej altarii jest nieznany, KUMOR, *Prepozytura tarnowska*, s. 270–273.

⁹⁰ Od XV do XVIII wieku (nie uwzględniając inkorporacji przeprowadzonych przez biskupa Oleśnickiego w 1448, biskupa Radziwiłła w 1597, biskupa Szaniawskiego w 1725 i biskupa Sołtyka w 1763 roku do prebend prałackich i kanonii) było tutaj 7 altarii mieszczańskich (jedna obsadzana wspólnie z kapitułą), 4 szlacheckie, 4 kapitulne i 2 wikariuszy kolegiackich. Patronat 3 altarii jest nieznany, KUMOR, *Archidiaconat sądecki*, s. 117–121.

⁹¹ Na 12 altarii odnotowanych przez wizytację z 1760 roku, w 5 przypadkach brak informacji o patronie, 3 altarie były inkorporowane (do kolegium wikariuszy katedralnych, do urzędu sekretarza kapituły, do urzędu kapelana biskupiego), pozostałe 4 znajdowały się pod patronatem prałatów wrocławskich (kanclerza, prepozyta, scholastyka i archidiacona). Oprócz tego były 2 altarie umieszczone przy kaplicach: jedna patronatu szlacheckiego, druga inkorporowana do urzędu zakrystiana, ADWł. AV21c, s. 7–13.

⁹² Na przykład przy ołtarzu św. Doroty w katedrze krakowskiej były 2 ministeria: jedno patronatu biskupów krakowskich, drugie królów polskich, przy ołtarzu św. Wincentego także 2: jedno patronatu biskupów krakowskich, drugie kapituły katedralnej, KUMOR, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 1, s. 340, 343–344; przy ołtarzu św. Piotra i Pawła w kolegiacie kaliskiej były 4 ministeria: 2 patronatu kolegium wikariuszy kolegiackich, jedno patronatu szlacheckiego i jedno rajców kaliskich, ADWł. GAV21, s. 10; przy ołtarzu Bożego Ciała było 6 ministeriów: 4 kapituły katedralnej, jedno inkorporowane do kolegium mansjonarzy i jedno patronatu szlachty, AAPrz. AV163, k. 194v–211v. Przy większym ołtarzu poznańskiej kolegiaty pw. Marii Magdaleny były 4 ministeria: patronatu cechów sukienników poznańskich, rodziny Nochowiczów, prepozyta kolegiackiego i kapituły kolegiackiej, AAP. AV30, s. 561–564.

⁹³ Informację o chłopskich fundacjach altarii zamieścił P. DEMBIŃSKI, (*Altaria rodziny Beme w kościele parafialnym św. Marii Magdaleny w Poznaniu w XV wieku*, w: *Homines et societas. Czasy Piastów i Jagiellonów*, Poznań 1997, s. 505), nie zostało to jednak poparte konkretnymi przykładami źródłowymi.

Z informacji o patronacie promotorii bractw, które udało się zgromadzić, wynika podobne zróżnicowanie jego charakteru, jak było to w przypadku altarii, z którymi były zresztą często związane. W kolegiacie nowosądeckiej, dla przykładu, istniały trzy promotorie bractw i każda była innego patronatu (miasta, szlachty i kapituły kolegiackiej)⁹⁴. W Jarosławiu kapelan bractwa powoływany był z prezenty wikariuszy kolegiackich⁹⁵, natomiast w Tarnowie – rady miasta⁹⁶. W katedrze przemyskiej patronat promotorii bractwa Bożego Ciała otrzymała na mocy specjalnego przywileju arcybiskupa Jana Wężyka z 1635 roku kapituła katedralna⁹⁷. Także w kolegiacie sandomierskiej dokument erygujący prebendę bractwa św. Anny z 1718 roku przekazywał patronat miejscowej kapitule⁹⁸.

Na podstawie przytoczonych wyżej przykładów trudno pokusić się o jednoznaczną konkluzję dotyczącą struktury patronatu niższych beneficjów katedralnych i kolegiackich. Nie pozostawia wątpliwości ścisła zależność od kapituły katedralnej i biskupa, która wynikała zarówno z licznych fundacji, jak też podległości dyscyplinarnej. Na strukturę patronatu tych beneficjów wpływała ponadto lokalizacja kościoła (duże miasto z silną warstwą mieszczańską) oraz obecność ważnych instytucji, takich jak Akademia Krakowska. Poza tym, szczególnie w przypadku altarii, można odnotować znaczny udział lokalnej szlachty w ruchu fundacyjnym, a tym samym – patronacie tych beneficjów. Trzeba też dodać, że bardzo często prebendy te stawały się przedmiotem inkorporacji, wzbogacając uposażenie wyżej od siebie stojących w hierarchii beneficjów, np. kanonii i prałatur.

Należy podkreślić, że patronat niższych beneficjów katedralnych i kolegiackich miał przede wszystkim charakter osobowy, tzn. związany był z instytucjami kościelnymi lub świeckimi (np. magistratem), lub konkretnymi rodzinami. W przypadku patronatu prywatnego cechował się zmiennością i przechodził często z rąk do rąk. Duże znaczenie miały tutaj decyzje patronów, którzy często przekazywali swoje uprawnienia innym osobom. Dobrze oddaje to przykład altarii Świętego Krzyża w kolegiacie św. Marii Magdaleny w Poznaniu. Jej pierwotny dokument erekcyjny zaginął, w związku z czym wizytator z 1781 roku podając rok 1434 jako datę erekcji, oparł się głównie na poprzednich wizytacjach. Prawo patronatu należało pierwotnie do rodziny Sztametów, która przekazała je 16 maja 1659 roku rodzinie Szwertmanów. Następnie Kazimierz Szwertman burgrabia toruński zrzekł się pa-

⁹⁴ KUMOR, *Archidiakonat sądecki*, s. 120.

⁹⁵ AAPrz. AV168, s. 123; AAPrz. AV183, k. 69.

⁹⁶ KUMOR, *Prepozytura tarnowska*, s. 272.

⁹⁷ AAPrz. AV163, k. 197–198.

⁹⁸ KUMOR, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 3, s. 78.

tronatu na rzecz swojego krewnego Stefana Hakiewicza, mieszkańca Poznania, który z kolei 7 września 1764 roku przekazał je Michałowi Kazimierzowi Miedzwieckiemu, sędziemu ziemskiemu poznańskiemu i jego żonie Juliannie z Winklerów. W tym samym roku, z woli patronów, prebenda ta została połączona z altarią św. Mikołaja. Jednak już 6 marca 1772 roku wyrokiem rozłączającym oba beneficja patronat został przyznany sędziom ziemskim poznańskim⁹⁹. Na trudności związane z ustaleniem patronatu, spowodowane „skomplikowanymi meandrami mieszczańskiej genealogii”, zwrócił także uwagę Paweł Dembiński, omawiając altarię patronatu rodziny Beme przy tej samej kolegiacie¹⁰⁰.

Przyczyną zmiany rodziny patronackiej, obok dobrowolnego przekazania, mogło być niewypełnianie zobowiązań względem beneficjum. W 1465 roku na podstawie fundacji Barbary Naramowskiej zostało erygowane ministerium przy altarii świętych Apostołów Piotra i Pawła w poznańskiej kolegiacie Marii Magdaleny. Ponieważ zarówno dokument fundacyjny, jak i sam majątek zanikły, fundacja została odnowiona 18 kwietnia 1714 roku przez Piotra Cerpasa burmistrza poznańskiego. Jako że jego rodzina nie wypełniała obowiązków patronackich, m.in. nie chciała naprawić zniszczonej kaplicy, zaś wolę taką zgłosił rajca poznański Józef Dretner, wyrokiem konsystorza poznańskiego z 7 czerwca 1771 roku prawo patronatu zostało przyznane jemu i jego następcom¹⁰¹. Podobna przyczyna, tj. odnowienie zniszczonej kaplicy, stała się źródłem uzyskania patronatu nad altarią Świętej Trójcy, Zwiastowania NMP i św. Andrzeja Apostoła przez rodzinę Skaławskich w 1716 roku¹⁰².

B. BENEFICJA PARAFIALNE

Prawo patronatu funkcjonowało również w odniesieniu do niższych beneficjów parafialnych. Trzeba podkreślić, że na okres nowożytny przypada rozwój fundacji tego typu. Wizytacje parafii z początków XVII wieku bardzo rzadko informują o innych beneficjach oprócz plebańskiego, podczas gdy w II połowie XVIII wieku na niektórych obszarach w większości parafii spotkać można także inne prebendy, głównie promotorie bractw¹⁰³. Należy

⁹⁹ AAP. AV30, s. 690.

¹⁰⁰ DEMBIŃSKI, *Altaria rodziny Beme*, s. 509.

¹⁰¹ AAP. AV30, s. 673.

¹⁰² AAP. AV30, s. 675.

¹⁰³ „Liber ecclesiarum” diecezji krakowskiej z 1787 roku, które rejestruje niższe beneficja parafialne dla 28 dekanatów podaje, że na 507 parafii położonych na tym obszarze przypadają 33 kościoły prebendarskie (jeden na ok. 15 parafii), 44 kościoły szpitalne (jeden na ok. 11 parafii) oraz 155 prebend zlokalizowanych przy kościołach parafialnych (jedna na ok. 3 parafii). Statystyka ta nie uwzględnia kolegiów duchowieństwa w kolegiatach oraz kolegiów mansjo-

jednak podkreślić ich nierównomierne rozmieszczenie: w dekanacie Zawichost na 15 parafii była tylko prepozytura szpitalna, podczas gdy w nie tak bardzo oddalonym dekanacie Kazimierz liczba beneficjów niższych przewyższała liczbę parafii (na 15 parafii przypadają 2 kościoły prebendarskie, 3 kościoły szpitalne oraz 11 prebend przy parafiach)¹⁰⁴. Przy jednym kościele krakowskim pw. NMP znajdowało się w 1787 roku 200 ministeriów altaryjnych, podczas gdy w pozostałych 28 dekanatach diecezji krakowskiej było 155 niższych prebend parafialnych. Rekordzistą był tutaj ołtarz Świętego Krzyża przy kościele Mariackim, który posiadał aż 37 ministeriów¹⁰⁵. Wobec braku generalnych zestawień niższych beneficjów, analogicznych do dokonanych przez S. Litaka dla sieci parafialnej, jedynie na podstawie wybranych przykładów można wnioskować o rozmiarach i strukturze prawa patronatu w tej kategorii. Tylko problem patronatu kościołów filialnych, wśród których znajdowały się także prepozytury szpitalne, można naświetlić nieco pełniej.

W analizie niższych beneficjów parafialnych trudności może sprawiać ich nomenklatura. Określenia: prebenda, altaria, promotoria bractwa, kapelania mogły bowiem funkcjonować wymiennie. Duchowny związany z bractwem, powszechnie określany w źródłach i literaturze jako „promotor bractwa”, gdy bractwo opiekowało się jakąś kaplicą, mógł być nazywany jego „kapelanem”, w przypadku zaś gdy fundacja bractwa wiązała je z ołtarzem, mógł otrzymać od wizytatora miano „altarzysty”. Praktycznie każdy typ niższego beneficjum parafialnego mógł wystąpić pod nazwą „prebendy” określonego wezwania lub fundatora czy fundacji¹⁰⁶. W związku z powyższym należy bardzo ostrożnie podchodzić do określeń występujących w wizytacjach, a przenoszonych z nich często także do opracowań naukowych. Aby uniknąć nieścisłości wywołanych nazewnictwem, dla potrzeb prezentacji zjawiska patronatu w tej kategorii beneficjów, zostały one ujęte razem jako niższe prebendy parafialne (z wyłączeniem wikariuszy i mansjonarzy).

Spośród 2196 kościołów filialnych (w tym prepozytur szpitalnych) i kaplic publicznych zarejestrowanych przez S. Litaka dla II połowy XVIII wie-

narzy w prepozyturach, AKMK. I-74, s. 49-79; Relacja biskupa łuckiego Stefana Rupniewskiego z 1727 roku podaje następujące dane: w oficjalicie łuckim na 81 parafii były tylko 4 altarie (jedna na ok. 20 parafii), zaś w oficjalicie brzeskim na 109 kościołów parafialnych przypadało 9 prepozytur szpitalnych (jedna na ok. 12 parafii), 8 kościołów filialnych (jeden na ok. 14 parafii) oraz 45 beneficjów altaryjnych (jedno na ok. 2 parafii), *Relationes status dioecesium in Magno Ducatu Lithuaniae*, t. 2, s. 122, 125-127. Z kolei w diecezji żmudzkiej w 1767 roku na 101 kościołów parafialnych przypadało 45 filialnych i oratoriów publicznych (jeden na ok. 2 parafii) oraz 37 altarii i kapelanii (jedna na ok. 3 parafii), tamże, t. 1, s. 406.

¹⁰⁴ AKapMK. I-74, s. 67, 79.

¹⁰⁵ Tamże, s. 38-45.

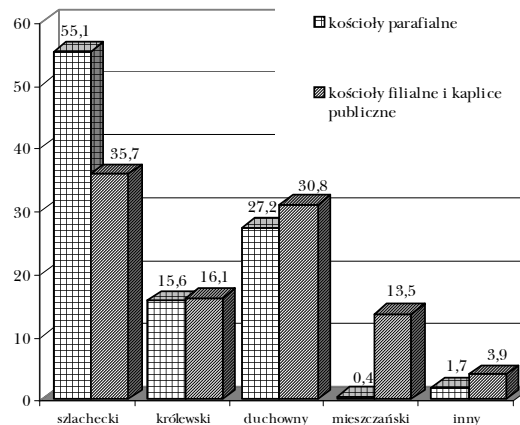
¹⁰⁶ Tak to ujmuje wspomniane „Liber ecclesiarum” diecezji krakowskiej z 1787 roku (AKapMK. I-74, s. 49-79).

ku (bez diecezji wrocławskiej i bakowskiej¹⁰⁷), tylko w odniesieniu do 750 autor podaje charakter patronatu, tj. 34,1 proc. wszystkich kościołów (w przypadku parafii kompletność informacji sięgała 96,2 proc.). Różnica ta wynika prawdopodobnie z faktu niekompletności źródeł, a także z powodu, że nie wszystkie kościoły filialne miały swoich patronów, np. na skutek inkorporacji lub braku beneficjum. Trzeba pamiętać o tym, że fundacja kościoła, kaplicy, szpitala lub bractwa nie zawsze pociągała za sobą powstanie tam beneficjum. Charakter beneficjum powstałego przy kościele filialnym mógł być różny: wikaria wieczysta, altaria, prebenda kapelana etc.

Obraz prawa patronatu kościołów filialnych odbiega nieco od patronatu parafii. Podstawową różnicą będzie znaczny odsetek (13,5 proc., 101 kościołów) patronatu miejskiego. Parafii pod patronatem miast było tylko 14 w całej Rzeczypospolitej. Wynikało to z faktu, że patronat znacznej części prepozytur szpitalnych pozostawał w rękach mieszczaństwa (44,8 proc.). Znacznie skromniej wyglądał z kolei odsetek kościołów filialnych patronatu szlacheckiego w porównaniu z parafiami (35,7 proc.). Udział patronatu królewskiego i duchownego kształtował się mniej więcej na podobnym poziomie jak w przypadku parafii (królewski – 16,1 proc., duchowny – 30,8 proc.).

Zjawisko, o którym mowa wyżej, czyli większe znaczenie patronatu miejskiego i mniejsze szlacheckiego w przypadku kościołów filialnych, najlepiej można obserwować w diecezji krakowskiej (patronat szlachecki: kościołów parafialnych – 59 proc., kościołów filialnych – 30,2 proc.; patronat mieszczański: kościołów parafialnych brak, kościołów filialnych – 22,3 proc.) oraz poznańskiej (patronat szlachecki: kościołów parafialnych – 67,9 proc., kościołów filialnych – 35,4 proc.; patronat mieszczański: kościołów parafialnych brak, kościołów filialnych – 25,6 proc.).

Wykres 7: Struktura patronatu kościołów parafialnych i filialnych w Rzeczypospolitej w II połowie XVIII wieku (wartości procentowe).

Podstawa: Litak, *Kościół łaciński*.

¹⁰⁷ LITAK, *Kościół łaciński*.

Przesunięcia dużej części patronatu szlacheckiego na korzyść miejskiego w przypadku kościołów filialnych nie można przypisać jedynie ich lokalizacji, gdyż odsetek kościołów parafialnych i filialnych w miastach był podobny. Wynikało ono raczej z pełnienia przez miasto funkcji społecznych i przejęcia fundacji szpitalnych oraz kaplic publicznych o słabszym statusie majątkowym pod swoją opiekę. Była to namiastka znacznie bardziej rozwiniętego w Europie Zachodniej (zwłaszcza we Włoszech, z powodu silnych ośrodków miejskich) patronatu ludowego („popolare”)¹⁰⁸.

W przypadku parafii, częściej niż w przypadku kolegiat, może budzić wątpliwości beneficjalny charakter wielu funkcjonujących przy nich prebend. Chodzi tutaj głównie o wikariuszy i mansjonarzy. Przy parafiach, tak jak przy kolegiatach, znajduje potwierdzenie funkcjonowanie dwóch kategorii wikariatów: wikariaty prowizyjne („manualia”), obsadzone samodzielnie przez plebanów, oraz wikariaty wieczyste („titularia”), ustanawiane przy beneficjach inkorporowanych lub większych parafiach¹⁰⁹. Trudno jednoznacznie rozstrzygnąć, czy duchowni określani w źródłach mianem komendariuszy byli beneficjentami, czy też wikariuszami prowizyjnymi. Występowali oni często przy kościołach nie mających pełnych praw parafialnych, np. nie konsekrowanych lub fundowanych, a nie erygowanych. Komendariuszami nazywają źródła także duchownych trwale zastępujących plebanów kumulujących beneficja, czy też pozostających poza swoją parafią z innych powodów. Ich sytuacja prawna, podobnie jak wikariuszy i mansjonarzy, zależała od sposobu objęcia beneficjum: przez instytucję kanoniczną lub prowizję.

Sposób obsady mansjonarii w prepozyturach parafialnych diecezji chełmskiej wskazuje, że także kolegia mansjonarzy, mimo formalnej fundacji i erekcji ze strony władzy kościelnej, nie zawsze uzyskiwały osobowość prawną i były obsadzone samodzielnie przez proboszcza z określonym wynagrodzeniem (prowizja)¹¹⁰. Koryguje to w pewnym stopniu opinię Nowackiego, który

¹⁰⁸ Dla przykładu można podać, że w lombardzko-austriackiej części diecezji Pawia na 71 parafii 20 było kolacji biskupa, 32 – patronatu „popolare” lub „comunitativo”, 15 – prywatnego, 1 – panującego i 3 – zakonne, *Diocesi di Pavia*, cur. A. CAPRIOLI, A. RIMOLDI, L. VACCARO, Brescia 1995, s. 325 (*Storia religiosa della Lombardia*, t. 11). Badania nad zagadnieniem patronatu ludowego w diecezji trydenckiej podjęła w ostatnim okresie C. NUBOLA, *Chiese delle comunita. Diritti consuetudinari e pratiche religiose nella prima eta moderna. Qualche spunto di ricerca*, w: *Fonti ecclesiastiche per la storia sociale e religiosa d'Europa: XV–XVIII secolo*, cur. C. NUBOLA, A. TURCHINI, Bologna 1999, s. 441–464.

¹⁰⁹ O wikariuszach prowizyjnych zob.: KRACIK, *Vix venerabiles*.

¹¹⁰ Hrubieszów (AAL. Rep60 A108, s. 241–244), Potylicz (AAL. Rep60 A111, k. 293v, 294; AAL. Rep60 A110, k. 163v), Skierbieszów (AAL. Rep60 A110, k. 9; AAL. Rep60 A110, k. 35; AAL. Rep60 A110, k. 153v; AAL. Rep60 A110, k. 153v; AAL. Rep60 A111, k. 133v; AAL. Rep60 A111, k. 224; AAL. Rep60 A111, k. 281; AAL. Rep60 A111, k. 341v; AAL. Rep60 A111, k. 400), Turobin (AAL. Rep60 A108, s. 223; AAL. Rep60 A110, k. 121v; AAL. Rep60 A111, k. 358; AAL. Rep60 A113, k. 5v), Uchanie (AAL. Rep60 A150, k. 111).

uważał wszystkie mansjonarie w kolegium za kanonicznie erygowane beneficja, a mansjonarzy za pełnoprawnych beneficjentów¹¹¹. Nie można zapominać, że część z nich mimo formalnej erekcji traciła wyraźną osobowość prawną, najczęściej razem z upadkiem części majątku beneficjalnego. Podobnie jak w przypadku wikariuszy, można spotkać w źródłach dwie kategorie mansjonarzy: wieczystych i prowizyjnych (manualnych). Analiza wizytacji diecezji krakowskiej z 1783 roku nakazuje, podobnie jak było w przypadku kapituł kolegiackich, rozpatrywać indywidualnie każde kolegium mansjonarzy parafialnych¹¹². W dekanacie Pacanów występowały cztery kościoły parafialne z mansjonarzami, a sytuacja w każdym z nich była odmienna. W Stopnicy było trzech mansjonarzy, którzy byli prezentowani przez proboszcza i kanonicznie instytuowani na swoich beneficjach¹¹³. W Staszowie było dwóch mansjonarzy, z których jeden był zawsze prepozytem szpitalnym, drugi zaś promotorem bractwa. Jakub Ignacy Markiewicz rozpoczął służbę przy parafii tuż po otrzymaniu święceń kapłańskich na mocy prowizji od proboszcza, ale został kanonicznie instytuowany nie na mansjonarię, a na prepozyturę szpitalną¹¹⁴. W Pacanowie, gdzie wizytator bardzo skrupulatnie przedstawił pięć beneficjów wraz z ich patronami, pojawiła się tylko informacja, że proboszcz winien mieć trzech wikariuszy i dwóch mansjonarzy¹¹⁵. Najciekawsza była sytuacja w Oleśnicy, gdzie było dwóch mansjonarzy, z których jeden (senior) podlegał patronatowi proboszcza, natomiast drugi określany był mianem „provisus” lub „manualny”. Zarządzenie biskupa, zmieniające sytuację beneficjów niższych w parafii, powoływało dwóch mansjonarzy manualnych i jednego komendariusza (stałego), któremu miała być udzielana instytucja kanoniczna z prezenty proboszcza¹¹⁶. Na częsty całkowity zanik lub zmianę charakteru mansjonarii (inkorporacja do innych prebend lub zmiana charakteru na prowizyjny) wskazuje też zestawienie Nowackiego dla diecezji poznańskiej¹¹⁷.

¹¹¹ NOWACKI, *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, t. 2, s. 622–623.

¹¹² Wybór wizytacji Poniatowskiego nie był przypadkowy. Informował on bardzo skrupulatnie o beneficjach i ich patronacie. Nie można w tym wypadku oprzeć się na zestawieniach Wiśniowskiego dla prepozytury wiślickiej, gdyż pomija on beneficja w kapitułach kolegiackich i niższe beneficja parafialne oraz ich patronat, WIŚNIOWSKI, *Prepozytura wiślicka*.

¹¹³ W czasie wizytacji obsadzone z prezenty proboszcza były dwie mansjonarie, AKMK. AV56, s. 457, 481.

¹¹⁴ AKMK. AV56, s. 261, 274, 290.

¹¹⁵ AKMK. AV56, s. 4. Podobny charakter mansjonarii, w opinii Nowackiego niezgodny pod względem prawnym z tradycyjnymi fundacjami prepozytur i mansjonarii, wystąpił w parafii Chodzież w diecezji poznańskiej, gdzie mansjonarze mieli być „ad nutum amovibiles”, a także w parafii Lwówek, NOWACKI, *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, t. 2, s. 626, 630.

¹¹⁶ AKMK. AV56, s. 214, 218.

¹¹⁷ NOWACKI, *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, t. 2, s. 624–642.

Przykłady te pokazują, że nie tylko wikariaty, ale także mansjonarie mogły mieć albo charakter beneficjów obejmowanych przez instytucję kanoniczną i podlegających patronatowi, albo urzędów obejmowanych na mocy prowizji, gdzie prawo patronatu nie występowało.

Z zestawienia beneficjów archidiakonu sądeckiego dokonanych przez B. Kumora widać, że charakter patronatu mansjonarii parafialnych zbiegał się często z charakterem patronatu samej parafii, gdyż dziedzice miejscowości parafialnych byli najczęściej fundatorami prepozytur oraz powoływanych przy nich kolegiów mansjonarzy (szlachta)¹¹⁸. Uzupełnieniem fundacji patronów szlacheckich były fundacje duchowieństwa, zwłaszcza proboszczów¹¹⁹, a w przypadku miast, gdzie najczęściej były zlokalizowane kolegia mansjonarzy¹²⁰ – mieszczan oraz rajców, którzy zostawali patronami wielu niższych prebend w miejskich kościołach parafialnych¹²¹. Podobna sytuacja miała miejsce w diecezji poznańskiej, gdzie fundatorami prepozytur i kolegiów mansjonarzy byli przede wszystkim patroni parafii, wspomagani przez duchowieństwo i okoliczną szlachtę, a w przypadku miast – przez mieszczan¹²². Także w przypadku miast królewskich udział w patronacie kolegiów mansjonarzy miała okoliczna szlachta¹²³, duchowieństwo i władze

¹¹⁸ Parafie: Mielec, Przecław, Radomyśl Wielki, Rzochów, Straszecin, Sędziszów, Czudec, Strzyżów, Wielopole – dziedzice szlacheccy; parafia Czermin – patronat parafii należał do kolegium jezuitów w Sandomierzu na skutek przekazania, kolegium mansjonarzy zostało zaś ufundowane przez dziedziców miejscowości parafialnych; Stary Sącz – klaryski, KUMOR, *Archidiakonat sądecki*, s. 131–132, 143, 152, 155, 157, 160, 161, 240, 251, 264, 267.

¹¹⁹ Parafie Czarny Dunajec i Jordanów, tamże, s. 167, 172.

¹²⁰ LITAK, *Struktura i funkcje parafii*, s. 328.

¹²¹ Parafie: Pilzno, Ropczyce, KUMOR, *Archidiakonat sądecki*, s. 220, 238. Jako przykład można tutaj podać także prepozyturę w mieście Łuków (archidiakoniat Lublin), AAL. Rep60 A96, s. 129.

¹²² W wielkopolskiej części diecezji poznańskiej patroni i dziedzice (dzierżawcy) miejscowości parafialnych ufundowali samodzielnie prepozytury i kolegia mansjonarzy w parafiach: Borek, Brodnica, Czacz, Czempin, Dębno, Kamionna, Koźmin, Lwówek, Nowe Miasto, Opalenica, Ostroróg, Radlin, Sarnowa, Sieraków, Stęszew, Osieczna, Rydzyna, Strzelce Wielkie, Śrem (patronat przekazali mieszczaństwu), Oborniki (tenentariusz królewski), Rogoźno (starosta królewski); wspólnie z duchowieństwem w parafiach: Miejska Górka, Pepowo, Zbąszyń, Grodzisk; wspólnie z mieszczaństwem i okoliczną szlachtą w parafii Bnin. Duchowieństwo (proboszczowie parafii prepozyturalnych lub sąsiednich kościołów, duchowieństwo kolegiackie i katedralne) ufundowało mansjonarie w parafiach: Ostrzeszów, Śmigiel, Zdzież, Pyzdry, Dolsk, Krotoszyn, Kościan, Krobia; wspólnie z mieszczaństwem w parafiach: Buk, Świebodzin, Krzywiń, Piła, Gostyń, NOWACKI, *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, t. 2, s. 624–638.

¹²³ Parafia królewska Szadek miała kolegium mansjonarzy fundacji Jarosława Andrzeja z Łaska z 1506 roku, pozostające pod patronatem Korabitów; w parafii królewskiej Warta patronat kolegium mansjonarzy należał do dziedziców Lipcza i magistratu (archidiakoniat Uniejów), ADWŁ. GAV72, s. 139, 730.

miejskie¹²⁴. Trzeba tutaj dodać, że fundusze dla kolegiów mansonarzy gromadzone były czasami przez wiele lat z różnych zapisów, stąd trudne jest w wielu wypadkach jednoznaczne określenie fundatora beneficjum. Okoliczność ta, jak również przedstawione w poprzednim akapicie wnioski co do sposobu obsady mansonarzy parafialnych pozwalają przypuszczać, że rzeczywisty wpływ proboszczów na dobór mansonarzy był w XVIII wieku większy, niż wynika to z zestawień beneficjów. Zdaje się to potwierdzać sytuacja w czterech wybranych dekanatach diecezji krakowskiej: Sokolina i Pacanów (prepozytura wiślicka) oraz Witów i Opatowiec (archidiaconat krakowski) w II połowie XVIII wieku. Dobór mansonarzy w sześciu odnotowanych na tym terenie kolegiach należał do proboszczów parafii. Wyjątkiem był Staszów, gdzie obsada jednego z mansonarzy z racji połączenia tego beneficjum z prepozyturą szpitalną zależała od oficjała wiślickiego i magistratu staszowskiego¹²⁵.

Zestawienie niższych beneficjów parafialnych diecezji krakowskiej z 1787 roku, obejmujące altarie, promotorie bractw, kapelanie i inne prebendy, pokazuje, że patronat większości z nich należał do szlachty (dziedziców miejscowości parafialnych oraz należących do okręgu parafialnego), miejscowych proboszczów oraz magistratów – w przypadku parafii miejskich. Pozostałe podmioty mają mniejsze znaczenie. Należy zauważyć, że w zdecydowanej większości patronat niższych beneficjów parafialnych różnił się od patronatu parafii – jedynie w 36 przypadkach (29,3 proc.) patronat niższych prebend pokrywał się z patronatem parafii. Wynikało to z jednej strony z fundacji dokonywanych przez dziedziców miejscowości leżących w granicach parafii lub przez mieszczan, z drugiej zaś z przekazywania patronatu w ręce rządców kościołów parafialnych. W kategorii patronatu mieszanego zdecydowanie dominowała wspólna obsada przez magistrat i miejscowego plebana (14 prebend, 11,4 proc.)¹²⁶. Zamieszczona niżej tabela nie obejmuje 200 ministeriów kościoła Mariackiego w Krakowie. Struktura patronatu tych prebend koresponduje z sytuacją w pozostałej

¹²⁴ Przykładem może być prepozytura w Krośnie, gdzie 3 mansonarzy miał wybierać biskup przemyski, 2 – prepozyt krośnieński i jednego – magistrat miasta. Na skutek reorganizacji biskupa Sierakowskiego z 1745 roku i połączenia kolegium mansonarzy z kolegium rorantystów patronatu miejskiego powstało 8-osobowe kolegium wikariuszy. Trzech z nich miał wyznaczać biskup, 2 prepozyt i 3 magistrat krośnieński. Po śmierci fundatora kolegium w Sanoku, zgodnie z treścią dokumentu erekcyjnego, obsada jednego mansonarza miała należeć do rodziny Prusieckich, 2 – do prepozytów i jednego – do wójta i magistratu sanockiego, AAPrz. AV171, k. 5–5v, 10v, 64; AAPrz. AV172, k. 7.

¹²⁵ AKMK. AV56, s. 4, 214, 261, 274, 457, 875, 1290.

¹²⁶ Prebendy w Proszowicach, Andrzejowie, Przyrowie, Słomnikach, Olkusz, Koziegłowach, Pacanowie, Stopnicy, Opatowcu, Wierzbicy, Kozienicach, AKapMK. I–74, s. 49–79.

części diecezji: najważniejszą rolę odgrywały tutaj rodziny szlacheckie i mieszczańskie, archiprezbiter kościoła Mariackiego, władze miasta Kraków oraz różne instytucje diecezjalne, do których ministeria altaryjne były inkorporowane¹²⁷.

Tabela 9: Patronat prebend parafialnych w diecezji krakowskiej w 1787 roku (poza Krakowem).

Typ patronatu/Inkorporacja	Liczba beneficjów	Udział procentowy
Patronat szlachecki	55,5 (w tym 17,5 – dziedziców miejscowości nieparafialnych, 5 – patronat osobowy rodzinny)	45,1
Patronat proboszcza parafii	31,5	25,6
Patronat miejski (magistrat)	18	14,6
Patronat urzędniczy duchowny	9	7,3
Patronat bractw	4	3,2
Prebendy inkorporowane do parafii	2	1,6
Patronat urzędniczy świecki	1,5	1,3
Patronat akademicki	1,5	1,3
RAZEM	123	100
Brak informacji	32	-

Podstawa: „Liber ecclesiarum” diecezji krakowskiej z 1787 roku.

Podobny charakter patronatu prebend parafialnych występował w innych diecezjach. Jako przykład można podać archidiaconat uniejowski archidiecezji gnieźnieńskiej, w którym obsada niższych beneficjów parafialnych należała do rządców parafii¹²⁸, władz miejskich (w przypadku parafii miejskich)¹²⁹ oraz szlachty (w przypadku parafii wiejskich)¹³⁰.

¹²⁷ AKapMK. I-74, s. 37–48.

¹²⁸ Na 8 altarii parafii w Radomsku, 2 proboszcz obsadzał samodzielnie, zaś 6 wspólnie z magistratem. W Pajęcznie proboszcz dzielił się obsadą altarii z seniorami miejscowego bractwa, zaś w Brzeźnicy z rajcami miejskimi. Ponadto w Grabnie była altaria inkorporowana do beneficjum parafialnego, ADWł. GAV72, s. 245–246; ADWł. GAV73, s. 16, 190, 231–232.

¹²⁹ Władze miejskie brały udział w obsadzie prebend w Szadku, Warcie, Radomsku i Brzeźnicy (wspólnie z miejscowymi plebanami), ADWł. GAV72, s. 134, 137–138, 148, 151, 154, 732–734; ADWł. GAV73, s. 16.

¹³⁰ Dziedzice miejscowości parafialnych lub okoliczna szlachta prezentowali promotorów bractw w Szadku i Wróblowie oraz prebendarzy w Buczku, Grabnie, Borowni, ADWł. GAV72, s. 149, 200, 243–244, 654; ADWł. GAV73, s. 372.

Mniejsze znaczenie miał patronat miejski w diecezji wileńskiej, gdzie większość prebend należała do szlachty¹³¹ i biskupa wileńskiego¹³² lub straciła samodzielność i została inkorporowana do beneficjów parafialnych¹³³. Jedynie w Kownie (poza Wilnem) można odnaleźć ślady patronatu miejskiego nad jedną z altarii¹³⁴. Podobne siły, czyli dziedzice miejscowości należących do okręgu parafialnego oraz proboszczowie parafii, zdominowały patronat prebend w parafiach archidiaconatu brzozowskiego w diecezji przemyskiej¹³⁵. W przypadku altarii związanych z bractwami – wpływ na ich obsadę wywierały także władze bractw¹³⁶. Patronat miejski wystąpił jedynie w Krośnie¹³⁷.

Najważniejszą różnicą w strukturze patronatu parafii i niższych beneficjów parafialnych był całkowity brak na omawianych terenach niższych beneficjów patronatu królewskiego, w którego miejsce pojawił się patronat mieszczański. Najwyraźniej widać to na przykładzie takich miast królewskich diecezji krakowskiej, jak Nowy Targ (2 prebendy patronatu mieszczańskiego), Pilzno (7 prebend mieszczańskich), Ropczyce (4 prebendy mieszczańskie)¹³⁸, Nowy Korczyn (4 prebendy mieszczańskie)¹³⁹ czy Zator (4 altarie

¹³¹ Spis beneficjów z 1774 roku, o którym mowa w przyp. 132, nie uwzględnił np. altarii w Szeszolah (a właściwie kościoła „altarskiego” w Kiewklach) i Owancie (dekanat Pobojsk), należących do patronatu szlacheckiego, AWil. F.694.1.3488, k. 33v, 79.

¹³² Z zestawienia beneficjów diecezji wileńskiej z 1774 roku opublikowanego przez J. GAWRYŚIAK i S. LITAKA („Status ecclesiarum et beneficiorum almae dioecesis Vilmensis”, w artykule *Spisy ludności i beneficjów diecezji wileńskiej*, s. 111–134) wynika, że na 8 altarii (poza Wilnem), dla których jest informacja o patronacie, 3 należały do szlachty, 4 do biskupa wileńskiego i jedna do kapituły katedralnej. Trzeba jednak podkreślić, że spis ten nie jest kompletny.

¹³³ Na przykład 2 altarie w Dubinkach, 4 w Giedrojcach (dek. Pobojsk), 2 altarie w Widzach (dek. Brasław), altarie w parafiach Opitołoki i Remigoła (dek. Wiłkomierz), AWil. F.694.1.3488, k. 114v–115, 132; AWil. F.694.1.3505, k. 19v; AWil. F.694.1.3507, k. 49, 68.

¹³⁴ *Wizytacja dekanatu kowieńskiego z 1782 przez biskupa Ignacego Jakóba Massalskiego*, wyd. V. JOGEŁA, Vilnius 2001, s. 11–12.

¹³⁵ Prebendy szlacheckie w parafiach: Korczyna, Odrzykoń, Haczów (wspólnie z seniorem mansjonarzy krośnieńskich), Kombornia, Dynów, Dylągowa, Nozdrzec, Hyżne (wspólnie z miejscowym proboszczem), Wesoła (połączona z beneficjum parafialnym), Lesko, Jasień, Zarczyn (od 1714 roku w zarządzie proboszcza), Rymanów (wspólnie z proboszczem), AAPrz. AV171, k. 84, 95v–96, 107; AAPrz. AV175, s. 266; AAPrz. AV173, k. 6v, 8v–9, 37v, 44, 51v–52, 73; AAPrz. AV172, k. 46v–47, 73v, 157v. W parafii Dydnia: „Ius praesentandi praebendarium ad praedictum altare confraternitatis sanctae Annae est cessum parochis Dedensibus pro tempore existentibus a generoso Iosepho de Dednia Dedynski (...) heredis villae Dednia”, AAPrz. AV175, s. 357.

¹³⁶ Cztery altarie w Krośnie (w tym jedna wspólnie z wójtem i jedna z rajcami krośnieńskimi), altaria w Dynowie (za wiedzą właścicieli Dynowa), trzy ministeria przy altarii WnNMP w Sanoiku (w tym dwa wspólnie z prepozytem) oraz altaria w Rymanowie, AAPrz. AV171, k. 14v–22v, AAPrz. AV173, k. 7; AAPrz. AV172, s. 9–9v, 171.

¹³⁷ AAPrz. AV171, k. 14v, 16v.

¹³⁸ KUMOR, *Archidiaconat sądecki*, s. 183, 220–223, 238.

¹³⁹ AKMK. AV56, s. 556.

patronatu miasta i jedna szlachecka)¹⁴⁰. Potwierdzenie tej zasady można znaleźć także w innych miastach królewskich Rzeczypospolitej, takich jak: Kalisz (altarie patronatu mieszczańskiego¹⁴¹), Stawiszyn (7 altarii patronatu mieszczańskiego i jedna szlachecka)¹⁴², Toruń (30 beneficjów patronatu miasta i mieszczan)¹⁴³, czy wspomniany wyżej Szadek i Radomsko w archidiakonacie uniejowskim archidiecezji gnieźnieńskiej¹⁴⁴.

¹⁴⁰ AKMK. AVCap20, s. 164.

¹⁴¹ ADWł. GAV2, s. 80–83.

¹⁴² ADWł. GAV2, s. 392; ADWł. GAV4, s. 359.

¹⁴³ *Visitationes episcopatus culmensis*, s. 229–237.

¹⁴⁴ Zob. przyp. 129.

ZAKOŃCZENIE

Prezentowana rozprawa stanowi pierwszy i jednocześnie niezbędny krok w badaniach nad zjawiskiem prawa patronatu. Wymuszona ona została z jednej strony koniecznością weryfikacji i uporządkowania pojęć związanych z obsadą beneficjów, z drugiej zaś – potrzebą odpowiedzi na pytanie o istotę prawa patronatu i rzeczywisty zasięg tego zjawiska, tak w jego wymiarze geograficznym, jak i w systemie beneficjalnym. Dopiero na podstawie ustaleń odnośnie do podstaw i struktury patronatu można formułować dalsze, z pewnością bardziej interesujące pytania, związane z jego wykonywaniem. Nie można bowiem zajmować się funkcjonowaniem zjawiska bez uprzedniego zapytania, czym było ono w rzeczywistości i jaki był jego zasięg.

Prawo patronatu łączyło się ściśle z problemem uczestnictwa świeckich w zarządzie i dyspozycji majątkiem oraz stanowiskami kościelnymi. Początkowo realizowało ono program Kościoła dotyczący ograniczenia prywatnego prawa własności nad kościołami (od XI do XV wieku), następnie stało się przeszkodą (od XVI do XX wieku), skutecznie usuniętą w XX wieku, w całkowicie wolnej dyspozycji urzędami i majątkiem kościelnym przez władze duchowne. Kościół wprowadził prawo patronatu jako etap pośredni między własnością świecką nad beneficjami a wolną ich dyspozycją przez duchowieństwo. Następnie stopniowo ograniczał wprowadzony przez siebie twór prawny, aż do całkowitego jego usunięcia w XX wieku.

Systematyczny przegląd sytuacji patronatu w całej hierarchii beneficjów diecezjalnych (od biskupstwa do prepozytur szpitalnych i niższych beneficjów parafialnych) w połączeniu z analizą statystyczno-geograficzną daje podstawową informację o siłach, które kształtowały rozwój strukturalny Kościoła na danym terenie i określały jego oblicze personalne*. Poprze-

* O wpływie i znaczeniu patronatu na dobór duchowieństwa pisał wprost biskup płocki Michał Jerzy Poniatowski w swoich *Rozrządzeniach*: „Nie chcemy też tu przepomnieć wrażenia głęboko w umysł obowiązku tych panów, którzy mają do podawania na plebanie i inne *beneficia iuris patronatus* prawo, ażeby, gdy się trafi okoliczność osoby godne nauką i cnotami kapłańskimi przyozdobione prezentowali. (...) przecież sądziemy jeszcze za przyzwoitość rzeczoną jakichkolwiek beneficjów *patronis* przełożyć, iż to samo służące im prawo wymaga od nich, a to pod ciężkim sumienia obowiązkiem, żeby takowym prezenty dawali, których za

dzająca taki przegląd analiza terminologiczna, związana z obsadą beneficjum kościelnego, pokazała zasadniczą różnicę między prawnym i potocznym rozumieniem prawa patronatu w czasach nowożytnych.

W rozumieniu potocznym („sensu lato”), czyli jako prawa prezenty, prawa patronatu podlegały wszystkie beneficja kościelne. Analiza źródeł normatywnych, poparta przykładami z praktyki kościelnej, wykazała funkcjonowanie także ściśle prawnego rozumienia patronatu („sensu stricto”). Istniała pokaźna część beneficjów, zwłaszcza wyższych, obsadzanych nie przez prawo patronatu, lecz na mocy ogólnych przepisów prawa kanonicznego – przez wolną kolację ze strony biskupa czy też elekcję ze strony kapituły. Ograniczeniem patronatu, w jego ścisłym rozumieniu, była też większość przypadków inkorporacji. Przyjęcie rozumienia ściśle prawnego ukazało patronat jako ograniczenie władzy kościelnej w wolnej dyspozycji beneficjami kościelnymi. Było to zgodne z duchem soboru trydenckiego, który dążył do ograniczenia prawa patronatu.

Przeгляд struktury patronatu na wszystkich szczeblach drabiny beneficjalnej wykazał znaczące różnice między patronatem beneficjów wyższych, gdzie przeważała rola duchowieństwa (biskupów, kapituł) i króla, oraz niższych, należącym w większości do szlachty i mieszczaństwa. Można pokusić się o stwierdzenie, że patronat w pewnym stopniu odbijał polityczną i własnościową strukturę całego społeczeństwa Rzeczypospolitej. Najważniejsze i najlepiej uposażone beneficja pozostawały w gestii króla, biskupów oraz magnaterii i stanowiły element polityki najwyższego szczebla, dając wynagrodzenie dla wielu dygnitarzy państwowych. Na szczeblu średnim można umieścić beneficja parafialne, patronat których odzwierciedlał strukturę własnościową Rzeczypospolitej. Reszta, czyli tzw. drobiazg beneficjalny należał do duchowieństwa, mieszczan oraz lokalnej szlachty.

Rzeczpospolita znajdowała się w grupie państw nowożytnej Europy, gdzie obsada biskupstw zależała od królów, niezależnie od źródeł tego uprawnienia, wokół którego toczy się dyskusja historyków. Największe zróżnicowanie panowało wśród prebend w kapitułach katedralnych i kolegiackich, gdzie występowały obok siebie prałatury i kanonie wolnej kolacji biskupa, obsadzone przez elekcję ze strony kapituły (czasem wspólnie z biskupem, tzw.

zdatnych dobrze uznają, nie zaś z powodu, jak częstokroć bywa, przyjaźni, pokrewieństwa lub innych tysiącznych całe świeckich przyczyn i z oczywistym zawodem kościołów i fundacji. Utyskujemy wiele razy, a może czasem i słusznie, na nie zdatność rządców duchownych i zaniedbywanie nayistotniejszych powinności, a zapominamy albo przynajmniej zapomnieć chcemy, żeśmy to my sami byli, którzyśmy przez wszelkie najmocniejsze nalegania narzucenie onychże u Zwierzchności Duchowney wymogli i czynione częstokroć sprzeciwienia się podężyć i przekonać usiłowali”, *Rozrządzenia y pisma pasterskie za rządów J.O. Xięcia Jmci Michała Jerzego Poniatowskiego biskupa płockiego etc.*, Warszawa 1785, t. 1, s. 547–548.

„collatio simultanea”) oraz podlegające prawu patronatu. Wśród starych kapituł położnych w Koronie dominowała wolna obsada przez biskupa i elekcja ze strony kapituły. Tylko nieliczne i często najbogatsze prebendy podlegały patronatowi królewskiemu. Inna sytuacja miała miejsce w kapitułach diecezji wschodnich, gdzie początkowa dominacja patronatu królewskiego wynikającego z charakteru fundacji została zredukowana przez zastępowanie patronatu tych prebend wolną kolacją biskupa, elekcją kapituły oraz patronatem szlacheckim.

Prawo patronatu prebend w kapitułach kolegiackich przypomina nieco sytuację z kapituł katedralnych, z tym że była bardziej zindywidualizowana. W uogólnieniu można stwierdzić, że obok dominującej w tej kategorii beneficjalnej wolnej kolacji biskupa oraz patronatu królewskiego, głównie w wyniku nowych fundacji, wzrosło w czasach nowożytnych znaczenie patronatu szlacheckiego i mieszczańskiego oraz elekcji ze strony samych kapituł.

W kościołach parafialnych istniały odmienne od panujących w katedrach i kolegiatach zasady i tendencje regulujące strukturę prawa patronatu. W skali całej Rzeczypospolitej dominującą rolę odgrywał patronat szlachecki, mniejszą zaś patronat królewski, związany z parafiami położonymi w królewskich miastach, i duchowny – w parafiach należących do dóbr biskupich, kapituł czy zakonów. W pracy zostały wskazane podstawowe czynniki, które determinowały różnice regionalne w strukturze patronatu parafii. Można do nich zaliczyć sytuację polityczną, przebieg procesów osadniczych oraz nasilenie fundacji kościelnych, głównie klasztorów, na danym terenie. Inaczej niż w przypadku kapituł katedralnych i kolegiackich, gdzie w czasach nowożytnych nastąpiły znaczne przesunięcia, struktura patronatu parafii pozostała praktycznie bez zmian.

Obsada niższych beneficjów katedralnych i kolegiackich należała w większości do biskupa oraz kapituły, które sprawowały nadzór majątkowy i dyscyplinarny nad kolegiami niższego duchowieństwa. Lokalizacja kościołów katedralnych i kolegiackich w ważnych ośrodkach miejskich wpływała na wzrost znaczenia patronatu mieszczańskiego w odniesieniu do tych beneficjów. Można odnotować natomiast całkowity brak patronatu królewskiego.

Najbardziej zróżnicowany był patronat niższych beneficjów parafialnych. Biorąc jednak pod uwagę, że znajdowały się one tylko w ważniejszych kościołach parafialnych, zlokalizowanych głównie w miastach, można postawić tezę o dominacji w tej kategorii beneficjalnej patronatu szlacheckiego w przypadku miast prywatnych oraz mieszczańskiego w przypadku miast królewskich. Znaczny wpływ na obsadę niższych beneficjów parafialnych mieli także proboszczowie parafii. Królowie nie angażowali się w obsadę niższych beneficjów w parafiach, a także w kościołach katedralnych i kolegiackich, przekazując swoje uprawnienia najchętniej w ręce duchowieństwa i mieszczaństwa.

Wnioski i uogólnienia odnośnie do źródeł i struktury patronatu beneficjów w Rzeczypospolitej w czasach nowożytnych wysunięte w tym opracowaniu wymagają weryfikacji i dalszych badań. Można tego dokonać wyłącznie przez szczegółowe studia regionalne uwzględniające szerszą bazę źródłową, w tym księgi grodzkie i ziemskie, które są najważniejszym źródłem dla badań stosunków własnościowych ściśle związanych z problemem prawa patronatu.

Na zakończenie należy postawić jeszcze zagadnienie patronatu rzeczowego i osobowego. Podstawowym czynnikiem kształtującym strukturę prawa patronatu na danym terenie i w określonym czasie był jego charakter, określony w momencie fundacji beneficjum, a następnie wszystkie zmiany jakim podlegał.

Związaną większością przypadków patronatu parafii z własnością, z której wyodrębnione było pierwotne uposażenie beneficjum, determinowało jego losy po śmierci fundatora. Analiza dokumentów fundacyjnych, protokołów wizytacyjnych i akt sądowych potwierdziła zasadę prawną, że „patronum faciunt dos, aedificatio, fundus”. Obok tego, zwłaszcza wobec decyzji trydenckich znoszących wątpliwe prawa patronackie, dużego znaczenia nabrało prawo o przedawnieniu jako podstawa patronatu. Spory o prawo patronatu wykazują szczególne znaczenie praktyki kościelnej w jego dowodzeniu, zwłaszcza potwierdzone wykonywanie prawa prezenty.

Przechodziło ono najczęściej na kolejnych właścicieli dóbr, a potomkowie fundatora zostawali patronami tylko w wypadku dziedziczenia własności. Był to najczęstszy i dominujący sposób przechodzenia prawa patronatu. W przypadku parafii patronat najczęściej przechodził na dziedziców miejscowości parafialnej, ale w wielu wypadkach brali w nim udział także dziedzice okolicznych wsi, których przodkowie fundowali beneficjum. Wnioskowanie o patronach beneficjum jedynie na podstawie informacji o właścicielu miejscowości parafialnej może być nieściśle. Dziedziczenie prawa patronatu razem z własnością powodowało w wielu wypadkach podział uprawnień z niego płynących między kilka osób (sam patronat zachowywał całość i był dziedziczony „in solidum”). Nieporozumienia między nimi były jedną z przyczyn braku obsady beneficjów.

Obok dziedziczenia, prawo patronatu rzeczowe mogło zostać sprzedane razem z dobrami, a także darowane lub zamienione. Sprzedaż samego prawa patronatu była zabroniona i oznaczała jego utratę „ipso iure”. Było natomiast prawo patronatu, co potwierdzają źródła wizytacyjne i sądowe, przedmiotem darowizn. Przekazanie prawa patronatu następowało najczęściej w momencie fundacji, choć spotkać można także darowizny późniejsze. Adresatami donacji tego typu były prawie wyłącznie instytucje kościelne, a sam patronat zmieniał wówczas charakter na osobowy, czyli nie związany z własnością.

Skromniej przedstawia się możliwość dysponowania patronatem osobowym, czyli związanym z konkretnymi rodzinami lub instytucjami, który dominował w przypadku beneficjów katedralnych i kolegiackich oraz beneficjów niższych. Nie wchodzi bowiem tutaj w grę najbardziej rozpowszechnione w przypadku patronatu rzeczowego dziedziczenie razem z własnością lub sprzedaż z dobrami. Patronat osobowy, określony w dokumencie erekcyjnym, mógł zmienić charakter na skutek indywidualnej woli posiadacza takiego prawa lub, w przypadku patronatu rodzinnego, na skutek wygaśnięcia rodziny i przejęcia uprawnień przez inną osobę lub instytucję określoną w dokumencie fundacyjnym lub erekcyjnym. Przyczyny przekazywania prawa patronatu były bardzo indywidualne i należałoby analizować szczegółowo każdy przypadek. Można jednak założyć, że chodziło z reguły o przeniesienie ciężaru utrzymania beneficjum na kogo innego, co wiązało się ze zrzeczeniem także przywileju prezenty.

Trwałość charakteru patronatu była inna w przypadku rzeczowego patronatu parafii i osobowego charakteru pozostałych beneficjów. Te drugie częściej ulegały zmianom i komplikacjom w postaci przekazania, zaniku etc.

Trzeba jeszcze raz podkreślić, że poza obszarem zainteresowania autora pozostał cały kompleks zagadnień związanych z funkcjonowaniem prawa patronatu, w tym jego dowodzeniem i realizacją płynących z niego uprawnień, w pierwszym rzędzie prawa prezenty. Problem patronatu jako miejsca styku, i to na różnych poziomach, kościoła instytucjonalnego ze społeczeństwem stwarza możliwość dyskusji na temat mechanizmów obsady beneficjów oraz doboru kadr kościelnych. Otwarte pozostają także pytania o realizację innych obowiązków patronów, takich jak opieka nad kościołami, dbałość o ich uposażenie etc. Podjęcie tych problemów uzupełni czyto formalną informację o strukturze prawa patronatu, zawartą w tym opracowaniu, o cenne uwagi dotyczące jego funkcjonowania w rzeczywistości społecznej czasów nowożytnych.

ANEKS I: KAPITUŁY KATEDRALNE¹

KRASNYSTAW (DIECEZJA CHEŁMSKA)²

biskup chełmski – kanonia kaznodziei³ oraz kanonia fundi Blinowski⁴, biskup chełmski i kapituła katedralna – archidiaconat⁵, kustodia⁶, kancelaria⁷, kanonia fundi Brocki⁸; kapituła katedralna – kantoria⁹; król – prepozytura, dziekania oraz 9 kanonii pierwotnej fundacji¹⁰; rodzina Bzickich – scholasteria¹¹

¹ Kapituły katedralne i kolegiackie zostały omówione według jednolitego schematu, który prezentuje sytuację patronatu w II połowie XVIII wieku. Przypisy przy nazwie miejscowości dotyczą powstania kapituły oraz ogólnej sytuacji patronatu. Nazwy kanonii zostały spolszczone, a w przypadku konieczności szczegółowego omówienia poszczególnych prebend, zapatrzone je w dodatkowe przypisy. W sytuacjach wątpliwych oraz w przypadku braku informacji źródłowych, wnioskowanie o charakterze patronatu w II połowie XVIII wieku oparto na charakterze fundacji lub zapisach w dokumentach fundacyjnych i erekcyjnych.

² Kapituła katedralna została ufundowana w 1429 roku przez Władysława Jagiełłę. Składała się pierwotnie z 2 prałatur (prepozytury i dziekanii oraz 10 kanonii) patronatu królewskiego. XVII i XVIII wiek przyniósł rozwój tej kapituły. W II połowie XVIII wieku było w niej 7 prałatur i 12 kanonii. W świetle analiz P. Pałki budzą wątpliwości informacje o obsadzie prebend w katedrze zawarte w relacjach z lat 1754 i 1792 (ta druga relacja mówi m.in. o 4 kanoniach doktorskich), ACC. Relacje biskupów chełmskich, 1754, 1792; PAŁKA, *Prałatury i kanonie*, s. 125–145; P. PAŁKA, *Powstanie katedralnej kapituły obrządku łacińskiego w Chełmie i przeniesienie jej do Krasnegostawu*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne”, 17 (1970), z. 5, s. 17.

³ Pierwotnie patronatu królewskiego. W 1491 roku Kazimierz Jagiellończyk, na prośbę biskupa Macieja, uczynił jeden kanonikat (kaznodziei) wolnego nadania, AAL. Rep60 A152, k. 8v–9; zob. także AAL. Rep60 A107, k. 160; AAL. Rep60 A113, k. 46v, 65; AAL. Rep60 A115, k. 2v; AAL. Rep60 A152, k. 8v–9; PAŁKA, *Prałatury i kanonie*, s. 137.

⁴ Kanonia ta została ufundowana przez Ludwika Blinowskiego, dziedzica wsi Uher, w 1703 roku. Prawo prezenty w akcie fundacyjnym zostało zastrzeżone dla rodziny Blinowskich. Rodzina ta jednak wygasła w II połowie XVIII wieku i prebenda była obsadzana samodzielnie przez biskupa, ACC. Relacje biskupów chełmskich, 1754; PAŁKA, *Prałatury i kanonie*, s. 140–141.

⁵ Prałatura archidiacona została ufundowana w 1638 roku przez Jana Lipskiego, dziekana plockiego i plebana rzeplińskiego. Obsada została zarezerwowana dla biskupa i kapituły: biskup miał przedstawiać dwóch kandydatów kapitule, możliwie z rodziny fundatora, z których kapituła wybierała jednego do instytucji kanonicznej. W praktyce jednak to kapituła wysuwała dwóch kandydatów, z których biskup wybierał jednego i jemu powierzał beneficjum, AAL. Rep64 A9, k. 1v; PAŁKA, *Prałatury i kanonie*, s. 129; zob. także AAL. Rep60 A111, k. 398v–399.

⁶ Prałatura kustosza została erygowana w 1642 roku z fundacji Sebastiana Andryszowskiego, kanonika i prepozyta chełmskiego. Chociaż dokument fundacyjny pomijał zagadnienie obsady beneficjum, jej przebieg był analogiczny jak archidiaconatu: kapituła przedstawiała bisku-

powi dwóch kandydatów z których biskup wybierał jednego, AAL. Rep60 A113, k. 31v; PAŁKA, *Prałatury i kanonie*, s. 130.

⁷ Prałatura kanclerza została ufundowana w 1678 roku przez Kazimierza Aleksandra Pogorałskiego, kanonika kamienieckiego, dziekana bełskiego i plebana sokalskiego oraz erygowana w dwa lata później przez biskupa Święcickiego. Obsada należała do kapituły, która przedstawiała dwóch kandydatów biskupowi, AAL. Rep64 A9, k. 19v; AAL. Rep60 A116, k. 182; AAL. Rep60 A118, k. 127; PAŁKA, *Prałatury i kanonie*, s. 135.

⁸ W 1654 roku Marcin Brocki, doktor medycyny uposażył testamentem kanonika lub altarzystę przy kaplicy Świętego Krzyża. W 1671 roku na podstawie tej fundacji biskup chełmski erygował kanonię, a dotychczasowy altarzysta, Fabian Raczyk został pierwszym kanonikiem fundi Brocki. Obsada tej kanonii przysługiwała biskupowi chełmskiemu i kapitule. Stan ten potwierdza wizytacja z 1714 roku, AAL. Rep60 A151, k. 50; AAL. Rep60 A152, k. 62v. P. Pałka podaje informacje, jakoby obsada przysługiwała samodzielnie biskupowi, PAŁKA, *Prałatury i kanonie*, s. 139.

⁹ Prałatura kantora została ufundowana w 1696 roku przez Stanisława Bedlińskiego, kanonika chełmskiego i pierwszego kantora. Obsada beneficjum należała do kapituły, która wybierała jednego kandydata spośród siebie i przedstawiała go biskupowi do zatwierdzenia, AAL. Rep64 A9, k. 28v; zob. także PAŁKA, *Prałatury i kanonie*, s. 136.

¹⁰ KAŁWA, *Przywilej fundacyjny kapituły chełmskiej*, s. 76. Zob. także przykłady prezent królewskich: AAL. Rep60 A113, k. 28v, 39, 96v; AAL. Rep60 A116, k. 31, 33v; AAL. Rep60 A118, k. 127; PAŁKA, *Prałatury i kanonie*, s. 126–127, 137–138.

¹¹ Prałatura scholastyka została ufundowana przez Andrzeja Bzickiego, kanonika sandomińskiego w 1663 roku, który zastrzegł prawo patronatu, czynne i bierne, dla swojej rodziny, AAL. Rep64 A9, k. 54; AAL. Rep60 A116, k. 33v; PAŁKA, *Prałatury i kanonie*, s. 131–132.

CHEŁMŹA (DIECEZJA CHEŁMIŃSKA)¹

biskup chełmiński – dziekania, prepozytura, kustodia² oraz 4 kanonie pierwotnej fundacji³; biskup chełmiński i kapituła katedralna – archidiakonat⁴, scholasteria⁵ oraz kanonie: teologa kaznodziei⁶, fundi Zegartowice⁷, fundi Trzebcz (lub Krajewszczyzna, doktorska⁸), fundi Chrapice⁹; kapituła katedralna – archidiakonat pomezkański¹⁰ oraz kanonie: doktorska¹¹ i penitencjarza¹²

¹ Kapituła katedralna chełmińska przed 1466 rokiem była ściśle związana z zakonem krzyżackim, do którego w 1246 roku została inkorporowana. Według B. Kumora prawo patronatu nad kapitułą mieli w tym okresie Krzyżacy, arcybiskupi rycy i kapituła pomezkańska. Po pokoju toruńskim diecezja chełmińska i kapituła katedralna znalazły się w państwie polskim. Duża liczba prebend kapitulnych, sięgająca w okresie krzyżackim do 40, została zredukowana na skutek reformy biskupa Kielbasy do 4 kanonii-prałatur. W wyniku rozbudowy w XVII i XVIII wieku kapituła osiągnęła liczbę 6 prałatur (w tym 4 tytularnych połączonych z kanoniami) oraz 10 kanonii, *Status ecclesiae cathedralis et totius dioecesis Culmensis ac Pomesaniensis (1674)*, w: *Visitationes episcopatus Culmensis*, s. 797–800; ACC. Relacje biskupów chełmińskich, 1597, 1635, 1642, 1743; BAV, Proc. Cons., vol. 46: Processus R.D. Andreae Leszczyński episcopi Camenecensis ad ecclesiam Culmensem transferendi, nec non super statu eiusdem ecclesiae, 1646, k. 366v; MAŃKOWSKI, *Kapituła katedralna chełmińska*, s. 75–84; LIEDTKE, *Zarys dziejów diecezji chełmińskiej*, s. 28; B. KUMOR, *Chełmińska diecezja*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 3, Lublin 1985, kol. 119; T. GLEMA, *Początki rządów biskupa Piotra Kostki i jego kapituła*, „Nasza Przyszłość”, 8 (1958), s. 137, 143.

² Były to prałatury tytularne. Tytuł prałacki wzmiankowany od połowy XVII wieku, był nadawany jednemu z kanoników gremialnych, w XVII wieku bez prawa precedencji w stal-

lach, w XVIII wieku z instytucją kanoniczną i precedencją przed kanonikami, *Status ecclesiae cathedralis*, s. 798; ACC. Relacje biskupów chełmińskich, 1743; MAŃKOWSKI, *Kapituła katedralna chełmińska*, s. 75–76, 84–85.

³ Kanonie-prałatury oraz ich majątek prebendalny zostały wyodrębnione w okresie reorganizacji kapituły przez biskupa Wincentego Kielbasę (1471–1479). Nie można jednoznacznie wykluczyć udziału kapituły w obsadzie kanonii („collatio simultanea”), tamże; zob. także: KROMER, *Polska czyli o położeniu*, s. 176.

⁴ Powstała na podstawie zapisu Wojciecha Krzęcieskiego, kanonika chełmińskiego i prepozyta lubawskiego. Erygował ją bp Andrzej Leszczyński 1 września 1650 roku. Obowiązywała tutaj „collatio simultanea” – kapituła przedstawiała dwóch kandydatów, a biskup zatwierdzał jednego z nich, *Status ecclesiae cathedralis*, s. 800; MAŃKOWSKI, *Kapituła katedralna chełmińska*, s. 79.

⁵ Powstała na podstawie zapisu testamentowego Jana Rakowskiego, sufragana chełmińskiego z 1656 roku, legatu Stanisława Żeromskiego kanonika chełmińskiego oraz darowizny biskupa Potockiego z 1699 roku. Erygowana przez biskupa Teodora Andrzeja Potockiego 30 września 1699 roku. Obsadzana przez kolację jednoczesną – kapituła przedstawiała dwóch kandydatów, a biskup zatwierdzał jednego z nich, *Status ecclesiae cathedralis*, s. 800; MAŃKOWSKI, *Kapituła katedralna chełmińska*, s. 81.

⁶ Powstała na podstawie zapisów Aleksandra Radoszkowskiego, kaznodziei katedralnego i dziekana chełmińskiego (10 grudnia 1654 roku) oraz biskupa Jana Gembickiego. Erygowana przez biskupa Jana Gembickiego 17 grudnia 1654 roku. Występowała tutaj „collatio simultanea” – kapituła przedstawiała trzech kandydatów, a biskup zatwierdzał jednego z nich, *Status ecclesiae cathedralis*, s. 799; ACC. Relacje biskupów chełmińskich, 1743; MAŃKOWSKI, *Kapituła katedralna chełmińska*, s. 80.

⁷ Ufundowana i erygowana przez biskupa Feliksa Kretkowskiego (3 lipca 1724 roku). Obowiązywała tutaj „collatio simultanea” – biskup prezentował dwóch kandydatów, z których instytucję otrzymywał wybrany przez kapitułę, ACC. Relacje biskupów chełmińskich, 1743; MAŃKOWSKI, *Kapituła katedralna chełmińska*, s. 82–83.

⁸ Powstała na podstawie zapisu Jana Kazimierza Krygiera, proboszcza i dziekana grudziądzkiego. Erygowana przez biskupa Feliksa Kretkowskiego 4 lipca 1729 roku. Obsadzana przez „collatio simultanea” – kapituła przedstawiała dwóch kandydatów, biskup zatwierdzał jednego z nich, tamże.

⁹ Powstała na podstawie zapisu kanonika honorowego Tomasza Adempskiego. Erygowana przez biskupa Feliksa Kretkowskiego 1 lipca 1730 roku. Występowała tutaj „collatio simultanea” – kapituła przedstawiała dwóch kandydatów, biskup zatwierdzał jednego z nich, tamże.

¹⁰ Prałatura tytułarna nadawana jednemu z kanoników gremialnych. Erygowana przez biskupa Feliksa Ignacego Kretkowskiego 24 czerwca 1730 roku, tamże.

¹¹ Na 12 włókach proboszczowskich chełmińskich oraz dochodach ze wsi biskupiej Kokocka zostały ufundowane dwie kanonie. Pierwsza, 31 lipca 1599 roku, przez biskupa Piotra Tylickiego (zatwierdzenie papieskie – 13 kwietnia 1600 roku). Druga, 8 listopada 1632 roku, przez biskupa Jakuba Zadzika. Jej obsada należała do kapituły, która miała prawo wyboru i prezentacji kandydata. Kanonie te zostały połączone lub jedna z nich została zniesiona. Według A. Mańkowskiego, 11 lipca 1640 roku biskup Działyński zniósł piątą kanonię, tj. ufundowaną przez biskupa Piotra Kostkę, a erygowaną przez biskupa Piotra Tylickiego. Nie potwierdzają tego relacje biskupów. Zgodnie z relacją z 1642 roku biskup Działyński miał zamiar zlikwidować szóstą kanonię, jednak ostateczna decyzja w tej sprawie miała należeć do Stolicy Apostolskiej. Relacja z 1674 roku wymienia obie kanonie, nie wspominając o likwidacji żadnej z nich. Z kolei relacja z 1743 roku podaje, że pierwszą kanonię doktorską ufundował Piotr Tylicki. W podsumowaniu zostało przyjęte stanowisko A. MAŃKOWSKIEGO, *Status ecclesiae cathedralis*, s. 799; ACC. Relacje biskupów chełmińskich, 1642, 1743; MAŃKOWSKI, *Kapituła katedralna chełmińska*, s. 76–77; GLEMMMA, *Początki rządów*, s. 134–137.

¹² Powstała na podstawie zapisu Mateusza Arnulfa Wieczfińskiego, kanonika chełmińskiego i proboszcza szreńskiego z 1665 roku. Erygowana przez biskupa Andrzeja Olszowskiego 17 kwietnia 1665 roku, *Status ecclesiae cathedralis*, s. 800; MAŃKOWSKI, *Kapituła katedralna chełmińska*, s. 80–81.

GNIEZNO¹

arcybiskup gnieźnieński – dziekana, scholasteria, kustodia oraz kanonie fundi: Bużenin, Mieścisko (od 1513 roku doktorska), Węglewo², Jezierzany (od 1513 roku doktorska), Sieradz (doktorska), Sobiekursko-Pławno, Żydówkowo, Leśniewo, Sarbia-Sarb, Szynczyce-Karmin, Oblączkowo, Woźniki, Trląg, Kobile, Gałęzewo, Kołaty, Skrzyńka-Braciszewo-Sępólno; arcybiskup gnieźnieński i kapituła katedralna – archidiakoniat³, kanonia fundi Strzałkowo (inkorporacja do sufraganii gnieźnieńskiej)⁴ oraz kanonie fundi: Łopienno-Wiewiec (doktorska)⁵, Chwałkowo-Zamoście (doktorska)⁶; król – prepozytura, kantoria⁷ oraz kanonie fundi: Czerniejewo, Wiewiórowo-Okoń; rodzina Łaskich i starostowie opatowscy (alternatywnie) – kancelaria⁸; rodzina Łaskich i arcybiskupi gnieźnieńscy (alternatywnie) – kanonia fundi KłECKO⁹

zanikłe: kanonia fundi Radomskie – inkorporowana w 1594 roku do prałatury archidiakona

¹ Świadectwa odrębności majątkowej kapituły katedralnej w Gnieźnie pochodzą z XII wieku. W opinii Zachorowskiego podział majątku wspólnego na prebendalny dokonał się w XIII wieku. Pierwsza pełna informacja o liczbie prebend w kapitule gnieźnieńskiej pochodzi z 1354 roku, kiedy arcybiskup Jarosław z powodu szczupłości dochodów zredukował liczbę kanonii z 26 do 23. Oprócz tego istniało w tej kapitule 7 prałatur (wraz z erygowaną w 1331 roku prałaturą kanclerza). Uposażenie większości prebend nastąpiło ze wspólnego majątku arcybiskupstwa, z wyjątkiem kanonii fundi Czerniejewo, KłECKO i Wiewiórowo-Okoń (fundacja królewska), fundi Gałęzewo (prawdopodobnie fundacja arcybiskupa), fundi Skrzyńka-Braciszewo-Sępólno (fundacja nieznana), KORYTKOWSKI, *Prałaci i kanonicy*, t. 1, s. 28–100, 221, t. 2, s. 241; ZACHOROWSKI, *Rozwój i ustrój*, s. 43, 58, 86; Radziwiński, *Duchowieństwo kapituł katedralnych*, s. 78.

² Korytkowski podaje, że kanonia fundi Węglewo do II połowy XVII wieku była obsadzana z prezenty królewskiej (potem „collatio libera”), ale nie znajduje to potwierdzenia źródłowego w wizytacji z 1608 roku, ADWł. GAV3, k. 15v–16; KORYTKOWSKI, *Prałaci i kanonicy*, t. 1, s. 32–100.

³ Do 1513 roku „collatio libera”, następnie „collatio simultanea” (arcybiskup przedstawiał dwóch kandydatów, z których kapituła wybierała jednego). Obsada przez arcybiskupa i kapitułę na mocy bulli Leona X z 1513 roku („Etsi ex debito”), *Constitutiones synodorum*, s. 47–56 („De electione et officio archidiaconi”); KORYTKOWSKI, *Prałaci i kanonicy*, t. 1, s. 35–37.

⁴ Do XVI wieku wolna kolacja, następnie „collatio simultanea” – kapituła wyznaczała trzech kandydatów ze swego grona, z których biskup wybierał jednego. Sposób obsady, określony przez przywileje arcybiskupów Gamrata (1543) i Karnkowskiego (1583), potwierdzają relacje arcybiskupów do Rzymu z XVIII wieku. Od 1746 roku zaliczają one kanonie fundi Strzałkowo do prałatur gnieźnieńskich (z racji połączenia z sufraganią), ACC. Relacje arcybiskupów gnieźnieńskich, 1731, 1746, 1789; KORYTKOWSKI, *Prałaci i kanonicy*, t. 1, s. 50, 60.

⁵ Pierwotnie kanonika wyznaczał arcybiskup („collatio libera”), od XVI wieku występuje „collatio simultanea” (arcybiskup przedstawiał dwóch kandydatów, z których kapituła wybierała jednego), ACC. Relacje arcybiskupów gnieźnieńskich, 1789; KORYTKOWSKI, *Prałaci i kanonicy*, t. 1, s. 77–78.

⁶ Pierwotnie kanonika wyznaczał arcybiskup („collatio libera”), od połowy XV wieku występuje „collatio simultanea” (arcybiskup przedstawiał dwóch kandydatów, z których kapituła wybierała jednego), ACC. Relacje arcybiskupów gnieźnieńskich, 1789; KORYTKOWSKI, *Prałaci i kanonicy*, t. 1, s. 96.

⁷ Do połowy XV wieku „collatio libera”, od czasów Kazimierza Jagiellończyka – patronat królewski (podstawa prawna nieznaną), KORYTKOWSKI, *Prałaci i kanonicy*, t. 1, s. 28–29, 39.

⁸ Prałatura kanclerza została erygowana 2 kwietnia 1331 roku. Do 1529 roku „collatio libera”. W 1529 roku papież Klemens VII udzielił prawa patronatu rodzinie Łaskich, co spotkało się ze sprzeciwem arcybiskupa Drzewieckiego. Na mocy ugody z 1532 roku prawo patronatu miało należeć do rodziny Łaskich oraz starostów opatowskich (dobra arcybiskupie), tamże, s. 44, 67, 89.

⁹ Do 1523 roku patronat królewski. W 1523 roku król przekazał prawo patronatu rodzinie Łaskich, którzy próbowali połączyć tę kanonię z prepozyturą „swojej” kolegiaty w Łasku. Spotkało się to ze sprzeciwem arcybiskupa Drzewieckiego. Na mocy porozumienia z 1532 roku do końca istnienia Rzeczypospolitej kandydata na to beneficjum na przemian wyznaczali Łascy i arcybiskup. W 1614 roku udało się Łaskim połączyć tę kanonię z prepozyturą w Łasku (potwierdzenie papieskie w 1640 roku), tamże, s. 68–71.

KIEŚ – DYNEBURG (DIECEZJA INFLANCKA)¹

biskup inflancki – dziekania, kustodia oraz 4 kanonie pierwotnej fundacji;
król – prepozytura, archidiakonat, scholasteria, kantoria oraz 2 kanonie pierwotnej fundacji

¹ Kapituła katedralna inflancka powstała na podstawie dokumentu fundacyjnego z 3 grudnia 1582 roku wystawionego przez króla Stefana Batorego. Król określił w nim szczegółowo prawo patronatu 6 prałatur i 6 kanonii. Dla siebie i swoich następców zarezerwował obsadę 4 prałatur i 2 kanonii, jednej prałatury i 3 kanonii dla biskupów wendeńskich oraz jednej prałatury i jednej kanonii dla rodziny Zamoyskich. Stwierdzenie E. Kunzego, jakoby uprawnienie Zamoyskich polegało na prezentowaniu kandydatów królowi jest pomyłką, gdyż król władzy instytucyjnej nie posiadał. Z treści dokumentu fundacyjnego wynika wyraźnie, że Zamoyscy mieli prezentować kandydata biskupom inflanckim podobnie jak królowi. Stolica Apostolska nie zgodziła się jednak przyznać prawa patronatu Zamoyskim i bulla erekcyjna biskupstwa z 1 maja 1585 roku mówi tylko o przyznaniu królom polskim prawa patronatu nad prepozyturą, archidiakonatem, scholasterią, kantorią oraz dwoma kanoniami. O patronacie pozostałych beneficjów nic bulla nie wspomina, co może oznaczać, że pozostały one wolnego nadania biskupiego. Biskupstwo, a tym samym kapituła katedralna, zajęte przez Szwedów już w I połowie XVII wieku, nie rozwinęły się. Prebendy kapitulne nie posiadały odrębnego uposażenia i miały charakter tytularny, *Bullarium privilegiorum ac diplomatum* t. 4, cz. 4, s. 128; *Codex diplomaticus regni Poloniae*, t. 5, s. 319; *Alberti Bolognelli nuntii apostolici in Poloniae epistolae et acta 1581–1585*, p. 2: 1583, ed. E. KUNZE, Cracoviae 1938, s. 743, 746 (Monumenta Poloniae Vaticana, t. 6); *Liber statutorum et decretorum capitularium praelatorum et canonicorum Livoniae in ecclesia Duneburgensi sub titulo et patrocinio Iesu, Mariae et Iosephii in Egiptum fugientium anno Domini 1694, die 25 iunii*, w: *Akta wizytacji generalnej diecezji inflanckiej*, s. 26; *Relationes status dioecesium in Magno Ducatu Lithuaniae*, t. 2, s. 655, 677; Processus R.D. Stephani Giedroyć episcopi suffraganei Albae Russiae in dioecesi Vilmensi transferendi ad ecclesiam cathedralem Livoniae, nec non super statu eiusdem ecclesiae, BAV. Proc. Cons., vol. 153, k. 286v; Kunze, *Utworzenie biskupstwa wendeńskiego*, s. 460.

KAMIENIEC¹

biskup kamieniecki – dziekania (przed 1485), kustodia (przed 1531), scholasteria (przed 1564), kantoria (przed 1721), kancelaria (od 1712) oraz 11 kanonii; biskup kamieniecki i kapituła katedralna – archidiaconat (od 1617) oraz jedna kanonia; rodzina Humieckich – prepozytura (przed 1598) oraz jedna kanonia; magistrat Kamieńca Podlskiego – jedna kanonia (penitencjarza)

¹ Kapituła katedralna w Kamieńcu powstała w latach 1450–1454. Pierwotnie składała się z 2 prałatur (dziekanii i kustodii) oraz 6 kanonii. Do połowy XVIII wieku liczba prebend wzrosła do 7 prałatur i 15 kanonii. Z powodu braku informacji źródłowych niemożliwe jest prześledzenie całego procesu rozwoju kapituły kamienieckiej. Istotną wskazówką jest informacja w wizytacji z 1741 roku dotycząca 10 kanonii wolnej kolacji: „Dispositio collationis ipsorum licet prius credebatur spectare ad iuspatronatum Regium, tamen ab antiquissimo et immemorabili tempore, munere nunc soli Episcopi de ipsis vacantibus pro tempore disponere solent”. Na tej podstawie można wnosić, że pierwotnie patronat należał do królów, a następnie w nieznanych okolicznościach (być może w czasie reorganizacji kapituły za biskupa Pawła Wołuckiego w latach 1594–1607) prawo obsady przeszło na biskupów kamienieckich. Dokładnie o obsadzie prebend kapitulnych informuje relacja z 1749 roku oraz wizytacja z 1741 roku. Dziekania, kustodia, scholasteria, kantoria i kancelaria były wolnej kolacji biskupa, prepozytura podlegała patronatowi szlacheckiemu (od 1723 roku rodziny Humieckich), natomiast archidiacon wybierany był przez biskupa spośród dwóch kandydatów wysuwanych przez kapitułę. Wśród 13 kanonii 10 było wolnej kolacji biskupa, jedna patronatu szlacheckiego (rodzina Gidzińskich), jedna patronatu miasta Kamieńca Podlskiego oraz jedna obsadzana wspólnie przez biskupa i kapitułę (biskup wybierał kanonika z dwóch osób proponowanych przez kapitułę), ACC. *Relacje biskupów kamienieckich, 1749*; PANKr. sygn. 2002, k. 44–55; KUMOR, *Kamieniecka diecezja*, kol. 460–461; MUCHA, *Organizacja diecezji kamienieckiej*, s. 135–142; ABRAHAM, *Założenie biskupstwa łacińskiego w Kamieńcu Podolskim*, s. 18–21.

KIJÓW¹

brak informacji – archidiaconat, dziekania, kancelaria, kantoria, kustodia, prepozytura, scholasteria, archidiaconat czernihowski oraz 14 kanonii

¹ Kapituła katedralna w Kijowie powstała w XVII wieku. W 1619 roku (po śmierci biskupa Kaźmierskiego) składała się z 3 prałatur i 4 kanonii. Obok biskupów, trud powiększenia kapituły ponosiła tutaj lokalna szlachta. W II połowie XVIII wieku było w kapitule kijowskiej 8 prałatur i 14 kanonii. Ustalenie sposobu obsady wspomnianych prebend jest niemożliwe ze względu na brak źródeł, ACC. *Relacje biskupów kijowskich, 1781*; K. NIEDZIAŁKOWSKI, *Kijowskie biskupstwo*, w: *Encyklopedia Kościelna*, red. M. NOWODWORSKI, t. 10, Warszawa 1877, s. 333; M.G. GÓRNIAK, *Kijowska diecezja katolicka*, w: *Encyklopedia Katolicka*, t. 8, Lublin 2000, kol. 1424–1425; T. IŁUGOSZ, *Z dziejów biskupstwa kijowskiego*, „Przegląd Teologiczny”, 13 (1932), s. 83–84.

KRAKÓW¹

biskup krakowski – kantoria, kustodia, kancelaria² oraz kanonie fundi: Czechowska, Dojazdowska, Bosutowska, Przewodzka, Zakrzewska, Dzięśławska, Głębocka (d. Nadzów, Bodzowska), Goszycka, Żyrawska (d. Rzezawa), Staniątecka, Marchocka, Chmielnicka, Monetalis (zwana „Pieniężna”), Gónowska (d. Gronów), Topolska, Raciborowska, Bieżanowska, Rosiejowska, Krzeszowska, Szczytnicka, Posądzka, Łazowska, Wawrzyniecka, Dziewiątel-ska, Krzesławska; kapituła katedralna – archidiaconat³; Uniwersytet Kra-kowski – kanonie fundi Karniowska i Łętkowska⁴, król – dziekania⁵, prepo-zytura⁶, oraz kanonie fundi Górecka⁷ oraz Rzemięcicka⁸; starosta sławkowski – scholasteria⁹

¹ Kapituła katedralna w Krakowie składała się z 36 prebend (6 prałatur i 30 kanonii, od lat 1721–1727 – 7 prałatur i 29 kanonii). Uposażenie większości prebend nastąpiło ze wspólnego majątku biskupstwa, AKMK. AEp. 76, k. 667v–668, 802v; AKMK. AEp. 78, k. 2, 65, 214, 215–215v, 226–227; AKMK. AEp. 79, k. 81v, 154v–155, 271, 391; AKMK. AEp. 80, k. 67v–68, 160–161; AKMK. AEp. 81, k. 66, 80–80v, 193v; AKMK. AEp. 82, s. 778–779; AKMK. AEp. 87, s. 242–243; AKMK. AEp. 88, s. 437; AKMK. AEp. 89, s. 86; AKMK. AEp. 90, s. 29, 320; AKapMK. I–74, s. 1–2; M.D. KOWALSKI, *Prałaci i kanonicy krakowskiej kapituły katedralnej od pontyfikatu biskupa Nankera do śmierci biskupa Zawiszy z Kurozwęk (1320–1382)*, Kraków 1996, s. 34, 47; ZACHOROWSKI, *Rozwój i ustrój kapituł polskich*, s. 42, 86–87; RADZIWIŃSKI, *Duchowieństwo kapituł katedralnych*, s. 178, 201; KUMOR, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 2, s. 184–190; M. KOWALSKI, *Uposażenie krakowskiej kapituły katedralnej w średniowieczu*, Kraków 2000; B. PRZYBYSZEWSKI, *Kapituła krakowska za kanonikatu Jana Długosza*, w: *Długosiana. Studia historyczne w pięćsetlecie śmierci Jana Długosza*, cz. 1, Warszawa 1980, s. 25–84.

² Prałatura kanclerza istniała już w średniowieczu (ostatnia wzmianka w 1392 roku). Podstawą majątkową odnowionej prebendy była kanonia fundi Krzesławice inkorporowana do tej prałatury decyzją kapituły z 1 października 1721 roku. Erekcji dokonał 12 maja 1727 roku wikariusz i oficjał generalny krakowski Michał Wodzicki (z polecenia papieża Benedykta XIII), AKMK. AEp. 78, k. 78, 226v, 240; AKMK. AEp. 79, k. 15–15v; AKMK. AEp. 89, s. 366*; KOWALSKI, *Prałaci i kanonicy*, s. 34; KUMOR, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 2, s. 307.

³ Pierwotnie wolna kolacja biskupa. Od 1513 roku, na podstawie bulli papieża Leona X, „collatio simultanea”. W XVIII wieku elekcja kapituły, AKMK. AEp. 79, k. 271; AKMK. AEp. 87, s. 242; KUMOR, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 2, s. 307.

⁴ Pierwotnie wolna kolacja biskupa. Od XV wieku (1401) – inkorporacja do Uniwersytetu Krakowskiego, AKMK. AEp. 79, k. 136v; AKMK. AEp. 80, k. 103v–104; AKMK. AEp. 84, s. 300–301; AKMK. AEp. 90, s. 310*, 312*; AKMK. AEp. 92, s. 88*; KUMOR, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 2, s. 300–301, 307, 310–312, 324–325.

⁵ Wolna kolacja biskupa do XV wieku, następnie patronat królewski. Podstawą patronatu królewskiego był prawdopodobnie przywilej Stolicy Apostolskiej dla Władysława Jagiełły, AKMK. AEp. 79, k. 254v–255; AKMK. AEp. 82, s. 772; KUMOR, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 2, s. 268, 324–325; zob. także RADZIWIŃSKI, *Duchowieństwo kapituł katedralnych*, s. 201.

⁶ Wolna kolacja biskupa do początku XVI wieku, następnie patronat królewski. Podstawą patronatu był zapewne przywilej Stolicy Apostolskiej wydany przed 31 sierpnia 1505 roku. Skorzystał z niego król Aleksander Jagiellończyk, który zaprezentował prepozyta Jana Latańskiego, AKMK. AEp. 90, s. 319; AKMK. AEp. 92, s. 6–7*; KUMOR, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 2, s. 324–325.

⁷ Pierwotnie wolna kolacja biskupa, w XVIII wieku (1721, 1787) – patronat królewski, AKMK. AEp. 78, k. 75; AKMK. AEp. 91, s. 16*; KUMOR, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 2, s. 299, 307, 324–325.

⁸ Kanonia fundi Rzemiećice była pierwotnie wolnej kolacji biskupa. Od XV wieku – patronat królewski na podstawie bulli Mikołaja V (od lat 1447–1455), AKMK. AEp. 79, k. 305; KUMOR, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 2, s. 248, 324; RADZIWIŃSKI, *Duchowieństwo kapituł katedralnych*, s. 205.

⁹ Pierwotnie wolna kolacja biskupa. W XVIII wieku (1787) – patronat starosty sławkowskiego. Pretensję do obsady tej prałatury zgłaszała też kapituła. Świadczą o tym spory z XIV i końca XVIII wieku, KUMOR, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 2, s. 248 (błędnie patronat starosty sandomierskiego), 307 (błędnie patronat starosty krakowskiego), 328; zob. także: RADZIWIŃSKI, *Duchowieństwo kapituł katedralnych*, s. 181.

LWÓW¹

arcybiskup lwowski i kapituła katedralna – archidiaconat (tytułarna)² oraz kanonia kaznodziei³ i fundi Daniłowiczów⁴; kapituła katedralna – dziekania (tytułarna)⁵, kustodia (tytułarna)⁶, scholasteria⁷, kancelaria (tytułarna), kantoria (tytułarna), oraz kanonie fundi: Milewskich⁸, Giedzińskich⁹, Głowińskich¹⁰; król – 7 kanonii pierwotnej fundacji¹¹; miasto Lwów – prepozytura (tytułarna)¹² oraz dwie kanonie doktorskie¹³; rodziny szlacheckie – kanonie fundi: Kuropatnickich¹⁴, Niemierzyców¹⁵, Zaleskich¹⁶, Mołodeckich¹⁷, Wieniawskich¹⁸, Wyżycznych¹⁹, Wittanów²⁰

¹ Kapitułę metropolitalną we Lwowie uposażył król Władysław Jagiełło w 1429 roku. Miała się składać z 10 kanonii patronatu królewskiego. Do II połowy XVIII wieku liczba prebend wzrosła do 22. W tej liczbie było 6 prałatur tytułarnych oraz jedna z odrębnym uposażeniem (scholasteria), *Relacje arcybiskupów lwowskich*, s. 106; KRETOSZ, *Organizacja archidiecezji lwowskiej*, s. 105–126; ZAJĄCZKOWSKI, *Archiwum kapituły łacińskiej we Lwowie*, Lwów 1923, s. 4–11.

² Archidiaconat został erygowany na synodzie archidiecezjalnym w 1593 roku, ale uposażony dopiero w 1606 roku przez Zygmunta III przez inkorporację parafii królewskich w Busku i Łopacinie. Prałatura ta zgodnie z bullą Leona X z 1513 roku była obsadzana przez wspólny wybór biskupa i kapituły (biskup proponował dwóch kandydatów, z których kapituła wybierała jednego do instytucji kanonicznej). Była powierzana jednemu z kanoników (prałatura tytułarna), *Thomae Pirawski primi episcopi suffraganei Leopoliensis relatio*, s. 53; *Relacje arcybiskupów lwowskich*, s. 14, 63, 105–106; KRETOSZ, *Organizacja archidiecezji lwowskiej*, s. 106; ZAJĄCZKOWSKI, *Archiwum kapituły łacińskiej we Lwowie*, s. 9–10; ZAHARIASIEWICZ, *Historia metropolitalnej kapituły lwowskiej*, „Przyjaciel Chrześcijańskiej Prawdy”, 6 (1838), z. 4, s. 140–141.

³ *Thomae Pirawski primi episcopi suffraganei Leopoliensis relatio*, s. 54; *Relacje arcybiskupów lwowskich*, s. 14, 63, 106; KRETOSZ, *Organizacja archidiecezji lwowskiej*, s. 106; ZAJĄCZKOWSKI, *Archiwum kapituły łacińskiej we Lwowie*, s. 9.

⁴ Kanonia ta została ufundowana w 1745 roku przez Jana Daniłowicza, który jej obsadę (po swojej śmierci) pozostawił arcybiskupowi i kapitule, ZAHARIASIEWICZ, *Historia metropolitalnej kapituły lwowskiej*, „Przyjaciel Chrześcijańskiej Prawdy”, 7 (1839), z. 4, s. 100; ZAJĄCZKOWSKI, *Archiwum kapituły łacińskiej we Lwowie*, s. 11.

⁵ Prałatura dziekana, oparta na beneficjum kościoła parafialnego św. Jana, została włączona do kapituły lwowskiej w 1547 roku. Zgodnie z dokumentem Zygmunta Augusta prebendę tę miał otrzymywać jeden z kanoników prezentowanych przez króla – była to prałatura tytułarna, tj. bez odrębnego uposażenia. Jednak po proteście arcybiskupa i kapituły w 1569 roku

król potwierdził kapitule prawo wybierania dziekana i prezentowania go arcybiskupowi do instytucji kanonicznej, *Thomae Pirawski primi episcopi suffraganei Leopoliensis relatio*, s. 52; *Relacje arcybiskupów lwowskich*, s. 14, 63, 106; KRETOSZ, *Organizacja archidiecezji lwowskiej*, s. 106; ZAJĄCZKOWSKI, *Archiwum kapituły łacińskiej we Lwowie*, s. 8; ZAHARIASIEWICZ, *Historia metropolitalnej kapituły lwowskiej*, „Przyjaciel Chrześcijańskiej Prawdy”, 6 (1838), z. 4, s. 136–137.

⁶ Kustodia, którą uposażył arcybiskup Próchnicki zapisem 200 zł., została erygowana w 1620 roku. Kustosz miał być wybierany przez kapitułę z grona kanoników (prałatura tytułarna), *Relacje arcybiskupów lwowskich*, s. 13–14, 106; KRETOSZ, *Organizacja archidiecezji lwowskiej*, s. 106; ZAJĄCZKOWSKI, *Archiwum kapituły łacińskiej we Lwowie*, s. 10; ZAHARIASIEWICZ, *Historia metropolitalnej kapituły lwowskiej*, „Przyjaciel Chrześcijańskiej Prawdy”, 7 (1839), z. 1, s. 104.

⁷ Scholasteria powstała w 1640 roku z fundacji Jana Karola Czołhańskiego, który przekazał kapitule prawo wybierania tego prałata, jeżeli to możliwe z rodziny fundatora, *Relacje arcybiskupów lwowskich*, s. 106; ZAJĄCZKOWSKI, *Archiwum kapituły łacińskiej we Lwowie*, s. 10; ZAHARIASIEWICZ, *Historia metropolitalnej kapituły lwowskiej*, „Przyjaciel Chrześcijańskiej Prawdy”, 7 (1839), z. 2, s. 88.

⁸ Prebenda ufundowana przez Piotra Milewskiego w 1628 roku. Prawo wyznaczania kandydata przekazał on kapitule i arcybiskupowi, jednak relacja z 1731 roku informuje, że kanonia ta „spectat ad electionem Rmi Capituli”, *Relacje arcybiskupów lwowskich*, s. 106; ZAJĄCZKOWSKI, *Archiwum kapituły łacińskiej we Lwowie*, s. 10; ZAHARIASIEWICZ, *Historia metropolitalnej kapituły lwowskiej*, „Przyjaciel Chrześcijańskiej Prawdy”, 7 (1839), z. 1, s. 105.

⁹ Kanonia ta, połączona z prałaturą kanclerza, powstała w 1672 roku z fundacji Jerzego Giedzińskiego, sufragana lwowskiego, który przekazał kapitule prawo wybierania tego kanonika, jeżeli to możliwe z rodziny fundatora, *Relacje arcybiskupów lwowskich*, s. 106; ZAJĄCZKOWSKI, *Archiwum kapituły łacińskiej we Lwowie*, s. 10; ZAHARIASIEWICZ, *Historia metropolitalnej kapituły lwowskiej*, „Przyjaciel Chrześcijańskiej Prawdy”, 7 (1839), z. 2, s. 90.

¹⁰ Kanonia ta, połączona z prałaturą kantora, powstała w 1669 roku z fundacji Stanisława Głowińskiego, sędziego halickiego, który przekazał kapitule prawo wybierania tego prałata, jeżeli to możliwe z rodziny fundatora, *Relacje arcybiskupów lwowskich*, s. 106; ZAJĄCZKOWSKI, *Archiwum kapituły łacińskiej we Lwowie*, s. 10; ZAHARIASIEWICZ, *Historia metropolitalnej kapituły lwowskiej*, „Przyjaciel Chrześcijańskiej Prawdy”, 7 (1839), z. 2, s. 91.

¹¹ Pierwotna fundacja kapituły z 1429 roku zastrzegła prawo patronatu 10 kanonii dla króla i jego następców. W 1506 roku król Aleksander przeznaczył jedną kanonię dla kaznodziei, pozostawiając jej obsadę w rękach arcybiskupa i kapituły. Liczba prebend podana w relacji arcybiskupa Jana Skarbka z 1731 roku przeczy informacji z relacji Tomasza Pirawskiego z 1615 roku, jakoby dwie kanonie zostały zlikwidowane w momencie powołania dziekanii i prepozytury w XVI wieku. Chodziło tutaj raczej o inkorporację, która zachowała istniejące beneficja, a nie likwidowała jedno z nich. Potwierdza to relacja z 1600 roku, która mówi: „Ornatura haec ecclesia decem canonicorum collegio fundationis Jagellonicae, in quibus sunt quatuor dignitates nimirum: decanatus, praepositura, archidiaconatus et custodia” oraz sam T. Pirawski opisując dziekanie i prepozyturę. W relacji arcybiskupa Skarbka dwie kanonie rzekomo zlikwidowane przy powołaniu prepozytury i dziekanii pojawiają się jako kanonie doktorskie obsadzone z prezydentów rajców lwowskich. Prawo patronatu jednej z nich miasto uzyskało w 1592 roku. Nieznane pozostają okoliczności, w jakich miasto uzyskało patronat nad drugą kanonią doktorską, inkorporowaną do dziekanii, *Thomae Pirawski primi episcopi suffraganei Leopoliensis relatio*, s. 51–53; *Relacje arcybiskupów lwowskich*, s. 13–14, 63, 106; KRETOSZ, *Organizacja archidiecezji lwowskiej*, s. 106; ZAJĄCZKOWSKI, *Archiwum kapituły łacińskiej we Lwowie*, s. 4, 8; ZAHARIASIEWICZ, *Historia metropolitalnej kapituły lwowskiej*, „Przyjaciel Chrześcijańskiej Prawdy”, 6 (1838), z. 4, s. 136–138.

¹² Prałatura prepozyta, oparta na beneficjum prepozyta szpitalnego św. Ducha, została włączona do kapituły w 1576 roku. Inkorporację tę potwierdził arcybiskup lwowski w 1578 roku. Zgodnie z tymi dokumentami jeden z kanoników miał sprawować duszpasterstwo w kościele szpitalnym i pełnić inne obowiązki prepozyta. Spotkało się to ze sprzeciwem rajców lwow-

skich, którzy mieli patronat nad prepozyturą szpitalną. Dzięki pośrednictwu arcybiskupa Solikowskiego udało się zawrzeć ugodę w 1592 roku, na mocy której rada miasta Lwowa miała prezentować prepozyta spośród kanoników katedralnych, zaś kapituła obiecała w zamian przyjmować kanonika prezentowanego przez rajców na mocy zezwolenia królewskiego (była to prawdopodobnie jedna z kanonii doktorskich), tamże.

¹³ Zob. przyp. 11.

¹⁴ Kanonia ta została ufundowana przez Aleksandra Kuropatnickiego, kanonika lwowskiego w 1698 roku. Jej patronat zastrzegł on dla siebie i swojej rodziny, *Relacje arcybiskupów lwowskich*, s. 106; ZAJĄCZKOWSKI, *Archiwum kapituły łacińskiej we Lwowie*, s. 11; ZAHARIASIEWICZ, *Historia metropolitalnej kapituły lwowskiej*, „Przyjaciel Chrześcijańskiej Prawdy”, 7 (1839), z. 3, s. 81.

¹⁵ Kanonia ta została ufundowana przez Karola i Antoninę z Jełowickich Niemierzyców w 1744 roku. Jej patronat fundatorzy zastrzegli dla rodzin Niemierzyców i Jełowickich. W razie ich wygaśnięcia prawo wyboru kanonika miało przejść na kapitułę, ZAJĄCZKOWSKI, *Archiwum kapituły łacińskiej we Lwowie*, s. 11; ZAHARIASIEWICZ, *Historia metropolitalnej kapituły lwowskiej*, „Przyjaciel Chrześcijańskiej Prawdy”, 7 (1839), z. 4, s. 100.

¹⁶ Kanonia ta została ufundowana w 1737 roku przez Władysława Zaleskiego, kanonika nadliczbowego, który zastrzegł patronat dla siebie i swojej rodziny, tamże.

¹⁷ Kanonia ta została ufundowana w 1745 roku przez Kajetana Mołodeckiego, kanonika kijowskiego, który zastrzegł patronat dla siebie i swojej rodziny, a gdyby ta wymarła, kanonika mieli wybierać na przemian arcybiskup i kapituła, ZAJĄCZKOWSKI, *Archiwum kapituły łacińskiej we Lwowie*, s. 11; ZAHARIASIEWICZ, *Historia metropolitalnej kapituły lwowskiej*, „Przyjaciel Chrześcijańskiej Prawdy”, 7 (1839), z. 4, s. 101.

¹⁸ Kanonia ta została ufundowana w 1745 roku przez Franciszka Wieniawskiego, kanonika lwowskiego, który zastrzegł patronat dla siebie i swojej rodziny, a gdyby ta wymarła, kanonika miała wybierać kapituła, tamże.

¹⁹ Kanonia ta została ufundowana w 1755 roku przez Mikołaja Wyżyckiego, arcybiskupa lwowskiego, który zastrzegł patronat dla siebie i swojej rodziny, a gdyby ta wymarła, kanonika miała wybierać kapituła, tamże.

²⁰ Kanonia ta została ufundowana w 1765 roku przez Sebastiana Wittana, który zastrzegł patronat dla siebie i swojej rodziny, ZAJĄCZKOWSKI, *Archiwum kapituły łacińskiej we Lwowie*, s. 11; ZAHARIASIEWICZ, *Historia metropolitalnej kapituły lwowskiej*, „Przyjaciel Chrześcijańskiej Prawdy”, 7 (1839), z. 4, s. 102.

ŁUCK¹

biskup łucki² – prepozytura³, archidiakonat łucki⁴, kustodia⁵, scholasteria⁶, kantoria⁷, kancelaria (tytułarna)⁸, archidiakonat brzeski⁹ oraz 8 kanonii¹⁰; król – dziekania¹¹

¹ Pierwotne uposażenie kapituły katedralnej w Łucku pochodziło z nadania ks. Witolda z 1428 roku. Następnie trud utrzymania, a także rozwoju liczebnej kapituły, spadł na biskupów i duchowieństwo. Obok prałatury dziekana i 3 kanonii fundacji panującego, od XVI do XVIII wieku powstało 7 prałatur i 5 kanonii. W 1773 roku było w kapitule łuckiej 8 prałatur i 8 kanonii, KRÓLIK, *Organizacja diecezji łuckiej*, s. 196–205.

² Wszystkie te prebendy zostały zaliczone do wolnej kolacji biskupa na podstawie zapisu w relacji z 1701 roku, *Relationes status dioecesium in Magno Ducatu Lithuaniae*, t. 2, s. 108.

³ Prałatura ta została ufundowana przez biskupa Stanisława Gomolińskiego w 1602 roku przez inkorporację parafii w Brześciu Litewskim. W dokumencie erekcyjnym obsadę tej pre-

bendy przyznano biskupom łuckim: „(...) salvo iure collationis, quo ab antiquis temporibus episcopi usi sunt usque ad nostra tempora vigore donationis regiae, hoc enim nobis et successoribus nostris relinquimus et reservamus”, *Relationes status dioecesium in Magno Ducatu Lithuaniae*, t. 2, s. 66, 95, 108; KRÓLIK, *Organizacja diecezji łuckiej*, s. 198–199, 410.

⁴ Został ufundowany przez biskupa Jerzego Chwalczewskiego w 1541 roku przez inkorporację parafii w Janowie Podlaskim, tamże.

⁵ Została ufundowana przez biskupa Jerzego Chwalczewskiego w 1544 roku przez inkorporację parafii św. Jakuba w Łucku, tamże.

⁶ Została erygowana w 1591 roku przez biskupa Stanisława Gomolińskiego, który przeznaczył na ten cel dziesięcinę ze wsi Chotiaczew. W późniejszych wzmiankach uposażenie scholasterii opierało się na dziesięcinach Księstwa Korzeckiego, *Relationes status dioecesium in Magno Ducatu Lithuaniae*, t. 2, s. 66, 95, 108; KRÓLIK, *Organizacja diecezji łuckiej*, s. 200.

⁷ Prałatura erygowana w 1680 roku przez biskupa Stanisława Dąbskiego na podstawie fundacji ks. Ludwika Gnatowskiego, który przeznaczył na ten cel wieś Kniehienin, *Relationes status dioecesium in Magno Ducatu Lithuaniae*, t. 2, s. 108; KRÓLIK, *Organizacja diecezji łuckiej*, s. 201.

⁸ Prałatura ta powstała w 1703 roku. Biskup Aleksander Wyhowski przeznaczył dla kancelarza prebendę kaznodziei, uposażoną na dobrach wsi Ceperów. Nie ma informacji o metodzie obsady tej prebendy, ale sposób jej powołania wskazuje na wolną kolację, KRÓLIK, *Organizacja diecezji łuckiej*, s. 198–199, 202.

⁹ Prałaturę tę erygował biskup Stefan Rupniewski w 1721 roku na podstawie fundacji ks. Eliasza Hulewicza, proboszcza Równego (1717). Źródła nie informują o uposażeniu i sposobie obsady tej prałatury. Zważywszy, że fundacja miała charakter duchowny oraz przez analogię z archidiaconatem łuckim można wnosić o wolnej kolacji, tamże.

¹⁰ Kapituła katedralna składała się pierwotnie z 3 kanonii (obok prałatury dziekana). Ich patronat nie jest znany. Charakter fundacji wskazuje, że mógł być to patronat królewski. Zachował się w przypadku prałatury dziekana do XVIII wieku, natomiast obsadę kanonii król musiał w pewnym momencie pozostawić biskupom łuckim. Dzięki biskupowi Chwalczewskiemu, który w 1541 roku powołał prebendy kanonika kaznodziei oraz kanonika torczyńskiego liczba kanonii wzrosła do pięciu. Analiza rozwoju prebend kanonickich w XVII i XVIII wieku jest niemożliwa z powodu braku informacji źródłowych. Wiadomo tylko, że w 1627 roku było 7 kanonii, zaś w 1701 roku – 8 (wszystkie były wówczas wolnej kolacji biskupiej), *Relationes status dioecesium in Magno Ducatu Lithuaniae*, t. 2, s. 66–67, 95, 108; KRÓLIK, *Organizacja diecezji łuckiej*, s. 198–199, 202–203.

¹¹ Prałatura fundacji księcia Witolda pierwotnie uposażona na dobrach wsi Oleszów, później przez inkorporację parafii w Kamieńcu Litewskim, *Relationes status dioecesium in Magno Ducatu Lithuaniae*, t. 2, s. 66, 95, 108; KRÓLIK, *Organizacja diecezji łuckiej*, s. 198.

PŁOCK¹

biskup płocki – dziekana, scholasteria, kantoria, kancelaria oraz kanonie fundi: Grochowo (od 1751 roku doktorska prawa), Rogotwórk, Krajkowo, Stary Rypin (kanonia pojawia się dopiero w XVI wieku – lista prebend z 1575 roku, od 1680 roku jako doktorska prawa), św. Piotra i Pawła w Płońsku, Popowino (w 1449 roku magistra Pawła), Stróżewo (Stróżewko), Kostograj, Otolin, św. Filipa i Jakuba w Płocku²; biskup płocki i kapituła katedralna – archidiaconat płocki i archidiaconat dobrzyński³ oraz kanonie fundi: Kamion (doktorska teologii i kaznodziei katedralnego)⁴, Goćław (doktorska teologii i penitencjarza katedralnego)⁵; król – prepozytura⁶, kustodia⁷,

kanonia opata czerwińskiego (kanonik „urodzony”)⁸, kanonia arcybiskupa gnieźnieńskiego fundi Radziwie-Księżęja (kanonik „urodzony”)⁹; starosta pułtuski – archidiaconat pułtuski¹⁰ oraz 7 kanonii fundi Radziwie¹¹; rodzina Cieleckich – kanonia fundi Cielecka¹²
zanikłe: kanonie fundi: Gumino, Sandzino¹³, Dragań¹⁴, Płońsk¹⁵.

¹ Kapituła katedralna w Płocku powstała w XII wieku, jednak pierwszy pełny spis prebend pochodzi z 1449 roku. W kapitule było wówczas 23 kanonie i 9 prałatur. Uposażenie większości prebend nastąpiło ze wspólnego majątku biskupstwa, GÓRALSKI, *Kapituła katedralna w Płocku*, s. 44–51, 88.

² *Statuty kapituły katedralnej w Płocku*, s. 19–26, 38–39; ACC. Relacje biskupów płockich, 1677, 1778, 1786; GÓRALSKI, *Kapituła katedralna w Płocku*, s. 88, 116–117, 165–166, 171.

³ Pierwotnie wolna kolacja biskupa. Od 1513 roku, na podstawie bulli papieża Leona X, „collatio simultanea” (z dwóch kandydatów przedstawionych przez biskupa kapituła wybierała jednego, który był instytuowany), *Statuty kapituły katedralnej w Płocku*, s. 23; ACC. Relacje biskupów płockich, 1677, 1778, 1786; GÓRALSKI, *Kapituła katedralna w Płocku*, s. 116.

⁴ Pierwotnie „collatio libera”, następnie kapituła wybierała kanonika z dwóch kandydatów wysuwanych przez biskupa („collatio simultanea”) – prawdopodobnie od momentu przeznaczenia tej prebendy dla kaznodziei katedralnego (1636), *Concilia Poloniae. Źródła i studia krytyczne*, wyd. J. SAWICKI, t. 6: *Synody diecezji płockiej i ich statuty*, Warszawa 1952, s. 327; *Statuty kapituły katedralnej w Płocku*, s. 23, 38–39; ACC. Relacje biskupów płockich, 1786; S. CHODYŃSKI, *Płockie biskupstwo*, w: *Encyklopedia Kościelna*, red. M. NOWODWORSKI, t. 19, Warszawa 1893, s. 569–622.

⁵ Pierwotnie „collatio libera”, następnie kapituła wybierała kanonika z dwóch kandydatów wysuwanych przez biskupa („collatio simultanea”) – prawdopodobnie od momentu przeznaczenia tej prebendy dla penitencjarza katedralnego (1485), *Statuty kapituły katedralnej w Płocku*, s. 23, 38–39; ACC. Relacje biskupów płockich, 1786; CHODYŃSKI, *Płockie biskupstwo*, s. 586.

⁶ Do przełomu XIV i XV wieku wolna kolacja biskupa, następnie – pierwsza potwierdzona prezenta królewska w 1562 roku – patronat królewski (podstawa prawna nieznaną), *Statuty kapituły katedralnej w Płocku*, s. 23; ACC. Relacje biskupów płockich, 1677, 1778, 1786; GÓRALSKI, *Kapituła katedralna w Płocku*, s. 118–119.

⁷ Do przełomu XIV i XV wieku wolna kolacja biskupa, następnie – pierwsza potwierdzona prezenta królewska w 1517 roku – patronat królewski (podstawa prawna nieznaną). Góralski zakłada, że prawo patronatu względem kustodii posiadali książęta mazowieccy już przed 1495 rokiem, ale brakuje na to świadectw źródłowych, tamże.

⁸ Przeor czerwiński wszedł do kapituły prawdopodobnie w połowie XII wieku. W XVI wieku posiadał odrębną prebendę, jednak w XVIII wieku – jak pisał biskup Poniatowski – nie posiadał odrębnego uposażenia w kapitule, tylko stallę, *Statuty kapituły katedralnej w Płocku*, s. 25; ACC. Relacje biskupów płockich, 1778, 1786; GÓRALSKI, *Kapituła katedralna w Płocku*, s. 89; CHODYŃSKI, *Płockie biskupstwo*, s. 588–589.

⁹ Prawdopodobnie ok. 1239 roku, czyli w momencie wejścia arcybiskupa gnieźnieńskiego do kapituły jako kanonika „urodzonego” płockiego, kanonia fundi Radziwie stała się jego udziałem. Inkorporację potwierdziło zarządzenie z 1586 roku przytoczone w statutach z 1784 roku, *Statuty kapituły katedralnej w Płocku*, s. 25; ACC. Relacje biskupów płockich, 1778, 1786; GÓRALSKI, *Kapituła katedralna w Płocku*, s. 89.

¹⁰ Archidiaconat pułtuski pojawił się w 1443 roku i został inkorporowany do prałatury kolegiackiej w Pułtusk patronatu starosty pułtuskiego, w momencie jego erekcji w 1448 roku, *Statuty kapituły katedralnej w Płocku*, s. 23–24; ACC. Relacje biskupów płockich, 1677, 1778, 1786; GÓRALSKI, *Kapituła katedralna w Płocku*, s. 85–86, 120, tenże, *Skład osobowy*, s. 262;

¹¹ Pierwotnie „collatio libera”. Od 1513 roku na mocy przywileju papieskiego – patronat starosty pułtuskiego. Były to kanonie fundi Radziwie-Soczek, Radziwie-Bąk, Radziwie-Niedbała, Radziwie-Pęczek seu Mendaszek, Radziwie-Drobnicka seu Kozielec, Radziwie-Kania, Radziwie-Żurek (ostatnia prebenda pojawiła się w wykazie z 1575 roku, a jej uposażenie nastąpiło prawdopodobnie przez uszczuplenie pozostałych siedmiu prebend radziwskich), *Statuty kapituły katedralnej w Płocku*, s. 26; ACC. Relacje biskupów płockich, 1677, 1778, 1786; GÓRALSKI, *Kapituła katedralna w Płocku*, s. 120, 170–171.

¹² Prebenda ta została ufundowana i erygowana na początku XVII wieku przez biskupa płockiego Hieronima Cieleckiego (1624–1627). Prawo patronatu, prawdopodobnie na mocy fundacji, należało do rodziny Cieleckich, choć nie wspominają o tym relacje biskupów do Rzymu, *Statuty kapituły katedralnej w Płocku*, s. 19, 24.

¹³ Kanonie te występowały w XV i XVI wieku (1449, 1575). Według Chodyńskiego zostały zniesione przez biskupa Szyszkowskiego w 1606 roku, GÓRALSKI, *Kapituła katedralna w Płocku*, s. 88, 171; CHODYŃSKI, *Płockie biskupstwo*, s. 585.

¹⁴ Kanonia ta występowała w XV wieku (1449). Została zniesiona przed 1575 rokiem, gdyż nie figuruje na liście prebend z tego roku, GÓRALSKI, *Kapituła katedralna w Płocku*, s. 88, 171.

¹⁵ Kanonia ta występowała w XV i XVI wieku (1449, 1575). Została zniesiona prawdopodobnie w XVII wieku, GÓRALSKI, *Kapituła katedralna w Płocku*, s. 88, 171.

POZNAŃ¹

biskup poznański – dziekania², kantoria, kustodia, scholasteria, kancelaria oraz kanonie fundi: Gałowo, Drożyce (Drożdzyce), Rogalin, Dopiewo (kanonia powstała w XVII lub XVIII wieku), Rogoźno, Dalabuszki, Dakowy (Dokowo), Wyskoć, Ostrowo (kanonia powstała w XVII lub XVIII wieku), Przysieka, Spłatwie, Winiary, Chwałkowo, Łęki; biskup poznański i kapituła katedralna – archidiakonaty poznański, śremski i pszczewski³ oraz kanonie fundi: Popowo (doktorska medycyny, w XVI wieku prawa)⁴, Mosina (Trzciecin, doktorska prawa)⁵, Kaźmierz (Goślina, doktorska prawa, kaznodziejska)⁶, Jankowo (doktorska teologii, kaznodziejska)⁷, Studzieniec (doktorska)⁸; król – prepozytura⁹, archidiakoniat warszawski (wcześniej czerski)¹⁰, komandoria św. Jana (kanonik „urodzony”)¹¹ oraz kanonia fundi Krzesiny¹²; prepozyci katedralni – kanonie fundi: Żegowo (Dziegowo, św. Mikołaj), św. Marcin¹³; rodzina Lubrańskich – kanonia fundi Lubraniec (Godziemba)¹⁴ zanikłe kanonie fundi: Giecz (zniesiona w 1611 roku, uposażenie przekazane dla archidiakonatu pszczewskiego), Glinka (zniesiona w 1611 roku; uposażenie przekazane dla archidiakonatu śremskiego); Kijewo, Niegradowice, Rokitnica, Śródka, Tarnowo, Zegrze (zniesione przez biskupa Szodrskiego w 1645 roku), Dubin, Jaszkowo, Kórnik, Oporowo, Pełczyn (zniesione w latach 1601–1784)¹⁵

¹ Pierwsza informacja o liczbie prebend w kapitule poznańskiej pochodzi z 1300 roku (ustanowienie 33 wikariuszy wieczystych). Jeżeli przyjąć, że ok. 1298 roku powstała dziewiąta prałatura – kanclerstwo, to liczbę kanonii można określić na 24. Liczba ta wzrosła w XIV i XV wieku do 34. Pochodzenie majątku prebendalnego jest niejasne. Wchodzi tutaj w grę podział mająt-

ku biskupiego lub nadania książęce. Bardziej prawdopodobna jest pierwsza hipoteza, LUTYŃSKI, *Kapituła katedralna w Poznaniu*, s. 53–54, 156.

² W połowie XV wieku prawo prezentacji na prałaturę dziekana posiadali królowie, jednak w opinii Radziwińskiego, musiał być to przywilej doraźny i wykonywany czasowo, gdyż patronat królewski nad dziekania nie został odnotowany w księdze recepcji i instalacji katedry poznańskiej, RADZIWIŃSKI, *Duchowieństwo kapituł katedralnych*, s. 203.

³ Pierwotnie „collatio libera”. Od 1513 roku na podstawie bulli papieża Leona X „collatio simultanea” (z dwóch kandydatów przedstawionych przez biskupa kapituła wybierała jednego, który był instytuowany). Relacja biskupa Okęckiego z 1783 roku nie wspomina o udziale kapituły w wyborze archidiaconów śremskich i pszczewskich – jedynie archidiaconów poznańskich. Radziwiński, powołując się na dokument papieża Mikołaja V z 1448 roku o przeznaczaniu prebend archidiacona śremskiego dla magistra teologii i archidiacona pszczewskiego dla doktora dekretów, uważa że już wówczas prebendy te były obsadzane wspólnie przez biskupa i kapitułę, *Antonii Onuphrii de Okęcie Okęcki episcopi Posnaniensis*, s. 28–29; ACC. Relacje biskupów poznańskich, 1783; LUTYŃSKI, *Kapituła katedralna w Poznaniu*, s. 89–90; RADZIWIŃSKI, *Duchowieństwo kapituł katedralnych*, s. 176.

⁴ Pierwotnie wolna kolacja, następnie – zgodnie z bullami papieskimi z lat 1513 i 1525 – „collatio simultanea”. Kanonia fundi Popowo została przekształcona w doktorską w 1543 roku (według Gašiorowskiego). W 1645 roku prebenda ta została skasowana przez biskupa Szoldrskiego, ale reaktywowano ją w 1733 roku. O udziale kapituły w obsadzie tej kanonii nie wspomina relacja biskupa Okęckiego z 1783 roku, ani wizytacja katedry z 1784 roku, jednak przez analogię z innymi kanoniami doktorskimi można założyć tutaj wspólną obsadę przez biskupa i kapitułę, *Antonii Onuphrii de Okęcie Okęcki episcopi Posnaniensis*, s. 32; LUTYŃSKI, *Kapituła katedralna w Poznaniu*, s. 61–62, 88.

⁵ Pierwotnie wolna kolacja. Od 1763 roku (przekazanie dla doktora prawa) „collatio simultanea” (biskup przedstawiał dwóch kandydatów z których kapituła wybierała jednego). Co prawda relacja biskupa Okęckiego z 1783 roku nie wspomina o udziale kapituły w obsadzie tej prebendy, ale Marcin Olrych, posiadacz tej prebendy w 1784 roku, został „ad nominationem eiusdem Cels. p. m. Episcopi in Capitulo generali s. Martini a 1763 electus”, *Statuta capituli et ecclesiae cathedralis Posnaniensis*, s. 187–188; *Antonii Onuphrii de Okęcie Okęcki episcopi Posnaniensis*, s. 34–35; ACC. Relacje biskupów poznańskich, 1783.

⁶ Pierwotnie wolna kolacja, następnie – zgodnie z bullami papieskimi z lat 1513 i 1525, oraz dokumentem przekazującym tę kanonię dla doktora prawa z 1526 roku – „collatio simultanea”. O udziale kapituły w obsadzie tej prebendy wspomina także relacja biskupa Okęckiego z 1783 roku, *Statuta capituli et ecclesiae cathedralis Posnaniensis*, s. 180; ACC. Relacje biskupów poznańskich, 1783; LUTYŃSKI, *Kapituła katedralna w Poznaniu*, s. 61.

⁷ Pierwotnie wolna kolacja, następnie – zgodnie z bullami papieskimi z lat 1513 i 1525, oraz dokumentem przekazującym tę kanonię dla doktora prawa z 1526 roku – „collatio simultanea”. O udziale kapituły w obsadzie tej prebendy wspomina także relacja biskupa Okęckiego z 1783 roku, *Statuta capituli et ecclesiae cathedralis Posnaniensis*, s. 61–62; ACC. Relacje biskupów poznańskich, 1783; LUTYŃSKI, *Kapituła katedralna w Poznaniu*, s. 61.

⁸ Pierwotnie wolna kolacja, następnie – zgodnie z bullami papieskimi z lat 1513 i 1525 – „collatio simultanea”. Kanonia fundi Studzieniec została przekształcona w doktorską przez biskupa Szoldrskiego w 1647 roku. O udziale kapituły w obsadzie tej prebendy nie wspomina relacja biskupa Okęckiego z 1783 roku, ani wizytacja katedry z 1784 roku, jednak przez analogię z innymi kanoniami doktorskimi można założyć tutaj wspólną obsadę przez biskupa i kapitułę, LUTYŃSKI, *Kapituła katedralna w Poznaniu*, s. 88; J. ŁUKASZEWICZ, *Krótki opis historyczny kościołów parochialnych, kościołków, kaplic, klasztorów, szkółek parochialnych, szpitali i innych zakładów dobroczynnych w dawnej diecezji poznańskiej*, t. 1, Poznań 1858, s. LXXXV–LXXXVI.

⁹ Do końca XV wieku wolna kolacja. Następnie – pierwsza potwierdzona prezenta królewska w 1535 roku – patronat królewski (prawdopodobnie na podstawie przywileju papieskie-

go). Radziwiński przypuszcza, że chodzi o przywilej Eugeniusza IV dla Władysława Jagiełły z 7 marca 1431 roku, *Antonii Onuphrii de Okęcie Okęcki episcopi Posnaniensis*, s. 27; ACC. Relacje biskupów poznańskich, 1783; LUTYŃSKI, *Kapituła katedralna w Poznaniu*, s. 84–85; RADZIWIŃSKI, *Duchowieństwo kapituł katedralnych*, s. 202.

¹⁰ Pierwotnie wolna kolacja, następnie patronat książąt mazowieckich (potwierdzony w połowie XV wieku przez papieża Mikołaja V). Mimo bulli Leona X (1513) władcy zachowali to prawo do XVIII wieku. Przyczyną mogło być wejście w połowie XV wieku archidiacona warszawskiego w skład kapituły warszawskiej, gdzie patronem większości prebend był król, ACC. Relacje biskupów poznańskich, 1783; LUTYŃSKI, *Kapituła katedralna w Poznaniu*, s. 85–86; KRÓLIK, *Kapituła kolegiacka w Warszawie*, s. 35, 37, 43–44.

¹¹ Pierwsza wiadomość o przyłączeniu prebendy kanonickiej do poznańskiego konwentu joannitów pochodzi z 1201 roku, w którym papież Innocenty III potwierdził ten akt darowizny, LUTYŃSKI, *Kapituła katedralna w Poznaniu*, s. 66–68.

¹² Do końca XV wieku wolna kolacja, następnie patronat królewski (podstawa prawna nieznana, prawdopodobnie przywilej papieski), *Antonii Onuphrii de Okęcie Okęcki episcopi Posnaniensis*, s. 32; ACC. Relacje biskupów poznańskich, 1783; LUTYŃSKI, *Kapituła katedralna w Poznaniu*, s. 86.

¹³ Pierwotnie wolna kolacja, następnie patronat prepozytów katedralnych (podstawa prawna nieznana). Lutyński wyprowadza tezę o przekazaniu lub zrzeczeniu się przez biskupa na rzecz prepozytów prawa wyznaczania kandydatów na kanoników fundi: Glinka, św. Marcin, Śródka i Żegowo. Datuje ten fakt na rządy biskupa Andrzeja Zaremby (przełom XIII i XIV wieku), *Antonii Onuphrii de Okęcie Okęcki episcopi Posnaniensis*, s. 36; ACC. Relacje biskupów poznańskich, 1783; LUTYŃSKI, *Kapituła katedralna w Poznaniu*, s. 86–87.

¹⁴ Fundatorem tej kanonii był brat biskupa Jana Lubrańskiego, Mikołaj, wojewoda kaliski, potem poznański. Przywilej erekcyjny wystawił biskup Jan Lubrański 23 grudnia 1504, zatwierdzony przez legata papieskiego 21 lutego 1517 roku. Fundator zastrzegł prawa patronackie oraz posiadanie prebendy dla członków swojej rodziny, stąd nazwa: fundi „Godziembarum”, *Antonii Onuphrii de Okęcie Okęcki episcopi Posnaniensis*, s. 38; ACC. Relacje biskupów poznańskich, 1783; LUTYŃSKI, *Kapituła katedralna w Poznaniu*, s. 87–88.

¹⁵ *Antonii Onuphrii de Okęcie Okęcki episcopi Posnaniensis*, s. 26–41; *Statuta capituli et ecclesiae cathedralis Posnaniensis*, s. 139–140; ACC. Relacje biskupów poznańskich, 1783; ŁUKASZEWICZ, *Krótki opis historyczny*, s. LXXXV–LXXXVI; NOWACKI, *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, t. 2, s. 312; LUTYŃSKI, *Kapituła katedralna w Poznaniu*, s. 81–84.

PRZEMYŚL¹

biskup przemyski – kancelaria² oraz kanonie fundi: Witosławskich³ i Goźlińskich⁴; biskup przemyski i kapituła katedralna – kustodia⁵; kapituła katedralna – kanonia fundi Snopkowskich⁶; król – dziekania, prepozytura, kantoria⁷, archidiaconat⁸ oraz kanonie fundi: Pnikut, Sośnica (Święte), Bakończyce⁹, pierwsza kanonia fundi Pikulice¹⁰; rodziny szlacheckie – scholasteria¹¹, kanonia fundi Drohojowskich¹²; Akademia Krakowska – druga kanonia fundi Pikulice (Niziankowska)¹³, kanonia fundi Buszkowice¹⁴

¹ Kapituła katedralna w Przemyślu powstała za biskupa Eryka. Pierwotną podstawę jej egzystencji stanowiły dziesięciny oraz inne nadania biskupie. Według statutów z 1398 roku kapituła miała liczyć 3 prałatów (dziekana, prepozyta i kantora) oraz 6 kanoników. W wyniku fundacji nowych prebend kapituła przemyska w połowie XVIII wieku składała się z 7 prałatur i 10 kanonii (1749–1750), ACC. Relacje biskupów przemyskich, 1749–1750; RADZIWIŃSKI, *Ducho-*

wieństwo kapituł katedralnych, s. 206; TRAJDOS, *Kapituła katedry przemyskiej*, s. 383, 391–392, 410; ŚLIWA, *Skład osobowy kapituły przemyskiej*, s. 283; Z. MAJCHER, *Kapituła katedralna przemyska obrządku łacińskiego. Powstanie, organizacja i działalność do soboru trydenckiego. Studium historyczno-prawne*, Lublin 1958 (mps KUL).

² Prałatura ta została erygowana 5 maja 1745 roku na podstawie zapisu 24 tys. złotych uczynionego przez ks. Ignacego Krzyżanowskiego. On też został pierwszym kanclerzem, zaś prawo obsady tej prałatury miało należeć do biskupów przemyskich, AAPrz. AV163, k. 95v–96.

³ Została erygowana w 1743 roku na podstawie zapisu 12 tys. zł uczynionego przez Michała Witosławskiego, kustosa jarosławskiego i plebana w Dubiecku, następnie pierwszego kanonika swojej fundacji. Prawo obsady tej kanonii zatrzymali przy sobie biskupi przemyscy, którzy mieli powierzać ją w miarę możliwości członkom rodziny Witosławskich, AAPrz. AV163, k. 108v–110.

⁴ Kanonia ta została erygowana w 1744 roku na podstawie 12 tys. złotych zapisanych przez Franciszka Gozlińskiego plebana rzeszowskiego, kanonika nadliczbowego przemyskiego. Prawo obsady tej kanonii zatrzymali przy sobie biskupi przemyscy, AAPrz. AV163, k. 108v–109.

⁵ Prałatura ta została erygowana w 1444 roku przez biskupa Piotra Chrzastowskiego. Obsadzana była wspólnie przez biskupa i kapitułę. Ponadto każdorazowo wójt przemyski wyrażał zgodę na kandydata, gdyż darowizna finansowa wójta Mańko przyczyniła się do erekcji prałatury, AAPrz. AV163, k. 91v–93; ŚLIWA, *Skład osobowy kapituły przemyskiej*, s. 112; MAJCHER, *Kapituła katedralna przemyska*, s. 26–27.

⁶ Kanonia ta została ufundowana w 1700 roku sumą 12 tys. złotych przez braci Stanisława (cześnika żydaczowskiego) i Antoniego (plebana w Krakowcu) Snopkowskich. Patronat został zarezerwowany dla najstarszego członka rodziny (patronat osobowy), zaś po wygaśnięciu domu Snopkowskich, wybór kanonika miał należeć do kapituły katedralnej. Sytuacja taka nastąpiła jeszcze w XVIII wieku, jako że w 1757 roku kanonika fundi Snopkowskich wybierała kapituła, AAPrz. AV163, k. 104–105; AAPrz. AE 76, k. 6v.

⁷ Były to prałatury pierwotnej fundacji, których prawo patronatu biskupi przemyscy przekazali królom w latach 1417–1423, *Zbiór Dokumentów Małopolskich*, t. 6, nr 1864, t. 7, nr 1951, 2173; AAPrz. AE 75, s. 557–560; AAPrz. AE 76, k. 163; AAPrz. AE 82, s. 112–113.

⁸ Prałatura ta została ufundowana w 1441 roku przez króla Władysława Warneńczyka. Biskup wzbogacił uposażenie prebendy przez inkorporację altarii św. Ambrożego z kaplicy zamkowej. Prawo patronatu tej prebendy posiadali królowie, AAPrz. AV163, k. 89v–91v; MAJCHER, *Kapituła katedralna przemyska*, s. 25–26.

⁹ Są to prawdopodobnie kanonie pierwotnej fundacji, których patronat został przekazany królom przez biskupa Macieja w 1417 roku (potwierdzenie biskupa Janusza z 1423 roku). W XVIII wieku kanonie te były obsadzone z prebendy królewskiej, *Zbiór Dokumentów Małopolskich*, t. 6, nr 1864, t. 7, nr 1951, 2173; AAPrz. AE 76, k. 210; AAPrz. AV163, k. 96–97, 101–104.

¹⁰ Kanonie fundi Pikulice pochodzą jeszcze z końca XIV wieku tj. czasu utworzenia kapituły przez biskupa Eryka. Prawo patronatu nad nimi zostało przekazane królom w latach 1417–1423. Zygmunt August, patronat jednej z kanonii Pikulice przekazał w 1559 roku Akademii Krakowskiej. Kanonik ten miał pełnić przy katedrze obowiązki kaznodziei, AAPrz. AV163, k. 97–98.

¹¹ Nieudaną próbę powołania prałatury scholastyka podjął w I połowie XVII wieku Mikołaj Krasicki, kanonik łucki na podstawie zapisu testamentowego Mikołaja Wolskiego, marszałka wielkiego koronnego z 1630 roku. Podstawą erekcji tej prałatury w 1700 roku był zapis 10 tys. złotych uczyniony przez Krzysztofa Zielonkę, plebana w Oleszycach, Niemirowie i Harcie i ulokowany na dobrach wsi Hoczów. Prawo patronatu zostało zarezerwowane dla rodziny Zielonków, tak że miało należeć do najstarszego z braci pochodzącego z linii fundatora (patronat osobowy). Gdyby rodzina fundatora wygasła lub popadła w herezję obsada miała należeć do kapituły. Prebendy z 1760 i 1776 roku świadczą, że patronat należał do rodziny Zielonków, AAPrz. AV163, k. 93–95; AAPrz. AE 76, k. 211–212; AAPrz. AE 83, s. k. 52v.

¹² Kanonia ta została ufundowana w 1700 roku sumą 12 tys. złotych przez Jana, pułkownika królewskiego, dziedzica wsi Zabłocie, Tomasza, cześnika podolskiego, dziedzica wsi Husieniec, Jana Parysa, dziedzica części wsi Bolestraszyce Drohojowskich, dla Zygmunta Drohojowskiego plebana parafii Husieniec. Prawo patronatu należało do najstarszego męskiego członka rodziny Drohojowskich, dziedzica we wsi Husieniec. Prezentowany miał być w miarę możność członek tej rodziny, AAPrz. AV163, k. 106–108v; ACC. Relacje biskupów przemyskich, 1803.

¹³ Zob. przyp. 10.

¹⁴ Jest to prawdopodobnie kanonia pierwotnej fundacji, której patronat został przekazany królom przez biskupa Macieja w 1417 roku (potwierdzenie biskupa Janusza z 1423 roku). W 1497 roku Jan Olbracht przekazał prawo patronatu oraz prezenty tej prebendy Akademii Krakowskiej. Kanonik ten miał pełnić obowiązki kaznodziicy przy katedrze, AAPrz. AV163, k. 100–101.

SMOLEŃSK¹

król – prepozytura, dziekania, archidiaconat, kustodia, scholasteria, kantoria oraz 12 kanonii

¹ Fundatorem biskupstwa i kapituły katedralnej był król Zygmunt III Waza (6 maja 1625 roku), ponowił ją Władysław IV (28 kwietnia 1635 roku), zaś diecezję i kapitułę katedralną erygował papież Urban VIII – 1 września 1636 roku. Liczba prebend w podsumowaniu wynika z treści dokumentu fundacyjnego. Co prawda Janczak podaje, że w II połowie XVIII wieku było 7 prałatów i 30 kanoników, ale świadkowie w procesach informacyjnych biskupów z tego okresu zeznają, że w kapitule smoleńskiej były tylko prałatury i kanonie tytularne, a ich liczba była nieokreślona. Wszystkie prebendy w kapitule katedralnej były patronatu królewskiego, jeżeli jednak zawakowały w lutym, kwietniu, październiku i grudniu obsadzać miał je – zgodnie z treścią dokumentu fundacyjnego – samodzielnie biskup, *Dokumenty fundacyjne diecezji smoleńskiej*, s. 257–258, 262–263; BAV. Proc. Cons., vol. 148, k. 243v, 245, vol. 192, k. 451, 452v; DŁUGOSZ, *Dzieje diecezji smoleńskiej*, s. 27–28; Ł. JANCZAK, *Smoleńskie biskupstwa*, w: *Encyklopedia Kościelna*, t. 26, s. 31–38.

FROMBORK (DIECEZJA WARMIŃSKA)¹

biskup warmiński i kapituła katedralna – dziekania, kustodia, kantoria oraz 12 kanonii; król – prepozytura

¹ Kapituła katedralna warmińska została erygowana w 1260 roku. Początkowo składała się 16 prebend, wśród których było 5 prałatur (prepozyta, dziekana, kantora, scholastyka, kustosz). W połowie XIV wieku godność scholastyka zanikła i kapituła do końca czasów nowożytnych składała się z 4 prałatur i 12 kanonii. Prawo obsady wszystkich prebend poza prepozytem należało do biskupa, który miał jeden głos, oraz do kapituły katedralnej. Patronat nad prepozyturą na podstawie przywileju Leona X z 1518 roku należało do królów, *Status Dioecesis per Stephanum Władzga Episcopum Varmiensem ad Summum Pontificem historice descriptus anno 1669*, „Pastoralblatt für die Diöcese Ermland”, 1892, nr 7, s. 83; *Relatio Celsissimi Principis et Episcopi Varmiensis Theodori Potocki*, s. 94–95; J. OBLAK, *Życie kościelne na Warmii w świetle Relatio status biskupa Wacława Leszczyńskiego z r. 1657*, RTK, 6 (1959), z. 3, s. 8; SCHMAUCH, *Das Präsentationsrecht des Polenkönigs*, s. 95–104; H. ZINS, *Wkręgu Mikołaja Kopernika*, Lublin 1966, s. 223; KOPICZKO, *Ustrój i organizacja diecezji warmińskiej*, s. 97–100; Kromer, *Polska czyli o położeniu*, s. 176; J. WOJTKOWSKI, *Dzieje kapituły warmińskiej 1772–1945*, „Studia Warmińskie”, 32 (1995), s. 28.

WILNO¹

biskup wileński – scholasteria, kantoria²; kapituła katedralna – dziekania³; król – prepozytura, archidiaconat⁴, kustodia⁵ oraz 12 kanonii⁶

¹ Kapituła wileńska utworzona została przez biskupa poznańskiego Dobrogosta 8 maja 1388 roku, na mocy bulli papieża Urbana VI z 12 marca tegoż roku. Ustanowił on 2 prałatury (prepozyturę i dziekanie) oraz 10 kanonii. Mimo, że dokument erekcyjny wspomina tylko o władzy instytucyjnej biskupów wileńskich, można założyć, że prawo patronatu tych prebend należało do władców. Oni bowiem stworzyli podstawy materialne dla funkcjonowania kapituły, co podkreślają wspomniane wyżej dokumenty. W zestawieniu zostały pominięte prałatura kanclerza oraz archidiaconat Albae Russiae „qui tantum habent stallum in choro et utuntur habitu eodem cum capitularibus personis, nempe cappis rubri coloris, non tamen habent stallum et vocem in capitulo, et pro sustentatione sui habent bona seorsiva, unde nec participant ex distributionibus quotidianis”, *Relationes status dioecesium in Magno Ducatu Lithuaniae*, t. 1, s. 118 (1733); KURCZEWSKI, *Kościół zamkowy*, t. 2, s. 13 (dokument erekcyjny); OCHMAŃSKI, *Biskupstwo wileńskie*, s. 24–26.

² Była to fundacja biskupa Jana z „książąt litewskich” z 1522 roku, *Relationes status dioecesium in Magno Ducatu Lithuaniae*, t. 1, s. 87, 118, 202; KURCZEWSKI, *Kościół zamkowy*, t. 3, s. 67; OCHMAŃSKI, *Biskupstwo wileńskie*, s. 25; KASABUŁA, *Ignacy Massalski*, s. 269.

³ Pierwotnie patronat królewski, następnie prawdopodobnie elekcja kapituły (okoliczności i podstawa prawna tej zmiany są nieznane). Trudno wyjaśnić wzmiankę w relacji z 1767 roku, jakoby dziekana nominował król. Kasabuła, opierając się na fragmencie akt kapituły wileńskiej z 1818 roku, wyprowadza wniosek o wyborze dziekana przez kapitułę, *Relationes status dioecesium in Magno Ducatu Lithuaniae*, t. 1, s. 87, 118, 138, 156, 202; KURCZEWSKI, *Kościół zamkowy*, t. 3, s. 436–437; KASABUŁA, *Ignacy Massalski*, s. 269.

⁴ Powstał w 1435 roku na mocy fundacji księcia Zygmunta Kiejstutowicza, *Relationes status dioecesium in Magno Ducatu Lithuaniae*, t. 1, s. 23, 118, 202; OCHMAŃSKI, *Biskupstwo wileńskie*, s. 25.

⁵ Była to fundacja panującego, prawdopodobnie Jagiełły lub Witolda. Kurczewski i Rabikauskas podają, że była to fundacja Kazimierza Jagiellończyka z 1444 roku, ale kustosz pojawia się w źródłach od 1397 roku, *Relationes status dioecesium in Magno Ducatu Lithuaniae*, t. 1, s. 23, 118, 202; KURCZEWSKI, *Biskupstwo wileńskie*, s. 107; OCHMAŃSKI, *Biskupstwo wileńskie*, s. 24.

⁶ 10 kanonii powstało na mocy pierwotnego dokumentu erekcyjnego z 1388 roku. Dwie kanonie fundacji panującego powstały w latach 1502–1524. Kurczewski w artykule poświęconym biskupstwu wileńskiemu w *Encyklopedii Kościelnej* powstanie tych dwóch kanonii wiąże z biskupem Pawłem Holszańskim (1536–1555), *Relationes status dioecesium in Magno Ducatu Lithuaniae*, t. 1, s. 118, 202; KURCZEWSKI, *Kościół zamkowy*, t. 3, s. 436–437; J. KURCZEWSKI, *Wileńskie biskupstwo*, w: *Encyklopedia Kościelna*, t. 31, s. 263; OCHMAŃSKI, *Biskupstwo wileńskie*, s. 25.

WŁOCŁAWEK¹

biskup włocławski – dziekania, kustodia, scholasteria, kantoria, kancelaria (od 1593 roku) oraz 15 kanonii; biskup włocławski i kapituła katedralna – archidiaconat włocławski i pomorski (prałat od XV wieku)², kanonia kaznodziei (od 1500 roku)³; król – prepozytura oraz 2 kanonie⁴

zaniknęła jedna kanonia została zredukowana za biskupa Rozrażewskiego (koniec XVI wieku)⁵

¹ Pierwszy pełny spis kapituły pochodzi z 1326 roku i podaje 6 prałatur i 19 kanonii. Pochodzenie pierwotnego majątku kapitułnego jest nieznane. Sposób obsady – analogiczny jak w pozostałych kapitułach polskich – może wskazywać na wyodrębnienie z majątku biskupiego. Teza ta jest jednak kwestionowana przez historyków. Pierwotny majątek został powiększony nadaniem ks. Leszka, syna Bolesława Kędzierzawego z 1185 roku. Na mocy statutu z 1410 roku, który nie bez oporów wszedł w życie dopiero w 1522 roku, nastąpiło przeniesienie majątku prebendalnego pod wspólny zarząd kapituły. Prałaci i kanonicy mieli otrzymywać jedynie roczną pensję, ZACHOROWSKI, *Rozwój i ustrój kapituł polskich*, s. 44, 88; LIBROWSKI, *Kapituła katedralna włocławska*, s. 14–17, 20; RADZIMIŃSKI, *Duchowieństwo kapituł katedralnych*, s. 175, 200.

² Pierwotnie wolna kolacja, zaś od XVI wieku – na podstawie bulli papieża Leona X z 1513 roku oraz ustaw trydenckich (sess. 24, c. 12) – „collatio simultanea” (biskup wystawiał dwóch kandydatów, z których kapituła wybierała jednego). Fijałek uważał, że kapituła katedralna wykonywała z biskupem (per turnum) prawo prezentacji archidiacona pomorskiego od momentu powstania tego urzędu (najpóźniej od 1198 roku). Zdaniem Radziwińskiego było to najpóźniej od I połowy XV wieku, *Monumenta historica dioecesis Wladislaviensis*, t. 8, s. 32; ADWŁ. Wiz21c, s. 28–29; ACC. Relacje biskupów włocławskich, 1685; LIBROWSKI, *Kapituła katedralna włocławska*, s. 35–36.

³ Pierwotnie wolna kolacja, następnie „collatio simultanea” (kapituła przedstawiała dwóch kandydatów, z których biskup wybierał jednego). Podstawą, podobnie jak w Poznaniu, mogły być bulle papieskie o obsadzie kanonii doktorskich, *Monumenta historica dioecesis Wladislaviensis*, t. 8, s. 32; ADWŁ. Wiz21c, s. 28–29; LIBROWSKI, *Kapituła katedralna włocławska*, s. 36; LUTYŃSKI, *Kapituła katedralna w Poznaniu*, s. 88.

⁴ Pierwotnie wolna kolacja, zaś od połowy XV wieku patronat królewski. Librowski utrzymuje, że „prawo patronatu panującego oparło się na tytule fundacji niektórych prebend”, *Monumenta historica dioecesis Wladislaviensis*, t. 8, s. 31–32; ADWŁ. Wiz21c, s. 28–29; ACC. Relacje biskupów włocławskich, 1685, 1769; LIBROWSKI, *Kapituła katedralna włocławska*, s. 35;

⁵ *Monumenta historica dioecesis Wladislaviensis*, t. 8, s. 30–32; ADWŁ. Wiz21c, s. 28–29; ACC. Relacje biskupów włocławskich, 1685, 1769; LIBROWSKI, *Kapituła katedralna włocławska*, s. 27, 34–36.

WORNIE–MIEDNIKI (DIECEZJA ŻMUDZKA)¹

biskup żmudzki – archidiakoniat², prepozytura³, dziekania⁴, kancelaria⁵, kantoria⁶ oraz 6 kanonii pierwotnej fundacji⁷; biskup żmudzki i kapituła katedralna – sufragania⁸; rodziny szlacheckie – scholasteria⁹ i kustodia¹⁰

¹ Kapituła katedralna żmudzka powstała w momencie erekcji diecezji żmudzkiej (1417 rok). Pierwotnie składała się z 6 kanoników. Do XVIII wieku osiągnęła liczbę 8 prałatur (w tym sufragania) i 6 kanonii. Dyskusyjne pozostaje uznanie sufraganii za prałaturę. Niektóre źródła, np. relacje z lat 1639, 1646, 1755, 1783, zaliczają ją do prałatur, inne nie (relacje z lat 1625, 1748, 1767). Za uznaniem jej za prałaturę przemawia fundacja i odrębne uposażenie, niepołączalne z innym beneficjum w kapitule, *Relationes status dioecesium in Magno Ducatu Lithuaniae*, t. 1, s. 235, 247, 277–278, 305–308, 350–356, 399–401, 431; ŁASZCZYK, *Diecezja żmudzka*, s. 96–101; M. WOŁONCZEWSKI, *Biskupstwo żmudzkie*, Kraków 1898, s. 62, 72, 73, 78, 88; Mędi-ninkai, w: Lietuviø Enciklopedija, red. V. BIR•IŠKA i in., t. 18, Boston 1959, s. 92–96.

² Prałatura erygowana w 1527 roku przez biskupa Mikołaja Radziwiłła, której podstawę materialną stanowiła parafia biskupia w Krokinowie. Pierwszego archidiacona – Jerzego Talata wyznaczył biskup rezerwując swoim następcom prawo obsady tej prebendy. Należało ono nieprzerwanie do biskupów żmudzkich („Quo usi non interrupte Archidiaconos praesentaverunt”). Przytoczone zdanie z relacji z 1755 roku jest rozbieżne z opinią Błaszczyka, jakoby w obsadzie archidiacona brali też udział papież i król. Można przypuszczać, że w pierwszym okresie funkcjonowania archidiaconatu był on objęty rezerwacją papieską. Podstawą był zapis w dokumencie zatwierdzającym erekcję archidiaconatu wystawionym przez Klemensa VII w 1529 roku. Papież skorzystał z rezerwacji w 1536 roku przy okazji nominacji na archidiaconat Waclawa Wierzbickiego, biskupa żmudzkiego od 1534 roku. Sytuację komplikowała dodatkowo inkorporacja do archidiaconatu parafii Krokinowo, której patronat był przedmiotem sporu między biskupami a miejscową szlachtą. W 1556 roku, po śmierci Waclawa Wierzbickiego, biskupa i archidiacona żmudzkiego, papież polecił instytucję, a nie nominował na to beneficjum, Jana Wierzbowskiego (Wirżuński, Wierbkowski), wysuwanego prawdopodobnie przez szlachtę. Spór o obsadę beneficjum w Krokinowie między Wiktorynem Wierzbickim, biskupem i archidiaconem żmudzkiem a miejscową szlachtą zakończył się w 1566 roku wygraną biskupa. Przekazanie prawa prebendy przez Wierzbowskiego biskupowi żmudzkiemu, przy rezygnacji z urzędu archidiacona w 1563 roku, nie mogło mieć w tej sytuacji większego znaczenia. W 1567 roku, po rezygnacji Wiktoryna Wierzbickiego, król zwrócił się z prośbą do kapituły (był to okres wakansu biskupstwa), a nie nominował (jak sugeruje Błaszczyk), aby ta prezentowała na to beneficjum Stanisława Kłodzińskiego. Król uznał przy tym wyrażnie prawa biskupa do obsady archidiaconatu: „Cuius quidem beneficii patronatus seu praesentandi ius cum hoc tempore sede episcopali adhuc vacante, penes dominationes vestras [tj. kapitule katedralnej] constitutum sit”, *Codex Medicensis seu Samogitiae dioecesis*, t. 1, s. 226, 274–277, 333–334, 346, 355–363, 373–374; *Relationes status dioecesium in Magno Ducatu Lithuaniae*, t. 1, s. 235, 278, 305, 354, 400; BŁASZCZYK, *Diecezja żmudzka*, s. 96–101.

³ Prałatura ufundowana przez Jana Wiszemirskiego, kanonika żmudzkiego w 1621 roku. W dokumencie fundacyjnym przekazał on obsadę prałatury biskupowi i jego następcom: „(...) y przy proboszczu Żmudzkiem, który od jego m—ści x. biskupa Żmudzkiego teraznieyszego y potem następujących na to probostwo postanowiony będzie zostawać ma wiecznie”. Relacje z II połowy XVIII wieku pomijają sposób obsady tej prebendy, *Codex Medicensis seu Samogitiae dioecesis*, t. 2, s. 110; *Relationes status dioecesium in Magno Ducatu Lithuaniae*, t. 1, s. 247.

⁴ Prałatura ufundowana przez biskupa Tyszkiewicza w 1638 roku przez inkorporację parafii biskupiej (od 1503 roku) w Betygole. Obsada należała do biskupów żmudzkich, *Relationes status dioecesium in Magno Ducatu Lithuaniae*, t. 1, s. 247, 278, 306, 355, 400.

⁵ Prebenda ta została powołana przez biskupa Jerzego Tyszkiewicza w 1642 roku przez inkorporację parafii Taurogi, która do 1638 roku była zajęta przez heretyków i opuszczona. Relacje z II połowy XVIII wieku nie informują o sposobie powoływania kanclerza, ale na podstawie fundacji oraz analogii z dziekaniami można przypuszczać, że obsada należała do biskupa, *Codex Medicensis seu Samogitiae dioecesis*, t. 2, s. 205–206; *Relationes status dioecesium in Magno Ducatu Lithuaniae*, t. 1, s. 279–280, 307–308, 355–356, 401.

⁶ Prebendę tę ufundował Stanisław Łukaszewicz, pleban szadowski w 1710 roku za zgodą biskupa Jana Mikołaja Zgierskiego. Sam fundator został pierwszym prałatem i zapisał swoim następcom 30.000 zł. Relacje z II połowy XVIII wieku pomijają sposób obsady tej prałatury, ale można przypuszczać, że fundator pozostawił ją biskupowi, *Relationes status dioecesium in Magno Ducatu Lithuaniae*, t. 1, s. 306, 355, 400.

⁷ Do początku XVI wieku patronat królewski. Samodzielna obsada tych kanonii przez biskupa żmudzkiego w XVIII wieku była wynikiem zrzeczenia się prawa patronatu przez Aleksandra Jagiellończyka, potwierdzonego przez papieża Juliusza II w 1507 roku. Dyskusyjny pozostaje charakter uprawnienia biskupiego: prawo patronatu czy wolna kolacja. Ponieważ biskup nie fundował tych prebend, a źródłem uprawnienia było jego stanowisko w diecezji

należy uznać tę sytuację za wolną kolację, *Relationes status dioecesium in Magno Ducatu Lithuaniae*, t. 1, s. 352–353, 401–402; HŁASZCZYK, *Diecezja żmudzka*, s. 96–101.

⁸ Prebendę tę ufundował w 1621 roku biskup Stanisław Kiszka. Miała być obsadzana przez kapitułę i biskupa: „Collatio suffraganei, praesentatio et institutio ad R. mos successores meos episcopos Samogitiae et venerabile capitulum simul pertinebit”, *Codex Medicensis seu Samogitiae dioecesis*, t. 2, s. 112; *Relationes status dioecesium in Magno Ducatu Lithuaniae*, t. 1, s. 238, 247, 277–278, 305, 353, 400.

⁹ Prałatura ufundowana w 1662 roku przez Samuela Schweryn, pierwszego scholastyka. Prawo patronatu zachowała rodzina „Schwerynorum”, *Codex Medicensis seu Samogitiae dioecesis*, t. 2, s. 305; *Relationes status dioecesium in Magno Ducatu Lithuaniae*, t. 1, s. 289, 306, 355, 400.

¹⁰ Prałatura ufundowana przez biskupa Tyszkiewicza w 1642 roku na dobrach biskupich oraz inkorporowanym beneficjum w Kołtynianach, patronatu biskupiego. Następnie odnowiona w 1656 roku przez biskupa Piotra Parczewskiego. W swoim testamencie, gdzie wyznaczył uposażenie dla kustosa, zastrzegł prawo patronatu dla swojej rodziny, *Codex Medicensis seu Samogitiae dioecesis*, t. 2, s. 289; *Relationes status dioecesium in Magno Ducatu Lithuaniae*, t. 1, s. 355, 400.

ANEKS II: KAPITUŁY KOLEGIACKIE

BOBOWA¹

dziedzice Bobowej – prepozytura, dziekania² oraz kanonie fundi Chodorowska, św. Mateusza oraz bł. Jana Kantego³; dziedzice Bobowej i wsi Stróżna, przy zgodzie dziedziców Wojnarowej – kanonia fundi Poczęcia NMP; Kolegium Mniejsze UK i dziedzic Bobowej – kustodia⁴

¹ Kolegiata w Bobowej powstała w 1529 roku. Biskup krakowski Piotr Tomicki na prośbę Achacego Jordana herbu Gryf, dziedzica Bobowej i patrona miejscowego kościoła parafialnego erygował kapitułę, która miała się składać z 2 prałatów i 3 kanoników. Ponieważ patronami obu kościołów parafialnych, które uposażyły kolegiatę (Bobowa i Siedliska) byli Gryfici, uzyskali oni znaczący wpływ na obsadę prebend, AKMK. AEp. 77, k. 399–400v; AKMK. AEp. 78, k. 109v, 174v; AKMK. AEp. 79, k. 222–223; AKMK. AEp. 80, k. 49v, 53; AKMK. AEp. 85, s. 705–707; AKMK. AEp. 86, s. 194–198; AKMK. AEp. 90, s. 303; AKMK. AKMK. AEp. 92, s. 184, 1*; *Erekcja kolegiaty i kapituły pod wezwaniem Wszystkich Świętych w Bobowej*, s. 308; KUMOR, *Kolegiata Wszystkich Świętych w Bobowej*, s. 561–564; tenże, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 3, s. 343.

² Udział prepozyta kolegiackiego w obsadzie dziekanii, mimo zapisu w dokumencie erekcyjnym, budzi poważne wątpliwości. Kolejne trzy wpisy instytucyjne na to beneficjum zawarte w aktach biskupa krakowskiego potwierdzają patronat dziedziców Bobowej nie wspominając nic o prepozycie, AKMK. AEp. 79, k. 222–223; AKMK. AEp. 80, k. 53; AKMK. AEp. 89, s. 157.

³ Kanonia ta została erygowana w 1689 roku na podstawie fundacji Franciszka Łętowskiego, dziedzica Bobowej. Patronat należał do właścicieli miasta, na co wskazują wpisy instytucyjne oraz zapis 14 380 florenów na rzecz tej prebendy uczyniony w 1766 roku przez Stanisława Łętowskiego, AKMK. AEp. 90, s. 317–318*; KUMOR, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 3, s. 342.

⁴ Prałatura ta powstała w 1693 roku z fundacji Jacka Ślińskiego, dziekana tarnowskiego. Prawo patronatu otrzymał fundator a następnie Kolegium Mniejsze Uniwersytetu Krakowskiego oraz dziedzic Bobowej, AKMK. AEp. 80, k. 72v–73, 190v; AKMK. AEp. 85, s. 703; KACZMARCZYK, *Catalogus diplomatum*, s. 334; KUMOR, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 3, s. 342.

BRZOZÓW¹

biskup przemyski – prepozytura i dziekania² oraz kanonie fundi Blizne, Domaradz, Zabłocki i Nawrotowski³; kapituła kolegiacka – archidiakoniat⁴; król – scholasteria⁵; wójt, burmistrz i magistrat Brzozowa – kanonia szpitalna⁶; bractwo kapłańskie – kanonia św. Anny⁷

zanikłe
kustodia⁸

¹ Twórcą kapituły kolegiackiej w Brzozowie erygowanej w 1724 roku był bp przemyski Krzysztof Jan Szembek. Powołał on do istnienia 2 prałatury: prepozyturę i kustodię oraz 2 kanonie (fundi Blizne i Domaradz). Obsadzał je samodzielnie biskup przemyski, z wyjątkiem kustosa, którego wybierała kapituła. W wyniku rozwoju systemu prebendalnego kapituła składała w II połowie XVIII wieku z 4 prałatur i 6 kanonii, AAPrz. AV175, s. 16–21, ACC. Relacje biskupów przemyskich, 1750; RAB, *Kapituła kolegiacka w Brzozowie*, s. 105–107.

² Prałatura ta powstała w 1730 roku na podstawie fundacji ks. Gadomskiego. Obsada należała do biskupa przemyskiego. Trudno stwierdzić, dlaczego relacja z 1750 roku nie wspomina o tej prałaturze, AAPrz. AV175, s. 18; ACC. Relacje biskupów przemyskich, 1750; RAB, *Kapituła kolegiacka w Brzozowie*, s. 106–108.

³ Kanonia fundi Zabłocki powstała w 1753 roku, zaś fundi Nawrotowski w 1759 roku. Obie prebendy obsadzał samodzielnie biskup przemyski, RAB, *Kapituła kolegiacka w Brzozowie*, s. 106–108.

⁴ Prałatura ta została erygowana w 1751 roku na bazie zniesionej prałatury kustosa oraz zapisu tysiąca złotych przez biskupa Sierakowskiego. Prawo wyboru duchownego, podobnie jak było to w przypadku kustodii, pozostało przy kapitule kolegiackiej, AAPrz. AV188, k. 11–13v; RAB, *Kapituła kolegiacka w Brzozowie*, s. 106–108.

⁵ Prałatura ta została erygowana na podstawie inkorporowanej parafii królewskiej w Mrzygłodzie oraz zapisu 3 tys. złotych przez tamtejszego plebana (1729 rok), AAPrz. AV175, s. 19; AAPrz. AV188, k. 24v–25; RAB, *Kapituła kolegiacka w Brzozowie*, s. 106–108.

⁶ Kanonia ta powstała w 1744 roku z zapisu ks. Franciszka Dutkiewicza i inkorporacji prepozytury szpitalnej oraz promotorii bractwa różańcowego w Brzozowie patronatu miejskiego, AAPrz. AV188, k. 25–25v, 69; RAB, *Kapituła kolegiacka w Brzozowie*, s. 106–108.

⁷ Kanonia ta powstała w 1753 roku przez inkorporację altarii św. Anny patronatu Arcybractwa Kapłańskiego, AAPrz. AV188, k. 26v–27; RAB, *Kapituła kolegiacka w Brzozowie*, s. 106–108.

⁸ Prałatura została zlikwidowana z momentu erekcji archidiakonatu, AAPrz. AV175, s. 18; zob. przyp. 4.

CHOCZ¹

dziedzice Chocza (rodzina Lipskich) – prepozytura; prepozyt choczski – dziekania, kustodia oraz 2 kanonie

¹ Kolegiata została erygowana przez arcybiskupa Jana Wężyka w 1632 roku, na podstawie fundacji właściciela miasta, Andrzeja Lipskiego biskupa krakowskiego. W 1811 roku było tutaj 3 prałatury i 2 kanonie ufundowane przez Andrzeja Lipskiego biskupa krakowskiego. Wizytator wspomina także o trzeciej kanonii powołanej w dokumencie erekcyjnym, która jednak faktycznie nie zaistniała. Trudno wobec tego wyjaśnić wzmiankę w wizytacji dekanatu stawiszńskiego z 1759 roku, o tym że w kapitule było 3 prałatów i 3 kanoników (liczba erekcyjna). Z kolei według relacji z 1789 roku kapituła składała się z 3 prałatów i 4 kanoników. Prepozyta prezentowali Lipscy, natomiast pozostałe prebendy były patronatu prepozyta, ADWl. GAV46, s. 20; ADWl. GAV138, s. 20; ACC. Relacje arcybiskupów gnieźnieńskich, 1789; LUTYŃSKI, *Chocz*, kol. 203; LIBROWSKI, *Statuty kapituł kolegiackich*, s. 174, 176; *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego*, t. 1, s. 603.

CZARNKÓW¹

dziedzice Czarnkowa – prepozytura i 4 kanonie

zanikłe

kustodia

¹ Kolegiata w Czarnkowie powstała z fundacji wojewodziny łęczyckiej Katarzyny z Leszczyńskich Czarnkowskiej, wdowy po Adamie Sędziwoju Czarnkowskim, wojewodzie poznańskim oraz ich syna Franciszka Kazimierza Sędziwoja Czarnkowskiego starosty międzyrzeckiego i pyzdrowskiego z 1632 roku. Kapituła składała się z dwóch prałatów: prepozyta i kustosa oraz 4 kanoników. Ostatnia wzmianka o kustoszu pochodzi z 1738 roku. W końcu XVIII i na początku XIX wieku (1793–1803) była w kapitule prepozytura oraz 4 kanonie patronatu dziedziców Czarnkowa (w 1803 roku – Swinarskich), AAP. AV26, k. 1–1v, 11; AAP. AV41, s. 37–38; NOWACKI, *Dzieje archidiecezji*, t. 2, s. 620–621; *Dzieje Czarnkowa na przestrzeni wieków*, red. S. KOWAL, K. OLEJNIK, M. RUTKOWSKA, Czarnków 1994, s. 43–44.

DOBRE MIASTO¹

biskup warmiński – prepozytura i dziekania oraz 10 kanonii

¹ Kapituła kolegiacka w Dobrym Mieście została założona w 1341 roku przez biskupa Hermana z Pragi (pierwotnie w Pierzchałach lub Braniewie, potem w Głotowie, od 1347 w Dobrym Mieście). Było tutaj od samego początku 12 prebend, w tym 2 prałatury. Co prawda bulla z 1401 roku mówi o 14 prebendach (2 prałatury i 10 kanonii), jednak inne źródła (BIRCH-HIRSCHFELD podaje wizytację z 1572 roku) włączały prałatury do liczby 12 prebend kanonicznych. Liczba ta praktycznie nigdy nie była dotrzymywana i rezydowało przy kolegiacie zazwyczaj od 5 do 7 kanoników. Biskup warmiński od samego początku zarezerwował dla siebie wybór członków kapituły, AAWO. B30, k. 14; BIRCH-HIRSCHFELD, *Geschichte des Kollegiatstiftes in Guttstadt*, s. 290–299, 358–374, 618–633, 746–755; KOPICZKO, *Ustrój i organizacja diecezji warmińskiej*, s. 109–113; J. POWIERSKI, Początki kapituły kolegiackiej w Dobrym Mieście na tle stosunków politycznych, „*Studia Warmińskie*”, 30 (1993), s. 195–252.

GNIEZNO¹

król – kanonie fundi: Malenin, Brzostek, Jerzykowo, Pierzyska, Strzałkowo

*zanikłe*prepozytura (inkorporacja do kapituły katedralnej)²

¹ Kolegiata i kapituła kolegiacka w Gnieźnie pw. św. Jerzego powstała w końcu XII wieku z fundacji jednego z książąt wielkopolskich (Mieszko III Stary lub jego syn Władysław Laskonogi). Składała się z prepozyta i 5 kanoników (w 1782 roku ostatnia kanonia fundi Strzałkowo de facto nie istniała z powodu braku dochodów). Na podstawie fundacji prawo patronatu wszystkich prebend należało do panującego. W 1560 roku Zygmunt August nadał jednorazowo prawo patronatu prymasowi Przerębskiemu, lecz po jego śmierci wróciło do tronu; ACC. Relacje arcybiskupów gnieźnieńskich, 1621, 1789; LIBROWSKI, *Statuty kapituł kolegiackich*, s. 171, 174; KRYSZAK, *Kapituła kolegiacka św. Jerzego na zamku gnieźnieńskim*, s. 129–131.

² W 1564 roku prepozytura została inkorporowana do kapituły katedralnej, która jako ciało kolegialne (osoba prawna) stała się wieczystym prepozytem kolegiackim, ACC. Relacje arcybiskupów gnieźnieńskich, 1621, 1789; KRYSZAK, *Kapituła kolegiacka św. Jerzego na zamku gnieźnieńskim*, s. 131.

JANÓW¹

brak informacji – prepozytura, dziekania, archidiaconat, kustodia, scholasteria, kancelaria, kantoria oraz 8 kanonii

¹ Kolegiata w siedzibie biskupów łuckich, Janowie Podlaskim, powstała w 1746 roku (7 prałatur i 8 kanonii). Z faktu, że dokument erekcyjny nie regulował sprawy patronatu poszczególnych prałatur i kanonii oraz biorąc pod uwagę, że Janów był siedzibą biskupów łuckich, można założyć samodzielną obsadę prebend w kapitule przez biskupa (podobnie jak w kapitule katedralnej). Problem wymaga głębszej analizy, głównie w oparciu o akta konsystorza janowskiego, ADS. D76, s. 189–193; P.J.K. PODLASKI [J. PRUSZKOWSKI], *Janów Biskupi czyli Podlaski*, Kraków 1897, s. 77–78; KRÓLIK, *Organizacja diecezji łuckiej*, s. 219–221.

JAROSŁAW¹

dziedzice Jarosławia – prepozytura, kustodia, scholasteria², kantoria, oraz kanonie fundi książęca („ducalis”)³ i fundi Rafałowicz⁴; prepozyt kolegiacki – archidiaconat⁵ oraz kanonie św. Zofii⁶, św. Walentego i św. Dyzmy⁷; kapituła katedralna w Przemyślu – kanonia Świętego Krzyża⁸; magistrat Jarosławia – kanonia św. Szczepana⁹; dziedzice Markowej (rodzina Potockich) – kancelaria¹⁰

zanikłe

kanonia z altarii Bożego Ciała¹¹; kanonia z altarii św. Katarzyny, św. Barbary i św. Agnieszki¹²; dziekania¹³

¹ Kolegiata w Jarosławiu była to fundacja Tarnowskich. Wdowa po Spytku, kasztelanie krakowskim, Jadwiga z Wawrzyszyna ufundowała kolegiatę w 1523 roku złożoną z 3 prałatur (prepozytury, kantorii i kustodii) oraz 2 kanonii, które miały podlegać patronatowi dziedziców Jarosławia. W 1755 roku było w niej 5 prałatur i 3 kanonie. AAPrz. AV183, k. 2v; AAPrz. AV168, s. 8, 40; Z. GŁOWACKI, *Kapituła kolegiacka w Jarosławiu 1523–1800. Studium historyczno-prawne*, Lublin 1982 (mps KUL), s. 114–116; RYCHLIK, *Kościół kolegiacki w Świętych w Jarosławiu*, s. 11, 18, 32.

² Data oraz okoliczności powstania scholasterii są dość niejasne. Głowacki przeprowadza szczegółowe rozważania na ten temat, z konkluzją, że za moment powstania prałatury należy uznać zatwierdzenie odnowienia kolegiaty w 1633 roku, AAPrz. AV168, s. 31; GŁOWACKI, *Kapituła kolegiacka w Jarosławiu*, s. 78–83.

³ Kanonia ta została erygowana w 1619 roku na podstawie fundacji księcia Janusza Ostrogskiego wraz z kolegium mansjonarzy, którego prepozyt miał być równocześnie kanonikiem „ducalis”. Prawo patronatu zachowali fundator oraz jego następcy, AAPrz. AV168, s. 35; GŁOWACKI, *Kapituła kolegiacka w Jarosławiu*, s. 77–78.

⁴ Kanonia ta została erygowana w 1640 roku na podstawie fundacji prepozyta kolegiaty jarosławskiej Łukasza Rafałowicza, wykonanej przez księcia Stanisława Lubomirskiego. Prawo patronatu zastrzegł on dla siebie i swoich następców, AAPrz. AV168, s. 37; GŁOWACKI, *Kapituła kolegiacka w Jarosławiu*, s. 85–86.

⁵ Prałatura ta została erygowana w 1751 roku na uposażeniu altarii Matki Boskiej Częstochowskiej, patronatu prepozytów kolegiackich, którzy zachowali swój przywilej wobec nowej prebendy, AAPrz. AV183, k. 5; GŁOWACKI, *Kapituła kolegiacka w Jarosławiu*, s. 92–94.

⁶ Beneficjum to zostało erygowane w 1685 roku przez doposażenie i przekształcenie w kanonię dotychczasowej prebendy św. Zofii. Dokument erekcyjny przyznawał prawo patronatu magistratowi Jarosławia i prepozytowi kolegiackiemu. Ponieważ jednak magistrat nie wykonywał tego prawa, należało ono – zgodnie z treścią wizytacji z 1745 roku – wyłącznie do prepozyta kolegiackiego, AAPrz. AV168, s. 38; GŁOWACKI, *Kapituła kolegiacka w Jarosławiu*, s. 89–91.

⁷ Kanonie te zostały erygowane jednym aktem prawnym, w 1753 roku, na podstawie fundacji ks. Karola Michalskiego. Na mocy dokumentu erekcyjnego prawo patronatu, z wyjątkiem pierwszej prebendy dokonanej przez fundatora, przysługiwać miało prepozytom kolegiackim, AAPrz. AV183, k. 6v–10; GŁOWACKI, *Kapituła kolegiacka w Jarosławiu*, s. 95–96.

⁸ Kanonia ta została erygowana w 1753 roku na bazie altarii Świętego Krzyża patronatu proboszcza w Radymnie. Zachował on prawo patronatu nowej kanonii do swojej śmierci, następnie przeszło na kapitułę katedralną, do której wspomniana parafia została inkorporowana, AAPrz. AV183, k. 31. Głowacki przedstawia sprawę nieco inaczej, ale treść dokumentów nie pozostawia tutaj wątpliwości, GŁOWACKI, *Kapituła kolegiacka*, s. 97–98.

⁹ Kanonia ta została erygowana w 1753 roku przez doposażenie altarii św. Szczepana istniejącej w kolegiacie od 1659 roku. Patronat kanonii zachował dotychczasowy patron altarii, czyli magistrat Jarosławia, AAPrz. AV183, k. 10v, 24v; GŁOWACKI, *Kapituła kolegiacka w Jarosławiu*, s. 98–100.

¹⁰ Prałatura ta została erygowana w 1760 roku, przez inkorporację i doposażenie parafii w Markowej patronatu Potockich, którzy zachowali swoje prawa względem nowej prebendy, GŁOWACKI, *Kapituła kolegiacka w Jarosławiu*, s. 100–102.

¹¹ Kanonia ta, oparta na uposażeniu altarii patronatu Jana Amora Tarnowskiego, została erygowana z całą kapitułą w 1523 roku. Według Głowackiego kanonia ta została zniesiona przez biskupa Henryka Firleja przed 1631 rokiem, GŁOWACKI, *Kapituła kolegiacka w Jarosławiu*, s. 74–75.

¹² Kanonia ta, oparta na uposażeniu altarii patronatu dziedziców Jarosławia, została erygowana z całą kapitułą w 1523 roku. Według Głowackiego, została przekształcona w scholasterię w momencie odnowienia kolegiaty przez księżną Annę Ostrojską w 1631 roku, GŁOWACKI, *Kapituła kolegiacka w Jarosławiu*, s. 75–76.

¹³ Godność dziekana została ustanowiona w kapitule kolegiackiej w 1654 roku – patronat miał należeć do dziedziców Zamościa, gdyż fundatorem był biskup przemyski Jan Zamoyski – ale nigdy nie została obsadzona. Potwierdza to pominięcie tej prałatury m.in. przez relację z 1750 roku, ACC. Relacje biskupów przemyskich, 1750; GŁOWACKI, *Kapituła kolegiacka w Jarosławiu*, s. 86–89.

KALISZ¹

arcybiskup gnieźnieński – archidiaconat²; król – prepozytura oraz kanonia fundi Gażewo; biskup poznański – kanonia fundi Popowo (Prusinowo)³; rada miasta Kalisza – kustodia⁴; wikariusze kolegiaccy – kanonia fundi Dobrzec (Kozminek)⁵; rodzina Łaskich (herbu Korab) i starostowie opatowscy – dziekania⁶; arcybiskup gnieźnieński i rodziny Siewierskich, Bogdań-

skich, Szałowskich i Mikorskich – kanonia fundi Popowko⁷; rodzina Myszkowskich – kanonia fundi Gostyczyna⁸

zanikłe

kanonie fundi Tyniec⁹ i Sierzchów¹⁰

¹ Kolegiata w Kaliszu pw. św. Pawła została wybudowana i uposażona przez księcia Mieczysława III w latach 1155–1165. Składała się pierwotnie z prepozyta, archidiakona oraz jednego kanonika (fundi Gażewo) prawdopodobnie patronatu panującego. W połowie XIV wieku kapituła została przeniesiona do kolegiaty pw. NMP fundacji arcybiskupa Jarosława z Bogorii i Skotnik. W II połowie XVIII wieku było tutaj 4 prałatury i 5 kanonii, ACC. Relacje arcybiskupów gnieźnieńskich, 1789; ADWł. GAV2, s. 14–15; ADWł. GAV78, k. 112–114; ADWł. GAV139, s. 52–55; LIBROWSKI, *Statuty kapituł kolegiackich*, s. 171, 173, 177; K. ŚMIGIEL, *Gnieźnieńska archidiecezja. Kapituły kolegiackie*, w: *Encyklopedia Katolicka*, t. 5, Lublin 1989, kol. 1186; *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego*, t. 3, s. 690; RACIBORSKI, *Kościół kaliski*, s. 198.

² Archidiaconat była to prałatura pierwotnej fundacji książęcej (1155–1165) oparta na dobrach Pietrzykowo. Można założyć, choć brak na to przesłanek źródłowych, patronat panującego, podobnie jak w przypadku prepozytury oraz kanonii fundi Gażewo. W II połowie XVIII i na początku XIX wieku beneficjum to było obsadzone samodzielnie przez biskupa. Sposób obsady mógł się zmienić w XVI wieku na skutek bulli Leona X „Etsi ex debito” z 1513 roku o obsadzie prałatury archidiakona w kościołach katedralnych i kolegiackich. Nie można też wykluczyć, że nastąpiło to w 1642 roku przy okazji odnowienia fundacji archidiaconatu kaliskiego przez arcybiskupa Macieja Łubieńskiego, ADWł. GAV78, k. 112; ADWł. GAV139, s. 53; ADWł. GAV21, s. 24; *Constitutiones synodorum*, s. 47–54; RACIBORSKI, *Kościół kaliski*, s. 452.

³ Kanonia fundi Popowo została ufundowana w 1443 roku na podstawie odłączenia z uposażenia parafii Chełmce (k. Kalisza) wsi Popowo oraz na bazie innych świadczeń określonych w dokumencie Wincentego Kota, arcybiskupa gnieźnieńskiego. Prawo patronatu zachowali biskupi poznańscy jako dotychczasowi patroni parafii Chełmce. W 1766 roku za zgodą prymasa Łubieńskiego wieś tę z powodu ciągłych sporów granicznych kapituła zamieniła na Prusinowo, stąd w wizytacji z 1811 roku kanonia fundi Prusinowo, ADWł. GAV78, k. 113; ADWł. GAV139, s. 55; ADWł. GAV21, s. 32; *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*, t. 5, s. 671–672; ŁASKI, *Liber beneficiorum*, t. 2, s. 53; RACIBORSKI, *Kościół kaliski*, s. 452.

⁴ Prebenda została erygowana przez arcybiskupa Jana Gruszczyńskiego w 1470 roku. Potwierdzenie papieskie nastąpiło w 1501 roku. Na mocy dokumentu erekcyjnego, przekształcającego precentora mansjonarzy w kustosa kolegiackiego, prawo patronatu zachowała rada miasta Kalisza (dotychczasowy patron mansjonarzy), ADWł. GAV78, k. 112v; ADWł. GAV139, s. 54; ADWł. GAV21, s. 27–28; RACIBORSKI, *Kościół kaliski*, s. 498.

⁵ Kanonia fundi Dobrzec i Koźminek została ufundowana z legatu ks. Stanisława Żychowicza w 1646 roku. Legat ten został ulokowany na wsiach Dobrzec i Koźminek. Prawo patronatu zostało udzielone kolegium wikariuszy kolegiackich. Sposób powoływania kanonika tej fundacji szczegółowo opisuje wizytacja z 1755 roku, ADWł. GAV78, k. 113; ADWł. GAV139, s. 55; ADWł. GAV21, s. 30–31; RACIBORSKI, *Kościół kaliski*, s. 500.

⁶ Prałatura uposażona z dóbr królewskich oraz inkorporowanej parafii w Goszczanowie (odłączonej w 1652 roku) w 1524 roku przez arcybiskupa Jana Łaskiego i erygowana przez legata apostolskiego w 1525 roku. Raciborski podaje, że Łaski ufundował tę prałaturę „sobie na przemian z królem polskim kolację zastrzegając”. W II połowie XVIII dziekana wyznaczali przez trzy kolejne wakaty Łascy (herbu Korab) oraz przez jeden wakat starosta arcybiskupi w Opatowie. Było to wynikiem ugody, do jakiej doszło w 1532 roku między Łaskimi i arcybiskupem Drzewickim (objęła ona także prałaturę kanclerza gnieźnieńskiego oraz prałatury kole-

giaty w Łasku), ADWł. GAV77, s. 274–275; ADWł. GAV78, k. 112v; ADWł. GAV135, s. 324–325; ADWł. GAV139, s. 53; ADWł. GAV21, s. 27; RACIBORSKI, *Kościół kaliski*, s. 499.

⁷ Nie jest znana dokładna data fundacji tej kanonii. Fundatorami była rodzina Bogdańskich, zaś erygować miał ją Jan Łaski w 1523 roku. Podważa tę datę Raciborski, który odnalazł ślady istnienia tej prebendy już w XV wieku. Patronat należał w II połowie XVIII i na początku XIX wieku do rodzin Siewierskich, Bogdańskich, Szałowskich i Mikorskich, jednak na mocy zarządzeń arcybiskupów Macieja Łubieńskiego i Michała Radziejewskiego raz na cztery wakaty kanonię tę obsadzali samodzielnie arcybiskupi. Co prawda Raciborski podaje, że od 1794 roku obsada należała do arcybiskupów, przeczą jednak temu wizytacje z lat 1781–1783 i z 1811 roku, ADWł. GAV78, k. 114; ADWł. GAV139, s. 53; ADWł. GAV21, s. 8, 29; RACIBORSKI, *Kościół kaliski*, s. 497.

⁸ Kanonia fundi Gostyczyna, erygowana w 1659 roku, została oparta na inkorporowanym beneficjum parafialnym w Gostyczynie. W II połowie XVIII i na początku XIX wieku patronat należał do dziedziców Gostyczyna (Stanisława Myszkowskiego w 1811 roku), ADWł. GAV78, k. 113; ADWł. GAV139, s. 57; ADWł. GAV21, s. 32; RACIBORSKI, *Kościół kaliski*, s. 500.

⁹ Według Raciborskiego kanonia ta została ufundowana po przeniesieniu kolegiaty ze Starego do Nowego Kalisza (w II połowie XIV wieku) przez rodzinę Wyskotów, która po przejściu na protestantyzm w XVI wieku straciła prawo patronatu nad tą prebendą. Inną informację podaje wizytacja z 1781 roku: patronat tej kanonii według dokumentu Władysława Jagiełły z 1424 roku, odnawiającego jej fundację, należał do władców. W 1578 roku kanonia ta została zniesiona przez arcybiskupa Karnkowskiego, a jej majątek i obowiązki kaznodziei w kolegiacie przejęli jezuita kalisy. Została reaktywowana po kasacie zakonu i, jako że majątek zgromadzenia przejęła Komisja Edukacji Narodowej, to ona miała obowiązek utrzymywania oraz przywilej patronatu nad kanonią. Na początku XIX wieku uprawnienia te przejęła Izba Edukacyjna. Taki stan rzeczy prezentuje wizytacja z 1811 roku, ADWł. GAV78, k. 113v; ADWł. GAV139, s. 56; ADWł. GAV21, s. 23; RACIBORSKI, *Kościół kaliski*, s. 452, 499–500.

¹⁰ Kanonia ta, połączona z obowiązkami penitencjarza kolegiackiego, powstała w 1406 roku, kiedy arcybiskup Mikołaj Trąba wyniósł proboszcza kościoła św. Wojciecha w Starym Kaliszu do godności kanonika kaliskiego, inkorporując jednocześnie jego uposażenie do nowej kanonii. Patronem tej prebendy, o czym miał świadczyć wyrok z 1440 roku, byli szlachecy właściciele wsi Radlicze, Gorzuchy, Kotowiecko i Żakowice (Łascy herbu Korab). Kanonia ta, podobnie jak fundi Tyniec, została inkorporowana przez jezuitów w 1578 roku i reaktywowana po ich kasacie w 1773 roku, tamże.

KAMIENŃ KRAJEŃSKI¹

arcybiskup gnieźnieński – archidiakoniat oraz prepozytura (inkorporacja do kanonii katedralnej fundi Jezierzany); kapituła kolegiacka – dziekania i kustodia oraz 8 kanonii: różańcowa, kaznodziei tucholskiego, fundi Weyher, fundi Dulcysz, fundi Hamersztyn (Czarne), kaznodziei, penitencjarza, teologa

¹ Kolegiata w Kamieniu Krajeńskim została erygowana przez arcybiskupa Macieja Łubieńskiego w 1651 roku. Podstawę majątkową zapewniło dotychczasowe uposażenie archidiakona, zapisy arcybiskupa i innych osób świeckich i duchownych oraz beneficja inkorporowane. Pierwotna liczba prebend (4 prałatury oraz 8 kanonii) nie zmieniła się do końca epoki staropolskiej. Zgodnie z treścią dokumentu erekcyjnego, dziekania, kustodia oraz wszystkie kanonie były beneficjami wybieralnymi. Prepozytura została inkorporowana do kanonii fundi Jezie-

rzany w katedrze gnieźnieńskiej, zaś archidiacona samodzielnie powoływał arcybiskup gnieźnieński. Zgodnie z wolą fundatorów prałatury i kanonie miały być powierzane duchownym piastującym różne funkcje w archidiaconacie kamieńskim. W praktyce kapituła w swoich wyborach nie zawsze liczyła się z wolą fundatorów i obsadzała prebendy wedle swego uznania. Patronat Radziwiłłów nad kanonią kaznodziei wygasł wraz ze śmiercią fundatora, Albrychta Stanisława Radziwiłła, ACC. Relacje arcybiskupów gnieźnieńskich, 1649, 1789; *Erectio ecclesiae collegiatae Camenensis*, s. 462–502; SZCZEPANIK, *Kapituła kolegiacka kamieńska*, s. 39–60; LIBROWSKI, *Statuty kapituł kolegiackich*, s. 171; *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, red. F. SULIMIERSKI, B. CHLEBOWSKI, W. WALEWSKI, t. 3, Warszawa 1882, s. 739.

KIELCE¹

kapituła kolegiacka – kanonia fundi Daleszyce (kaznodziejska)² i Tumlin (kaznodziejska)³; starosta kielecki – prepozytura, dziekania, scholasteria, kustodia oraz kanonie fundi: Żydów, Pierzchnica, Brzechów, Szydłówek (kaznodziejska od 1697 roku)⁴, Szewna i Sieradzów; przełożony zgromadzenia księży bartoszków – archidiaconat⁵; magistrat bodzentyński – kanonia fundi Głębow (Głębocka)⁶

¹ Kolegiata w Kielcach była to prawdopodobnie fundacja biskupa krakowskiego Gedki z XII wieku. Pierwotna liczba członków kolegium nie jest znana. Przyjmuje się, że w jej skład wchodziło 7 osób. W 1470 roku kapituła składała się z 4 prałatur i 6 kanonii (*Liber beneficiorum* Długosza). Obsada tych beneficjów należała do wolnej kolacji biskupa krakowskiego. W 1533 roku, na prośbę Zygmunta I, papież Klemens VII nadał staroście kieleckiemu przywilej przedstawiania kandydatów na prebendy w kolegiacie. Korespondencję w tej sprawie z lat 1532–1533 zawierają *Acta Tomiciana*, t. 14, s. 814–815, t. 15, s. 252–254, 341–345, 694–696, 807–813; AKMK. AEp. 76, k. 472, 536v–537, 773–773v; AKMK. AEp. 77, k. 422, 480, 634, 936–937; AKMK. AEp. 78, k. 25, 294v; AKMK. AEp. 79, k. 50–50v, 404v; AKMK. AEp. 80, k. 97, 191v; AKMK. AEp. 81, k. 8; AKMK. AEp. 85, s. 828; AKMK. AEp. 87, s. 72–73, 520–521; AKMK. AEp. 88, s. 212–214; AKMK. AEp. 89, s. 312, 365*; AKMK. AEp. 90, s. 288; AKMK. AEp. 92, s. 88–89*, 91*; AKMK. AEp. 93, s. 39; AKapMK. I–74, s. 29; DŁUGOSZ, *Liber beneficiorum*, t. 1, s. 443 (dziekania), 457 (kanonia fundi Żydów); *Relacje o stanie diecezji krakowskiej 1615–1765*, wyd. W. MÜLLER, Lublin 1978, s. 170; WITKOWSKI, *Kolegiata Panny Maryi w Kielcach*, s. 191, 201; SZYMAŃSKI, *Kanonikat świecki*, s. 61, 75, 114–115; KUMOR, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 3, s. 133–151.

² Kanonię tę uposażył Jan Konrad kanonik opatowski i kielecki. Erekcji dokonał Jan Aleksander Lipski biskup krakowski w 1744 roku, zaś prawo wyznaczania kanonika otrzymała kapituła kolegiacka oraz starostowie kieleccy, jako patroni inkorporowanej do kanonii parafii w Daleszycach. „*Liber ecclesiarum*” z 1787 roku pomija patronat starostów kieleckich, AKMK. AEp. 88, s. 135, 139; AKapMK. I–74, s. 29; KUMOR, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 3, s. 145, 148.

³ Kanonia ta została erygowana w 1724 roku przez biskupa Felicjana Szaniawskiego na podstawie fundacji testamentowej ks. Benedykta Kluczewskiego. Obok tego zapisu biskup Szaniawski inkorporował do tej prebendy parafię w Tumlinie, a wybór kanonika powierzył kapitule, AKMK. AEp. 79, k. 11v, 154; AKMK. AEp. 83, s. 260; AKMK. AEp. 88, s. 434–435; AKMK. AEp. 91, s. 56–57; AKMK. AEp. 92, s. 108*; AKMK. AEp. 101, s. 83–84; KUMOR, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 3, s. 145, 148 (błędnie patronat biskupi).

⁴ Fundatorem kanonii kaznodziejskiej, połączonej z dotychczasową kanonią fundi Szydłówek, był ks. Rafał Rościcki, protonotariusz apostolski i doktor obojga praw. Biskup Jan Małachowski erygował ją w 1697 roku, a patronat przekazał staroście biskupiemu w Kielcach, AKMK. AEp. 83, s. 124–125; AKMK. AEp. 85, s. 830; KUMOR, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 3, s. 144, 148.

⁵ Prałatura archidiacona w kolegiacie kieleckiej powstała w 1729 roku na mocy fundacji biskupa Felicjana Szaniawskiego. Połączył on to beneficjum z funkcją rektora seminarium w Kielcach i przekazał prawo patronatu przelożonemu zgromadzenia bartoszków zw. komunistami, AKMK. AEp. 80, k. 144; AKMK. AEp. 87, s. 483; KUMOR, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 3, s. 146, 148.

⁶ Kanonia fundi Głębow lub Głębowca (wcześniej nazywana fundi Łuczkievianae) została erygowana w 1698 roku na podstawie fundacji ks. Jana Łuczkievicza. Zgodnie z treścią dokumentu erekcyjnego prawo patronatu miało należeć do rodziny Łuczkieviczów (potwierdza to prezenta z 1750 roku ze strony Franciszka Łuczkievicza), a w razie jej wygaśnięcia do magistratu Bodzentyna (potwierdza to „Liber ecclesiarum” z 1787 roku), ADK, sygn. Kap. K-1, k. 41v-44v; sygn. Kap. K-2, s. 125-133; AKMK. AEp. 76, k. 387v-391v; AKMK. AEp. 90, s. 273*; AKapMK. I-74, s. 29; KUMOR, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 3, s. 148.

KRAKÓW – ŚW. ANNA¹

kapituła kolegiacka i regens (zarządcą) kancelarii konsystorza generalnego w Krakowie – kanonia fundi Smolikowski²; Uniwersytet Krakowski – prepozytura³; Kolegium Większe UK – dziekania, scholasteria⁴, archidiaconat⁵, kancelaria⁶, kustodia⁷ oraz 5 kanonii pierwotnej fundacji (fundu Petrycki); rektor UK i prepozyt kolegiacki – kanonia fundu Zielopolski⁸; prepozyt kolegiacki – kanonia penitencjarza⁹;

¹ Fundatorem kapituły i kolegiaty przy kościele św. Anny w Krakowie był Michał z Lublina, kanonik łowicki, którego zapis testamentowy z 1527 roku stał się podstawą erekcji dokonanej przez biskupa Piotra Tomickiego w 1535 roku. Na mocy dokumentu erekcyjnego kapituła kolegiacka złożona z 2 prałatur: prepozytury i dziekanii oraz 5 kanonii została włączona do Uniwersytetu Krakowskiego. Patronat prepozytury objął rektor i uniwersytet oraz opat mogilski (jako dotychczasowi patroni parafii), zaś pozostałych prebend Kolegium Większe. Kanonie pierwotnej fundacji były czasami określane jako „fundu Petricianae”, ze względu na doposażenie uczynione w 1622 roku przez Sebastiana Petryckiego. Z biegiem czasu liczba prałatur wzrosła do 6, zaś liczba kanonii do 8, AKapMK. AV63, s. 571-573; AKMK. AEp. 78, k. 104, 151v-152, 156-156v; AKMK. AEp. 79, k. 154-154v; AKMK. AEp. 80, k. 316-316v, 349v, 352v, 381; AKMK. AEp. 85, s. 702; AKMK. AEp. 87, s. 517-518; *Codex diplomaticus Universitatis Studii Generalis Cracoviensis*, t. 4, s. 140-163; *Akta wizytacji dekanatu krakowskiego*, s. 68, 72; J. BUKOWSKI, *Kościół akademicki [kolegiacki] św. Anny*, Kraków 1900 (Biblioteka Krakowska nr 17), s. 1, 8, 21-22; PIERONEK, *Organizacja prawna kapituły kolegiackiej św. Anny*; KUMOR, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 2, s. 431-433, 436.

² Kanonia ta została erygowana w 1765 roku na podstawie fundacji ks. Wawrzyńca Smolikowskiego, plebana w Witanowicach. Dokument erekcyjny przyznał prawo patronatu kapitułce kolegiackiej i regensowi kancelarii konsystorza generalnego w Krakowie, AKMK. AOff. 198, s. 10; PIERONEK, *Organizacja prawna kapituły kolegiackiej św. Anny*, s. 43; KUMOR, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 2, s. 442-443.

³ Wizytacja z 1599 roku oraz „Liber ecclesiarum” z 1787 roku informują, że prepozyt był wybierany przez uniwersytet, pomijają zaś udział opata mogilskiego (zob. wyżej). Odsunięcie opata mogilskiego od prawa patronatu mogło wynikać z faktu, że zgodnie z treścią dokumentu erekcyjnego kolegiaty głos decydujący przy powoływaniu prepozyta miał rektor i cała społeczność uniwersytecka: „(...) quod Rector et tota Universitas Studii generalis Cracoviensis pro prima et principali [podkr. autora], et venerabilis dominus Abbas Clarae tumbae pro tempore existens, pro secunda vocibus (...)”. W XVIII wieku Uniwersytet zyskał wyłączność prawa patronatu, bowiem opat zrzekł się tego prawa w związku z rozebraniem starego i budo-

wą nowego kościoła św. Anny w 1689 roku, *Codex diplomaticus Universitatis Studii Generalis Cracoviensis*, t. 4, s. 160, *Akta wizytacji dekanatu krakowskiego*, s. 68, 72; PIERONEK, *Organizacja prawna kapituły kolegiackiej św. Anny*, s. 57–58; KUMOR, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 2, s. 439.

⁴ Prałatura ta została ufundowana w 1652 roku przez Stanisława Wieczorkowskiego, profesora uniwersytetu, który jako pierwszy został instytuowany na tę prebendę (1655) – patronat należał do Kolegium Większego UK, AKMK. AEp. 58, k. 1096–1096v, 1110–1110v, 1122, 1128; AKMK. AEp. 77, k. 692–693; AKMK. AEp. 78, k. 157v–158; AKMK. AEp. 79, k. 242–242v; AKMK. AEp. 82, s. 707; AKMK. AEp. 85, s. 95–96; AKMK. AEp. 88, s. 497; PIERONEK, *Organizacja prawna kapituły kolegiackiej św. Anny*, s. 29–30; KUMOR, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 2, s. 438.

⁵ Prałaturę tę uposażył ks. Wojciech Świątowicz, profesor uniwersytetu i pleban w Niegowici. Erygował ją biskup Mikołaj Oborski w 1688 roku udzielając prawa patronatu Kolegium Większemu, AKMK. AOff. 157, s. 2025; AKMK. AEp. 77, k. 692v; AKMK. AEp. 78, k. 110v; AKMK. AEp. 79, k. 135; AKMK. AEp. 80, k. 374v; AKMK. AEp. 83, s. 417–418; AKMK. AEp. 85, s. 684–685; PIERONEK, *Organizacja prawna kapituły kolegiackiej św. Anny*, s. 31–32; KUMOR, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 2, s. 439.

⁶ Prałaturę tę ufundował ks. Stanisław Kostka Fedorowicz, profesor uniwersytetu i kanonik św. Floriana, zaś erygował w 1735 roku wikariusz generalny Michał Wodzicki, przyznając prawo patronatu Kolegium Większemu uniwersytetu (zgodnie z wolą fundatora), AOff. 172, s. 409; AKMK. AEp. 88, s. 253; PIERONEK, *Organizacja prawna kapituły kolegiackiej św. Anny*, s. 37–38; KUMOR, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 2, s. 439.

⁷ Prałaturę tę ufundował ks. Antoni Wilkoszowski, kanonik kolegiaty Wszystkich Świętych, zaś erygował w 1744 roku biskup Jan Aleksander Lipski, przyznając prawo patronatu dożywotnio fundatorowi, zaś po jego śmierci Kolegium Więszemu Uniwersytetu Krakowskiego. Patronat ten potwierdza „Liber ecclesiarum” z 1787 roku, AKMK. AEp. 88, s. 325, 563; PIERONEK, *Organizacja prawna kapituły kolegiackiej św. Anny*, s. 38–40; KUMOR, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 2, s. 439–440 (błędnie patronat Kolegium Jurystów).

⁸ Kanonia ta została ufundowana przez ks. Andrzeja Zielopolskiego, archidiacona sądeckiego i scholastyka skalbmierskiego, erygowana zaś w 1704 roku przez biskupa Kazimierza Łubieńskiego, administratora diecezji krakowskiej, który prawo patronatu przekazał rektorowi Uniwersytetu Krakowskiego i prepozytowi kolegiackiemu (po śmierci wykonawców testamentu fundatora). W latach 1727 i 1738 rektor prezentował kanonika wspólnie z prepozytem kolegiackim. W 1777 roku Jan Nepomucen Trąbski był prezentowany przez rektora uniwersytetu (wpis nic nie mówi o udziale prepozyta kolegiackiego), AKMK. AAdm. 20, s. 120; AKMK. AEp. 79, k. 394v; AKMK. AEp. 83, s. 580–581; AKMK. AEp. 100, s. 2004; PIERONEK, *Organizacja prawna kapituły kolegiackiej św. Anny*, s. 34–35; KUMOR, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 2, s. 442.

⁹ Kanonia ta została erygowana w 1727 roku na podstawie uposażenia ks. Andrzeja Artwińskiego. Dokument erekcyjny przyznał patronat prepozytowi kolegiackiemu „ad recommendationem magnifici domini Almae Universitatis Cracoviensis rectoris et quatuor facultatum decanorum”. Potwierdzają to prezenty z lat 1738 i 1748, AKMK. AOff. 169, s. 177; AKMK. AEp. 79, k. 360v; AKMK. AEp. 83, s. 61; AKMK. AEp. 89, s. 250*; PIERONEK, *Organizacja prawna kapituły kolegiackiej św. Anny*, s. 36–37; KUMOR, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 2, s. 442.

KRAKÓW – ŚW. FLORIAN¹

Uniwersytet Krakowski – prepozytura; Kolegium Większe UK – dziekania, kantoria, kustodia oraz 6 kanonii

¹ Kolegiata św. Floriana w Krakowie powstała w 1184 roku i była fundacją biskupa i księcia (Kazimierz i bp Gedko). Kapituła składała się pierwotnie z 4 prałatur i 4 kanonii patronatu

panującego. W 1401 roku nastąpiła inkorporacja prebend tego kolegium (z wyjątkiem prepozytury i kustodii) do Studium Generalnego w Krakowie, z zachowaniem jednak prawa patronatu. Jednocześnie król przekazał uniwersytetowi 3 dalsze beneficja – kancelarie: poznańska, łączycka i sieradzka, które stały się podstawą nowych prebend kanonicznych (*Liber beneficiorum* DŁUGOSZA, mówi o 4 prałaturach i 7 kanoniach). Jeszcze wizytacja z 1711 roku mówi o tym, że powinno być 7 kanonii. Jednak jedna kanonia, być może z powodu szczupłości dochodów, została zniesiona w końcu XV lub w XVI wieku, gdyż wizytacja z 1599 roku informuje o czterech prałaturach i sześciu kanoniach patronatu akademii (prepozytura – uniwersytetu, pozostałe prebendy Kolegium Większego). Kustodia została inkorporowana do akademii w 1425 roku, zaś prepozytura w 1559 roku (zatwierdzenie biskupa w 1579 roku). Liczba prebend z wizytacji 1599 roku oraz charakter patronatu nie uległy zmianie do końca Rzeczypospolitej, AKapMK. AV63, s. 492–495; AKMK. AEp. 77, k. 836–836v, 840v; AKMK. AEp. 78, k. 110–110v; AKMK. AEp. 79, k. 80v, 238v, 276–276v; AKMK. AEp. 80, k. 162, 288v, 371v; AKMK. AEp. 83, s. 370–371; AKMK. AEp. 84, s. 602–604, 916; AKMK. AEp. 85, s. 600–601; AKMK. AEp. 88, s. 204, 239, 306–307, 433–434, 436, 551, 595; AKMK. AEp. 90, s. 319*; AKMK. AEp. 95, k. 95–96, 129v, 132, 176v; *Codex diplomaticus Universitatis Studii Generalis Cracoviensis*, t. 1, nr 21, 31, 47, t. 5, nr 398, 462, 463; *Akta wizytacji dekanatu krakowskiego*, s. 82, 86; DŁUGOSZ, *Liber beneficiorum*, t. 1, s. 477, 500; *Relacje o stanie diecezji krakowskiej*, s. 170; J.W. SMONIEWSKI, *O kościołach kolegiackich w Krakowie*, Kraków 1868, s. 42; SZYMAŃSKI, *Kanonikat świecki*, s. 61, 78; KUMOR, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 2, s. 361–363, 372–381.

KRAKÓW – ŚW. JERZY¹

Kolegium Większe UK – kustodia; król – kanonie fundi: Bronowice, Lasocice i Janczyce; dziekan katedralny i podstarości krakowski – kanonia fundi Wojciechowska²

¹ Kapituła przy kościele św. Jerzego w Krakowie, nad którym opiekę sprawowali benedyktyni tynieccy, ukształtowała się w XIV wieku (erekcja przed 1360 rokiem). Podstawy materialne zapewnił arcybiskup gnieźnieński, biskupi krakowski i wrocławski oraz opat tyniecki. Długosz przypisuje inicjatywę powstania kapituły królowi Kazimierzowi Wielkiemu, który otrzymał prawo patronatu do kanonii w tej kolegiacie. Wyjątkiem była kanonia uposażona przez opata tynieckiego, gdzie patronat zachowali następcy fundatora. Wizytacja z 1599 roku informuje o 4 kanoniach. Prawo patronatu 3 z nich należało do króla, natomiast jednej do Kolegium Większego UK, które je otrzymało w latach 1572–1576 od opactwa tynieckiego, za zgodą króla i biskupa krakowskiego. Kanonia patronatu Kolegium Większego została przekształcona w kustodię w 1731 roku na mocy ordynacji biskupa Szaniawskiego, AKMK. AEp. 77, k. 437; AKMK. AEp. 79, k. 351; AKMK. AEp. 80, k. 21v–22, 135v; AKMK. AEp. 86, s. 200–201; AKMK. AEp. 87, s. 227; AKMK. AEp. 89, s. 237*; AKMK. AEp. 90, s. 28; AKMK. AEp. 92, s. 83*, 87–88*; DŁUGOSZ, *Liber beneficiorum*, t. 1, s. 592–599; *Akta wizytacji dekanatu krakowskiego*, s. 13–15; KUMOR, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 2, s. 475–479.

² Kanonia ta została erygowana w 1688 roku na podstawie fundacji testamentowej ks. Walentego Sowińskiego, wikariusza katedralnego. Na mocy dokumentu erekcyjnego w XVIII wieku (lata 1729 i 1787) patronat nad tą prebendą sprawował dziekan katedralny oraz podstarości krakowski, AKMK. AOff. 157, s. 1705; AKMK. AEp. 80, k. 165; AKapMK. I–74, s. 36; KUMOR, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 2, s. 479 (podał patronat wicedziekana katedralnego, lecz w świetle treści dokumentu erekcyjnego wicediekan katedralny miał być zawsze prezentowany na to beneficjum – patronat bierny).

KRAKÓW – ŚW. MICHAŁ¹

król – prepozytura; biskup wrocławski – kustodia oraz trzy kanonie pierwotnej fundacji; kanonik katedralny fundi Karniów – dziekania²; rodzina Miłżeckich – kanonia fundi Miłżecki³

zanikłe

klerykatura⁴

¹ Kolegiata św. Michała w Krakowie była to fundacja Władysława Hermana, jednak z powodów politycznych została podporządkowana biskupstwu kujawskiemu (prepozytura, kustodia oraz 3 kanonie). Obok prałatów i kanoników w skład kapituły wchodziła prebenda kapłańska („clericatura”) patronatu prepozyta kolegiackiego (1470). Nie wiadomo w jakich okolicznościach król odzyskał prawo patronatu nad prepozyturą kolegiacką (1470–1599). Wizytacja z 1599 roku informuje o 2 prałaturach, 3 kanoniach oraz prebendzie kapłańskiej. Patronat 4 prebend należał do biskupów wrocławskich, prepozytury do królów, zaś prebendy kapłańskiej do prepozyta kolegiaty św. Michała, AKapMK. AV63, s. 473–478; AKMK. AEp. 79, k. 158v; AKMK. AEp. 80, k. 140v, 349–349v; AKMK. AEp. 84, s. 848; AKMK. AEp. 90, s. 322; DŁUGOSZ, *Liber beneficiorum*, t. 1, s. 531–532; *Akta wizytacji dekanatu krakowskiego*, s. 5–8; SZYMAŃSKI, *Kanonikat świecki*, s. 29, 39.

² Prałaturę tę ufundował ks. Jan Strączkowski, zaś erygował w 1696 roku biskup Stanisław Szembek, udzielając prawa patronatu kanonikowi katedralnemu fundi Karniów („reverendo canonico ecclesiae cathedralis Cracoviensis de collegio iureconsultorum”). Potwierdza to „Liber ecclesiarum” z 1787 roku, AKMK. AOff. 163, s. 906; AKMK. AEp. 79, k. 37; AKapMK. I-74, s. 36; KUMOR, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 2, s. 468.

³ Kanonia ta została erygowana w 1647 roku na podstawie fundacji Jana i Katarzyny Miłżeckich. Prawo patronatu zostało zarezerwowane dla rodziny fundatorów, AKMK. AEp. 55, k. 84; AKMK. AEp. 79, k. 37v–38; KUMOR, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 2, s. 470–471 (jako fundi Brończyce).

⁴ Ostatnia wzmianka o tym beneficjum pochodzi z 1731 roku, KUMOR, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 2, s. 470.

KRAKÓW – WSZYSCY ŚWIĘCI¹

Kolegium Większe UK – prepozytura² i kanonie fundi Szeffler (św. Piotra i Pawła)³ i WnNMP (kaznodziejska)⁴; Leliwici i kolegia UK (Większe, Mniejsze i Jurystów) – dziekania⁵; prepozyt Bożego Ciała – kustodia⁶; rodzina Wodzickich – scholasteria⁷; Kolegium Jurystów UK – archidiaconat⁸ oraz kanonie Antoniego i Leonarda⁹ i fundi Swinarski¹⁰; prepozyt Kolegium Jurystów UK i burmistrz miasta Zator – kanonia fundi Kowalski¹¹; rektor UK – kanonia fundi Lubocza (NMP, fundi Potocki)¹²; senior Kolegium Jurystów UK – kancelaria¹³; kanonik krakowski fundi Karniów – dwie kanonie fundi Górski¹⁴; magistrat Krakowa – kantoria¹⁵; dziedzice młyna Kocieliny, k. Prądnika i Zielonek – kanonia Czterech Ewangelistów¹⁶; dziedzice Melsztyna – kanonie ZwNMP¹⁷, św. Ducha (Bożego Ciała, II ministerium)¹⁸ oraz Bożego Ciała (I ministerium)¹⁹; rodzina Węgrzynowskich – kanonia fundi Wę-

grzynowski²⁰; rodzina Krupków – kanonia ZWNMP²¹; miasto Wolbrom – kanonia fundi Grabowski²²

zanikłe

kanonia św. Anny i Katarzyny²³, kanonia św. Urszuli z Towarzyszkami²⁴ oraz kanonia fundi Bocheński²⁵

¹ Kolegiata Wszystkich Świętych w Krakowie była to fundacja rodu Leliwitów z 1490 roku. Zgodnie z treścią dokumentu erekcyjnego miała składać się z 2 prałatur (prepozytury i dziekanii) oraz 6 kanonii gremialnych opartych na uposażeniu dotychczasowego beneficjum parafialnego oraz altarii przy kościele Wszystkich Świętych. Liczba i patronat kanonii w kolegiacie Wszystkich Świętych budzi poważne wątpliwości. Dokument erekcyjny określił liczbę nowych kanonii na 6, jednak wymienił 7 beneficjów altaryjnych, które miały stanowić ich podstawę. Także wykaz prebend, ich patronat oraz obsada zawarte w „Liber ecclesiarum” z 1787 roku, w świetle innych źródeł (przede wszystkim wizytacji z lat 1599 i 1711 oraz opisów wszystkich prebend zebranych w rękopisie przechowywanym w Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego, nr 208) są całkowicie niewiarygodne. W świetle relacji z 1765 roku kapituła składała się z 7 prałatur i 15 kanonii; AUKr. rkp. 208; AKapMK. I–74, s. 32; *Codex diplomaticus Universitatis Studii Generalis Cracoviensis*, t. 3, s. 145–146; *Akta wizytacji dekanatu krakowskiego*, s. 29–35; *Księga dochodów beneficjów diecezji krakowskiej z roku 1529* (tzw. *Liber Retaxationum*), wyd. Z. LESZCZYŃSKA-SKRĘTOWA, Wrocław, Warszawa, Kraków 1968, s. 57, 218, 256, 267, 275, 276, 288, 302, 322–323; *Relacje o stanie diecezji krakowskiej*, s. 170; KUMOR, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 2, s. 404–416; J. KŁEPACKA, *Kościół WW. Świętych w Krakowie*, w: *Kronika miasta Krakowa 1959–1960*, Kraków 1962, s. 34–35.

² Patronat prepozytury i dziekanii fundatorzy zarezerwowali dla swoich dziedziców (właścicieli Tarnowa, Melsztyna, Jarosława, Książa Wielkiego, Mielca, Rzochowa i Rzemienia). Wizytacja z 1599 roku wypowiada się w tej kwestii dość niejasno: „Iuspatronatus dni praepositi et dni decani spectat ad familiam Lelivitarum haeredum Tarnow, Zachow, Mielstyn, Jarosław, Xiasz, Słupow et Collegii Maioris iure donationis”. Źródła informują o zrzeczeniu się przez Leliwitów na rzecz Kolegium Większego patronatu nad prepozyturą – w bliżej nieznanych okolicznościach przez Spytka z Melsztyna i w 1589 roku przez Hieronima Mieleckiego, dziedzica Mielca, Rzochowa i Rzemienia. Ta druga donacja została rozciągnięta prawdopodobnie także na dziekanie, gdyż patronat nad tą prebendą Kolegium Większe posiadało bądź „ratione bonorum Zochow” bądź „vigore donationis iurispatronatus”. Źródła z XVIII wieku potwierdzają, że patronat nad prepozyturą miało Kolegium Większe, zaś nad dziekanią kolegia UK (Większe, Mniejsze, Jurystów) i Leliwici, AKMK. AEp. 78, k. 224v; AKMK. AEp. 80, k. 135, 371–371v; AKMK. AEp. 89, s. 313–316, 251–252*; AKMK. AEp. 90, s. 315*; AKMK. AEp. 95, k. 139–140; AKapMK. I–74, s. 32; *Codex diplomaticus Universitatis Studii Generalis Cracoviensis*, t. 3, nr 284, t. 5, nr 478; *Akta wizytacji dekanatu krakowskiego*, s. 25, 31; KUMOR, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 2, s. 405, 407–408, 411.

³ Kanonia ta została oparta na uposażeniu altarii św. Piotra i Pawła ufundowanej przez Jana Szefflera. Dokument erekcyjny altarii z 1433 roku przyznawał patronat Kolegium Więszemu UK. W XVII i XVIII wieku patronat kanonii należał także do Kolegium Większego, AUKr. rkp. 208, s. 91, 397, 401, 415; AKMK. AEp. 78, k. 191; AKMK. AEp. 81, k. 54v; AKapMK. I–74, s. 32; *Akta wizytacji dekanatu krakowskiego*, s. 31–32; KUMOR, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 2, s. 412–413.

⁴ Była to kanonia pierwotnej fundacji oparta na altarii „circa ambonam collationis et iurispatronatus dominorum doctorum et magistrorum Universitatis studii Cracoviensis”. Erygowana została jako kaznodziejska w 1522 roku, po powiększeniu jej uposażenia przez Macieja z Brzeźnicy, kustosa sądeckiego. Na mocy tej erekcji patronat należał do Kolegium Większego UK, AUKr. rkp. 208, s. 92, 174; AKMK. AEp. 10, k. 147v; AKMK. AEp. 80, k. 249; *Akta wizytacji dekanatu krakowskiego*, s. 31–32; KUMOR, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 2, s. 416–417.

⁵ Zob. przyp. 2.

⁶ Kustodia została erygowana w 1629 roku na podstawie fundacji ks. Tomasza Jabłońskiego. Na mocy dokumentu erekcyjnego patronat należał do prepozyta Bożego Ciała w Krakowie na Kazimierzu, AKMK. AOff. 124, k. 893; AKMK. AEp. 92, s. 91–92*; AKapMK. I–74, s. 32; KUMOR, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 2, s. 409, 411.

⁷ Scholasterię erygował biskup Marcin Szyszkowski w 1620 roku na podstawie fundacji Wojciecha Kownackiego. Na mocy dokumentu erekcyjnego patronat miał należeć do rodziny fundatora. Ok. 1711 roku przeszedł na Wodzickich, z tym, że mieli oni wybierać prałata z Kolegium Jurystów, AUKr. rkp. 208, s. 89, 236–237; AKMK. AEp. 79, k. 317v; AKapMK. I–74, s. 32; KUMOR, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 2, s. 410–411.

⁸ Archidiaconat został erygowany w 1648 roku na podstawie fundacji testamentowej ks. Stanisława Czaplica, doktora obojga praw i profesora UK. W dokumencie erekcyjnym biskup powierzył prawo patronatu Kolegium Jurystów UK (po śmierci wykonawcy testamentu fundatora), AKMK. AEp. 55, k. 535v; AKMK. AEp. 89, s. 292; Kumor, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 2, s. 410–411.

⁹ Była to kanonia pierwotnej fundacji. Została erygowana na uposażeniu altarii „in capella antiqua collationis et iurispatronatus domini Petri olim Zupparii”, W 1599 roku jej patronat należał do żupnika krakowskiego. Nie wspomina o niej wizytacja z 1711 roku, co Kumor uzasadnia zanikiem dochodów i brakiem obsady. Została odnowiona w 1748 roku przez Jana Mrozińskiego, zaś prawo patronatu zostało przyznane Kolegium Jurystów UK, AUKr. rkp. 208, s. 415, 424, 435–436, 446, 452; AKMK. AEp. 89, k. 242*; *Akta wizytacji dekanatu krakowskiego*, s. 34; KUMOR, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 2, s. 415.

¹⁰ Kanonia ta została erygowana w 1642 roku na podstawie fundacji Tomasza Swinarskiego. Prawo patronatu na mocy dokumentu erekcyjnego należało do Kolegium Jurystów UK, AUKr. rkp. 208, s. 93, 543, 554–559; AKMK. AEp. 80, k. 203v; AKMK. AEp. 81, k. 196v; AKMK. AEp. 89, k. 310, 299–300*; KUMOR, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 2, s. 417.

¹¹ Kanonia ta została erygowana w 1671 roku na podstawie fundacji Filipa Kowalskiego, dziekana zatorskiego. Na mocy dokumentu erekcyjnego oraz jego korekty z 1675 roku patronat otrzymał prepozyt Kolegium Jurystów (nie całe Kolegium) oraz burmistrz miasta Zator. Udział miasta Zator może budzić wątpliwości w XVIII wieku. Potwierdzają go prezenty z lat 1692 i 1724, pomijają natomiast wizytacja z 1711 roku i „Liber ecclesiarum” z 1787 roku, AUKr. rkp. 208, s. 95, 607, 610–612, 615; AKMK. AEp. 72, k. 116–116v; AKMK. AEp. 79, k. 55–55v, KUMOR, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 2, s. 418.

¹² Była to kanonia pierwotnej fundacji oparta na uposażeniu „altaris Sanctae Mariae fraternitatis pauperum collationis et iurispatronatus Seniorum fraternitatis eiusdem”. Z niewiadomych przyczyn kanonia ta została pominięta przez wizytację z 1599 roku. W 1711 roku biskup krakowski obsadzał ją samodzielnie na mocy prawa dewolucji. W 1765 roku kanonia została odnowiona przez Antoniego Potockiego, zaś prawo patronatu zostało przyznane rektorowi uniwersytetu „ad recommendationem tamen venerabilis capituli”, AUKr. rkp. 208, s. 501–505, 1112; KUMOR, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 2, s. 412.

¹³ Kancelarię erygował biskup Piotr Gembicki w 1648 roku na podstawie zapisu ks. Stanisława Różyckiego, doktora obojga praw i profesora UK. Na mocy dokumentu erekcyjnego patronat należał do seniora Kolegium Jurystów, AUKr. rkp. 208, s. 89; AKMK. AEp. 55, k. 490–493; AKMK. AEp. 72, k. 308; AKMK. AEp. 80, k. 370–370v; AKapMK. I–74, s. 32; KUMOR, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 2, s. 410–411.

¹⁴ Kanonie fundi Górski zostały erygowane w 1653 roku na podstawie fundacji kanonika katedralnego i kustosa kapituły kolegiackiej Jakuba Górskiego. Na mocy dokumentu erekcyjnego patronat obu prebend należał do kanonika katedralnego fundi Karniów, doktora prawa i członka Kolegium Jurystów, AUKr. rkp. 208, s. 93, 528, 539; AKMK. AEp. 79, k. 152v–153; AKMK. AEp. 80, k. 21–21v, 244; AKMK. AEp. 89, s. 343–344; AKapMK. I–74, s. 32; KUMOR, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 2, s. 417–418.

¹⁵ Kantorię ufundował generał Wojciech Pleszewski alias Wośniowski, zaś erygował w 1648 roku biskup Piotr Gembicki, przekazując prawo patronatu rodzinie fundatora, zaś w razie jej wygaśnięcia magistratowi krakowskiemu. W 1665 roku fundator zmienił decyzję i przyznał patronat magistratowi od razu po swojej śmierci. Potwierdzają to źródła z XVIII wieku – w latach 1711, 1730 i 1787 należało ono do rajców krakowskich, AUKr. rkp. 208, s. 278; AKMK. AEp. 55, k. 510; AKMK. AEp. 80, k. 374; AKMK. AEp. 90, s. 88*; AKapMK. I–74, s. 32; KUMOR, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 2, s. 411.

¹⁶ Była to kanonia oparta na uposażeniu altarii Czterech Ewangelistów. Przed 1599 rokiem należała do patronatu Ligęzów, następnie Stanisława Jeżewicza (1599), Andrzeja i Jana Pawlikowiczów (1695, 1711) oraz Andrzeja i Anny Szafałowiczów (1724), AUKr. rkp. 208, s. 92, 489–490, 499; AKMK. AEp. 79, k. 46v–47; *Akta wizytacji dekanatu krakowskiego*, s. 34; KUMOR, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 2, s. 415–416.

¹⁷ Kanonia ta została oparta na altarii „sub choro novae foundationis et iurispatronatus domini Melshtynsky”. Nie wiadomo dlaczego pominięła ją wizytacja z 1599 roku. Być może zapis o przekształceniu altarii patronatu Melsztyńskich w kanonię zawarty w dokumencie erekcyjnym został zrealizowany dopiero w XVII wieku. W XVIII wieku patronat wykonywali Tarłowie, dziedzice Melsztyna, AUKr. rkp. 208, s. 94, 376, 383, 392; AKMK. AEp. 80, k. 168; AKMK. AEp. 85, s. 603–604; AKapMK. I–74, s. 32.

¹⁸ Była to kanonia pierwotnej fundacji, która w wizytacji z 1599 roku określona została jako erygowana „in proventibus altaris Corporis Christi secundi ministerii, iurispatronatus haeredum de Mielszyn”, W XVIII wieku patronat wykonywali Tarłowie, dziedzice Melsztyna, AUKr. rkp. 208, s. 94, 340, 354, 361, 367; AKMK. AEp. 87, s. 377; AKapMK. I–74, s. 32; *Księga dochodów beneficjów*, s. 323; *Akta wizytacji dekanatu krakowskiego*, s. 33–34; KUMOR, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 2, s. 414–415.

¹⁹ Była to kanonia pierwotnej fundacji oparta na uposażeniu altarii Bożego Ciała patronatu Melsztyńskich. W XVIII wieku patronat wykonywali Tarłowie, jako dziedzice Melsztyna, AUKr. rkp. 208, s. 95, 457; AKMK. AEp. 79, k. 331–331v; *Akta wizytacji dekanatu krakowskiego*, s. 33; KUMOR, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 2, s. 414.

²⁰ Kanonia ta została erygowana w 1685 roku na podstawie fundacji Gabriela Węgrzynowicza, protonotariusza apostolskiego i kustosa tarnowskiego. Dokument erekcyjny udzielał prawa patronatu rodzinie Węgrzynowskich (potomstwo brata i siostry fundatora), a w przypadku jej braku burmistrzowi i dwóm najstarszym członkom magistratu krakowskiego. W XVIII wieku patronat należał nadal do rodziny Węgrzynowskich, AUKr. rkp. 208, s. 95, 629, 631; AKMK. AEp. 79, k. 277; AKMK. AEp. 89, s. 298*; AKapMK. I–74, s. 32; KUMOR, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 2, s. 419.

²¹ Była to kanonia pierwotnej fundacji oparta na uposażeniu altarii „sub organo collationis et iurispatronatus dominorum Sworc Iurgi”. W wizytacji z 1599 roku występuje jako Zwiastowania NMP, patronatu mieszczan krakowskich, m.in. Pawła Krupki. Patronat rodziny Krupków potwierdzają prezenty z XVIII wieku oraz „Liber ecclesiarum” z 1787 roku. Niejasne jest dlaczego wizytacja z 1711 roku podaje patronat biskupa krakowskiego, skoro kolejne trzy prezenty w latach 1719, 1730 i 1741 były udzielone przez Krupków. Mogło chodzić o jednorazowe prawo dewolucji, AUKr. rkp. 208, s. 92, 370–371; AEp. 77, k. 937v–938; AKMK. AEp. 80, k. 282; AKMK. AEp. 86, s. 292; AKMK. AEp. 91, s. 51; AKapMK. I–74, s. 32; *Akta wizytacji dekanatu krakowskiego*, s. 32–33; KUMOR, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 2, s. 413.

²² Kanonia fundi „Grabowskianae” została erygowana w 1665 roku na podstawie fundacji Jana Grabowskiego. W dokumencie erekcyjnym prawo patronatu zostało zastrzeżone dla wykonawców woli fundatora, zaś po ich śmierci należało do magistratu wolbromskiego, AUKr. rkp. 208, s. 589; AKMK. AEp. 61, k. 654; AKapMK. I–74, s. 32; KUMOR, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 2, s. 418.

²³ Kanonia ta została erygowana w 1524 roku na podstawie fundacji testamentowej Jakuba Zupki, mieszczanina krakowskiego. W 1599 roku patronat należał do rajców krakowskich. Nie

wspominają o niej źródła z XVIII wieku, *Akta wizytacji dekanatu krakowskiego*, s. 34–35; KUMOR, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 2, s. 416.

²⁴ O kanonii tej wzmiankuje wizytacja z 1599 roku – wakowała, zaś jej patronat należał do dziedziców Melsztyna. Późniejsze źródła milczą o tej kanonii, *Akta wizytacji dekanatu krakowskiego*, s. 35; KUMOR, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 2, s. 416.

²⁵ Kanonia ta została erygowana w 1676 roku na podstawie fundacji Andrzeja Bocheńskiego. Na mocy dokumentu erekcyjnego patronat miał należeć do krewnych fundatora, a w razie ich braku do kapituły kolegiackiej. Kanonia ta została połączona z kustodią w 1704 roku, AUKr. rkp. 208, s. 204–217; KUMOR, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 2, s. 419.

KRUSZWICA¹

biskup wrocławski – dziekana, scholasteria, kustodia i kantoria oraz 14 kanonii; biskup wrocławski i kapituła kolegiacka („collatio simultanea”) – archidiakonat; król – prepozytura

¹ Skład prebend kapituły przy kolegiacie św. Piotra w Kruszwicy (świątynia katedralna przed przeniesieniem stolicy diecezji do Wrocławka w XII wieku) jest znany dopiero dla początku XVI wieku. Było wówczas w kapitule 7 prałatur: prepozytura, dziekana, archidiakonat, scholasteria, kantoria, kustodia i kancelaria oraz 17 kanonii: fundi Piaski, Barchorce, Piecki, Sławęcino, Morzyce, Głębokie, Sławsk Wielki, Giżyce, Rożniaty, Kretków, Poświętne, Papros, Biskupice, Broniewo, Sadług, Gębice, Modlibórz. Prepozytura oraz włączona ze starej kapituły zamkowej św. Wita w 1524 roku kancelaria (według Librowskiego) były patronatu królewskiego. Udział kapituły w wyborze archidiakona mógł być związany z bullą Leona X z 1513 roku. Pozostałe prebendy pozostawały wolnej kolacji biskupa. W drugiej połowie XVIII wieku było w kapitule kruszwickiej 6 prałatur oraz 14 kanonii. Wszystkie prebendy poza prepozyturą (patronat królewski) i archidiakonatem (kolacja jednoczesna) były wolnej kolacji. Relacje biskupów nie uwzględniły prałatury kanclerza, prawdopodobnie dlatego że jego miejsce z powodu nierezycencji zajmował sekretarz kapituły. Zanikły też trzy prebendy kanoniczne, ACC. Relacje biskupów wrocławskich, 1768, 1781; *Monumenta historica dioecesis Wladislaviensis*, t. 9, s. 8; ABRAHAM, *Statuty kapituły w Kruszwicy*, s. 261–262; LIBROWSKI, *Wizytacje diecezji wrocławskiej*, s. 98–100; H. RYBUS, *Kolegiata w Kruszwicy w latach 1514–1531*, „*Studia Theologica Varsoviensia*”, 8 (1970), nr 2, s. 131–143; K. KALINOWSKA, *Kapituła kolegiacka św. Piotra w Kruszwicy w świetle XVI w. statutów*, „*Ateneum Kapłańskie*”, 131 (1998), z. 1, s. 97–109.

KURZELÓW¹

arcybiskup gnieźnieński – prepozytura, dziekana, archidiakonat, kustodia oraz kanonie fundi: Kluczewsko, Gorzkowice, Przedbórz; Kolegium Większe UK – scholasteria²; rada miasta Andrzejowa i Kurzelowa – kanonia fundi Fryderycki³

¹ Kolegiata w Kurzelowie powstała w końcu XII wieku z fundacji arcybiskupa gnieźnieńskiego. Pierwotnie składała się z 4 prałatur: prepozytury, dziekani, archidiakonatu i kustodii oraz 6 kanonii. W XIV wieku arcybiskup Jarosław ze Skotnik zredukował liczbę kanonii do trzech. Wymienione prebendy były wolnej kolacji, obsadzone przez cały okres nowożytny zgodnie z zasa-

da „alternative mensium”, ADWł. GAV77, s. 568; ADWł. GAV60, s. 20; ŁASKI, *Liber beneficiorum*, t. 1, s. 545–556; LIBROWSKI, *Statuty kapituł kolegiackich*, s. 171; WIŚNIEWSKI, *Historyczny opis kościołów, miast, zabytków i pamiątek w powiecie włoszczowskim*, s. 108.

² Prałatura scholastyka została ufundowana w 1652 roku przez Jana Brożka, doktora teologii i profesora Akademii Krakowskiej. Zgodnie z dokumentem erekcyjnym wystawionym przez Andrzeja Leszczyńskiego, arcybiskupa gnieźnieńskiego, prawo patronatu po śmierci fundatora miało należeć do Kolegium Większego Akademii Krakowskiej. Potwierdzają to wizytacje z II połowy XVIII wieku, ADWł. GAV60, s. 20; ADWł. GAV77, s. 568; WIŚNIEWSKI, *Historyczny opis kościołów, miast, zabytków i pamiątek w powiecie włoszczowskim*, s. 120, 124.

³ Kanonia fundi „Fridericianus” powstała przez przekształcenie i doposażenie altarii ufundowanej przez Maurycego Fryderyckiego, doktora obojga praw, archidiakona kurzelowskiego, pochodzącego z miasta Andrzejowa. Prawo patronatu tej altarii, zgodnie z erekcją należało do krewnych fundatora, a w przypadku ich braku miało przejść na rajców miasta Andrzejowa i Kurzelowa (alternatywnie). Ponieważ dokument erygujący kanonię w 1638 roku pomijał problem patronatu, jeszcze w XVIII wieku sprawa ta budziła wątpliwości. Jednak na podstawie praktyki można stwierdzić, że patronat tej kanonii należał do magistratu Andrzejowa i Kurzelowa (alternatywnie), ADWł. GAV77, s. 568; ADWł. GAV60, s. 20–21.

LUBLIN¹

biskup krakowski – archidiakonat (inkorporacja do sufraganii lubelskiej)²; kapituła kolegiacka – kancelaria³; król – prepozytura; kolegium mansjonarzy zamkowych w Lublinie i starosta lubelski – dziekania⁴; magistrat Lublina – kustodia⁵, kantoria⁶ oraz 8 kanonii⁷; oficjał i magistrat Lublina – scholasteria⁸

¹ Kolegiata w Lublinie została erygowana w 1574 roku na podstawie fundacji Wawrzyńca Starczynowskiego a Ilkusz, burmistrza lubelskiego. Prawo patronatu 3 prałatur (prepozytura, dziekani i archidiakonat) miało należeć do króla, natomiast 4 kanonii do rajców lubelskich. W XVII wieku liczba prebend wzrosła do 14 (7 prałatur i 7 kanonii), AKMK. AEp. 50, k. 10–19; AKMK. AEp. 76, k. 618v; AKMK. AEp. 77, k. 202–202v; AKMK. AEp. 79, k. 9–9v; AKapMK. I–74, s. 34; KUMOR, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 3, s. 354–360; WADOWSKI, *Kościół lubelski*, s. 124–127, 137–147.

² W świetle wizytacji z 1603 roku wybór archidiakona należał do biskupa i króla (alternatywnie). Był to wynik sporu między Zygmuntem I Starym i biskupem krakowskim Janem Konarskimi oraz decyzji sądu z 1513 roku. Akt erekcyjny kolegiaty nie zmienił tej sytuacji. W I połowie XVIII wieku – jak wynika z wpisów instytucyjnych – obowiązywała prezenta króla. Archidiakonat w 1787 roku był obsadzany samodzielnie przez biskupa, co było wynikiem połączenie tej prebendy z urzędem sufragana okręgowego w Lublinie (1767), AKMK. AEp. 79, k. 125v; AKMK. AEp. 82, s. 157; AKapMK. I–74, s. 34; KUMOR, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 2, s. 357; t. 4, s. 64.

³ Prałatura ta została erygowana w 1687 roku na podstawie fundacji ks. Kacpra Szulca, kanonika lubelskiego. Patronat pierwotnie otrzymał fundator. Prawdopodobnie wobec braku szczegółowych dyspozycji w dokumencie erekcyjnym, po śmierci fundatora, kanclerza wybierała kapituła (1787 rok), AKMK. AEp. 69, k. 1137; AKapMK. I–74, s. 34; KUMOR, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 3, s. 358.

⁴ Prałatura dziekana została już w dokumencie erekcyjnym kolegiaty połączona z prepozyturą mansjonarzy zamkowych w Lublinie patronatu królewskiego. Potwierdza to wizytacja

z 1603 roku: „Tertius decanus qui idem est praepositus mansjonariorum in arce Lublinensi”. Od początku XVII wieku patronat nad kolegium mansjonarzy należał, z nadania królewskiego, do starostów lubelskich. Jednak w wyborze prepozyta brali udział także sami mansjonarze, którzy najpierw wybierali dwóch członków ze swojego kolegium i dopiero jeden z nich starosta lubelski prezentował biskupowi do instytucji kanonicznej. Taki sposób obsady dziekanii potwierdza „Liber ecclesiarum” z 1787 roku, AKMK. AEp. 50, k. 10–19; AAL. Rep60 A96, s. 5, 81; AKapMK. I–74, s. 34; KUMOR, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 3, s. 359 (błędnie wybór kapituły).

⁵ Prałatura ta została ufundowana przez ks. Mateusza Sikorskiego, zaś erygowana przez biskupa Piotra Gembickiego w 1649 roku. Patronat otrzymała rada miasta Lublina, AKMK. AEp. 80, k. 34v; AKMK. AEp. 88, s. 331–332; AKMK. AEp. 90, s. 292; KUMOR, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 3, s. 357–358.

⁶ Kantoria została uposażona przez mieszczan lubelskich, zaś erygowana w 1679 roku przez Kazimierza Rozwadowskiego, oficjała lubelskiego, który udzielił prawa patronatu radzie miasta Lublina, AKMK. AEp. 81, k. 218v; KUMOR, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 3, s. 358.

⁷ Kolejne kanonie w kolegiacie lubelskiej fundowali mansjonarze kaplicy zamkowej Wojciech Jaworzyński (erygowana 1623 roku), Bartłomiej Bernatowicz i Sebastian Riccius (erygowane w 1632 roku) oraz Marcin Kurtkiewicz (erygowana w 1644 roku). Patronat wszystkich kanonii w kolegiacie należał do rady miasta Lublina, AKMK. AAdm. 12, s. 1024–1025, 1267; AKMK. AEp. 42, k. 808; AKMK. AEp. 76, k. 215–215v; AKMK. AEp. 78, k. 59v–60; AKMK. AEp. 80, k. 260, 383; AKMK. AEp. 85, s. 829; AKMK. AEp. 87, s. 397–398, 584–585; AKMK. AEp. 88, s. 70–71, 245–246, 391; AKMK. AEp. 90, s. 283, 285; AKMK. AEp. 92, s. 65–66*; AKMK. AEp. 93, s. 3, 41; AKMK. AEp. 94, s. 205; KUMOR, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 3, s. 358–359; WADOWSKI, *Kościół lubelskie*, s. 138.

⁸ Prałatura ta została erygowana w 1665 roku przez oficjała lubelskiego Mikołaja Sługockiego na podstawie zapisu ks. Marcina Ościechowskiego, kanonika lubelskiego. Prawo patronatu otrzymał starosta i oficjał lubelski. W 1787 roku patronat należał do oficjała i magistratu lubelskiego, KUMOR, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 3, s. 358.

LWÓW¹

arcybiskup lwowski – scholasteria; kapituła kolegiacka – kanonia penitencjarza (druga); magistrat lwowski – prepozytura; rodzina Iwanowskich – kantoria; rodzina Piwnickich – kanonia penitencjarza (pierwsza); prepozyt kolegiacki – kanonia fundi Aurałowicz

¹ Starania o powołanie kolegiaty we Lwowie podjął biskup i głównie uposażenie arcybiskupa Sierakowskiego złożyło się na jej erekcję w 1772 roku (3 prałatury i 3 kanonie). Patronat prepozytury został przyznany magistratowi lwowskiemu prawdopodobnie z powodu inkorporacji kaplicy katedralnej pw. NMP Loretańskiej. Z kolei patronat kantorii przypadł Franciszkowi Iwanowskiemu, bratu stryjecznemu fundatora tej prebendy, Maciejowi Iwanowskiemu, proboszcza w Bruchnału. Pierwsza kanonia została utworzona z penitencjarii patronatu rodziny Piwnickich, która zachowała swoje prawo. Druga kanonia powstała z funduszu penitencjarii patronatu rodziny Uchmanowiczów, z tym że wybór kanonika należał do kapituły kolegiackiej. Patronat trzeciej kanonii, opartej na zapisie 8 tys. złotych Walentego Aurałowicza, komendarza kościoła buczackiego, należał do prepozyta kolegiackiego, DZIEDUSZYCKI, *Żywot Wacława Hieronima Sierakowskiego*, s. 262–263; KRĘTOSZ, *Organizacja archidiecezji lwowskiej*, s. 156 (błędne informacje).

ŁASK¹

kapituła kolegiacka – kanonia fundi Drużbin²; rodzina Łaskich herbu Korab i starostowie arcybiskupi w Łowiczu (alternatywnie) – prepozytura³, dziekania i kustodia; prepozyt kolegiacki – dwie kanonie pierwotnej fundacji oraz kanonia fundi Dobra i Wilkowie⁴ i jedna z dwóch kanonii fundi Sławoszewo; prepozyt kolegiacki i podstarości łowicki (alternatywnie) – jedna z dwóch kanonii fundi Sławoszewo⁵; dziedzice Łasku – kanonia fundi Wierzbowian⁶

¹ Kolegiatę oraz kapitułę w Łasku ufundował arcybiskup Jan Łaski razem z rodziną w 1525 roku. Miała się składać z 3 prałatur i 3 kanonii. Prawo patronatu prałatur miało należeć do Łaskich h. Korab, zaś kanonii do prepozyta kolegiackiego. Po śmierci Jana Łaskiego pretensje do obsady prałatur wysunął arcybiskup Drzewicki argumentując, że kapituła została ufundowana z dóbr diecezji. Na mocy ugody z 1532 roku między Maciejem Drzewickim a Janem, Hieronimem i Stanisławem Łaskimi postanowiono o alternatywnym prezentowaniu na prałatury kolegiackie. Na mocy odnowionej erekcji z 1533 roku kapituła miała składać się z 3 prałatur: prepozytury, dziekanii i kustodii oraz 2 kanonii. Aby uniknąć nieporozumień i długich wakatów, prawo prezenty w imieniu Korabitów miał wykonywać najznacniejszy przedstawiciel tego rodu, wybierany na specjalnych zjazdach jego członków, zwoływanych pod przewodnictwem prepozyta kolegiackiego, ADWŁ. GAV77, s. 274–275; ADWŁ. GAV111, s. 25; ADWŁ. GAV135, s. 324–325; OTREBA, *Dzieje niższych kolegiów duchownych*, s. 325–327; Z. CHODYŃSKI, *Łask*, w: *Encyklopedia Kościelna*, red. M. NOWODWORSKI, t. 12, Warszawa 1879, s. 533–534; *Łask. Dzieje miasta*, s. 97–98; LIBROWSKI, *Statuty kapituł kolegiackich*, s. 171, 174.

² Kanonia ta została uposażona i erygowana przez arcybiskupa Macieja Łubieńskiego w 1643 roku. Na podstawie dokumentu erekcyjnego prawo wyboru kanonika należało do kapituły, zaś instytucja do prepozyta kolegiackiego, ADWŁ. GAV77, s. 270–271; ADWŁ. GAV135, s. 354; OTREBA, *Dzieje niższych kolegiów duchownych*, s. 329.

³ Umowa między biskupem Drzewickim i Łaskimi z 1532 roku, o której mowa wyżej, objęła także prepozyturę kolegiacką. Jednak kolejny arcybiskup gnieźnieński Andrzej Krzycki w 1536 roku na prośbę Trojana ze Śleszyna, prepozyta kolegiackiego, zrzekł się praw względem tej prałatury. Ta nowa ugoda nie weszła jednak w życie i została skasowana wyrokiem arcybiskupa Jana Przerębskiego w 1559 roku. Wizytacje z XVIII wieku informują o udziale starosty łowickiego w obsadzie tej prebendy, co oznacza że w praktyce funkcjonowało zarządzenie arcybiskupa Drzewickiego, a nie Krzyckiego, ADWŁ. GAV77, s. 275; ADWŁ. GAV111, s. 25; ADWŁ. GAV135, s. 324–325; OTREBA, *Dzieje niższych kolegiów duchownych*, s. 326–329.

⁴ Kanonia ta została erygowana przez arcybiskupa Jana Latańskiego w 1538 roku na podstawie fundacji Stanisława i Jana Łaskich. Prawo patronatu przyznał arcybiskup prepozytowi kolegiackiemu Trojanowi ze Śleszyna i jego prawnym następcom, ADWŁ. GAV77, s. 270; ADWŁ. GAV135, s. 354; OTREBA, *Dzieje niższych kolegiów duchownych*, s. 329.

⁵ W 1547 roku na dochodach inkorporowanej parafii w Sławoszewie zostały erygowane przez arcybiskupa Mikołaja Dzierżgowskiego 2 kanonie w kapitule łaskiej. Na mocy tej erekcji patronat jednej z nich należał do prepozyta kolegiackiego, zaś drugiej – do prepozyta kolegiackiego i podstarości łowickiego (alternatywnie), ADWŁ. GAV77, s. 271–272; OTREBA, *Dzieje niższych kolegiów duchownych*, s. 329.

⁶ Kanonia ta została uposażona przez Stanisława Wierzbowskiego, właściciela Łasku i erygowana przez arcybiskupa Michała Radziejowskiego w 1689 roku. Z mocy erekcji patronat należał do dziedziców Łasku, zaś instytucja do prepozyta kolegiackiego, ADWŁ. GAV77, s. 272–273; ADWŁ. GAV135, s. 355; OTREBA, *Dzieje niższych kolegiów duchownych*, s. 330.

ŁĘCZYCA (TUM)¹

brak informacji – prepozytura, dziekania, archidiakoniat, scholasteria, kustodia, kantoria oraz 10 kanonii

¹ Kolegiata w Tumie-Łęczycy była to fundacja książęca i arcybiskupia z XII wieku. Nie jest znana dokładna data powstania poszczególnych prebend z wyjątkiem kantorii; bulla z 1207 roku mówi o ustanowieniu przez arcybiskupa i uposażeniu przez Mieszka „księcia gnieźnieńskiego” prałatury kantora w tej kapitule. W 1780 roku było tutaj 6 prałatur i 10 kanonii. Przed 1665 rokiem było 13 kanonii, ale 3 z nich (fundi Moraków, Pełczyska i Czernków) zostały skasowane, a ich majątek inkorporowany do masy kapitulnej przez arcybiskupa Waława Leszczyńskiego, jako wykonanie bulli Aleksandra VI z 1495 roku. Niestety prawo patronatu w tej kapitule jest trudne do ustalenia. Pewną wskazówkę daje relacja z 1612 roku: „(...) rex plurimas praebendas praesentare solet”. Praca Mętlewicza z 1849 roku oparta głównie na dwóch wizytacjach kolegiaty z II połowy XVIII wieku Macieja Garnysza z 1779 roku i Andrzeja Miniszewskiego z 1789 roku, które spłonęły prawdopodobnie w 1944 roku, pomija problem patronatu, ACC. Relacje arcybiskupów gnieźnieńskich, 1612, 1755, 1789; LIBROWSKI, *Statuty kapituł kolegiackich*, s. 170–171, 174; J.K. MĘTLEWICZ, *Wiadomość historyczna o archikolegiacie łęczycyckiej*, „Pamiętnik Religijno-Moralny”, 17 (1894), s. 25–36; Ł. JANCZAK, *Tum*, w: *Encyklopedia Kościelna*, red. M. NOWODWORSKI, t. 29, s. 280–282; *Łęczycza. Monografia miasta do 1990 roku*, s. 141–143.

ŁOWICZ¹

starosta łowicki – prepozytura, dziekania, kustodia, archidiakoniat oraz 9 kanonii pierwotnej fundacji; rodzina Tarnowskich – kanonia fundi Wola Tarnowska²; starosta łowicki i magistrat Łowicza – kanonia fundi św. Jan³

¹ Dokument erekcyjny kolegiaty w Łowiczu wydał w 1433 roku arcybiskup Wojciech Jastrzębiec. Zgodnie z jego treścią powołano 3 prałatury i 10 kanonii, a prawo patronatu miało należeć do starostów łowickich. W 1522 roku na bazie uposażenia jednej z kanonii arcybiskup Jan Łaski erygował prałaturę archidiakona, ADWł. GAV141, s. 114–115; AAW. sygn. 872, s. 57; ACC. Relacje arcybiskupów gnieźnieńskich, 1755, 1789; ŁASKI, *Liber beneficiorum*, t. 2, s. 236–244, 515; KWIATKOWSKI, *Prymasowska kapituła i kolegiata w Łowiczu*, s. 105, 165; LIBROWSKI, *Statuty kapituł kolegiackich*, s. 357; J. WIETESKA, *Katalog prałatów i kanoników prymasowskiej kapituły łowickiej od 1433 do 1970*, Warszawa 1971, s. 12–13.

² Kanonia ta powstała w 1609 roku na podstawie zapisu testamentowego Jana Tarnowskiego. Prawo patronatu (czynne i bierne) należało do rodziny Tarnowskich herbu Rolicz, ADWł. GAV141, s. 115; AAW. sygn. 872, s. 57; KWIATKOWSKI, *Prymasowska kapituła i kolegiata w Łowiczu*, s. 105; LIBROWSKI, *Statuty kapituł kolegiackich*, s. 358; WIETESKA, *Katalog prałatów i kanoników*, s. 13; S. SKOWRONEK, *Kolegium psalterzystów przy kolegiacie łowickiej*, „Studia Loviciensia”, 1 (1999), s. 170–171.

³ Kanonia ta została utworzona przez prymasa Teodora Potockiego w 1736 roku poprzez inkorporację beneficjum prepozyta szpitala św. Jana w Łęczycy. Prawo patronatu, zgodnie z treścią dokumentu erekcyjnego, należało do starostów łowickich oraz magistratu Łęczycy, dotychczasowego patrona prepozytury szpitalnej, ADWł. GAV141, s. 115, 119; AAW. sygn. 872, s. 57; KWIATKOWSKI, *Prymasowska kapituła i kolegiata w Łowiczu*, s. 105; LIBROWSKI, *Statuty kapituł kolegiackich*, s. 358, 368 (dokument erekcyjny); WIETESKA, *Katalog prałatów i kanoników*, s. 13.

NOWY SĄCZ¹

kapituła kolegiacka i senior zakrystianin kolegiacki – kanonia fundi Siedlińska (Fabianowski)²; kapituła kolegiacka i wójt Nowego Sącza – kanonia fundi Samokłęski (Banasiewicz, NPNMP)³; starosta Lipowca – prepozytura, dziekania, archidiaconat, kustodia⁴ oraz kanonie fundi: Chochorowska, Niskowa, Dąbrówka i Biegonice; rady miast Nowego Sącza i Biecza (alternatywnie) – scholasteria; Kolegium Większe UK – kantoria i kancelaria⁵

¹ Kolegiatę w Nowym Sączu ufundował i erygował w 1448 roku kardynał Zbigniew Oleśnicki. Kapituła miała się składać z 4 prałatów i 4 kanoników. Na mocy dokumentu erekcyjnego patronat nad kustodią objęła rada miasta, zaś pozostałych prebend biskupi krakowscy. W praktyce od XV do XVIII wieku na prebendy biskupie prezentował starosta Lipowca, choć nie było to umocowane prawnie. Wpisy instytucji na te kanonie mówią co prawda o indulgie papieskim, ale nie określają bliżej jego pochodzenia. Wobec braku wyraźnego przywileju, starosta lipowiecki był narażony na ciągłe ingerencje biskupa i papieża w wyborze prałatów i kanoników. W XVII i XVIII wieku liczba prebend wzrosła do 7 prałatur i 6 kanonii (1776), AKMK. AVCap9, s. 122; AKMK. AV5, s. 71, 87; AKMK. AEp. 76, k. 342, 618v–619, 802; AKMK. AEp. 77, k. 149, 392; AKMK. AEp. 79, k. 378; AKMK. AEp. 80, k. 161v, 164v, 194v; AKMK. AEp. 81, k. 63v, 163v–164; AKMK. AEp. 82, s. 181; AKMK. AEp. 87, s. 295, 445; AKMK. AEp. 91, s. 13, 8*; DŁUGOSZ, *Liber beneficiorum*, t. 1, s. 544–556, 565–574 (dokument erekcyjny kapituły); KUMOR, *Archidiaconat sądecki*, s. 114–115; SALATERSKI, *Kolegiata i kapituła św. Małgorzaty P.M. w Nowym Sączu*, s. 46–49; KUMOR, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 3, s. 267–278.

² Kanonia ta została erygowana w 1693 roku przez biskupa Jana Małachowskiego, na podstawie fundacji ks. Jana Fabianowskiego, proboszcza z Harkłowej. Zgodnie z treścią dokumentu erekcyjnego, po śmierci fundatora wybór kanonika miał należeć do kapituły kolegiackiej oraz najstarszego z zakrystianów kolegiackich („uni seniori ex aedituis”). W 1737 roku fundator zmienił pierwotny zamiar i przyznał prawo patronatu Kolegium Mniejszemu UK. Zmiana ta uzyskała sankcję biskupa krakowskiego i kolegium prezentowało kanoników fundi Siedlińska. Trudno orzec na jakiej podstawie „Descriptio ecclesiarum” z 1776 roku jako patronów tej prebendy podaje ponownie kapitułę nowosądecką i seniora zakrystiana, AKMK. AEp. 72, k. 418v, 436; AKMK. AEp. AKMK. AEp. 77, k. 634–634v; AKMK. AEp. 78, k. 141v–142; AKMK. AEp. 80, k. 66v (wybór kapituły); AKMK. AEp. 82, k. 1102; AKMK. AEp. 90, s. 317*; AKMK. AEp. 91, s. 100*; AKMK. Descriptio ecclesiarum, s. 21; KUMOR, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 3, s. 276; SALATERSKI, *Kolegiata i kapituła św. Małgorzaty P.M. w Nowym Sączu*, s. 37, 51.

³ Kanonia ta została erygowana w 1697 roku przez biskupa Jana Małachowskiego na podstawie fundacji ks. Wojciecha Banasiewicza. Kanonika wybierała kapituła sądecka w porozumieniu z wójtem Nowego Sącza, AKMK. AEp. 91, s. 13; AKMK. Descriptio ecclesiarum, s. 21; KUMOR, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 3, s. 276–277; SALATERSKI, *Kolegiata i kapituła św. Małgorzaty P.M. w Nowym Sączu*, s. 37, 51.

⁴ Prawo patronatu rady miasta Nowego Sącza nad kustodią zostało, na skutek nadużyć, przekazane w 1729 roku na rzecz starosty Lipowca. Z jego rąk prezentę otrzymał w tym samym roku Hieronim Wielogłowski. Już jednak w 1736 roku prałata wyznaczał ponownie magistrat Nowego Sącza. „Descriptio ecclesiarum” z 1776 roku w rubryce o tytule „Quis patronus” podaje następującą informację: „proconsul et consules civitatis Nova Sandecz, collator capitaneus Lipovecensis”, AKMK. AEp. 77, k. 386–387, 391v–392, 726–726v; AKMK. AEp. 80, k. 81v–82, 125v–126; AKMK. AEp. 82, s. 222–223; AKMK. Descriptio ecclesiarum, s. 21; SALATERSKI, *Kolegiata i kapituła św. Małgorzaty P.M. w Nowym Sączu*, s. 46–47.

⁵ Prałatury te zostały erygowane w 1678 roku (scholasteria), w 1685 roku (kantoria) oraz w 1688 roku (kancelaria) przez Mikołaja Oborskiego, biskupa pomocniczego krakowskiego na podstawie fundacji ks. Jacka Śliwskiego, dziekana kolegiaty tarnowskiej. Na mocy dokumentów erekcyjnych prawo patronatu nad scholasterią otrzymały rady miast Biecz i Nowy Sącz (alternatywnie), zaś nad kantorią i kancelarią Kolegium Większe UK, AKMK. AOff. 155, s. 140–141; AKMK. AOff. 156, s. 1672; AKMK. AOff. 157, s. 1896; AKMK. AEp. 80, k. 168–168v, 190v–191; AKMK. AEp. 81, k. 80; AKMK. AEp. 85, s. 599–600; AKMK. AEp. 87, s. 294 (rada miasta Biecza); AKMK. AEp. 90, s. 314*; KUMOR, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 3, s. 276; SALATERSKI, *Kolegiata i kapituła św. Małgorzaty P.M. w Nowym Sączu*, s. 36, 50–51.

OŁYKA¹

kapituła kolegiacka – kanonia penitencjarza² oraz kanonia misjonarza³; kapituła kolegiacka i dziedzice Ołyki („cumulative”) – dziekania⁴; kapituła kolegiacka i Akademia Zamojska – scholasteria i kanonia profesora⁵; dziedzice Ołyki – prepozytura, kustodia, kantoria, kancelaria⁶, archidiakoniat⁷ oraz dwie kanonie kaznodziei⁸; dziedzice Ołyki i prepozyt kolegiacki („alternative”) – kanonia prowizora szpitalnego; Akademia Zamojska – kanonia fundi Zajerski⁹; rodzina Zielińskich – kanonia fundi Zieliński¹⁰

¹ Kolegiata w Olyce powstała z fundacji Albrychta Stanisława Radziwiłła w 1631 roku (3 prałatury i 2 kanonie). Patronat prepozytury, kustodii, kantorii oraz kanonii kaznodziei należał do dziedziców Ołyki, zaś kanonia ekonomia dóbr kapitulnych obsadzana była przez dziedziców alternatywnie z prepozytem kapitulnym. Ta ostatnia kanonia, na skutek zarządzenia księcia Radziwiłła z 1637 roku, została związana z urzędem prowizora szpitalnego, a nie ekonomia. Sposób jej obsady pozostał jednak bez zmiany. W XVII i XVIII wieku liczba prebend wzrosła do 15 (7 prałatur i 8 kanonii), *Relationes status dioecesium in Magno Ducatu Lithuaniae*, t. 2, s. 187; SYMON, *De Ecclesiis*, „Academia Caesaera Romano Catholica Petropolitana”, 1889–1892; KRÓLIK, *Organizacja diecezji łuckiej*, s. 213–219.

² Powstała w 1637 roku z fundacji księcia Albrychta Stanisława Radziwiłła. Prawo patronatu nad nią, zgodnie z życzeniem fundatora, zostało udzielone prepozytowi i całej kapitule kolegiackiej, SYMON, *De Ecclesiis*, „Academia Caesaera Romano Catholica Petropolitana”, 1889–1890, s. 72.

³ Zob. przyp. 6.

⁴ Prałatura ta została ufundowana w 1645 roku przez Jana Jerzego Derewińskiego, dziedzica Paszowa, jednak formalnie erygowana przez biskupa Tomasza Leżeńskiego dopiero w 1670 roku. Prawo patronatu nad tą prebendą mieli wykonywać wspólnie kapituła kolegiacka i dziedzice Ołyki („cumulative”), SYMON, *De Ecclesiis*, „Academia Caesaera Romano Catholica Petropolitana”, 1890–1891, s. 16–17.

⁵ Beneficja te powstały przy okazji fundacji kolonii Akademii Zamojskiej w Olyce w 1638 roku. Zostały one inkorporowane do Akademii, która miała prawo prezenty. Wyznaczała ona dwóch kandydatów, z których kapituła kolegiacka wybierała jednego (do śmierci Albrychta Stanisława wspólnie z nim). Rozbudowa kapituły została potwierdzona przez biskupa Andrzeja Gembickiego w 1639 roku, SYMON, *De Ecclesiis*, „Academia Caesaera Romano Catholica Petropolitana”, 1889–1890, s. 81–87.

⁶ Prałatura ta, podobnie jak kanonia misjonarza, została ufundowana w 1655 roku przez Albrychta Stanisława Radziwiłła. Obie prebendy zostały formalnie erygowane dopiero w 1704 roku przez biskupa Aleksandra Wyhowskiego, który patronat kancelarii przyznał dziedzicom

Ołyki, zaś wybór kanonika misjonarza kapitule kolegiackiej, SYMON, *De Ecclesiis*, „Academia Caesaera Romano Catholica Petropolitana”, 1891–1892, s. 57.

⁷ Prałatura archidiakona oraz druga kanonia kaznodziei zostały erygowane w 1771 roku na podstawie fundacji testamentowej dziekana Sebastiana Kozierowskiego. Prawo patronatu z woli fundatora trafiło w ręce dziedziców Ołyki, SYMON, *De Ecclesiis*, „Academia Caesaera Romano Catholica Petropolitana”, 1891–1892, s. 163.

⁸ Zob. przyp. 1 i 7.

⁹ Kanonia ta powstała w 1638 roku przy okazji fundacji kolonii Akademii Zamojskiej w Ołyce (była przeznaczona dla ekonoma kolegium ołyckiego). Prawo patronatu miało należeć do Akademii Zamojskiej, a w razie wakatu dłuższego niż jeden miesiąc, obsada przechodziła w ręce kapituły kolegiackiej, SYMON, *De Ecclesiis*, „Academia Caesaera Romano Catholica Petropolitana”, 1889–1890, s. 84.

¹⁰ Kanonia ta została erygowana w 1686 roku na podstawie fundacji Stanisława Zielińskiego, podstolego braclawskiego, który prawo patronatu zarezerwował dla siebie i swoich dziedziców, SYMON, *De Ecclesiis*, „Academia Caesaera Romano Catholica Petropolitana”, 1890–1891, s. 132.

OPATÓW¹

kapituła kolegiacka – kanonia fundi Marcinkowska (Karwowska, pierwsza kaznodziejska)², druga kanonia kaznodziei³; dziedzice Opatowa – dziekana, kantoria, scholasteria, kustodia oraz 4 kanonie (w tym penitencjarza⁴); dziekan opatowski – jedna kanonia („antiqua parochialis”)⁵

¹ Kolegiata w Opatowie powstała prawdopodobnie pod koniec XII wieku jako fundacja książęca. W XV wieku patronat nad wszystkimi prebendami (4 prałatury i 5 kanonii) sprawowali biskupi lubuscy, którzy otrzymali je w 1237 roku razem z Opatowem. W 1516 roku, na mocy dokumentu papieża Leona X, patronat tych prebend przeszedł w ręce Krzysztofa Szydłowieckiego, nowego właściciela Opatowa oraz jego następców (kolejnych dziedziców Opatowa: Tarnowskich, Ostrogskich, Wiśniowieckich, Lubomirskich, Sanguszków). Liczba prebend wzrosła w czasach nowożytnych do 11 (4 prałatury i 7 kanonii), AKMK. AEp. 76, k. 8v, 255v, 292v; AKMK. AEp. 77, k. 146v–147, 486, 551v–552, 825–825v; AKMK. AEp. 78, k. 63v–64, 65–65v, 142–142v, 214v; AKMK. AEp. 79, k. 307–307v, 356–356v, 384v; AKMK. AEp. 80, k. 20–20v, 189–189v, 378v–379; AKMK. AEp. 84, s. 764; AKMK. AEp. 87, s. 439; AKMK. AEp. 88, s. 219–220; AKMK. AEp. 92, s. 3*, 134*; AKMK. AEp. 93, s. 315; AKMK. AEp. 94, s. 161, 194; AKapMK. I–74, s. 31; DŁUGOSZ, *Liber beneficiorum*, t. 1, s. 575–592; SZYMAŃSKI, *Kanonikat świecki*, s. 61; KUMOR, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 3, s. 195–207; GAŁĄZKA, *Kapituła kolegiacka w Opatowie*, s. 33–35, 95–101; BASTRZYKOWSKI, *Kolegiata św. Marcina w Opatowie*, „Kronika Diecezji Sandomierskiej”, 36–40 (1943–1947), nr 4, s. 135–137.

² Kanonia ta pierwotnie należała do patronatu biskupów lubuskich, a od 1516 roku Krzysztofa Szydłowieckiego. W 1525 roku biskup Tomicki inkorporował ją do nowopowstałej kanonii kaznodziejskiej, której obsadę powierzył kapitule kolegiackiej, AKMK. AEp. 77, k. 718; AKMK. AEp. 79, k. 356v; AKMK. AEp. 90, s. 246; AKMK. AEp. 93, s. 177; GAŁĄZKA, *Kapituła kolegiacka w Opatowie*, s. 33–34, 96–97; KUMOR, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 3, s. 204; BASTRZYKOWSKI, *Kolegiata św. Marcina w Opatowie*, „Kronika Diecezji Sandomierskiej”, 41 (1948), nr 4, s. 169.

³ Kanonia ta została erygowana w 1750 roku na podstawie zapisu testamentowego dziekana Macieja Flaszynskiego oraz przyłączonej prepozytury szpitalnej św. Ducha w Opatowie. Dokument erekcyjny przyznał prawo wyboru kanonika kapitule kolegiackiej, AKMK. AEp. 90, s. 279*, AKMK. AEp. 91, s. 22–23; GAŁĄZKA, *Kapituła kolegiacka w Opatowie*, s. 34, 96–97; KUMOR, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 3, s. 204; BASTRZYKOWSKI, *Kolegiata św. Marcina w Opatowie*, „Kronika Diecezji Sandomierskiej”, 41 (1948), nr 4, s. 169, nr 5, s. 207.

⁴ Kanonia ta została erygowana w 1765 roku, na podstawie fundacji braci Golańskich – Andrzeja, kanonika opatowskiego i Stanisława, protonotariusza apostolskiego, kanonika kolegiaty w Nowym Sączu, prepozyta i oficjała pilzneńskiego. Zgodnie z treścią dokumentu erekcyjnego prawo patronatu po śmierci fundatorów miał objąć magistrat miasta Osiek, jednak „Liber ecclesiarum” z 1787 roku informuje, że należy ono do dziedziców Opatowa, AKapMK. I-74, s. 31; GAŁĄZKA, *Kapituła kolegiacka w Opatowie*, s. 34, 97; KUMOR, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 3, s. 204; BASTRZYKOWSKI, *Kolegiata św. Marcina w Opatowie*, „Kronika Diecezji Sandomierskiej”, 41 (1948), nr 4, s. 169, nr 5, s. 207–208.

⁵ Kanonia ta została erygowana w 1471 roku na uposażeniu dawnego kościoła parafialnego NMP w Opatowie. Patronem tej prebendy został dziekan kolegiacki, jako dotychczasowy patron wikarii wieczystej przy tym kościele, GAŁĄZKA, *Kapituła kolegiacka w Opatowie*, s. 97; KUMOR, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 3, s. 199–200; BASTRZYKOWSKI, *Kolegiata św. Marcina w Opatowie*, „Kronika Diecezji Sandomierskiej”, 41 (1948), nr 4, s. 167.

PILICA¹

dziedzice Pilicy – prepozytura, dziekania, archidiaconat, kustodia oraz kanonie fundi Giebło, Strzegowa i Szpitalna (Dobrakowski)²; margrabia (dziedzic ordynacji) pińczowski – scholasteria³ i kanonia fundi Kozłów⁴

¹ W 1612 roku biskup krakowski Piotr Tylicki wyniósł kościół parafialny w Pilicy do rangi kolegiaty na podstawie fundacji Stanisława hr. na Pilicy. Pierwotnie było przy niej 4 prałatów i 2 kanoników. Na mocy dokumentu erekcyjnego patronat nad prebendami objął fundator i jego następcy (dziedzice miasta Pilicy), AKMK. AEp. 38, k. 671v; AKMK. AEp. 78, k. 89, 215; AKMK. AEp. 81, k. 65, 135; AKMK. AEp. 82, s. 230–231; AKMK. AEp. 87, s. 627; AKMK. AEp. 89, s. 318*; AKMK. AEp. 90, s. 326; AKMK. AEp. 91, s. 52, 69; AKMK. AEp. 93, s. 1; AKapMK. I-74, s. 35; KUMOR, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 3, s. 384–389; WIŚNIEWSKI, *Historyczny opis kościołów, miast, zabytków i pamiątek w Olkuskim*, s. 286, 288, 290, 312–315; H. BŁAŻKIEWICZ, *Dzieje parafii Pilica*, Kraków 1988, s. 19–21.

² Obok dwóch kanonii pierwotnej fundacji patronat dziedziców Pilicy obejmował kanonię erygowaną w 1701 roku przez biskupa Kazimierza Łubieńskiego, na podstawie fundacji ks. Kazimierza Dobrakowskiego, prepozyta szpitalnego w Pilicy. Patronat należał do dziedziców Pilicy, AKMK. AEp. 78, k. 62–62v; AKMK. AEp. 89, s. 317*; AKMK. AEp. 93, s. 91; KUMOR, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 3, s. 388–389; WIŚNIEWSKI, *Historyczny opis kościołów, miast, zabytków i pamiątek w Olkuskim*, s. 315.

³ Prałatura ta została erygowana w 1747 roku na podstawie fundacji ks. Piotra Dobrakowskiego oraz inkorporowanego beneficjum parafialnego w Młodzawach, patronatu Karola Myszkowskiego, margrabiego pińczowskiego. Na podstawie dokumentu erekcyjnego patronat scholasterii należał do margrabiów pińczowskich, AKMK. AEp. 89, s. 367, 317*; AKMK. AEp. 90, s. 142*; AKMK. AEp. 91, s. 134; KUMOR, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 3, s. 388–389; WIŚNIEWSKI, *Historyczny opis kościołów, miast, zabytków i pamiątek w Olkuskim*, s. 312.

⁴ Kanonia ta została erygowana w 1704 roku na podstawie fundacji ks. Aleksandra Wityńskiego, plebana Chruszczobrodu i pierwszego kanonika fundi Kozłów. Z wpisu instytucyjnego Stanisława Węglińskiego, proboszcza w Kozłowie z 1712 roku po rezygnacji z tej kanonii Aleksandra Wityńskiego wynika, że zrzekł się on patronatu tej kanonii na rzecz margrabiów pińczowskich. Potwierdzają to kolejne wpisy instytucyjne oraz „Liber ecclesiarum” z 1787 roku, AKMK. AEp. 76, k. 574v–575; AKMK. AEp. 78, k. 331; AKMK. AEp. 79, k. 278v; AKMK. AEp. 80, k. 81; AKapMK. I-74, s. 35; KUMOR, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 3, s. 388–389; WIŚNIEWSKI, *Historyczny opis kościołów, miast, zabytków i pamiątek w Olkuskim*, s. 315.

PŁOCK¹

starosta pułtuski – prepozytura; król – scholasteria (inkorporacja do opactwa czerwińskiego) oraz 5 kanonii (4 pierwotnej fundacji i jedna późniejszej); magistrat płocki – dziekania i 3 kanonie; kanonik katedralny fundi Kostograj – 1 kanonia

¹ Na temat początków kapituły i kolegiaty św. Michała istnieją rozbieżne opinie. Według Deptuły była to fundacja książęca (ok. 1180 roku), zaś według Żebrowskiego kontynuacja kapituły przy kolegiacie NMP, ufundowanej przez Dobiechnę, wdowę po Wojsławie z rodu Powalów-Ogończyków, która pierwotnie składała się z prepozyta i 4 kanoników. Patronat pierwotnych kanonii należał do panującego. W XII wieku powstała prałatura scholastyka, która została trwale połączona z godnością opata w Czerwińsku. W 1733 roku biskup Załuski uzupełnił skład kapituły o godność dziekana oraz 5 nowych kanonii. W 1786 roku kapituła składała się z 3 prałatów i 9 kanoników. Patronat nad prepozyturą sprawował starosta pułtuski (na mocy przywileju królewskiego z początków XVI wieku), nad dziekanią – magistrat miasta Płocka, scholasteria była połączona z opactwem czerwińskim. Spośród 9 kanonii – 5 było królewskich, 3 magistratu miasta Płocka i jedna patronatu kanonika katedralnego fundi Kostograj, ACC. Relacje biskupów płockich, 1677, 1728, 1778, 1786, Cz. DEPTUŁA, *Kolegiata NMP na Podgrodziu Płockim*, „Notatki Płockie”, 1959, z. 11/12, s. 46–51; Cz. DEPTUŁA, *Zagadnienie początków kolegiaty św. Michała w Płocku*, „Notatki Płockie”, 1959, nr 13/14, s. 37; CHODYŃSKI, *Płockie biskupstwo*, s. 604; T. ŻEBROWSKI, *Zarys dziejów diecezji płockiej*, Płock 1976, s. 71; ŻEBROWSKI, *Dzieje kolegiaty św. Michała*, s. 115–116.

POZNAŃ – MARIA MAGDALENA¹

prepozyt i kapituła kolegiacka – kanonie fundi Myka i Rakojady; prepozyt kolegiacki – kustodia oraz kanonie fundi Krystyn, Rogoźno, Giemza oraz Sobocki; magistrat poznański – prepozytura i kantoria; magistrat poznański i starsi cechu kramarzy – dziekania; rodzina Gieców i Grodzickich – kanonia fundi Giec; rodzina Ungerów (wcześniej Pawłowskich i Grodzickich) – kanonia fundi Unger; dziedzice Binina – fundi Binin; rodzina Cerrvonum – kanonia fundi Cerrvonum²; rodzina Naramowskich (wcześniej Gociałkowskich i Ligczów) – kanonia fundi Naramowski

inne prebendy

kanonie fundi Bunino (patronat Pawłowskich) oraz kanonia patronatu rodziny Grodzickich wzmiankowane w wizytacji z 1602 roku³

¹ Kolegiata św. Marii Magdaleny w Poznaniu została erygowana w 1471 roku przez biskupa Andrzeja Bnińskiego, na miejsce parafii, której patronami od XIII wieku byli panujący. Po pożarze kościoła w 1471 roku, została powołana kolegiata z 4 prałatami (prepozytura, dziekania, kustodia i kantoria) oraz 10 kanoniami (5 lipca 1471 rok), w dużej części opartymi na uposażeniu inkorporowanych altarii, co wpłynęło na kształt patronatu. Zmiany: patronat prepozytury, pierwotnie królewski, został przekazany w 1555 roku magistratowi poznańskiemu; patronat kustodii (pierwotnie następców fundatora Piotra Luki) oraz kanonii fundi Soboc-

kich (erygowanej w 1476 roku, pierwotnie następców fundatora Mikołaja Sobockiego), na skutek inkorporacji i przekształcenia w prebendy kaznodziejskie w 1507 roku trafił w ręce prepozyta kolegiackiego; patronat kanonii fundi Rakojady pierwotnie należał do dziedziców Rakojad (jeszcze w 1602 roku), następnie w nieznanych okolicznościach przeszedł na prepozyta i kapitułę, AAP. AV1, k. 248v–257v; AAP. AV30, s. 497–539; Z. Graczyk, *Założenie kolegiaty św. Marii Magdaleny w Poznaniu*, „Miesięcznik Kościelny Archidiecezji Poznańskiej”, 5 (1950), nr 8–9, s. 246–252; Nowacki, *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, t. 2, s. 607–609.

² Kanonia ta została wymieniona w wizytacji z 1602 i 1780 roku. Źródła te podają jednak sprzeczne informacje. Wizytacja z 1602 roku uznaje tę kanonię za pierwotnej fundacji, natomiast wizytacja z 1780 r. wzmiankuje: „Canonicatus hic processu temporis videtur fuisse extinctus vel nunquam fuit in usu in hac ecclesia, ex quo de erectione ipsius nulla habetur notitia”, AAP. AV1, k. 251v; AAP. AV30, s. 534.

³ AAP. AV1, k. 253, 255v.

POZNAŃ – NMP¹

biskup poznański – kanonia fundi Mieścisko² oraz kanonia fundi Chorzewo³; kapituła kolegiacka i rektor Akademii Lubrańskiego – scholasteria⁴; kapituła kolegiacka i kapituła katedralna w Poznaniu – prepozytura⁵; kapituła katedralna w Poznaniu – kustodia⁶; oficjał poznański i burmistrz poznański (alternatywnie) – kanonia fundi Grycz⁷; starosta biskupi w Solcu n. Wisłą – kanonia fundi Zaborowo (Solec); starosta biskupi w Poznaniu – kanonia fundi Margonin; rodzina Bnińskich ze Smolic – kanonia fundi Drzążgowo; dziedzice dóbr Bnin – kanonia fundi Długąłęka; rodzina Bnińskich (dziedzice Śmigła, Śmiegielscy) – kanonia fundi Duminowo⁸; rodziny Grodzickich i Niecielskich (alternatywnie) – kanonia fundi Heyda (Peszel)⁹; dziedzice Siekowa (Rozrażewscy) – kanonia fundi Siekowo¹⁰; dziedzice Tomic (Jabłonowscy) – kanonia fundi Tomice¹¹; rodzina Czochron – kanonia fundi Drdzeński (Brantonum, Strosberg)¹²; dziedzice Cienina – kanonia fundi Cienin¹³; bractwo szewskie – kanonia fundi Marlica (Propugnaculi)¹⁴; rodzina Helt (linia boczna) – kanonia fundi Helt¹⁵; magistrat miasta Ponic – kanonia fundi Naramowski¹⁶; Kolegium Większe UK – kancelaria (inkorporacja do kolegiaty św. Floriana w Krakowie)¹⁷

zanikłe

dwie kanonia pierwotnej fundacji zostały prawdopodobnie złączone z prałaturą kanclerza i przekazane kolegiacie św. Floriana w 1401 roku¹⁸; kanonia fundi Lipieńskie (wygasła najpóźniej w XVI wieku)¹⁹; kanonia fundi Konarzewski (skasowana w 1658 roku)²⁰

¹ Kapituła NMP w Poznaniu powstała w XII wieku (po 1139 roku) i składała się pierwotnie z prałatury kanclerza i dwóch kanonii (kolegiata grodowa). W wyniku rozwoju systemu prebendalnego osiągnęła w II połowie XVIII wieku (1781 rok) liczbę 4 prałatur i 16 kanonii, NOWACKI, *Kolegiata NMP w Poznaniu*, s. 329–336; NOWACKI, *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, t. 2, s. 590–595.

² Kanonia ta została erygowana w 1426 roku na podstawie fundacji dziekana katedralnego Piotra Kobylińskiego. Dokument erekcyjny przyznał patronat Łodziom Kobylińskim, który

przeszedł na linie boczne Łodziów, następnie na rodzinę Starkowieckich. Ostatni ze Starkowieckich – Stanisław, jezuita, przekazał w 1688 roku patronat Rafałowi Sarbiewskiemu, który z kolei jeszcze w tym samym roku zrzekł się go na rzecz rektorów kolegium jezuitów poznańskich. Po jego likwidacji w 1773 roku obsada kanonii należała do biskupa, *Visitatio generalis decanatus Posnaniensis*, s. 216; NOWACKI, *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, t. 2, s. 593.

³ Kanonia ta została erygowana ok. 1460 roku na podstawie fundacji plebana świerczyńskiego Dersława z Krośnina i Chorzewa. Konsystorz poznański przyznał w 1521 roku prawo patronatu rodzinie Magnuszewskich. W II połowie XVIII wieku kolacja należała do biskupa poznańskiego z powodu wygaśnięcia rodziny patronów, *Visitatio generalis decanatus Posnaniensis*, s. 202; NOWACKI, *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, t. 2, s. 594.

⁴ Prałatura ta została erygowana w 1752 roku na podstawie fundacji ks. Andrzeja Burglewicza. Dokument erekcyjny prawo prezenty przyznał rektorowi Akademii Lubrańskiego, który prezentował biskupowi jednego z dwóch kandydatów wysuwanych przez kapitułę kolegiacką, *Visitatio generalis decanatus Posnaniensis*, s. 196; NOWACKI, *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, t. 2, s. 593.

⁵ Prałatura ta została erygowana w 1636 roku na podstawie fundacji Jana Wolskiego, kanonika katedralnego. Dokument erekcyjny przyznał prawo patronatu kapitule katedralnej „ita, ut ex duobus candidatis sibi a collegio huius ecclesiae propositis unum Lociordinario aut eius officio praesentare possit et debeat”, *Visitatio generalis decanatus Posnaniensis*, s. 193; NOWACKI, *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, t. 2, s. 593.

⁶ Została założona przez biskupa Andrzeja Bnińskiego w 1448 roku. Bulla zatwierdzająca Sykstusa IV z 1475 roku przyznawała prawo wyboru kustosa kapitule kolegiackiej (prałatura ta była przeznaczona dla sekretarza kapituły), *Visitatio generalis decanatus Posnaniensis*, s. 183, 188; NOWACKI, *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, t. 2, s. 593.

⁷ Kanonia ta została erygowana w 1452 roku na podstawie fundacji mieszcżanki śremskiej, Katarzyny Gryczyny. Dokument erekcyjny przyznał alternatywne prawo patronatu oficjałowi i burmistrzowi poznańskiemu, a w przypadku braku zgody, decyzję o obsadzie tej kanonii miał podejmować samodzielnie biskup poznański, *Visitatio generalis decanatus Posnaniensis*, s. 203; NOWACKI, *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, t. 2, s. 593.

⁸ Kanonie fundi Zaborowo, Margonin, Drzągowo, Długółka i Duminowo zostały ufundowane i erygowane przez biskupa Andrzeja Bnińskiego w 1448 roku. Zgodnie z treścią erekcji patronat kanonii fundi Długółka i Niedrzewie należał do dziedziców dóbr Bnin, kanonii fundi Zaborowo do starosty klucza biskupiego w Solcu, kanonii fundi Margonin do starosty biskupiego w Poznaniu, kanonii fundi Duminowo do Bnińskich, dziedziców Śmigła, kanonii fundi Drzągowo do Bnińskich, dziedziców Smolic, *Visitatio generalis decanatus Posnaniensis*, s. 198, 200–201, 204, 210; NOWACKI, *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, t. 2, s. 594.

⁹ Kanonia ta została erygowana w 1451 roku na podstawie fundacji Jana Peszla i innych kuśnierzy poznańskich. W 1498 roku Katarzyna Peszłowa przelała swoje prawa patronackie na Mikołaja Grodzickiego. Za patronatu Grodzickich została ona połączona z altarią fundi Heyda i pod tą nazwą występuje w wizytacji z 1781 roku – patronat sprawowały alternatywnie rodziny Grodzickich, mieszcżan poznańskich i Niecielskich, mieszcżan kościańskich, *Visitatio generalis decanatus Posnaniensis*, s. 220; NOWACKI, *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, t. 2, s. 594–595.

¹⁰ Kanonia ta została erygowana przed 1472 roku na uposażeniu altarii założonej w 1448 roku. Patronat należał do dziedziców Siekowa, pierwotnie Siekowskich, od XVI wieku do 1781 roku – Rozrażewskich, *Visitatio generalis decanatus Posnaniensis*, s. 219; NOWACKI, *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, t. 2, s. 594.

¹¹ Kanonia ta została erygowana w 1453 roku na podstawie fundacji plebana komornickiego Macieja. Dokument erekcyjny prawo patronatu przyznał właścicielom Tomic (Tomickim, w XVIII wieku Jabłonowskim), *Visitatio generalis decanatus Posnaniensis*, s. 197; NOWACKI, *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, t. 2, s. 594.

¹² Kanonia ta została erygowana na uposażeniu altarii św. św. Piotra i Pawła, Andrzeja i Małgorzaty w Kościanie założonej w 1448 roku. Patronat należał kolejno do Drdzeńskich, rodziny

Strosberg z Poznania, Cziglar i Rorman z Kościana, Brant (początek XVI wieku) oraz Czochron (XVIII wiek), *Visitatio generalis decanatus Posnaniensis*, s. 213; NOWACKI, *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, t. 2, s. 594.

¹³ Kanonia ta została erygowana w 1467 roku na uposażeniu altarii Nawiedzenia NMP, Rozesłania Apostołów i św. Jerzego założonej w 1433 roku i przeniesionej do kolegiaty w Poznaniu przed 1454 rokiem. Podstawą patronatu dziedziców Cienina był wyrok sądu poznańskiego z 17 października 1481 roku, *Visitatio generalis decanatus Posnaniensis*, s. 199; NOWACKI, *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, t. 2, s. 594.

¹⁴ Kanonia ta powstała przed 1468 rokiem z fundacji wikariusza katedralnego Wojciecha Soczewki ze Śniecisk. Od 1500 roku patronat należał do Małgorzaty Marliczyny, następnie Katarzyny Włoszkowej, zaś od 1539 – do bractwa szewskiego, *Visitatio generalis decanatus Posnaniensis*, s. 214; NOWACKI, *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, t. 2, s. 594.

¹⁵ Kanonia ta została erygowana w 1481 roku na podstawie uposażenia prebendy precentora, erygowanej w 1455 roku, dodatkowo uposażonej przez Adama Helta z Poznania. Prawo patronatu na mocy erekcji należało do rodziny Helt (w II połowie XVIII wieku z powodu wygaśnięcia linii prostej do linii bocznych), *Visitatio generalis decanatus Posnaniensis*, s. 211; NOWACKI, *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, t. 2, s. 595.

¹⁶ Kanonia ta powstała na uposażeniu altarii fundacji ks. Pawła Drdzeńskiego. Została znacznie doposażona przez Macieja z Pońca, przez co patronat przeszedł na jego rodzinę, a po jej wygaśnięciu (według Nowackiego od 1582 roku, jednak jest to mało prawdopodobne) na magistrat miasta Poniec, który miał prezentować członka rodziny Berkman, innych dobrodziejów tej kanonii, *Visitatio generalis decanatus Posnaniensis*, s. 205–208; NOWACKI, *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, t. 2, s. 594.

¹⁷ Była to najstarsza prałatura tej kolegiaty, która w początku XV wieku dała podstawę majątkową (podobnie jak kancelarie sieradzka i łączycka) kanonii w kolegiacie św. Florianiana, patronatu Kolegium Większego UK. Według Nowackiego prałatura ta zachowała odrębność (wymienia ją *Liber beneficiorum* z 1510 roku oraz wizytacja z 1781 roku), *Visitatio generalis decanatus Posnaniensis*, s. 182; NOWACKI, *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, t. 2, s. 591–595.

¹⁸ NOWACKI, *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, t. 2, s. 593.

¹⁹ Kanonia ta została ufundowana i erygowana w 1448 roku przez biskupa Andrzeja Bnińskiego (dokument erekcyjny zaginął), *Visitatio generalis decanatus Posnaniensis*, s. 221–222; NOWACKI, *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, t. 2, s. 593.

²⁰ Kanonia ta została erygowana w 1452 roku na podstawie fundacji kanonika Jana Komornickiego. Przed 1535 rokiem kanonia ta została połączona z katedralną kaplicą Świętej Trójcy, a następnie skasowana (1658), NOWACKI, *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, t. 2, s. 595.

POZNAŃ – ŚW. MIKOŁAJ¹

kolegium wikariuszy katedralnych – prepozytura; rada miasta Kościana – 8 kanonii

¹ Kapituła przy kolegiacie św. Mikołaja w Poznaniu została erygowana w 1484 roku na podstawie fundacji dziekana katedralnego Adama Dąbrowskiego. Składała się z jednego prałata i 8 kanoników. Dokument erekcyjny patronat wszystkich prebend zastrzegł fundatorowi, a po jego śmierci magistratowi miasta Kościana, na dobrach którego została lokowana suma fundacyjna (7000 tys. dukatów). Wyjątkiem była prepozytura patronatu kolegium wikariuszy katedralnych. Taka sytuacja utrzymała się do XVIII wieku, AAP. AV18, k. 591v; *Visitatio generalis decanatus Posnaniensis*, s. 229; NOWACKI, *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, t. 2, s. 612.

PUŁTUSK¹

starosta pułtuski – prepozytura, archidiakoniat, dziekania oraz 10 kanonii

¹ Kapituła kolegiacka w Pułtuskach powstała w 1448 roku z fundacji biskupa Pawła Giżyckiego i składała się z 3 prałatur i 10 kanonii. W dokumencie fundacyjnym biskup przyznał staroście pułtuskiemu prawo patronatu na wszystkie prebendy, zaś potwierdził to papież Mikołaj V. Rybus przypuszcza, że od synodu łęczyckiego z 1514 roku wygasło prawo starosty do prezentowania archidiakonów i ich wybór zależał tylko od biskupa, ale nie znajduje to potwierdzenia w relacjach biskupów. Próba powołania nowych prałatur w 1519 roku zakończyła się niepowodzeniem, ACC. Relacje biskupów płockich, 1677, 1696, 1728, 1778, 1786; RYBUS, Kolegiata w Pułtuskach, s. 29; GÓRALSKI, *Skład osobowy*, s. 243, 262; M. ŻYWCZYŃSKI, *Powstanie i cel kapituły pułtuskiej*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne”, 2 (1955), s. 189; W. GÓRALSKI, *Kapituła kolegiacka w Pułtuskach. Studium historyczno-prawne*, Lublin 1965 (mps KUL), s. 106–110.

SANDOMIERZ¹

biskup krakowski i kapituła kolegiacka („collatio simultanea”) – archidiakoniat²; kapituła kolegiacka – kanonia wicekustosza³ oraz dwie kanonie kaznodziejskie⁴; kapituła kolegiacka i starosta kielecki – kancelaria⁵, kapituła kolegiacka i burmistrz Sandomierza – kanonia penitencjarza⁶; król – prepozytura, dziekania, kantoria, scholasteria, kustodia oraz kanonie fundi Turębska, Zajączkowska, Konicka, Bielejowska, Kobiernicka, Dziwkowska, Radoszycka (Jaszków), Pierścienia Królowej, Piekarska⁷; starosta iłżecki – kanonie fundi Dwikożka, Chrzanowska (Krzczonowice), Mydlowska⁸

¹ Nie jest znana dokładna data powstania kolegiaty w Sandomierzu. Większość historyków za jej fundatora uznaje Władysława Hermana lub Bolesława Krzywoustego. Poświęcenia kolegiaty dokonał w 1191 roku metropolita gnieźnieński Piotr. Pierwotna liczba prebend, którą Długosz określił na 5 prałatur i 8 kanonii, nad którymi rozciągał się patronat panującego, wzrosła do 22 (7 prałatur i 15 kanonii) w 1787 roku, AKMK. AEp. 76, k. 145, 276v–277, 282, 571v–572, 673v; AKMK. AEp. 77, k. 27, 306v–307, 530, 577; AKMK. AEp. 78, k. 5v, 162–162v, 304v; AKMK. AEp. 79, k. 155, 162v, 209–209v, 357–357v, 391; AKMK. AEp. 80, k. 66, k. 287v; AKMK. AEp. 82, s. 56–57, 77–78, 955; AKMK. AEp. 85, s. 834; AKMK. AEp. 86, s. 998–999; AKMK. AEp. 87, s. 26, 294; AKMK. AEp. 88, s. 438; AKMK. AEp. 89, s. 259*; AKMK. AEp. 90, s. 310; AKMK. AEp. 91, s. 45*; AKMK. AEp. 92, s. 175–176; AEp. 95, k. 116v; DŁUGOSZ, *Liber beneficiorum*, t. 1, s. 300–403; KUMOR, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 3, s. 22, 28–51; SZYMAŃSKI, *Kanonikat świecki*, s. 20, 39; WIŚNIEWSKI, *Katalog prałatów i kanoników sandomierskich*, s. 7.

² Obsada archidiakonatu należała pierwotnie do biskupa krakowskiego. Od 1513 roku na podstawie bulli Leona X – „collatio simultanea”, *Constitutiones synodorum*, s. 47–56 („De electione et officio archidiaconi”); AKMK. AEp. 77, k. 195v–196; AKMK. AEp. 79, k. 205v; AKMK. AEp. 86, s. 879–880; ZIMAŁEK, *Organizacja sandomierskiej kapituły kolegiackiej*, s. 349.

³ O prebendzie tej wspomina Długosz, jednak do kapituły zalicza się ją od 1682 roku. Wybór kanonika wicekustosza należał do kapituły, AKMK. AEp. 80, k. 67; AKMK. AEp. 84, s. 728–

729; ZIMAŁEK, *Organizacja sandomierskiej kapituły kolegiackiej*, s. 349; KUMOR, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 3, s. 43–44.

⁴ Fundatorem dwóch odrębnych prebend dla kanoników kaznodziei był Sebastian Kokwiński, archidiacon sandomierski. Erygował te prebendy biskup Piotr Gembicki w 1650 roku. Na mocy dokumentu erekcyjnego kanonicy-kaznodzieje, po śmierci fundatora, byli wybierani przez kapitułę, AKMK. AEp. 56, k. 383v; AKMK. AEp. 76, k. 621v–622, 644–644v; AKMK. AEp. 77, k. 586v–587; AKMK. AEp. 78, k. 17v; AKMK. AEp. 79, k. 40v; AKMK. AEp. 85, s. 41; AKMK. AEp. 93, s. 101; ZIMAŁEK, *Organizacja sandomierskiej kapituły kolegiackiej*, s. 349; KUMOR, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 3, s. 44–46.

⁵ Prałatura ta została erygowana w 1771 roku na podstawie fundacji Jana Radwańskiego, archidiacona i oficjała sandomierskiego oraz Sebastiana Pisulewskiego, kanonika sandomierskiego. Na mocy erekcji wybór kanonika po śmierci fundatorów należał do kapituły i starosty kieleckiego, AKMK. AEp. 108, k. 146v; AKapMK. I–74, s. 24; KUMOR, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 3, s. 49 (pominięty udział starosty kieleckiego), 35–36 (błędnie starosta krakowski).

⁶ Kanonia penitencjarza została erygowana w 1714 roku na podstawie fundacji ks. Kazimierza Rzczki, Stanisława Wojcieszkiego i Walentego Piotrowicza, kanoników sandomierskich. Na mocy dokumentu erekcyjnego kanonika wyznaczali egzekutorzy testamentów Stanisława Wojcieszkiego i Kazimierza Rzczki, zaś po ich śmierci kapituła i burmistrz Sandomierza, AKMK. AEp. 77, k. 275–276, 280v; AKMK. AEp. 84, s. 729–730; AKMK. AEp. 88, s. 210; AKapMK. I–74, s. 25; ZIMAŁEK, *Organizacja sandomierskiej kapituły kolegiackiej*, s. 349; KUMOR, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 3, s. 45–46.

⁷ Według Kumora kanonia ta zaniknęła w XVI wieku (*Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 3, s. 41). Nie jest to jednak informacja w pełni wiarygodna, gdyż 26 lutego 1753 roku został na to beneficjum instytuowany z prezydentury królewskiej Józef Michalski, kustosz opatowski i proboszcz w Chobrzeżanach. Wymienia tę kanonię także „Liber ecclesiarum” z 1787 roku (AKapMK. I–74, s. 25), AKMK. AEp. 92, s. 40–41, zob. też: AKMK. AEp. 80, k. 80v–81.

⁸ Kanonie należące do wolnej kolacji biskupa krakowskiego zostały przekazane w 1534 roku pod patronat starosty biskupiego w Hży, AKMK. AEp. 76, k. 8; AKMK. AEp. 77, k. 499–499v; AKMK. AEp. 79, k. 281v; AKMK. AEp. 86, s. 102 (prezenta królewska na kanonię fundi Mydłowska); AKMK. AEp. 90, s. 305–306; AKMK. AEp. 92, s. 190; *Dzieje Sandomierza*, t 2, cz. 2, red. F. Kiryk, Warszawa-Toruń 1993, s. 270.

SIERADZ¹

kapituła kolegiacka – kanonia fundi Sieradz (kaznodziei); król – prepozytura, kustodia i 4 kanonie pierwotnej fundacji (fundi: Monice, Rakowice, Dzigorzew, Biskupice)

¹ Kolegiata w Sieradzu, zw. królewską powstała w połowie XV wieku i składała się początkowo z prałatury prepozyta i 5 kanonii. Prawo patronatu należało do króla. W 1729 roku kapituła została przeniesiona do kościoła parafialnego. Na mocy dekretu translacyjnego arcybiskupa Teodora Potockiego powstała prałatura kustosa oraz urząd kaznodziei związany z kanonią fundi Sieradz, obsadzonej odtąd przez elekcję kapituły, ŁASKI, *Liber beneficiorum*, t. 1, s. 432; ACC. Relacje arcybiskupów gnieźnieńskich, 1789; ADWŁ. GAV77, s. 166, 172; ADWŁ. GAV142, s. 13; KUJAWSKI, *Kościelne dzieje Sieradza*, s. 134–135; LIBROWSKI, *Statuty kapituł kolegiackich*, s. 171–172, 174; S. CHODYŃSKI, *Sieradz*, w: *Encyklopedia Kościelna*, red. M. NOWODWORSKI, t. 25, Warszawa 1902, s. 297–298.

SKALBMIERZ¹

biskup krakowski – scholasteria, kustodia oraz 5 kanonii (pierwotnych); kapituła kolegiacka – druga kanonia kaznodzięci² i kanonia penitencjarza³; kapituła kolegiacka i magistrat miasta Skalbmierza – pierwsza kanonia kaznodzięci⁴; wikariusze katedralni – prepozytura⁵

¹ Kolegiata w Skalbmierzu była to fundacja możnowładcza z XIII wieku, która na skutek konfiskaty księżęcej dostała się w ręce biskupa krakowskiego. Za czasów Długosza było tutaj 3 prałatury i 5 kanonii, które obsadzał samodzielnie biskup krakowski, AKMK. AVCap33, k. 107; AKMK. AEp. 76, k. 604v–605; AKMK. AEp. 77, k. 576v–577; AKMK. AEp. 78, k. 225v–226; AKMK. AEp. 80, k. 104; AKMK. AEp. 81, k. 145; AKMK. AEp. 84, s. 177–178; AKMK. AEp. 85, s. 318–319; AKMK. AEp. 86, s. 378; AKMK. AEp. 89, s. 224–225*; AKMK. AEp. 91, s. 93; AKapMK. I–74, s. 30; DŁUGOSZ, *Liber beneficiorum*, t. 1, s. 515–531; SZYMAŃSKI, *Kanonikat świecki*, s. 29, 39; WIŚNIEWSKI, *Historyczny opis kościołów, miast, zabytków i pamiątek w Pińczowskiem, Skalbmierskiem i Wiślickiem*, s. 394; KUMOR, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 3, s. 173–185.

² Druga kanonia kaznodzięci została erygowana w 1769 roku na dochodach inkorporowanej parafii w Cudzynowicach. Biskup przekazał patronat rodzinie Morsztynów, dotychczasowemu patronowi parafii w Cudzynowicach. Trudno określić, na jakiej podstawie w 1787 roku wybór kanonika należał do kapituły, AKMK. AEp. 107, s. 406; AKapMK. I–74, s. 74; KUMOR, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 3, s. 182–183; WIŚNIEWSKI, *Historyczny opis kościołów, miast, zabytków i pamiątek w Pińczowskiem, Skalbmierskiem i Wiślickiem*, s. 400.

³ Kanonia ta została erygowana w 1782 roku na podstawie fundacji Aleksandra Błędowskiego, kanonika skalbmierskiego (u Wiśniewskiego przez Franciszka Wiśniowskiego, wicescholastyka kolegiackiego). Zgodnie z treścią dokumentu erekcyjnego kanonika miała wybierać kapituła skalbmierska, AKMK. AEp. 113, s. 30; KUMOR, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 3, s. 182–184; WIŚNIEWSKI, *Historyczny opis kościołów, miast, zabytków i pamiątek w Pińczowskiem, Skalbmierskiem i Wiślickiem*, s. 401.

⁴ Pierwsza kanonia kaznodzięci została erygowana przed 1675 rokiem (według Wiśniewskiego w 1698 roku). Można wnioskować, że jej fundatorem było miasto lub mieszczanie, gdyż magistrat Skalbmierza razem z kapitułą wybierał kanonika w II połowie XVIII wieku (1787), AKMK. AEp. 78, k. 215; AKMK. AEp. 79, k. 202v–203 (kapituła kolegiacka i wójt skalbmierski); AKMK. AEp. 83, s. 149; AKMK. AEp. 88, s. 433; AKapMK. I–74, s. 74; KUMOR, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 3, s. 182–183; WIŚNIEWSKI, *Historyczny opis kościołów, miast, zabytków i pamiątek w Pińczowskiem, Skalbmierskiem i Wiślickiem*, s. 400.

⁵ Zgodnie z *Liber beneficiorum* Długosza obsada tej prałatury należała do biskupa krakowskiego. W nieznanych okolicznościach (w latach 1470–1566) patronat nad prepozyturą objął panujący, gdyż 31 maja 1566 roku Zygmunt August inkorporował dochody prepozytury skalbmierskiej do kolegium wikariuszy katedralnych na Wawelu. Potwierdził to biskup Piotr Myszkowski w 1578 roku oraz król Stefan Batory w 1580 roku. W XVIII wieku prepozyta wybierali spośród siebie wikariusze katedralni, AKMK. AEp. 79, k. 198v; AKMK. AEp. 81, k. 38–38v; AKapMK. I–74, s. 30; AKMK. AVCap33, k. 107; KUMOR, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 3, s. 181; WIŚNIEWSKI, *Historyczny opis kościołów, miast, zabytków i pamiątek w Pińczowskiem, Skalbmierskiem i Wiślickiem*, s. 394.

STANISŁAWÓW¹

rodzina Potockich (dziedzice Stanisławowa) – dziekania, scholasteria, kustodia i 3 kanonie; brak informacji – jedna z kanonii późniejszej fundacji

¹ Kolegiata w Stanisławowie powstała z fundacji Jędrzeja Potockiego, wojewody kijowskiego (3 prałatury: dziekania, scholasteria, kustodia i 3 kanonie) z 1669 roku. Przed 1731 rokiem (relacja arcybiskupa Jana Skarbka), w nieznanych okolicznościach, przybyła jeszcze jedna kanonia. W XVIII wieku było w kapitule kolegiackiej 3 prałatów i 4 kanoników. Patronat prebend pierwotnej fundacji miał, zgodnie z treścią dokumentów fundacyjnego i erekcyjnego, należeć do rodziny fundatora, AALw. K.K. 14, k. 909, 914–916; *Relacje arcybiskupów lwowskich*, s. 112; M. BARYNOWSKI, *Stanisławów*, w: *Encyklopedia Kościelna*, red. M. NOWODWORSKI, t. 20, s. 416; KRĘTOSZ, *Organizacja archidiecezji lwowskiej*, s. 151–152; SZARŁOWSKI, *Stanisławów i powiat stanisławowski*, s. 209–211; J. KRĘTOSZ, *Archidiecezja lwowska obrządku łacińskiego w okresie józefinizmu (1772–1815)*, Katowice 1996, s. 133–134.

SZAMOTUŁY¹

kapituła kolegiacka – dziekania, kustodia² i scholasteria³; dziedzice dóbr Szamotuły – prepozytura, kantoria, kancelaria⁴ oraz 7 kanonii fundi Górka; kanonicy fundacji Grzegorza Snopka – 3 kanonie fundacji Grzegorza Snopka

¹ Kapituła kolegiacka w Szamotulach powstawała stopniowo – prepozytura (1423), dziekania i kustodia (1521). Dokument erekcyjny, wystawiony przez biskupa Sebastiana Branickiego w 1542 roku, potwierdzał 3 dotychczasowe prałatury oraz erygował kantorię i 7 kanonii z fundacji biskupa wrocławskiego Łukasza Górki, właściciela Szamotul (patronat zarezerwował dla swojej rodziny) oraz 3 kolejne kanonie z fundacji archidiacona poznańskiego Grzegorza Snopka z Szamotul (najpierw patronat egzekutorów testamentu fundatora, następnie kanonika mieli wybierać dwaj pozostali tej fundacji, a w razie braku zgody między nimi kapituła kolegiacka), AAP. AV10, k. 215v–216, 219; APP. AV18, k. 188; AAP. AV31, s. 1052–1067, 1087; LUTYŃSKI, *Powstanie kapituły kolegiackiej w Szamotulach*, s. 297–299; NOWACKI, *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, t. 2, s. 616–617.

² Prałatury dziekana i kustosa zostały erygowane w 1521 roku na podstawie fundacji Mikołaja z Szamotul, plebana wronieckiego. Na mocy dokumentu erekcyjnego patronat dziekana miał należeć do Górków i Szamotulskich, a w razie braku męskich potomków miał przejść na kapitułę kolegiacką. Patronat kustodii został od razu przyznany kapitule kolegiackiej. Już w 1641 roku, na skutek braku męskiego potomstwa w rodzinie fundatora, prałatów wybierała kapituła kolegiacka, APP. AV10, k. 215v–216; APP. AV31, s. 1059; LUTYŃSKI, *Powstanie kapituły kolegiackiej w Szamotulach*, s. 298; NOWACKI, *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, t. 2, s. 616.

³ Prałatura ta została erygowana w 1688 roku na podstawie fundacji kapituły. Wybór scholastyka w 1778 roku należał do kapituły kolegiackiej. AAP. AV31, s. 1064, 1087; NOWACKI, *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, t. 2, s. 617.

⁴ Prałatura ta została erygowana w 1760 roku na podstawie fundacji prepozyta kolegiackiego Wojciecha Wyrwińskiego. W 1778 roku patronat należał do dziedziców Szamotul, AAP. AV31, s. 1066; NOWACKI, *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, t. 2, s. 617.

ŚRODA¹

kapituła kolegiacka – kustodia² oraz kanonie fundi Brodowo, Piątkowo i dwie kanonie fundi Murzynowo³; król – prepozytura; magistrat Środy – dziekania; rodzina Kamieńczyków i Wronowskich (Wnorowskich) – dwie kanonie fundi Kamieńczyk; rodzina Szylingów – kanonia fundi Szyling

¹ Kościół parafialny w Środzie, z inicjatywy plebana Bartłomieja Rynek i za zgodą króla jako patrona beneficjum, został podniesiony do godności kolegiaty mocą dokumentu erekcyjnego z 1423 roku. Powstała wówczas prepozytura patronatu królewskiego, dziekana patronatu magistratu średzkiego oraz 5 kanonii – dwie patronatu Kamieńczyków i Wronowskich, jedna patronatu Naramowskich następnie Szylingów, jedna patronatu właścicieli Brodowa (w 1779 roku, z nieznanymi przyczynami, kanonika wyznaczała kapituła kolegiacka) oraz jedna obsadzana przez kapitułę kolegiacką, AAP. AV8, s. 142; AAP. AV12, s. 223–225; AAP. AV31, s. 206–210; NOWACKI, *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, t. 2, s. 604–606.

² Prałatura ta została erygowana w 1447 roku na podstawie fundacji ks. Mikołaja, syna wójta średzkiego i jej pierwszego posiadacza. W 1779 roku kustosa wybierała kapituła kolegiacka, AAP. AV31, s. 209; NOWACKI, *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, t. 2, s. 605.

³ Były to kanonie uposażone przez inkorporowanie w 1425 roku beneficjum parafialnego w Murzynowie. W 1779 roku kanoników wybierała kapituła kolegiacka, AAP. AV31, s. 209–210; NOWACKI, *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, t. 2, s. 605–606.

TARNÓW¹

kapituła kolegiacka – dziekana² oraz pierwsza kanonia kaznodzici pw. św. Mikołaja³ i druga kanonia kaznodzici Przemienienia Pańskiego⁴; kapituła kolegiacka i rada miasta Kęty – kanonia fundi Kalembina (Zontakiewicz) NMP Szkaplerznej⁵; kapituła kolegiacka i rada miasta Miechowa („alternative”) – archidiaconat⁶; kapituła kolegiacka i burmistrz miasta Tarnowa – kanonia fundi Górecki⁷; rodzina Tarnowskich (linie na Tarnowie, potem na Dzikowie) – prepozytura, kustodia, kantoria oraz kanonie fundi „S. Mariae de castro Tarnoviensi”, św. Bartłomieja, Łukowa pw. Rozesłania Apostołów⁸, Wierchosławice św. Barbary⁹, WnNMP „na Burku”¹⁰, Książnice św. Karola Boromeusza¹¹; rada miasta Tarnowa i Wojnicza – scholasteria¹²; rodzina Kuszewskich (Lubienieckich) – kancelaria¹³, rada miasta Tarnowa – kanonia penitencjarza¹⁴

¹ Kolegiata w Tarnowie została erygowana w 1400 roku na podstawie fundacji Jana Tarnowskiego. Pierwotnie składała się z 3 prałatur (prepozytury, kustodii, kantorii) i 2 kanonii patronatu właścicieli Tarnowa. W II połowie XVIII było w kapitule 7 prałatur i 11 kanonii (1776), AKMK. AEp. 77, k. 326–329v, 331–338v, 419–419v; AKMK. AEp. 79, k. 124v–125; AKMK. AEp. 80, k. 121; AKMK. AEp. 82, s. 718–719, 849–850, 868–869, 958–959; AKMK. AEp. 83, s. 378–382; AKMK. AEp. 87, s. 2–3, 521, 657; AKMK. AEp. 90, s. 10–12; DŁUGOSZ, *Liber beneficiorum*, t. 1, s. 604–606; KUMOR, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 3, s. 215–236; tenże, *Prepozytura tarnowska*, s. 263–268.

² Prałatura ta została erygowana w 1660 roku na podstawie fundacji Jacka Śliwskiego, dziekana i proboszcza w Jaśle. Na mocy dokumentu erekcyjnego wybór dziekana został powierzony kolegium kapitulnemu, AKMK. AOif. 139, s. 1962; AKMK. AEp. 79, k. 140–140v; AKMK. AEp. 88, s. 167; KUMOR, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 3, s. 228; tenże, *Prepozytura tarnowska*, s. 264.

³ Kanonia kaznodzici została erygowana w 1622 roku na podstawie licznych zapisów z lat 1458–1559. Wybór kanonika spoczywał w rękach kapituły kolegiackiej, AKMK. AEp. 86, s. 501–502; KUMOR, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 3, s. 230–231; tenże, *Prepozytura tarnowska*, s. 266.

⁴ Kanonia ta została erygowana w 1773 roku na podstawie fundacji ks. Wawrzyńca Piekosińskiego, dziekana bieckiego oraz innych legatów. Na mocy erekcji kanonika kaznodzicę miała wybierać kapituła kolegiacka, AKMK. AEp. 100, s. 50; KUMOR, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 3, s. 234; tenże, *Prepozytura tarnowska*, s. 267–268 (prepozyt kapituły kolegiackiej).

⁵ Kanonia ta została erygowana w 1700 roku na podstawie fundacji Pawła Zontakiewicza, kustosza tarnowskiego. Prawo patronatu otrzymał magistrat miasta Kęty, lecz kandydata miał uzgadniać z kapitułą kolegiacką, AKMK. AEp. 81, k. 10; KUMOR, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 3, s. 233; tenże, *Prepozytura tarnowska*, s. 267.

⁶ Prałatura ta została erygowana w 1695 roku na podstawie fundacji Grzegorza Natkańskiego, kanonika tarnowskiego. Na podstawie dokumentu erekcyjnego miała obowiązywać prezena alternatywna magistratu miechowskiego dla krewnego fundatora, a w razie jego braku dla mieszczanina miechowskiego, i kapituły kolegiackiej dla jednego z kanoników kolegiackich. Według Kumora rada miasta podawała 3 kandydatów, kapituła wybierała jednego, a burmistrz i notariusz miasta Miechowa prezentowali go biskupowi. Jednak podstawa źródłowa tej informacji nie jest znana, AKMK. AEp. 73, k. 144; KUMOR, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 3, s. 229; tenże, *Prepozytura tarnowska*, s. 264–265.

⁷ Kanonia ta została erygowana w 1698 roku na podstawie fundacji Kazimierza Góreckiego, plebana w Padwi i kanonika tarnowskiego. Po śmierci fundatora kanonika miała wybierać kapituła w porozumieniu z burmistrzem tarnowskim, AKMK. AEp. 86, s. 745–746; AKMK. AEp. 87, s. 642; KUMOR, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 3, s. 233; tenże, *Prepozytura tarnowska*, s. 267.

⁸ Kanonia ta została erygowana w 1417 roku na podstawie fundacji Jana Tarnowskiego i Spytka Jarosławskiego. Patronat, podobnie jak w przypadku kanonii pierwotnej fundacji, objęli dziedzice Tarnowa, AKMK. AEp. 87, s. 535–536; DŁUGOSZ, *Liber beneficiorum*, t. 1, s. 614–615; KUMOR, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 3, s. 220; tenże, *Prepozytura tarnowska*, s. 265.

⁹ Kanonia ta została erygowana w 1498 roku na podstawie fundacji Jana Amora Tarnowskiego. Na mocy dokumentu erekcyjnego prawo patronatu kanonii, jak i inkorporowanej do niej parafii (wikarii wieczystej) w Wierchosławicach, pozostało przy Tarnowskich, AKMK. AEp. 79, k. 83–84; *Archiwum Książąt Lubartowiczów-Sanguszków w Sławucie*, wyd. E.L. RADZIWIŃSKI, P. SKOBIELSKI, B. GORCZAK, t. 2, Lwów 1888, nr 201, 211, 212; KUMOR, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 3, s. 220; tenże, *Prepozytura tarnowska*, s. 265.

¹⁰ Kanonia ta została erygowana w 1622 roku na podstawie fundacji Prokopa Rokosza, dziedzica wsi Buchcice, Anny Kołaczkowskiej z Kołaczkowic i Pawła Ciombera, mieszczanina tarnowskiego. Wybór kanonika miał pozostawać w rękach kapituły. Patronat zmienił się prawdopodobnie po powiększeniu uposażenia prebendy w 1625 roku przez Tomasza i Małgorzatę Schabów. Odtąd był w rękach właścicieli Tarnowa, AKMK. AEp. 89, s. 370; KUMOR, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 3, s. 229–230; tenże, *Prepozytura tarnowska*, s. 266.

¹¹ Kanonia ta została erygowana w 1663 roku na podstawie fundacji Aleksandra Gratusa Tarnowskiego, kasztelana kijowskiego. Prawo patronatu otrzymali dziedzice fundatora – rodzina Tarnowskich, AKMK. AEp. 61, k. 352; AKMK. AEp. 79, k. 244v–245, 272–272v; KUMOR, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 3, s. 232; tenże, *Prepozytura tarnowska*, s. 266.

¹² Prałatura ta została erygowana w 1647 roku na podstawie fundacji Baltazara i Barbary Bujakiewiczów, mieszczan tarnowskich. Po śmierci fundatora prawo patronatu przypadło magistratowi Tarnowa i Wojnicza, AKMK. AEp. 55, k. 91; AKMK. AEp. 70, k. 500; KUMOR, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 3, s. 227–228; tenże, *Prepozytura tarnowska*, s. 264.

¹³ Prałatura ta została erygowana w 1683 roku na podstawie fundacji ks. Pawła Konstantego Kuszewskiego i jego brata Piotra. Na mocy dokumentu erekcyjnego prawo patronatu zostało przyznane rodzinie Kuszewskich, a w razie jej wygaśnięcia wyboru prałata miała dokonywać kapituła kolegiacka z burmistrzem tarnowskim („cumulative”). Z prezenty dla Jerzego Dobrzańskiego wynika, że w połowie XVIII wieku (1751 rok) patronat był w rękach Augustyna Lubienieckiego, kasztelana czechowskiego, AKMK. AEp. 91, s. 230; AKMK. AAdm. 17, s. 1506; KUMOR, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 3, s. 228–229; tenże, *Prepozytura tarnowska*, s. 264.

¹⁴ Kanonia ta została erygowana w 1685 roku na podstawie fundacji ks. Macieja Kmity, altarzysty św. Anny przy kościele kolegiackim i inkorporacji jego beneficjum do nowej prebendy. Mimo sprzeciwu patronów altarii kanonia została erygowana, zaś patronat nowej kanonii przypadł magistratowi tarnowskiemu, AKMK. AOff. 156, s. 1156; KUMOR, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 3, s. 232; tenże, *Prepozytura tarnowska*, s. 266–267.

UNIEJÓW¹

arcybiskup gnieźnieński – archidiaconat oraz kanonia fundi Ner (kaznodzieci); arcybiskup i kapituła katedralna – prepozytura²; starosta uniejowski – dziekana³, kustodia⁴ oraz kanonie fundi Świnice, Grabów, Sworawa⁵, Janiszew; rodzina Rudnickich herbu Lis – kanonia fundi Rzeczyca⁶
zanikłe
 kanonia fundi Chebde

¹ Kapituła kolegiacka w Uniejowie była fundacją arcybiskupa gnieźnieńskiego z XII wieku (Librowski podaje datę ok. 1170 roku). Pierwotny dokument fundacyjny nie jest znany. Późniejsza tradycja za moment fundacji kolegiaty przyjmowała rok 1349 – wybudowanie nowej świątyni przez arcybiskupa Jarosława Bogorię Skotnickiego lub rok 1521 – opisanie kolegiaty w *Liber beneficiorum* przez arcybiskupa Jana Łaskiego. Pierwotnie kapituła składała się z 2 prałatur: prepozytury i archidiaconatu oraz 5 kanonii. W II połowie XVIII wieku było w kapitule 4 prałatury i 6 kanonii. *Liber beneficiorum* Łaskiego informuje, że prepozytura była obsadzana przez Stolicę Apostolską, zaś pozostałe prebendy przez arcybiskupa. W nieznanach okolicznościach zanikła kanonia fundi Chebde, zaś pozostałe kanonie pierwotnej fundacji (poza prebendą fundi Ner – kaznodziejską) zostały poddane pod patronat starostów uniejowskich. Na początku XIX wieku były one ponownie wolnej kolacji, Łaski, *Liber beneficiorum*, t. 1, s. 338–353; ACC. Relacje arcybiskupów gnieźnieńskich, 1789; ADWł. GAV77, s. 5, 28–33; ADWł. GAV137, s. 358–380; ADWł. GAV143, s. 105; LIBROWSKI, *Statuty kapituł kolegiackich*, s. 171, 174; W. KUJAWSKI, *Rola instytucji kościelnych w życiu miasta, w: Uniejów. Dzieje miasta*, red. J. SZYMCAK, Łódź-Uniejów 1995, s. 376–386; A. JABŁOŃSKA, *Struktura kapituły uniejowskiej w świetle Liber beneficiorum Jana Łaskiego*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Historica”, 72 (2001), s. 96–97. Zob. też: A. JABŁOŃSKA, *Kapituła uniejowska do początku XVI w.*, Łódź 2000 (mps UŁ) oraz niepublikowane opracowanie W. KUJAWSKIEGO, *Z dziejów kapituły kolegiackiej w Uniejowie*.

² Prepozytura i jej dochody zostały inkorporowane do sufraganii gnieźnieńskiej w 1526 roku razem z probostwem żnińskim i kanonią fundi Strzałków w kapitule gnieźnieńskiej. Wybrany przez arcybiskupa i kapitułę sufragana stawał się automatycznie prepozytem uniejowskim, ACC. Relacje arcybiskupów gnieźnieńskich, 1789; ADWł. GAV77, s. 28, 33; ADWł. GAV137, s. 358; J. KORYTKOWSKI, *Arcybiskupi gnieźnieńscy prymasowie i metropolici polscy od roku 1000 aż do roku 1821*, Poznań 1887–1892, t. 2, s. 680; KUJAWSKI, *Rola instytucji kościelnych*, s. 383.

³ Prałatura dziekana została ufundowana i erygowana w 1649 roku przez arcybiskupa Macieja Łubieńskiego. Prawa patronatu nad tą prebendą arcybiskup udzielił staroście uniejowskiemu, ADWł. GAV77, s. 29, 33; ADWł. GAV137, s. 373; ADWł. GAV143, s. 105; KUJAWSKI, *Rola instytucji kościelnych*, s. 384; JABŁOŃSKA, *Struktura kapituły uniejowskiej*, s. 97.

⁴ Prałatura kustosa została utworzona przez arcybiskupa Jana Łaskiego w 1529 roku poprzez inkorporowanie do niej beneficjum parafialnego w Chełmnie. Prawo patronatu na podstawie dokumentu erekcyjnego należało do starostów uniejowskich, ADWł. GAV77, s. 30, 33; ADWł. GAV137, s. 374; ADWł. GAV143, s. 105; KUJAWSKI, *Rola instytucji kościelnych*, s. 384; JABŁOŃSKA, *Struktura kapituły uniejowskiej*, s. 97.

⁵ Kanonia ta została powołana – jak sugeruje Kujawski – w miejsce kanonii fundi Chebde wzmiarkowanej przez Łaskiego i zanikłej w nieznanach okolicznościach. Podstawę fundacji dokonanej przez arcybiskupa Macieja Drzewickiego w 1532 roku stanowiło inkorporowane beneficjum parafialne w Grzegorzewie. Prawo patronatu należało do starostów uniejowskich,

ADWŁ. GAV77, s. 31, 33; ADWŁ. GAV137, s. 377; ADWŁ. GAV143, s. 105; KUJAWSKI, *Rola instytucji kościelnych*, s. 385; JABŁOŃSKA, *Struktura kapituły uniejowskiej*, s. 97.

⁶ Była to kanonia prywatnej fundacji braci Rudnickich, Szymona, biskupa warmińskiego oraz Jana, kasztelana sieradzkiego. Erygowana przez arcybiskupa Wawrzyńca Gembrickiego podlegała patronatowi rodziny Rudnickich herbu Lis, ADWŁ. GAV77, s. 32–33; ADWŁ. GAV137, s. 380; ADWŁ. GAV143, s. 105; KUJAWSKI, *Rola instytucji kościelnych*, s. 386; JABŁOŃSKA, *Struktura kapituły uniejowskiej*, s. 97.

WARSZAWA¹

biskup poznański – scholasteria², kancelaria³ oraz kanonie doktorskie fundi Dębna Wola I, Dębna Wola II⁴, Solec, Maliszewski⁵; kapituła kolegiacka – kanonia fundi Tarczany (kaznodziei)⁶; król – dziekana, prepozytura, kustodia, archidiakoniat⁷, kantoria⁸ oraz kanonie fundi Janowo, Rzeczycza, Tarczyn, Wrona, Kossowo, Bystrzanów, Kąty⁹

zanikłe:

kanonie fundi Brwinowo (wcielona w 1520 roku do scholasterii) oraz Zakroczym (wcielona w 1603 do kancelarii)

¹ Na mocy dokumentu Wojciecha Jastrzębca z 1406 roku przenoszącego kolegiatę z Czerska do Warszawy powstała kapituła złożona z 4 prałatur (dziekana, prepozyta, kustosa i archidiakona, z tym, że ten ostatni stał się pełnoprawnym członkiem kapituły w połowie XV wieku) oraz 10 prebend kanonickich patronatu książęcego. Dokument zapowiadał też powstanie kanonii kolacji biskupa poznańskiego (według Kwiatkowskiego dwóch kanonii), opartej na uposażeniu wyodrębnionym z archidiakonatu (prawdopodobnie fundi Brwinowo). Pierwszy pełny wykaz prebend z 1529 roku obejmuje 10 kanonii (kanonia fundi Brwinowo została przekształcona w scholasterię w 1520 roku). W 1783 roku było w kapitule 7 prałatur i 12 kanonii, ACC. *Relacje biskupów poznańskich, 1783*; KRÓLIK, *Kapituła kolegiacka w Warszawie*, s. 25–51; W. KWIATKOWSKI, *Powstanie kapituły św. Jana przy zamku xx. mazowieckich w Warszawie*, Warszawa 1938; J. WYSOCKI, *Kapituła kolegiacka i katedralna a seminarium duchowne w Warszawie (1674–1845)*, „Wiadomości Archidiecezjalne Warszawskie”, 49 (1967), s. 226–229.

² Prałatura ta została erygowana w 1520 roku na podstawie uposażenia kanonii fundi Brwinowo. Pierwotnie jej obsada należała do starosty biskupiego w Poznaniu, następnie samodzielnie obsadzali ją biskupi, KRÓLIK, *Kapituła kolegiacka w Warszawie*, s. 46–47.

³ Prałatura ta została utworzona w 1603 roku i połączona z kanonią fundi Zakroczym. Jej obsada została zarezerwowana biskupom poznańskim, Tamże, s. 48.

⁴ Data powstania drugiej kanonii fundi Dębna Wola nie jest znana. Mogło być to związane z chęcią wyrównania liczby prebend po inkorporacji w 1603 roku kanonii fundi Zakroczym do kancelarii, Tamże, s. 51.

⁵ Kanonia ta została ufundowana w 1651 roku przez Tomasza Maliszewskiego, Tamże, s. 51, 86.

⁶ Król Zygmunt August, jako patron kanonii fundi Tarczany, w 1562 roku przeznaczył ją dla kaznodziei, zaś jej obsadę przekazał kapitule kolegiackiej, Tamże, s. 50.

⁷ Archidiakon warszawski został członkiem kapituły kolegiackiej w połowie XV wieku. Wcześniej został członkiem kapituły katedralnej w Poznaniu, Tamże, s. 35–37, 41, 43.

⁸ Kantoria została ufundowana i erygowana przez biskupa Stefana Wierzbowskiego w 1686 roku. Była ona zastrzeżona dla rodziny fundatora, Tamże, s. 49.

⁹ Nie jest znana dokładna data powstania kanonii Kąty (przed 1567), Tamże, s. 51.

WIELUŃ¹

arcybiskup gnieźnieński – prepozytura oraz kanonie fundi: Radostów (Radoszewice), Sieniec, Turów-Kurów²; kolegium wikariuszy kolegiackich (przy zgodzie kapituły) – kustodia³; król – dziekania⁴ i kanonia fundi Popowice⁵

¹ Kapituła kolegiacka w Wieluniu, przeniesiona w 1420 roku z Rudy, była fundacją arcybiskupa i króla. Pierwotnie składała się z prepozyta i nieokreślonej liczby kanoników. *Liber beneficiorum* Łaskiego wymienia 3 prałatury: prepozyturę, dziekanie, kustodię oraz 4 kanonie. Prepozytura była obsadzana przez Stolicę Apostolską, dziekania podlegała patronatowi królewskiemu, zaś kustosa wybierali wikariusze kolegiaccy za zgodą kapituły. Obsada 2 kanonii należała do arcybiskupa. Sposób powoływania 2 pozostałych kanoników nie został określony. Liczba prebend i sposób ich obsady nie zmienił się do XVIII wieku, ACC. Relacje arcybiskupów gnieźnieńskich, 1789; ŁASKI, *Liber beneficiorum*, t. 2, s. 93–101; ADWŁ. GAV15, s. 1–11; ADWŁ. GAV66, s. 24; ADWŁ. GAV133, s. 424–433; LIBROWSKI, *Statuty kapituł kolegiackich*, s. 171, 174; Patykiewicz, *Statuty kolegiaty rudzko-wieluńskiej*, s. 348–351; Ł. JANCZAK, *Wieluń*, w: *Encyklopedia Kościelna*, red. M. Nowodworski, t. 31, Płock 1911, s. 113.

² Liczba prebend kanonickich wzrosła w I połowie XV wieku. Fundację kanonii fundi Turów i Kurów przygotował prawdopodobnie arcybiskup Mikołaj Trąba w 1413 roku, zaś kanonii Sieniec lub Radoszewice arcybiskup Wojciech Jastrzębiec w 1433 roku; PATYKIEWICZ, *Statuty kolegiaty rudzko-wieluńskiej*, s. 349–350.

³ Dokument translacyjny z 1419 roku ustanawiał jednocześnie prałaturę kustosa, której obsada została powierzona kapitule oraz wikariuszom kolegiackim. Praktyka jednak ustaliła, że prałata wybierali wikariusze za zgodą kapituły, *Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*, t. 5, nr 305; ŁASKI, *Liber beneficiorum*, t. 2, s. 98; ADWŁ. GAV15, s. 8; ADWŁ. GAV66, s. 24; ADWŁ. GAV133, s. 433; PATYKIEWICZ, *Statuty kolegiaty rudzko-wieluńskiej*, s. 351; JANCZAK, *Wieluń*, s. 113.

⁴ Prałatura dziekana została erygowana w 1420 roku przez arcybiskupa Mikołaja Trąbę. Prawo patronatu tej prebendy należało do króla, gdyż dziekan pełnił obowiązki proboszcza wieluńskiego, którego pierwotne uposażenie pochodziło z nadania królewskiego (Wieluń był miastem królewskim), ŁASKI, *Liber beneficiorum*, t. 2, s. 96; ADWŁ. GAV15, s. 5; ADWŁ. GAV66, s. 24; ADWŁ. GAV133, s. 427; PATYKIEWICZ, *Statuty kolegiaty rudzko-wieluńskiej*, s. 351; JANCZAK, *Wieluń*, s. 113.

⁵ W opinii Patykiewicza była to najstarsza z kanonii wieluńskich ufundowana przez panującego, ADWŁ. GAV66, s. 24; PATYKIEWICZ, *Statuty kolegiaty rudzko-wieluńskiej*, s. 351; JANCZAK, *Wieluń*, s. 113.

WIŚLICA¹

kapituła kolegiacka i magistrat Wiślicy – kanonia kaznodziei fundi Zakliczowska (Zegalicz, Kocina)²; kapituła kolegiacka i oficjał wiślicki („alternatywny”) – kanonia penitencjarza³; król – prepozytura; starosta dobrowodzki – kantoria, scholasteria, kustodia oraz kanonie fundi Zdrochec (Drohucz), Stróżyska (kaznodziei)⁴, Widuchowska, Nieprowska, Gromkowska⁵; margrabia (dziedzic ordynacji) pińczowski i prepozyt wiślicki – dziekania⁶; magistrat wiślicki – archidiakoniat⁷; dziedzice w Piaskach Wielkich – kanonia fundi Amanuszevska (Amamiszewski)⁸

¹ Kolegiata w Wiślicy była inicjatywą książęcą, ale biskup przejął tę fundację w zamian za poparcie polityczne w XII wieku (przed 1177). Pierwotnie składała się z 4 prałatur i 4 kanonii.

W 1527 roku papież Klemens VII, na prośbę biskupa Tomickiego i króla Zygmunta I przekazał patronat tych prebend na rzecz starosty biskupiego w Dobrowodzie (bulla „Devotionis Tuae”), AKMK. AVCap53, k. 271v; AKMK. AEp. 76, k. 113, 800v–801; AKMK. AEp. 77, k. 796; AKMK. AEp. 78, k. 1v, 10v–11, 242–242v; AKMK. AEp. 79, k. 140v; AKMK. AEp. 80, k. 47v, 291v, 298–298v; AKMK. AEp. 81, k. 65v, 144v–145; AKMK. AEp. 83, s. 242–243; AKMK. AEp. 84, s. 594; AKMK. AEp. 85, s. 8–9, 32; AKMK. AEp. 87, s. 535, 564–565; AKMK. AEp. 90, s. 89*, 311*; AKMK. AEp. 91, s. 171–172; AKMK. AEp. 93, s. 331; AKapK. I–74, s. 28; SZYMAŃSKI, *Kanonikat świecki*, s. 75, 78; DŁUGOSZ, *Liber beneficiorum*, t. 1, s. 404; T. LALIK, *Początki kapituły wiślickiej na tle kształtowania się kolegiat polskich XII wieku*, w: *Odkrycia w Wiślicy*, Warszawa 1963, s. 186–187; KUMOR, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 3, s. 85–100.

² Kanonię tę ufundował Sebastian Zegalicz, kanonik i oficjał wiślicki, zaś erygował w 1651 roku biskup Piotr Gembicki. Na mocy dokumentu erekcyjnego, po jednorazowej prezencji wykonawców testamentu fundatora, obsada należała „insolidum” do kapituły i magistratu wiślickiego (u Kumora błędnie patronat starosty i rady miasta Wiślicy), AKMK. AEp. 56, k. 748; AKMK. AEp. 78, k. 293; AKMK. AEp. 87, s. 224; AKMK. AEp. 101, s. 621; AKapK. I–74, s. 28; KUMOR, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 3, s. 98, 100 (fundi Zaydlicz).

³ Kanonia penitencjarza została erygowana w 1778 roku na bazie dotychczasowej prebendy św. Józefa w kościele kolegiackim. Patronat miał należeć do dotychczasowych patronów prebendy św. Józefa, tj. według dokumentu erekcyjnego do kapituły kolegiackiej i wójta oraz oficjała wiślickiego i wójta alternatywnie. Jednak w świetle „Liber ecclesiarum” z 1787 roku kanonika wyznaczali na przemian oficjał wiślicki oraz kapituła kolegiacka. Nie wiadomo dlaczego został pominięty udział wójta, skoro wyraził zgodę na inkorporację prebendy św. Józefa do tej kanonii, z zachowaniem jednak prawa patronatu, AKMK. AEp. 73, s. 212; AKMK. AEp. 101, s. 319, 325, 329; AKapK. I–74, s. 28; KUMOR, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 3, s. 99.

⁴ Kanonia fundi Stróżyska została doposażona przez legat finansowy (6 tys. florenów zapisane przez Marcina Łaskawskiego) oraz inkorporację prebendy św. Marcina i przekształcona w kanonię kaznodziej 27 stycznia 1755 roku. Patronat zachował nadal starosta w Dobrowodzie, AKMK. AEp. 93, s. 8–13.

⁵ Kanonia ta została erygowana w 1626 roku na podstawie fundacji ks. Zygmunta Gromkowskiego, plebana w Jodłowej, a następnie w Jaśle. Dokument erekcyjny przekazywał patronat starości w Dobrowodzie, AKMK. AEp. 43, k. 589; AKMK. AEp. 90, s. 91; AKMK. AEp. 95, k. 60v–61; AKMK. AVCap53, k. 271v; KUMOR, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 3, s. 98.

⁶ Prałatura ta została erygowana w 1690 roku na podstawie fundacji Wojciecha Stanisława Staszewskiego, doktora filozofii i plebana parafii Chroberz. Na mocy dokumentu erekcyjnego, po śmierci fundatora, patronat należał do margrabiego pińczowskiego i prepozyta wiślickiego (wykonywany alternatywnie). W 1710 roku Józef Myszkowski, kasztelan sandomierski i margrabia pińczowski „cum Universitate Cracoviensi” zaprezentował na to beneficjum Stanisława Daszczyńskiego, doktora filozofii, członka Kolegium Większego. W ten sposób znalazł wyraz tzw. patronat bierny – zgodnie z treścią dokumentu erekcyjnego margrabia pińczowski miał prezentować jednego z członków Kolegium Większego, zaś prepozyt kolegiacki jednego z kanoników wiślickich, MICHAŁEWICZ, MICHAŁEWICZ, *Liber beneficiorum et benefactorum*, t. 5, cz. 1, s. 173–175; AKMK. AEp. 71, k. 69v; AKMK. AEp. 76, k. 2–2v; AKMK. AEp. 80, k. 291; AKMK. AEp. 95, k. 51–51v; KUMOR, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 3, s. 94–96.

⁷ Prałatura ta została erygowana w 1711 roku na podstawie uposażenia inkorporowanej prebendy św. Wawrzyńca przy parafii na przedmieściu Wiślicy nazywanym Gorysławice. Prawo patronatu otrzymał magistrat wiślicki, jako dotychczasowy patron inkorporowanej i zniesionej prebendy, AKMK. AEp. 76, k. 94–98; AKMK. AEp. 87, s. 534; AKMK. AEp. 90, s. 303; AKMK. AEp. 93, s. 297; KUMOR, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 3, s. 95–96.

⁸ Kanonia ta została erygowana w 1677 roku na podstawie fundacji Zygmunta Amanuszewskiego, plebana w Piaskach, dziekana wiejskiego opatowskiego. Na mocy dokumentu erekcyjnego patronat, po śmierci fundatora, należał do dziedziców w Piaskach Wielkich, AKMK.

AEp. 65, k. 268v–277v; AKMK. AEp. 82, s. 956–957; AKapK. I–74, s. 28; KUMOR, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 3, s. 98–99.

WOJNICZ¹

biskup krakowski – archidiakoniat²; król – prepozytura; dziedzice Wielkiej Wsi – scholasteria³; dziedzice Więckowic – kustodia; Kolegium Jurystów UK – dziekania⁴; Wydział Filozoficzny UK – kantoria⁵; prepozyt kolegiacki i dziedzic w Gorlicach – kancelaria⁶; rada miasta Żabno – kanonia fundi Śliwski (1669)⁷; rada miasta Wojnicz – kanonia fundi Śliwski (1672)⁸ oraz kanonia kaznodziei⁹; rada miasta w Tuchowie – kanonia fundi Sasa-kowicz¹⁰; prepozyt kolegiacki i dziedzic wsi Świerczków – kanonia fundi Śliwski (1713)¹¹; prepozyt kolegiacki i magistrat miasta Wojnicz – kanonia fundi Śliwski (1666)¹²

¹ Kapituła kolegiacka w Wojniczu została erygowana w 1465 roku, na podstawie fundacji króla Kazimierza Jagiellończyka z 1460 roku. Pierwotnie składała się z 3 prałatur. Prawo patronatu prepozytury zachował król, scholasterii – właściciele Wielkiej Wsi i części przedmieścia wojnickiego (Zamościa), kustodii – dziedzice Więckowic. W wyniku rozwoju kapituły liczba prebend wzrosła do 13 – 7 prałatur i 6 kanonii (1776 rok), AKMK. AEp. 77, k. 587; AKMK. AEp. 78, k. 11; AKMK. AEp. 89, s. 235*; AKMK. *Descriptio ecclesiarum*, s. 35; SZYMAŃSKI, *Kapituła kolegiacka w Wojniczu*, s. 19–20, 81–84; KUMOR, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 3, s. 310–320.

² Prałatura ta została erygowana w 1751 roku, na podstawie fundacji ks. Stanisława Cetnarskiego, plebana w Porąbce Uszewskiej i dziekana foralnego wojnickiego oraz innych legatów. W dokumencie erekcyjnym prawo patronatu zostało przyznane staroście biskupiemu w Radłowie. Potwierdza to pierwsza instytucja na to beneficjum udzielona Stanisławowi Cetnarskiemu. Jednak według Szymańskiego, a potwierdza to „*Descriptio ecclesiarum*” z 1776 roku, beneficjum to obsadzał samodzielnie biskup krakowski, AKMK. AEp. 91, s. 202, 203; AKMK. *Descriptio ecclesiarum*, s. 35; SZYMAŃSKI, *Kapituła kolegiacka w Wojniczu*, s. 83; KUMOR, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 3, s. 317–318.

³ Prawo patronatu scholasterii było przedmiotem konfliktu w XVII wieku między dziedzicami Wielkiej Wsi a starostą wojnickim (przedmieście wojnickie, tzw. Zamoście było królewsczyzną). Szymański podaje, że wyrokiem sądu prawo prezynty miało być wykonywane alternatywnie przez dziedziców Wielkiej Wsi (Wielowiejscy) i króla, jako dziedzica dóbr Zamoście, jednak „*Descriptio ecclesiarum*” z 1776 roku wzmiankuje jedynie o patronacie dziedziców Wielkiej Wsi, AKMK. AEp. 76, k. 131–131v, 144; AKMK. AEp. 87, s. 129; AKMK. AEp. 91, s. 47*; AKMK. *Descriptio ecclesiarum*, s. 35; SZYMAŃSKI, *Kapituła kolegiacka w Wojniczu*, s. 82.

⁴ Prałatura ta została erygowana w 1663 roku na podstawie fundacji Jana Janaszowica, mieszczanina wojnickiego. Na mocy dokumentu erekcyjnego patronat należał dożywotnio do fundatora i jego brata, ks. Stanisława, profesora Akademii, zaś po ich śmierci do Kolegium Jurystów UK, AKMK. AOff. 141, s. 45; AKMK. AEp. 90, s. 319*; AKMK. AEp. 91, s. 173–174; SZYMAŃSKI, *Kapituła kolegiacka w Wojniczu*, s. 82; KUMOR, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 3, s. 316.

⁵ Prałatura ta została erygowana w 1694 roku na podstawie fundacji ks. Wojciecha Suchockiego, którego wolą było udzielenie patronatu rektorowi Akademii Krakowskiej. „*Descriptio ecclesiarum*” z 1776 roku informuje o patronacie Wydziału Filozoficznego UK nad tą prebendą, AKMK. AEp. 80, k. 89v (prezenta prepozyta Kolegium Mniejszego); AKMK. *Descriptio ecclesiarum*, s. 35; SZYMAŃSKI, *Kapituła kolegiacka w Wojniczu*, s. 82–83; KUMOR, *Dzieje diecezji*

krakowskiej, t. 3, s. 317 (informuje o wyborze kantora przez kapitułę, ale próba powołania prałatury na takich warunkach zakończyła się niepowodzeniem, Szymański, *Kapituła kolegiacka*, s. 193).

⁶ Prałatura ta została erygowana w 1774 roku na podstawie fundacji Józefa Wiernika, plebana w Harklowej. Na mocy dokumentu erekcyjnego patronat miał należeć do prepozyta kolegiackiego i dziedzica dóbr Gorlice (Łętowscy), na dobrach których zostało zabezpieczone uposażenie prałatury, AKMK. AEp. 100, s. 170–171; AKMK. Descriptio ecclesiarum, s. 35; SZYMAŃSKI, *Kapituła kolegiacka w Wojniczu*, s. 83; KUMOR, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 3, s. 318 (pomiął udział prepozyta kolegiackiego).

⁷ Kanonia ta została erygowana w 1669 roku na podstawie fundacji Jacka Śliwskiego, dziekana kolegiaty tarnowskiej. Na mocy dokumentu erekcyjnego patronat, po śmierci fundatora, przypadł magistratowi Żabno, AKMK. AOff. 146, s. 177; SZYMAŃSKI, *Kapituła kolegiacka w Wojniczu*, s. 83; KUMOR, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 3, s. 316–317.

⁸ Kanonia ta została erygowana w 1672 roku na podstawie fundacji Jacka Śliwskiego. Patronat po śmierci fundatora objął magistrat miasta Wojnicz (według Szymańskiego razem z kapitułą), AKMK. AOff. 149, s. 138; SZYMAŃSKI, *Kapituła kolegiacka w Wojniczu*, s. 83; KUMOR, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 3, s. 317.

⁹ Kanonia ta została erygowana w 1751 roku, zaś prezenta należała do magistratu miasta „ad recommendationem capituli Voynicensis” (1776). AKMK. AEp. 91, s. 243; AKMK. Descriptio ecclesiarum, s. 35; SZYMAŃSKI, *Kapituła kolegiacka w Wojniczu*, s. 84; KUMOR, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 3, s. 318.

¹⁰ Kanonia ta została erygowana w 1685 roku na podstawie fundacji scholastyka Jerzego Sasakowicza, mieszczanina z Tuchowa. Na mocy dokumentu erekcyjnego, po śmierci fundatora, patronat objęła rada miasta w Tuchowie, AKMK. AOff. 156, s. 231; AKMK. AEp. 79, k. 20v–21; SZYMAŃSKI, *Kapituła kolegiacka w Wojniczu*, s. 84; KUMOR, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 3, s. 317.

¹¹ Kanonia ta została erygowana w 1715 roku na podstawie masy spadkowej po Jacku Śliwskim (według Kumora erygowana w 1713 roku). Patronat należał do prepozyta kolegiaty wojnickiej oraz dziedzica wsi Świerczków, AKMK. Descriptio ecclesiarum, s. 35; SZYMAŃSKI, *Kapituła kolegiacka w Wojniczu*, s. 84; KUMOR, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 3, s. 317.

¹² Kanonia ta została erygowana w 1666 roku na podstawie fundacji Jacka Śliwskiego, dziekana kolegiaty tarnowskiej. Na mocy dokumentu erekcyjnego patronat, po śmierci fundatora, przypadł prepozytowi kolegiackiemu i magistratowi wojnickiemu („cumulative”), AKMK. AOff. 144, s. 40; SZYMAŃSKI, *Kapituła kolegiacka w Wojniczu*, s. 83 (pomyłkowo patronat kapituły kolegiackiej); KUMOR, *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 3, s. 316.

WOLBÓRZ¹

starosta wolborski – 5 prałatur i 2 kanonie; prepozyt kolegiacki – 2 kanonie
(w miesiącach biskupich)

¹ Informacja źródłowe o tej kolegiacie są bardzo skąpe. Wiadomo, że kościół parafialny przekształcił w kolegiatę arcybiskup Piotr Gamrat w 1544 roku. Zatwierdzenie papieskie uzyskała ta decyzja w 1546 roku. Liczba prebend jest znana dla 1781 roku. Było wówczas w kolegiacie 5 prałatur i 4 kanonie. Patronat beneficjów należał do starosty wolborskiego, poza dwoma kanoniami „quos ex vi erectionis praepositus in mensibus Sanctae Sedi Apostolicae non reservatis conferre solet”, *Monumenta historica dioecesis Wladislaviensis*, ed. S. CHODYŃSKI, t. 9, Wladislaviae 1889, s. 35; *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego*, t. 13, s. 824; LIBROWSKI, *Wizytacje diecezji wrocławskiej*, s. 101.

ZAMOŚĆ¹

kapituła kolegiacka – kanonie fundi Brzyski², Muszyński³; Wosiński (Osęcki)⁴; Morełowska⁵; Paczowski (penitencjarza)⁶, Wozanowski⁷ oraz kanonia prokuratora⁸; ordynaci zamojscy – dziekana, kustodia, scholasteria i 4 kanonie fundi Chmielek; dziekan kolegiacki – kanonia fundi Kłopocki⁹; magistrat Zamościa – kanonia fundi Rutkowski¹⁰

¹ Kapituła kolegiacka została ufundowana razem z kolegiatą przez Jana Zamoyskiego w 1600 roku i składała się pierwotnie z 3 prałatów: dziekana infulata, kustosa i scholastyka oraz 4 kanoników. Prawo patronatu fundator zarezerwował dla siebie i swoich następców tj. ordynatów zamojskich. W XVII i XVIII zostało ufundowanych 9 nowych kanonii. Co prawda Stopniak podaje 10 kanonii nowej fundacji, ale spisy prebend z II połowy XVIII wieku nie uznają seniora kolegium wikariuszy za członka kapituły, WAPL. Zespół Kolegiata Zamojska, nr 13, s. 1, nr 18, s. 1, nr 30, s. 17, nr 89, s. 5–14; AAL. Rep60 A108, s. 33; AAL. Rep60 A110, k. 122v; AAL. Rep60 A111, k. 124, 321, 415, 431–431v, 454v–457v, 463v; AAL. Rep60 A113, k. 57; AAL. Rep60 A115, k. 14; J.A. WADOWSKI, *Wiadomości o profesorach Akademii Zamojskiej*, Warszawa 1899–1900, s. 84; STOPNIAK, *Dzieje kapituły zamojskiej*, s. 33–48, 73–85.

² Kanonia ta została ufundowana w 1648 roku przez Szymona Brzyskiego, proboszcza w Równem i oficjała braclawskiego, który przekazał obsadę prebendy w ręce kapituły kolegiackiej, AAL. Rep60 A115, k. 93, 94; AAL. Rep60 A158, s. 1942; WAPL. Zespół Kolegiata Zamojska, nr 1, s. 53; nr 13, s. 1; nr 39, s. 1; STOPNIAK, *Dzieje kapituły zamojskiej*, s. 34, 74 (błędnie patronat Akademii Zamojskiej).

³ Kanonia ta została ufundowana w 1660 roku przez Wojciecha Muszyńskiego, pierwszego jej posiadacza, który przekazał obsadę prebendy w ręce kapituły kolegiackiej, WAPL. Zespół Kolegiata Zamojska, nr 13, s. 1; nr 48, s. 1; AAL. Rep60 A116, k. 53; STOPNIAK, *Dzieje kapituły zamojskiej*, s. 35, 74.

⁴ Kanonia ta została ufundowana w 1664 roku przez Rafała Wosińskiego, proboszcza w Łabuniach i pierwszego kanonika swojej fundacji, który przekazał obsadę prebendy w ręce kapituły, AAL. Rep60 A158, s. 1838–1839; WAPL. Zespół Kolegiata Zamojska, nr 13, s. 1; STOPNIAK, *Dzieje kapituły zamojskiej*, s. 74, przyp. 74.

⁵ Kanonia ta została erygowana w 1723 roku na podstawie fundacji Elżbiety Heleny Morełowskiej, wdowy po podczaszym winnickim Stanisławie Morełowskim. Zgodnie z treścią dokumentu erekcyjnego, po śmierci fundatorki wybór kanonika należał do kapituły kolegiackiej („post sera ipsius venerabili capitulo Zamoscensi”). Sposób obsady kanonii podany przez Stopniaka, tj. prawo patronatu dziekana infulata, jest zgodny z treścią dokumentu fundacyjnego, ale nie potwierdza tego erekcja oraz późniejsza praktyka, WAPL. Zespół Kolegiata Zamojska, nr 1, s. 94–99; nr 13, s. 2; STOPNIAK, *Dzieje kapituły zamojskiej*, s. 75–76.

⁶ Prebenda ta została ufundowana w 1762 roku przez Walentego Paczowskiego, scholastyka kolegiackiego, który przekazał wybór kanonika w ręce kapituły, WAPL. Zespół Kolegiata Zamojska, nr 13, s. 1, nr 52, s. 1; STOPNIAK, *Dzieje kapituły zamojskiej*, s. 76.

⁷ Prebenda ta została ufundowana w 1716 roku przez Jakuba Wozanowskiego, który przekazał wybór kanonika w ręce kapituły, WAPL. Zespół Kolegiata Zamojska, nr 13, s. 1, nr 58, s. 2; STOPNIAK, *Dzieje kapituły zamojskiej*, s. 75.

⁸ Kanonia ta została erygowana w 1745 roku, dzięki staraniom Jana Aleksandra Trembińskiego. Na mocy erekcji wybór kanonika należał do kapituły kolegiackiej, WAPL. Zespół Kolegiata Zamojska, nr 13, s. 2, nr 38, s. 4, 6; STOPNIAK, *Dzieje kapituły zamojskiej*, s. 76.

⁹ W 1665 roku Andrzej Kłopocki, dziekan zamojski i kanonik chełmski ufundował kanonię. Jej obsada znalazła się w rękach dziekana, który winien przed prezentą naradzić się ze schola-

stykiem, AAL. Rep60 A151, k. 52v; WAPL. Zespół Kolegiata Zamojska, nr 13, s. 1 (błędnie: „collationis capitularis”), nr 41: dokument prezentacyjny na tę kanonię wystawiony w 1743 roku przez dziekana Macieja Pawłowicza; STOPNIAK, *Dzieje kapituły zamojskiej*, s. 36–37, 74 (błędna data fundacji – 1724 rok).

¹⁰ W 1694 roku biskup chełmski Walenty Wężyk zatwierdził fundację kanonii Stanisława Rutkowskiego, pierwszego jej beneficjanta. Prawo patronatu przekazał on magistratowi miasta Zamościa, co doprowadziło do konfliktu z kapitułą, który toczył się aż do końca czasów nowożytnych, AAL. Rep60 A158, s. 1613; WAPL. Zespół Kolegiata Zamojska, nr 13, s. 1: „collationis alternative cum nobili magistratu Zamoscensi capitularis”, nr 55, s. 7: „nomen collatoris: nobilis ac spectabilis magistratus Zamoscensis”; STOPNIAK, *Dzieje kapituły zamojskiej*, s. 37–38, 75.

ŻÓŁKIEW¹

brak informacji – prepozytura, dziekania, archidiakonat, kustodia, schola-steria, kantoria, kancelaria oraz kanonie penitencjarza i promotora bractwa

¹ Kolegiata w Żółkwi powstała z fundacji Michała Radziwiłła z 1742 roku. Dane źródłowe na temat jej kapituły są bardzo skąpe. Najbardziej wiarygodne wydają się informacje S. Barącz, oparte na wizytacjach z lat 1755 i 1767 (7 prałatów i 2 kanoników). J. Petrus podaje liczbę 3 prałatur i 9 kanonii (w tym archidiakona żółkiewskiego, kustosza, prymiceriusza, kanclerza i penitencjariusza), jednak podstawa źródłowa tych informacji jest nieznana. Można się jedynie domyślać, że patronat należał do właścicieli miasta, podobnie jak parafii w Żółkwi (dokument fundacyjny z 1620 roku), BARĄCZ, *Pamiętki miasta Żółkwi*, s. 79, 116–117; PETRUS, *Żółkiew i jej kolegiata*, s. 44; KRĘTOSZ, *Organizacja archidiecezji lwowskiej*, s. 151–152; W. ZAWADZKI, *Kościół farny w Żółkwi. Jego dzieje i pomniki*, Lwów 1869, s. 11, 22.

WYKAZ •RÓDEŁ I LITERATURY

•RÓDEŁA RĘKOPIŚMIENNE

Archiwum Kongregacji Kleru w Rzymie

List Kongregacji Kleru do burmistrza Tirano (diecezja Como) z dnia 15 lipca 1994 roku, nr 94002582.

Archiwum Sekretarza Stanu Stolicy Apostolskiej

Decyzja Ojca Świętego Jana Pawła II o zniesieniu prawa patronatu nad Sanktuarium NMP w Tirano (diecezja Como) z dn. 18 marca 1999 roku, nr 446.321.

Archiwum byłej Kongregacji Soboru w Rzymie (ACC.)

Relacje o stanie diecezji: chełmińskiej – 1597, 1635, 1642, 1743; chełmskiej – 1754, 1792; gnieźnieńskiej – 1612, 1621, 1649, 1731, 1746, 1755, 1789; kamienieckiej – 1749; kijowskiej – 1781; płońskiej – 1677, 1696, 1728, 1778, 1786; poznańskiej – 1783; przemyskiej – 1750, 1803; wrocławskiej – 1685, 1768, 1769, 1781.

Biblioteka Watykańska (BAV.)

Procesy informacyjne biskupów: Proc. Cons., vol. 46 (diecezja chełmińska, 1646); Proc. Cons., vol. 153 (diecezja wileńska); Proc. Cons., vol. 148, vol. 192, (diecezja smoleńska).

Archiwum Diecezjalne w Kielcach (ADKiel.)

Wizyta jeneralna kościołów na ostatniej karcie wymienionych w roku 1782 przez ks. Kozickiego opisana (dekanat Kije).
sygn. Kap. K-2: Akta kapituły katedralnej kieleckiej („Privilegia et varia iura Ecclesiae Collegiatae Kielcensis”, kopiarz dokumentów z lat 1359–1729).

Archiwum Kapituły Metropolitalnej w Krakowie (AKapMK.)

sygn. I-74: Księga uposażeń diecezji krakowskiej z 1787 roku („Liber ecclesiarum beneficiorum, parochiarum, monasteriorum etc. dioecesis Cracoviensis in tres partes divisus... anno Domini 1787 per Martinum Siemieński cano-

nicum Vislicienssem, dum actuarii huiusce curiae episcopalis fungeretur officio conscriptus”).

AV63: Wizytacje kościołów kolegiackich w Krakowie (św. Michała, św. Floriana, Wszystkich Świętych i św. Anny) z 1711 roku.

Archiwum Kurii Metropolitalnej w Krakowie (AKMK.)

Descriptio ecclesiarum parochialium et beneficiorum in dioecesi Cracoviensi parte cisvistulana consistentium... 1776.

AV3: Tabelaaryczne spisy parafii według kwestionariusza wizytacyjnego biskupa krakowskiego Andrzeja Stanisława Załuskiego z lat 1747–1748.

Akta wizytacji diecezji krakowskiej: AKMK. AVCap9 (1597); AVCap20 (1602); AVCap33 (1617–1618); AVCap53 (1635–1641); AVCap65 (1595–1606); AKMK. AV5 (1608); AV27 (1738–1739); AV37 (1747–1748); AV56 (1783); AV57 (1784–1785).

Akta biskupów krakowskich („episcopalia”): AEp. 10 (1522), 38 (1612), 42 (1624–1626), 43 (1624–1626), 50 (1641–1642), 55 (1647–1649), 56 (1650–1651), 58 (1653–1655), 61 (1661–1666), 65 (1676–1678), 69 (1685–1688), 70 (1688–1689), 71 (1690–1691), 72 (1692–1693), 73 (1694–1696), 76 (1710–1713), 77 (1714–1719), 78 (1720–1723), 79 (1724–1727), 80 (1728–1730), 81 (1731–1732), 82 (1734–1737), 83 (1738), 84 (1739), 85 (1740), 86 (1741), 87 (1742–1743), 88 (1744–1746), 89 (1747–1748), 90 (1749–1750), 91 (1751–1752), 92 (1753–1754), 93 (1755–1756), 94 (1757–1758), 95 (1757–1758), 100 (1773–1777), 101 (1778–1782), 107 (1767–1769), 108 (1770–1775), 113 (1782–1783).

Akta oficjalu krakowskiego („officialia”): AOff. 124 (1628–1630), 139 (1659–1660), 141 (1663), 144 (1666), 146 (1669), 149 (1672–1673), 155 (1679), 156 (1683–1685), 157 (1686–1689), 163 (1695–1696), 169 (1727–1728), 172 (1734–1735), 198 (1766).

Akta administratora krakowskiego („administratoria”): AAdm. 12 (1631–1632), 17 (1681–1682), 20 (1704–1705).

Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego (AUKr.)

rkp. 208: Akta kapituły kolegiackiej pw. Wszystkich Świętych w Krakowie („Acta ecclesiae collegiatae et parochialis OO. SS. Cracoviensis Anno Domini 1742 compilata”).

Biblioteka PAN w Krakowie (BPANKr.)

rkp. nr 2372/I: Materiały do dziejów diecezji chełmskiej zgromadzone przez A. Wadowskiego.

sygn. 2002: Acta visitationis generalis ecclesiarum dioecesis Camenecensis per... Venceslaum Hieronymi de Boguslawice Sierakowski episcopum Camenecensem celebrata anno Domini 1741.

Archiwum Archidiecezjalne Lubelskie (AAL.)

Akta wizytacji diecezji chełmskiej (AAL. Rep60): A149 (1602–1605, 1628–1629); A150 (1635–1638); A151 (1671–1672); A152 (1714–1717); A153 (1714–1717); A154 (1728–1729); A156 (1732–1742); A157 (1749–1750); A158 (1749–1750); A159 (1763).

Akta czynności biskupów i oficjałów chełmskich (AAL. Rep60): A106 (1601–1610, 1612–1613); A107 (1614–1621); A108 (1621–1627); A110 (1629–1631); A111 (1632–1640); A113 (1645–1655); A114 (1641, 1651–1653); A115 (1646–1651); A116 (1677–1696); A117 (1679); A118 (1686–1691); A119 (1696–1699).

Rep60 A96: Akta wizytacji kościołów i duchowieństwa archidiaconatu lubelskiego z 1603 roku.

Rep64 A9: Kopia Księgi dokumentów kapituły katedralnej chełmskiej z 1755 roku.

*Wojewódzkie Archiwum Państwowe w Lublinie.**Zespół Kolegiaty Zamojskiej (WAPL. Zespół Kolegiaty Zamojskiej)*

nr 1: Iura et fundationes, inscriptiones aliaque documenta ad ecclesias collegiatam Zamoscensem pertinentia (1600–1750)... conscripta anno Domini 1750;

nr 13: Elenchus cleri maioris minorisque moderni ad ecclesiam parochialem collegiatam Zamoscensis (XVIII wiek);

nr 18: Fassio ecclesiae collegiatae... ex anno 1785;

nr 30: Fassio substantiae proventuum scholasticum... ex annis 1781–1784;

nr 38: Fassio canonicatus procurae annexi altari sancti Ioannis Cantii ad ecclesiam collegiatam Zamoscensem ex annis 1782–1784;

nr 39: Akta i dokumenty dotyczące kanonikatu fundi Brzeski z lat 1640–1807;

nr 41: Akta i dokumenty dotyczące kanonikatu fundi Kłopotkowski z lat 1665–1823;

nr 48: Fassio canonicatus fundi Muszyński ex anno 1783;

nr 52: Fassio canonicatus fundi Paczoski e saeculo XVIII;

nr 55: Fassio canonicatus fundi Rutkowski ex annis 1783–1800;

nr 64: Prawo prezenty wikariuszy (XVIII wiek);

nr 89: Inventarium totius substantiae ecclesiae collegiatae... anno 1784 conscriptum.

Archiwum Archidiecezjalne Lwowskie (AALw.)

K.K.14: Acta actorum reverendissimi domini Ioannis Tarnowski archiepiscopi Leopoliensis... ex annis 1665–1669, nec non acta actorum sede vacante... ab anno 1669 ad 1670, nec non acta Georgii de Giedna Giedziński episcopi Nicopoliensis... ab anno 1670.

Archiwum Archidiecezjalne w Olsztynie (AAWO.)

B30: Status ecclesiarum et beneficiorum decanatus Guttstadiensis de anno 1796.

Archiwum Diecezjalne w Pelplinie (ADPel.)

- C54: Akta wizytacji generalnej kościołów w diecezji chełmińskiej i pomeziańskiej z lat 1749–1756.
G61: Akta wizytacji generalnej kościołów archidiecezji pomorskiej z lat 1765–1766.
K14: Akta wizytacji kościołów i duchowieństwa w archidiecezji Kamień archidiecezji gnieźnieńskiej z 1653 roku.

Archiwum Diecezjalne Płockie (ADP.)

- Akta wizytacji diecezji płockiej: AV262 (1739–1740), AV263 (1739–1740).

Archiwum Archidiecezjalne w Poznaniu (AAP.)

- Akta wizytacji diecezji poznańskiej: AV1 (1598–1603); AV8 (1628–1630); AV10 (1640–1641); AV12 (1660–1663); AV18 (1695–1696); AV25 (1738); AV26 (1738); AV30 (1780–1781); AV31 (1777–1784); AV41 (1803).

Archiwum Archidiecezjalne w Przemyślu (AAPrz.)

- Akta wizytacji diecezji przemyskiej: AV163 (1744); AV166 (1744); AV168 (1743); AV171 (1745); AV172 (1745); AV173 (1745); AV175 (1745); AV183 (1755); AV188 (1757).
Akta biskupów przemyskich („episcopalia”): AE 76 (1757–1760); AE 75 (1752–1757); AE 82 (1768–1774); AE 83 (1775–1782).

Archiwum Diecezjalne w Siedlcach (ADS.)

- D76: Acta iudicaria et officialia consistorii Janoviensis... in annis 1744–1748 conscripta.

Archiwum Diecezjalne w Tarnowie (ADT.)

- KKol I.3: Kompendium przywilejów, fundacji, erekcji, zapisów i innych dokumentów kościoła kolegiackiego w Tarnowie z roku 1763.

Archiwum Archidiecezjalne w Warszawie (AAW.)

- sygn. 872: Akta wizytacji generalnych kolegiaty i kapituły w Łowiczu z lat 1714–1811.

Archiwum Archidiecezji Wileńskiej (AWil.)

- Akta wizytacji diecezji wileńskiej: F.694.1.3505 (1783); F.694.1.3488 (1782); F.694.1.3507 (1782)

Archiwum Diecezjalne we Włocławku (ADWł.)

- Akta wizytacji archidiecezji gnieźnieńskiej: GAV2 (1607); GAV3 (1608); GAV4 (1610–1611); GAV15 (1730); GAV21 (1755); GAV31 (1759); GAV38 (1759–1760); GAV44 (1759); GAV46 (1759); GAV55 (1760); GAV138 (1811); GAV60 (1765); GAV66 (1766); GAV72 (1779); GAV73 (1779); GAV77

(1780); GAV78 (1781–1783); GAV111 (1802); GAV133 (1810–1811); GAV135 (1811); GAV137 (1810–1812); GAV139 (1811); GAV141 (1811); GAV142 (1810); GAV143 (1811).

Wiz21c: Akta wizytacji generalnej kościoła katedralnego we Włocławku z 1760 roku.

•RÓDŁA DRUKOWANE

Acta Tomicianae, t. 14–15 (1532–1533), ed. V. Pocięcha, Wratislaviae-Cracoviae 1952–1957.

Akta wizytacji dekanatu krakowskiego 1599, wyd. Cz. Skowron, Lublin 1965 (Materiały źródłowe do dziejów Kościoła w Polsce, t. 2).

Akta wizytacji generalnej diecezji inflanckiej i kurlandzkiej czyli piltyńskiej z 1761 roku, wyd. S. Litak, Toruń 1998.

Alberti Bolognelli nuntii apostolici in Polonia epistolae et acta 1581–1585, p. 2: 1583, ed. E. Kutze, Cracoviae 1938 (Monumenta Poloniae Vaticana, t. 6).

Antonii Onuphrii de Okęcie Okęcki episcopi Posnaniensis et Varsaviensis supremi regni cancellarii ecclesiae cathedralis Posnaniensis visitatio die 15. iunii anno 1781 coepta, iam vero die 18. septembris 1784 finita, Poznań 1917.

Archiwum Książąt Lubartowiczów-Sanguszków w Stawucie, wyd. E.L. Radziwiński, P. Skobielski, B. Gorczak, t. 2, Lwów 1888.

Bullarium privilegiorum ac diplomatum Romanorum Pontificum amplissima collectio, t. 4, p. 4, ed. C. Cocquelines, Romae 1747.

Citadinis P. de, *Tractatus de iure patronatus*, Venetiis 1584.

Codex diplomaticus regni Poloniae et magni ducatus Lithuaniae, ed. M. Dogiel, vol. 5, Vilnae 1759.

Codex diplomaticus Universitatis Studii Generalis Cracoviensis, t. 1–5, ed. Ż. Pauli, F. Piekosiński, Cracoviae 1870–1900.

Codex Mednicensis seu Samogitiae dioecesis, t. 1–2, ed. P. Jatulis, Roma 1984–1989.

Concilia Poloniae. Źródła i studia krytyczne, wyd. J. Sawicki, t. 6: *Synody diecezji płockiej i ich statuty*, Warszawa 1952.

Conciliorum Oecumenicorum Decreta, cur. J. Alberigo, Basileae 1962.

Constitutiones synodorum Metropolitanae Ecclesiae Gnesnensis provincialium... jussu vero et opera... Joannis Węzyk... editae, Cracoviae 1761, s. 47–56.

Corpus Iuris Canonici, ed. A. Friedberg, Lipsiae 1879.

Correctura statutorum et consuetudinum regni Poloniae anno MDXXXII decreto publico per Nicolaum Taszycki, Bernardum Maciejewski, Georgium Myszkowski, Benedictum Izdbiński, Albertum Policki et Nicolaum Koczanowski confecta et Conventioni generali regni anno MDXXXIV proposita, ed. M. Bobrzyński Cracoviae 1874 (Starodawne prawa polskiego pomniki, t. 3).

Curtius R. de, *Tractatus de iure patronatus*, Venetiis 1584.

Długosz J., *Liber beneficiorum dioecesis Cracoviensis*, t. 1, Cracoviae 1863 (Joannis Długosz senioris canonici Cracoviensis opera omnia, ed. A. Przedziecki, t. 7).

- Dokumenty fundacyjne diecezji smoleńskiej*, wyd. B. Kumor, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 17 (1968), s. 257–267.
- Erectio ecclesiae collegiatae Camenensis de a. 1651*, „Fontes”, 13 (1909), s. 462–502.
- Erekcja kolegiaty i kapituły pod wezwaniem Wszystkich Świętych w Bobowej*, wyd. B. Kumor, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 11 (1965), s. 287–312.
- Ferraris L., *Prompta bibliotheca canonica, iuridica, moralis, theologica, nec non ascetica, polemica, rubricistica, historica*, t. 1–7, Parisiis 1860–1861.
- Gottofredo da Trani, *Summa super titulis decretalium novissime cum repertorio et numeris principium et emergentium questionum impressa*, Darmstadt 1968.
- J. Kitowicz, *Opis obyczajów za panowania Augusta III*, <http://monika.univ.gda.pl/~literat/kitowic/k0037.htm> (2 czerwca 2003).
- Kaczmarczyk C., *Catalogus diplomatum pergameneorum Universitatis Jagiellonicae Cracoviensis*, Cracoviae 1953.
- Kałwa P., *Przywilej fundacyjny kapituły chełmskiej*, „Kwartalnik Historyczny”, 47 (1933), s. 73–77.
- Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*, t. 5, wyd. F. Piekosiński, Poznań 1908.
- Kodeks Prawa Kanonicznego z 1917 r.*
- Kodeks Prawa Kanonicznego*, przekład polski zatwierdzony przez Konferencję Episkopatu, Poznań 1984.
- Kodeks Stanisława Augusta. Zbiór dokumentów*, wyd. S. Borowski, Warszawa 1938.
- Kołtataj H., *Stan oświecenia w Polsce w ostatnich latach panowania Augusta III (1750–1764)*, wyd. E. Raczyński, Poznań 1841, t. 1–2.
- Kołtataj H., *Prawo polityczne narodu polskiego*, w: tenże, *Listy Anonima i Prawo polityczne narodu polskiego*, t. 2, Warszawa 1954, s. 191–464.
- Kromer M., *Polska czyli o położeniu, ludności, obyczajach, urzędach i sprawach publicznych Królestwa Polskiego księgi dwie*, przeł. S. Kozikowski, Olsztyn 1977.
- Księga dochodów beneficjów diecezji krakowskiej z roku 1529 (tzw. Liber Retaxationum)*, wyd. Z. Leszczyńska-Skrętowa, Wrocław-Warszawa-Kraków 1968.
- Lambertinus C., *Tractatus de iure patronatus*, Venetiis 1584.
- Łaski J., *Liber beneficiorum*, wyd. J. Łukowski, t. 2, Gniezno 1881.
- Monumenta historica dioecesis Wladislaviensis*, ed. S. Chodyński, t. 1–25, Wladislaviae 1881–1912.
- Nicolaus J., *Tractatus de iure patronatus*, Venetiis 1584.
- Pałka P., *Nieznane statuty katedralnej kapituły chełmskiej obrządku łacińskiego*, „Częstochowskie Studia Teologiczne”, 9/10 (1981–1982), s. 343–362.
- Piasecki P., *Praxis episcopalis ea quae officium et potestatem episcopi concernunt continens*, Cracoviae 1627.
- Relacje arcybiskupów lwowskich 1595–1794*, wyd. T. Długosz, Lwów 1937.
- Relacje o stanie diecezji krakowskiej 1615–1765*, wyd. W. Müller, Lublin 1978.
- Relacje nuncjusów apostolskich i innych osób o Polsce od roku 1548 do 1690*, wyd. E. Rykaczewski, t. 1, Berlin-Poznań 1864.
- Relatio Celsissimi Principis et Episcopi Varmiensis Theodori Potocki ad Summum Pontificem de statu Varmiae d.d. 25. Febr. 1714*, „Pastoralblatt für die Diöcese Ermland”, 1886, nr 8, s. 94–100.

- Relationes status dioecesium in Magno Ducatu Lithuaniae*, t. 1–2, ed. P. Rabikauškas, Romae 1971–1978.
- Rozrządzenia y pisma pasterskie za rządów J.O. Xięcia Jmci Michała Jerzego Poniatowskiego biskupa płockiego etc.*, t. 1, Warszawa 1785.
- Status Dioecesis per Stephanum Wydźga Episcopum Varmiensem ad Summum Pontificem historice descriptus anno 1669*, „Pastoralblatt für die Diöcese Ermland”, 1892, nr 7, s. 83–86.
- Statuta capituli et ecclesiae cathedralis Posnaniensis ex annis 1298–1763*, wyd. W. Pawelczyk, Poznań 1995.
- Statuty kapituły katedralnej w Płocku z 1784 roku*, oprac. W. Góralski, Lublin 1982.
- Statuty kapituły w Kruszwicy*, wyd. W. Abraham, „Polonia Sacra”, 8 (1956), s. 251–315.
- Thomae Pirawski primi episcopi suffraganei Leopoliensis relatio status almae archidioecesis Leopoliensis*, ed. C.I. Heck, Leopoli 1893.
- Thomassinus L., *Vetus et nova ecclesiae disciplina circa beneficia et beneficiarios*, Parisiis 1688.
- Tylus S., *Fundacje kościołów parafialnych w średniowiecznej archidiecezji lwowskiej*, Lublin 1999.
- Visitatio generalis decanatus Posnaniensis auctoritate Antonii Onuphrii de Okęcie Okęcki episcopi Posnaniensis et Varsaviensis consummata per Josephum Łodzia Rogaliński ST. et UID. decanum cath. Posn. delegatum visitatorem 1781*, Poznań 1918.
- Visitaciones ecclesiarum dioecesis Culmensis et Pomesaniae A. Leszczyński episcopo anno 1647 factae*, wyd. A. Pobłocki, Toruń 1900 („Fontes” Towarzystwa Naukowego w Toruniu, nr 4).
- Visitaciones episcopatus culmensis A. Olszowski episcopo a. 1647 factae*, wyd. B. Czapla, Toruń 1902–1906 („Fontes” Towarzystwa Naukowego w Toruniu, nr 6–10).
- Volumina legum*, wyd. I. Ohryzko, t. 1–9, Petersburg 1859–1889.
- Wizytacja dekanatu kowieńskiego z 1782 przez biskupa Ignacego Jakóba Massalskiego*, wyd. V. Jogela, Vilnius 2001.
- Zbiór dokumentów małopolskich*, t. 2–7, wyd. S. Kuraś, I. Sułkowska-Kuraś, Wrocław-Warszawa-Kraków 1963–1975.
- Zbiór praw sądowych przez ex-kanclerza Andrzeja ordynata zamojskiego ułożony i w roku 1778 drukiem ogłoszony*, wyd. W. Dutkiewicz, Warszawa 1874.

OPRACOWANIA

- Abraham W., *Początki prawa patronatu w Polsce*, Lwów 1889.
- Abraham W., *Prawne podstawy królewskiego mianowania biskupów w dawnej Polsce*, w: *Studia historyczne ku czci Stanisława Kutrzeby*, t. 1, Kraków 1938, s. 1–12.
- Abraham W., *Założenie biskupstwa łacińskiego w Kamieńcu Podolskim*, Lwów 1912.
- Arnold S., *Geografia historyczna Polski*, Warszawa 1951.
- Ataman J., *Zarys dziejów diecezji przemyskiej obrządku łacińskiego*, Przemyśl 1985.
- Barącz S., *Pamiętki miasta Żółkwi*, Lwów 1852.

- Bartynowski M., *Stanisławów*, w: *Encyklopedia Kościelna*, red. M. Nowodworski, t. 20, s. 411–421.
- Bastrzykowski A., *Kolegiata św. Marcina w Opatowie i jej kapituła*, „Kronika Diecezji Sandomierskiej”, 36–40 (1943–1947), nr 3, s. 88–92, nr 4, s. 133–141, nr 5–6, s. 185–187; 41 (1948), nr 1, s. 42–45, nr 2, s. 75–85, nr 3, s. 116–119, nr 4, s. 165–171, nr 5, s. 207–217, nr 6, s. 260–268; 42 (1949), nr 1, s. 44–46, nr 2, s. 75–77, nr 4, s. 171–182.
- Bączkiewicz F., *Prawo kanoniczne*, t. 1, Opole 1957.
- Bergin J., *The Making of the French Episcopate 1589–1661*, Yale-London 1995.
- Bertolla P., *Il giuspatronato popolare nell'arcidiocesi di Udine*, w: „Atti dell'Accademia di Scienze, Lettere e Arti di Udine”, serie 7, vol. 1 (1957–1960), s. 197–311.
- Bieńkowski L., *Działalność organizacyjna biskupa Jana Biskupca w diecezji chełmskiej (1417–1452)*, „Roczniki Humanistyczne”, 7 (1958), z. 2, s. 187–256.
- Bieńkowski L., *Organizacja Kościoła wschodniego w Polsce*, w: *Kościół w Polsce*, red. J. Kłoczowski, t. 2, Kraków 1969, s. 779–1049.
- Bijsterveld A.J., *Les jeux d'influence et le patronage local de la haute noblesse dans le choix des titulaires de cures en Brabant du Nord (XV–XVI s.)*, „Revue du Nord”, 77 (1995), s. 345–363.
- Birch-Hirschfeld A., *Geschichte des Kollegiatstiftes in Guttstadt 1341–1811*, „Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands”, 24 (1930–32), s. 273–438, 595–758.
- Bizzocchi R., *Chiesa e potere nella Toscana del Quattrocento*, Bologna 1987.
- Błaszczyk G., *Diecezja żmudzka od XV do początku XVII w. Ustrój*, Poznań 1993.
- Błażkiewicz H., *Dzieje parafii Pilica*, Kraków 1988.
- Boniecki A., *Herbarz Polski*, t. 1–16, Warszawa 1899–1913.
- Brueckner C., *Die ländliche Pfarrbenefizium im hochmittelalterlichen Erzbistum Trier*, 1997, <http://webdoc.sub.gwdg.de/diss/2000/brueckner/kap3.pdf> (13 maja 2003).
- Brünneck W., *Beiträge zur Geschichte des Kirchenrechts in den deutschen Kolonisationslanden*, H. 1: *Zur Geschichte des Kirchenpatronats in Ost- und Westpreussen*, Berlin 1902.
- Brzeziński J., *O konkordatach Stolicy Apostolskiej z Polską w XVI wieku*, Kraków 1893.
- Bukowski J., *Kościół akademicki [kolegiacki] św. Anny*, Kraków 1900 (Biblioteka Krakowska nr 17).
- Caron P.G., *Patronato ecclesiastico*, w: *Novissimo Digesto Italiano*, vol. 12, Torino 1965, s. 698–706.
- Chachaj J., *Rozwój sieci parafialnej w dekanacie Zator do końca XVI wieku*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 68 (1997), s. 221–308.
- Chodynicki K., *Kościół prawosławny a Rzeczpospolita Polska. Zarys historyczny 1370–1632*, Warszawa 1934.
- Chodyński S., *Patronat w Polsce*, w: *Encyklopedia Kościelna*, red. M. Nowodworski, t. 18, Warszawa 1892, s. 380–399.

- Chodyński S., *Płockie biskupstwo*, w: *Encyklopedia Kościelna*, red. M. Nowodworski, t. 19, Warszawa 1893, s. 569–622.
- Chodyński S., *Sieradz*, w: *Encyklopedia Kościelna*, red. M. Nowodworski, t. 25, Warszawa 1902, s. 295–300.
- Chodyński S., *Wikariusze katedry wrocławskiej*, Włocławek 1912.
- Chodyński Z., *Łask*, w: *Encyklopedia Kościelna*, red. M. Nowodworski, t. 12, Warszawa 1879, s. 531–536.
- Ciuffreda A., *I benefici di giuspatronato nella diocesi di Oria tra XVI–XVII secolo*, „Quaderni storici”, 67 (1988), s. 37–71.
- Cotlarciuc N., *Stiftenrecht und Kirchenpatronat im Fürstentum Moldau und in der Bukowina*, Stuttgart 1907.
- Csizmadia A., *Die Entwicklung des Patronatsrechtes in Ungarn*, „Österreichisches Archiv für Kirchenrecht”, 25 (1974), s. 308–327.
- Czarnecki W., *Rozwój sieci parafialnej kościoła łacińskiego w ziemi chełmskiej do początku XVII wieku*, „Roczniki Humanistyczne”, 48 (2000), z. 2, s. 29–89.
- Demiński P., *Altaria rodziny Beme w kościele parafialnym św. Marii Magdaleny w Poznaniu w XV wieku*, w: *Homines et societas. Czasy Piastów i Jagiellonów*, Poznań 1997, s. 503–511.
- Deptuła C., *Kolegiata NMP na Podgrodziu Płockim*, „Notatki Płockie”, 1959, z. 11/12, s. 46–52.
- Deptuła C., *Zagadnienie początków kolegiaty św. Michała w Płocku*, „Notatki Płockie”, 1959, nr 13/14, s. 36–43.
- Diocesi di Pavia*, cur. A. Caprioli, A. Rimoldi, L. Vaccaro, Brescia 1995 (Storia religiosa della Lombardia, t. 11).
- Długosz T., *Dzieje diecezji smoleńskiej*, Lwów 1937.
- Długosz T., *Z dziejów biskupstwa kijowskiego*, „Przegląd Teologiczny”, 13 (1932), s. 70–89.
- Dworzaczek W., *Leliwici Tarnowscy*, Warszawa 1971.
- Dzieduszycki M., *Żywot Wacława Hieronima Sierakowskiego*, Kraków 1868.
- Dzieje Chełmna. Zarys monograficzny*, red. M. Biskup, Warszawa-Poznań 1987.
- Dzieje Czarnkowa na przestrzeni wieków*, red. S. Kowal, K. Olejnik, M. Rutkowska, Czarnków 1994.
- Dzieje Sandomierza*, red. H. Samsonowicz, t. 2, cz. 2: *Dzieje Sandomierza XVI–XVIII wiek*, red. F. Kiryk, Warszawa 1993.
- Feine H.A., *Kirchliche Rechtsgeschichte*, Köln-Graz 1964.
- Fuhrmann R., *Kirche und Dorf. Religiöse Bedürfnisse und kirchliche Stiftung auf dem Lande vor der Reformation*, Stuttgart-Jena-New York 1995.
- Gałązka W., *Kapituła kolegiacka w Opatowie w latach 1562–1983*, Sandomierz 1997.
- Gaudemet J., *Storia del diritto canonico. Ecclesia et Civitas*, San Paolo 1998.
- Gawrysiakowa J., Litak S., *Spisy ludności i beneficjów diecezji wileńskiej z drugiej połowy XVIII wieku*, ABMK 70 (1998), s. 101–135.
- Glemma T., *Początki rządów biskupa Piotra Kostki i jego kapituła*, „Nasza Przyszłość”, 8 (1958), s. 117–151.

- Głowacki Z., *Kapituła kolegiacka w Jarosławiu 1523–1800. Studium historyczno-prawne*, Lublin 1982 (mps KUL).
- Gönnner R., *Das Kirchenpatronatrecht im Grossherzogtum Baden*, Amsterdam 1962.
- Góralski W., *Kapituła katedralna w Płocku XII–XVI wiek*, Płock 1979.
- Góralski W., *Kapituła kolegiacka w Pułtusku. Studium historyczno-prawne*, Lublin 1965 (mps KUL).
- Góralski W., *Skład osobowy oraz obsadzanie prałatur i kanonii w kapitule kolegiackiej w Pułtusku*, „Prawo Kanoniczne”, 19 (1976), nr 1–2, s. 241–269.
- Górniak M.G., *Kijowska diecezja katolicka*, w: *Encyklopedia Katolicka*, t. 8, Lublin 2000, kol. 1424–1426.
- Graczyk Z., *Założenie kolegiaty św. Marii Magdaleny w Poznaniu*, „Miesięcznik Kościelny Archidiecezji Poznańskiej”, 5 (1950), nr 8–9, s. 246–256.
- Greco G., *Fra disciplina e sacerdozio: il clero secolare nella società italiana*, w: *Clero e società nell'Italia moderna*, cur. M. Rosa, Roma-Bari 1995, s. 45–114.
- Greco G., *I giuspatronati laicali nell'età moderna*, w: *La Chiesa e il potere politico dal Medioevo all'età contemporanea*, cur. G. Chittolini, G. Miccoli, Torino 1986 (Storia d'Italia. Annali 9).
- Grzywacz J., *Nominacja biskupów w Polsce przedrozbiorowej*, Lublin 1960.
- Hartmann G., *Der Bischof. Seine Wahl und Ernennung*, Graz-Wien-Köln 1990.
- Hay D., *La Chiesa nell'Italia rinascimentale*, Roma 1979.
- Hazik H., *Wikarzy przemyskiej katedry łacińskiej w XVII–XVIII wieku*, Lublin 2002 (mps KUL).
- Hinschius P., *System des katholischen Kirchenrechts*, t. 2, Berlin 1878.
- Historia Polski*, t. 1: *Do roku 1764*, cz. 1: *Do połowy XV wieku*, red. H. Łowmiański, Warszawa 1957.
- Illichmann E., *Patronatsrechtliche Pfarren des Stiftes Gottweig aus Mittelalter und Neuzeit in den Diözesen St. Pölten und Wien*, Horn-Wien 1994.
- Jabłońska A., *Struktura kapituły uniejowskiej w świetle Liber beneficiorum Jana Łaskiego*, „Acta Universitatis Lodzianae. Folia Historica”, 72 (2001), s. 95–106.
- Janczak Ł., *Smoleńskie biskupstwa*, w: *Encyklopedia Kościelna*, t. 26, s. 31–38.
- Janczak Ł., *Tum*, w: *Encyklopedia Kościelna*, red. M. Nowodworski, t. 29, s. 278–287.
- Janczak Ł., *Wieluń*, w: *Encyklopedia Kościelna*, red. M. Nowodworski, t. 31, Płock 1911, s. 111–117.
- Janeczek A., *Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego. Województwo bełskie od schyłku XIV do początku XVII wieku*, Warszawa 1993.
- Kalinowska K., *Kapituła kolegiacka św. Piotra w Kruszwicy w świetle XVI w. statutów*, „Ateneum Kapłańskie”, 131 (1998), z. 1, s. 97–109.
- Kasabuła T., *Ignacy Massalski – biskup wileński*, Lublin 1998.
- Klepacka J., *Kościół WW. Świętych w Krakowie*, w: *Kronika miasta Krakowa 1959–1960*, Kraków 1962, s. 33–66.
- Kopiczko A., *Ustrój i organizacja diecezji warmińskiej w latach 1525–1772*, Olsztyn 1993.
- Korytkowski J., *Prałaci i kanonicy katedry metropolitalnej gnieźnieńskiej od roku 1000 aż do dni naszych*, t. 1, Gniezno 1883.

- Korytkowski J., *Arcybiskupi gnieźnieńscy prymasowie i metropolici polscy od roku 1000 aż do roku 1821*, tom 1–5, Poznań 1887–1892.
- Kowalski M., *Uposażenie krakowskiej kapituły katedralnej w średniowieczu*, Kraków 2000.
- Kowalski M.D., *Początki majątku krakowskiej kapituły katedralnej*, w: *Duchowieństwo kapitulne w Polsce średniowiecznej i wczesnonowożytnej*, red. A. Radziwiński, Toruń 2000, s. 69–84.
- Kowalski M.D., *Pralaci i kanonicy krakowskiej kapituły katedralnej od pontyfikatu biskupa Nankera do śmierci biskupa Zawiszy z Kurozwoń (1320–1382)*, Kraków 1996.
- Kracik J., *Vix venerabiles. Z dziejów społecznych niższego kleru parafialnego w archidiecezji krakowskiej w XVII i XVIII wieku*, Kraków 1982.
- Krętosz J., *Archidiecezja łwowska obrządku łacińskiego w okresie józefinizmu (1772–1815)*, Katowice 1996.
- Krętosz J., *Organizacja archidiecezji łwowskiej obrządku łacińskiego od XV w. do 1772 roku*, Lublin 1986.
- Królik L., *Kapituła kolegiacka w Warszawie do końca XVIII wieku*, Warszawa 1990.
- Królik L., *Organizacja diecezji łuckiej i brzeskiej od XVI do XVIII wieku*, Lublin 1983.
- Kryszak F., *Kapituła kolegiacka św. Jerzego na zamku gnieźnieńskim*, „Nasza Przyszłość”, 24 (1966), s. 127–133.
- Kujawski W., *Kościelne dzieje Sieradza*, Włocławek 1998
- Kujawski W., *Repertorium ksiąg wizytacyjnych diecezji kujawsko-pomorskiej przechowywanych w Archiwum Archidiecezjalnym w Gnieźnie (część druga)*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 78 (2002), s. 71–159.
- Kujawski W., *Repertorium ksiąg wizytacyjnych diecezji kujawsko-pomorskiej przechowywanych w Archiwum Diecezjalnym we Włocławku, cz. 2: Wizytacje XVIII wieku, z. 3: Wizytacje drugiej połowy XVIII wieku*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 73 (2000), s. 277–397.
- Kujawski W., *Rola instytucji kościelnych w życiu miasta*, w: *Uniejów. Dzieje miasta*, red. J. Szymczak, Łódź-Uniejów 1995, s. 373–421.
- Kumor B., *Archidiakoniat sądecki. Opracowanie materiałów źródłowych do Atlasu Historycznego Kościoła w Polsce*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 8 (1964), s. 271–304, 9 (1965), s. 93–286.
- Kumor B., *Chełmińska diecezja*, w: *Encyklopedia katolicka*, t. 3, Lublin 1985, kol. 113–123.
- Kumor B., *Dzieje diecezji krakowskiej*, t. 1–4, Kraków 1998–2002.
- Kumor B., *Kamieniecka diecezja. Kapituła katedralna*, w: *Encyklopedia Katolicka*, t. 8, Lublin 2000, kol. 460–461.
- Kumor B., *Kolegiata Wszystkich Świętych w Bobowej*, „Currenda”, 108 (1958), s. 561–566.
- Kumor B., *Prepozytura tarnowska. Opracowanie materiałów źródłowych do Atlasu Historycznego Kościoła w Polsce*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 12 (1966), s. 207–288.
- Kumor B., *Przeniesienie stolicy biskupiej z Chełma do Krasnegostawu (1490)*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 49 (1984), s. 369–380.

- Kunze E., *Utworzenie biskupstwa wendeńskiego przez Stefana Batorego*, w: *Studia historyczne ku czci Stanisława Kutrzeby*, t. 2, Kraków 1938, s. 443–467.
- Kurczewski J., *Biskupstwo wileńskie od jego założenia aż do dni obecnych*, Wilno 1912.
- Kurczewski J., *Kościół zamkowy czyli katedra wileńska*, t. 1–3, Wilno 1908–1916.
- Kurczewski J., *Wileńskie biskupstwo*, w: *Encyklopedia Kościelna*, t. 31, s. 203–330.
- Kwiatkowski S., *Stosunek zakonu krzyżackiego do diecezji chełmińskiej*, w: *Z przeszłości diecezji chełmińskiej 1243–1992*, red. M. Biskup, Toruń 1994, s. 7–20.
- Kwiatkowski W., *Powstanie kapituły św. Jana przy zamku xx. mazowieckich w Warszawie*, Warszawa 1938.
- Kwiatkowski W., *Prymasowska kapituła i kolegiata w Łowiczu, 1433–1938*, Warszawa 1939.
- Lalik T., *Początki kapituły wiślickiej na tle kształtowania się kolegiat polskich XII wieku*, w: *Odkrycia w Wiślicy*, Warszawa 1963, s. 149–191.
- Landau P., *Ius patronatus. Studien zur Entwicklung des Patronats im Dekretalenrecht und der Kanonistik des 12. und 13. Jahrhunderts*, Köln-Wien 1975.
- Larrea Beobide A., *El patronato de laicos en la Vizcaya del Antiquo Regime*, teza doktorska, Universidad de Deusto 1995.
- Le temps des confessions (1530–1620/30)*, ed. M. Venard, Paris 1992 (Histoire du christianisme des origines à nos jours, t. 8).
- Librowski S., *Kapituła katedralna włocławska. Zarys dziejów i organizacji*, Włocławek 1949.
- Librowski S., *Statuty kapituł kolegiackich dawnej archidiecezji gnieźnieńskiej*, z. 2: *Statuty świętej kapituły w Łowiczu*, „Archiwa Biblioteki i Muzea Kościelne”, 42 (1981), s. 345–400.
- Librowski S., *Wizytacje diecezji włocławskiej*, cz. 1: *Wizytacje diecezji kujawskiej i pomorskiej*, t. 1: *Opracowanie archiwalno-źródłoznawcze*, z. 1: *Wstęp ogólny*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 8 (1964), s. 13–186.
- Liedtke A., *Zarys dziejów diecezji chełmińskiej*, „Nasza Przeszłość”, 34 (1971), s. 59–116.
- Lindner D., *Die Lehre von der Inkorporation in ihrer geschichtlichen Entwicklung*, München 1951.
- Litak S., *Formowanie sieci parafialnej w Łukowskiem do końca XVI wieku. Studium geograficzno-historyczne*, „Roczniki Humanistyczne”, 12 (1964), z. 2, s. 5–136.
- Litak S., *Kościół łaciński w Rzeczypospolitej około 1772 roku. Struktury administracyjne*, Lublin 1996.
- Litak S., *Struktura i funkcje parafii w Polsce*, w: *Kościół w Polsce*, red. J. Kłoczowski, t. 2, Kraków 1969, s. 261–481.
- Lutyński K., *Chocz*, w: *Encyklopedia Katolicka*, t. 3, Lublin 1985, kol. 203–204.
- Lutyński K., *Kapituła katedralna w Poznaniu w XVI wieku. Organizacja i majątek*, Poznań 2000.
- Lutyński K., *Powstanie kapituły kolegiackiej w Szamotułach*, „Poznańskie Studia Teologiczne”, 2 (1978), s. 289–303.
- Łask. Dzieje miasta*, red. J. Śmiałowski, Łask 1998.
- Łęczycza. Monografia miasta do 1990 r.*, red. R. Rosin, Łęczycza 2001.

- Łukaszewicz J., *Krótki opis historyczny kościołów parochialnych, kościółków, kaplic, klasztorów, szkółek parochialnych, szpitali i innych zakładów dobroczynnych w dawnej diecezji poznańskiej*, t. 1, Poznań 1858.
- Macchiarelli G., *La collazione dei benefici di giuspatronato*, „Diritto Ecclesiastico Italiano”, 7 (1914), s. 166–192, 212–240, 262–288, 355–381, 404–432.
- Majcher Z., *Kapituła katedralna przemyska obrządku łacińskiego. Powstanie, organizacja i działalność do soboru trydenckiego. Studium historyczno-prawne*, Lublin 1958 (mps KUL).
- Mańkowski A., *Kapituła katedralna chełmińska 1466–1821*, „Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu”, 5 (1921), s. 74–99, 105–120, 124–129.
- Мęдиникай, w: *Lietuvių Enciklopedija*, red. V. Birpička i in., t. 18, Boston 1959, s. 92–96.
- Meysztowicz W., *Dobra kościelne jako przedmiot uprawnień w prawie Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Wilno 1935.
- Mętlewicz J.K., *Wiadomość historyczna o archikolegiacie łęczyckiej*, „Pamiętnik Religijno-Moralny”, 17 (1894), s. 20–46.
- Michalewicz J., Michalewicz M., *Liber beneficiorum et benefactorum Universitatis Iagiellonicae in saeculis XV–XVIII*, t. 5: *Beneficia Universitatis Iagiellonicae saec. XV–XVIII*, Cracoviae 1991.
- Mucha J., *Organizacja diecezji kamienieckiej do roku 1795*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne”, 30 (1983), z. 4, s. 61–284.
- Müller W., *Diecezje w okresie potrydenckim*, w: *Kościół w Polsce*, red. J. Kłoczowski, t. 2, Kraków 1969, s. 55–258.
- Niedziałkowski K., *Kijowskie biskupstwo*, w: *Encyklopedia Kościelna*, red. M. Nowodworski, t. 10, Warszawa 1877, s. 330–345.
- Niesiecki K., *Herbarz Polski*, Lipsk 1839–1846.
- Nowacki J., *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, t. 2: *Archidiecezja poznańska w granicach historycznych i jej ustrój*, Poznań 1964, s. 347.
- Nowacki J., *Kolegiata NMP w Poznaniu*, „Miesięcznik Kościelny Archidiecezji Poznańskiej”, 1–2 (1951), s. 314–341.
- Nubola C., *Chiese delle comunità. Diritti consuetudinari e pratiche religiose nella prima età moderna. Qualche spunto di ricerca*, w: *Fonti ecclesiastiche per la storia sociale e religiosa d'Europa: XV–XVIII secolo*, cur. C. Nubola, A. Turchini, Bologna 1999, s. 441–464.
- O'Day R., *The English clergy: the emergence and consolidation of a profession, 1558–1642*, Leicester 1979.
- O'Day R., *The law of patronage on early modern England*, „Journal of Ecclesiastical History”, 26 (1975), s. 247–260.
- Obłąk J., *Życie kościelne na Warmii w świetle „Relatio status” biskupa Wacława Leszczyńskiego z r. 1657*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne”, 6 (1959), z. 3, s. 5–31.
- Ochmański J., *Biskupstwo wileńskie w średniowieczu. Ustrój i uposażenie*, Poznań 1972.
- Orłowski R., *Ordynacja zamojska*, w: *Zamość i Zamojszczyzna*, red. K. Myśliński, Zamość 1969, s. 105–124.

- Otręba A., *Dzieje niższych kolegiów duchownych przy kolegiacie w Łasku 1525–1819*, Warszawa 1973 (Studia z Historii Kościoła w Polsce, t. 2).
- Pacuski K., *Formowanie się sieci klasztorów i placówek zakonnych na Mazowszu do końca XV wieku*, w: *Zakony i klasztory w Europie Środkowo-Wschodniej X–XX wiek*, red. H. Gapski, J. Kłoczowski, Lublin 1999, s. 71–75.
- Pałka P., *Nieznane statuty katedralnej kapituły chełmskiej obrządku łacińskiego*, „Częstochowskie Studia Teologiczne”, 9/10 (1981–1982), s. 343–362.
- Pałka P., *Powstanie i organizacja wewnętrzna kolegium wikariuszy katedralnych diecezji chełmskiej*, „Prawo Kanoniczne”, 20 (1977), nr 1–2, s. 125–136.
- Pałka P., *Powstanie katedralnej kapituły obrządku łacińskiego w Chełmie i przeniesienie jej do Krasnegostawu*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne”, 17 (1970), z. 5, s. 15–26.
- Pałka P., *Pratatury i kanonie katedralnej kapituły chełmskiej obrządku łacińskiego*, „Prawo Kanoniczne”, 18 (1975), s. 125–145.
- Patykiewicz W., *Statuty kolegiaty rudzko-wieluńskiej*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne”, 3 (1956), z. 1, s. 347–376.
- Pawelec M., *Geografia prawa patronatu w archidiaconacie krakowskim w połowie XVIII wieku*, Lublin 1995 (mps KUL).
- Petrus J.T., *Zółkiew i jej kolegiata*, Warszawa 1997.
- Pieronek T., *Organizacja prawna kapituły kolegiackiej św. Anny w Krakowie*, Lublin 1960 (mps KUL).
- Plöchl W.M., *Benefizium*, w: *Lexicon für Theologie und Kirche*, heraus. J. Höfer, K. Rahner, t. 2, Freiburg 1958, kol. 196–200.
- Plöchl W.M., *Geschichte des Kirchenrechts*, Bd. 2–5, München 1960–1969.
- Podlasiak P.J.K. [Pruszkowski J.], *Janów Biskupi czyli Podlaski*, Kraków 1897.
- Poniewozik L., *Kształtowanie się sieci parafialnej w dekanacie Wysocice*, „Roczniki Humanistyczne”, 1995, z. 2, s. 5–57.
- Poniewozik L., *Prataci i kanonicy sandomierscy i wiśliccy w okresie średniowiecza*, Rzeszów 2001 (mps UR).
- Powierski J., *Początki kapituły kolegiackiej w Dobrym Mieście na tle stosunków politycznych*, „Studia Warmińskie”, 30 (1993), s. 195–252.
- Prosdocimi L., *Il diritto ecclesiastico dello stato di Milano*, Milano 1941.
- Przyboś A., *Prażmowski Wojciech*, w: *Polski Słownik Biograficzny*, red. E. Rostrowski, t. 28, Wrocław-Kraków 1985, s. 395–396.
- Przybyszewski B., *Kapituła krakowska za kanonikatu Jana Długosza*, w: *Długosiana. Studia historyczne w pięćsetlecie śmierci Jana Długosza*, cz. 1, Warszawa 1980, s. 25–84.
- Pszczyna – historia miasta i regionu*, <http://www.pszczyna.pl/historiamr1.html> (25.10.2003)
- Raciborski J., *Kościół kaliski*, „Kronika Diecezji Kujawsko-Kaliskiej”, 17 (1923), s. 198–206, 259–266.
- Radziwiński A., *Duchowieństwo kapituł katedralnych w Polsce XIV–XV wieku na tle porównawczym*, Poznań 1995.
- Radziwiński A., *Stan i potrzeby badań nad duchowieństwem katedralnym i kolegiacim w Polsce średniowiecznej*, „Nasza Przeszłość”, 90 (1998), s. 35–56.

- Radziwiński A., *Wikariusze katedry plockiej w XIII–poł. XV w. Cz. 2. Zagadnienia wybrane*, „Nasza Przeszłość”, 77 (1982), s. 5–31.
- Rąb J., *Kapituła kolegiacka w Brzozowie*, „Nasza Przeszłość”, 43 (1975), s. 101–133.
- Rittner E., *Prawo kościelne katolickie*, t. 1, Lwów 1907.
- Rozynkowski W., *Patronat nad parafiami w średniowiecznej diecezji chełmińskiej*, „Roczniki Humanistyczne”, 49 (2001), z. 2, s. 111–151.
- Rozynkowski W., *Powstanie i rozwój sieci parafialnej w diecezji chełmińskiej w czasach zakonu krzyżackiego*, Toruń 2000.
- Rybus H., *Kolegiata w Kruszwicy w latach 1514–1531*, „Studia Theologica Varsoviensia”, 8 (1970), nr 2, s. 119–157.
- Rybus H., *Kolegiata w Pułtusku i jej kapituła*, Łódź 1933.
- Rychlik I., *Kościół kolegiacki w w Świątym w Jarosławiu*, Jarosław 1893 (Odbitka ze Sprawozdań Dyrekcji c.k. Gimnazjum w Jarosławiu, 1892/1893).
- Rzeczpińska K., *Prawo patronatu w archidiecezji gnieźnieńskiej na podstawie Liber beneficiorum Jana Łaskiego*, Lublin 2001 [mps KUL].
- Salaterski S., *Kolegiata i kapituła św. Małgorzaty P.M. w Nowym Sączu*, Nowy Sącz 1997.
- Schlenz J., *Das Kirchenpatronat in Böhmen. Beiträge zu seiner Geschichte und Rechtsentwicklung*, Prag 1928.
- Schmauch H., *Das Präsentationsrecht des Polenkönigs für die Frauenburger Dompropstei*, „Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands”, 26 (1938), s. 95–104.
- Sieglerschmidt J., *Territorialstaat und Kirchenregiment. Studien zur Rechtsdogmatik des Kirchenpatronatsrechts in 15. und 16. Jahrhundert*, Köln-Wien 1987.
- Skowronek S., *Kolegium psalterzystów przy kolegiacie łowickiej*, „Studia Loviciensia”, 1 (1999), s. 167–175.
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, Warszawa 1880–1892.
- Smoniewski J.W., *O kościołach kolegiackich w Krakowie*, Kraków 1868.
- Spedicato M., *Episcopato e processi di tridentinizzazione nella Puglia del sec. XVII*, Galatina 1990, s. 29–66.
- Spedicato M., *Il giuspatronato nelle chiese meridionali del Cinquecento*, w: *Geronimo Seripando e la Chiesa del suo tempo*, Roma 1997, s. 119–160.
- Stopniak F., *Dzieje kapituły zamojskiej*, Lublin 1961.
- Stutz U., *Geschichte des kirchlichen Benefizialwesens von seinem Anfängen auf die Zeit Alexander III*, Bd. 1–2, Aalen 1961.
- Symon A., *De Ecclesiis, Collegiata, Seminario clericorum*, „Academia Caesarea Romano-Catholica Ecclesiastica Petropolitana”, 1889–1890.
- Szady B., *Inkorporacja parafii w Grabowcu do kapituły katedralnej w Krasnymstawie* [w druku].
- Szady B., *Prawo patronatu wikariuszy kolegiackich w Zamościu w świetle „Reflexiones super iure praesentandi...” z 1770 roku*, ABMK 78 (2002), s. 221–240.
- Szarłowski A., *Stanisławów i powiat stanisławowski pod względem historycznym i geograficzno-statystycznym*, Stanisławów 1887.

- Szczepanik M., *Kapituła kolegiacka kamieńska od jej powstania do pokoju oliwskiego (1649–1660)*, Lublin 1997 (mps KUL).
- Szymański J., *Biskupstwa polskie w wiekach średnich. Organizacja i funkcje*, w: *Kościół w Polsce*, t. 1, red. J. Kłoczowski, Kraków 1966, s. 127–233.
- Szymański J., *Kanonikat świecki w Małopolsce. Od końca XI do połowy XIII wieku*, Lublin 1995.
- Szymański J., *Kapituła kolegiacka w Wojniczu*, Lublin 1962.
- Szymański J., *Piętnaście lat badań nad dziejami polskich kapituł katedralnych i kolegiackich (1945–1960)*, „Zeszyty Naukowe KUL”, 5 (1962), nr 1, s. 89–115.
- Śliwa T., *Skład osobowy kapituły przemyskiej w początkach XVI wieku (1500–1525)*, Przemyśl 1978–1981.
- Śmigiel K., *Gnieźnieńska archidiecezja. Kapituły kolegiackie*, w: *Encyklopedia Katolicka*, t. 5, Lublin 1989, kol. 1186–1187.
- Tarnawski M., *Kodeks Zamoyskiego na tle stosunków kościelno-państwowych za czasów Stanisława Augusta*, Lwów 1916.
- Topolski J., *Rozwój latyfundiów arcybiskupstwa gnieźnieńskiego od XVI do XVIII wieku*, Poznań 1955.
- Trajdos T.M., *Kapituła katedry przemyskiej i kuria biskupia w czasach Władysława Jagiełły*, „Przegląd Historyczny”, 88 (1997), z. 3–4, s. 383–415.
- Tunon de Lara M., Valdeon Baroque J., Dominguez Ortiz A., *Historia Hiszpanii*, Kraków 1997.
- Urzednicy województwa bełskiego i ziemi chełmskiej XIV–XVIII wieku. Spisy*, oprac. H. Gmiterek, R. Szczygieł, Kórnik 1992 (Urzednicy dawnej Rzeczypospolitej XII–XVIII wieku, red. A. Gąsiorowski, t. 3, z. 2).
- Vetualni A., *Benefices en Pologne*, w: *Dictionnaire de droit canonique*, vol. 2, Paris 1949, kol. 596–629.
- Wadowski J.A., *Kościół lubelski na podstawie źródeł archiwalnych*, Kraków 1907.
- Wadowski J.A., *Wiadomości o profesorach Akademii Zamojskiej*, Warszawa 1899–1900.
- Wahrmund L., *Kirchenpatronatrechts und seine Entwicklung in Österreich*, Bd. 1–2, Wien 1894–1896.
- Weber Ch., *Familienkanonikate und Patronatsbistumer: ein Beitrag zur Geschichte von Adel und Klerus im neuzeitlichen Italien*, Berlin 1988.
- Wereda D., *Kolatorowie parafii unickiej diecezji brzeskiej w XVIII wieku*, „Roczniki Humanistyczne”, 48 (2001), z. 2, s. 113–143.
- Wieteska J., *Katalog prałatów i kanoników prymasowskiej kapituły łowickiej od 1433 do 1970*, Warszawa 1971.
- Wiśniewski J., *Historyczny opis kościołów, miast, zabytków i pamiątek w powiecie włoszczowskim*, Marjówka Opoczyńska 1932.
- Wiśniewski J., *Historyczny opis kościołów, miast, zabytków i pamiątek w Pińczowskiem, Skalmierskiem i Wiślickiem*, Marjówka 1927.
- Wiśniewski J., *Historyczny opis kościołów, miast, zabytków i pamiątek w Olkuskiem*, Marjówka 1933.

- Wiśniowski J., *Katalog prałatów i kanoników sandomierskich od 1186 do 1926 roku*, Radom 1926.
- Wiśniowski E., *Prepozytura wiślicka do schyłku XVIII wieku. Materiały do struktury organizacyjnej*, Lublin 1976.
- Wiśniowski E., *Rozwój organizacji parafialnej w Polsce do czasów reformacji*, w: *Kościół w Polsce*, red. J. Kłoczowski, t. 1, Kraków 1966, s. 235–372.
- Wiśniowski E., *Rozwój sieci parafialnej w prepozyturze wiślickiej w średniowieczu. Studium geograficzno-historyczne*, Warszawa 1965.
- Wiśniowski E., *Udział świeckich w zarządzie parafią w średniowiecznej Polsce*, „Roczniki Humanistyczne”, 18 (1970), z. 2, s. 45–67.
- Witkowski W.M., *Kolegiata Panny Maryi w Kielcach*, „Pamiętnik Religijno-Moralny”, 9 (1845), s. 192–218.
- Wojtkowski J., *Dzieje kapituły warmińskiej 1772–1945*, „Studia Warmińskie”, 32 (1995), s. 25–92.
- Wołoczewski M., *Biskupstwo żmujdzkie*, Kraków 1898.
- Wójcik W., *Powstanie i wygaśnięcie kapituły kolegiackiej w Klimontowie*, „Prawo Kanoniczne”, 4 (1961), z. 4, s. 35–73.
- Wroniszewski J., *Szlachta ziemi sandomierskiej w średniowieczu. Zagadnienia społeczne i gospodarcze*, Poznań-Wrocław 2001.
- Wysocki J., *Kapituła kolegiacka i katedralna a seminarium duchowne w Warszawie (1674–1845)*, „Wiadomości Archidiecezjalne Warszawskie”, 49 (1967), s. 226–240.
- Zachorowski S., *Rozwój i ustrój kapituł polskich w wiekach średnich*, Kraków 1912.
- Zahariasiewicz F., *Historia metropolitalnej kapituły lwowskiej obrządku łacińskiego*, „Przyjaciel Chrześcijańskiej Prawdy”, 6 (1838), z. 3, s. 125–138, z. 4, s. 134–142; 7 (1839), z. 1, s. 103–106, z. 2, s. 88–92, z. 3, s. 79–85, z. 4, s. 100–108.
- Zajączkowski S., *Archiwum kapituły łacińskiej we Lwowie*, Lwów 1923.
- Zawadzki W., *Kościół farny w Żółkwi. Jego dzieje i pomniki*, Lwów 1869.
- Zimałek M., *Organizacja sandomierskiej kapituły kolegiackiej w latach 1581–1717*, „Studia Sandomierskie”, 2 (1981), s. 339–365.
- Zins H., *W kręgu Mikołaja Kopernika*, Lublin 1966.
- Żebrowski T., *Dzieje kolegiaty św. Michała i szkoły kolegiackiej (1180–1611)*, w: *Księga pamiątkowa zjazdu małachowiaków, 1180–1957/58*, Płock 1959, s. 113–121.
- Żebrowski T., *Zarys dziejów diecezji płockiej*, Płock 1976.
- Życzynski M., *Powstanie i cel kapituły pułtuskiej*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne”, 2 (1955), s. 177–192.

INDEKS OSÓB I MIEJSCOWOŚCI*

A

Adempski Tomasz, kanonik honorowy chełmiński 154
 Agłona 96
 Akwilea 36
Aleksander III, papież 6
Aleksander Jagiellończyk, król Polski 54, 158, 160, 171
Aleksander VI, papież 36, 192
Amanuszewski Zygmunt, pleban w Piaskach 210
Andryszowski Sebastian, przepozyt chełmski 152
Andrzej Kłopotki, kanonik chełmski, dziekan zamajski 213
 Andrzejów 143, 188, 189
Anhalt-Köthen, księżka 98
Artwiński Andrzej, ks. 182
 Augustów 92
Aurawicz Walenty, komendariusz w Buczaczu 190

B

Banasiewicz Wojciech, ks. 193
 Barcice 95
Batory Stefan, król Polski 156
Bedliński Stanisław, kantor chełmski 153
 Bednary 94
 Bełchów 94
Beme 137
Benedykt XIII, papież 158
 Berdyczów 96
Berkmanowie 200
Bernatowicz Bartłomiej, mansjonarz kaplicy zamkowej w Lublinie 190
 Beszowa 101
 Betygoła 96, 171
 Biała Cerkiew 96
 Białynicze 96
 Białynin 94
 Biecz 193, 194
 Bieliny 94
 Biezuń 98

Biłka 104
 Binin 197
 Biskupice 93
 Bledzew 95, 97
Blinowscy 152
Blinowski Ludwik 152
 Blizanów 117
Błażejowski Andrzej 72
Błędowski Aleksander, kanonik skalbmierski 203
 Bługowo 93
 Bnin 142, 198, 199
Bnińscy 74, 198, 199
Bniński Andrzej, biskup poznański 74, 197, 199, 200
 Bobowa 58, 59, 60, 65, 75, 76, 81, 82, 98, 127, 173
Bobowska Barbara Zofia, z d. Lychowska 114
Bobowski Jerzy 114
Bocheński Andrzej 188
 Bodzentyn 80, 94, 181
Bogdańscy 76, 177, 179
 Boguszyce 94
 Bohorodczany 96
Bolesław III Krzywousty, książę polski 201
Bolesław Kędzierzawy, książę Mazowsza 170
 Bolestraszyce 168
 Bończa 114
 Borek 142
Borkowski Piotr Józef 114
Boromeusz Karol, św. 5
 Borowno 144
 Borszczówka 96
 Brandenburg 35
Branicki Sebastian, biskup poznański 128, 204
 Braniewo 175
Brantowie 200
 Brańsk 98
 Braślaw 96, 145
 Brixen 35

* Indeks nie obejmuje autorów oraz osób i miejscowości występujących w tytułach cytowanych dzieł.

- Brocki Marcin* 153
 Brodnica 92, 142
 Brodowo 75, 205
Brożek Jan 189
 Bruchnał 190
 Brudzewo 31
 Brześć Litewski 161
 Brzeziny 94
 Brzeźnica 101, 144
 Brzeźno 101
 Brzozów 59, 60, 66, 69, 70, 74, 80, 85, 127, 173, 174
Brzyski Szymon, proboszcz w Równem 213
 Buczek 144
 Budslaw 96
Bujakiewicz Baltazar 206
Bujakiewicz Barbara 206
 Buk 142
Burgiewicz Andrzej, ks. 199
Burzyńscy 31, 111, 115
Burzyński Ignacy 111
 Busko 159
 Busko 24, 25
 Byszewo 95
 Byszów 96
 Bytom 27
Bzicy 56, 152
Bzicki Aleksander 56
Bzicki Andrzej 56
Bzicki Andrzej, kanonik sandomierski 153
Bzicki Andrzej, s. Marcina 56
Bzicki Jan 56
Bzicki Jan, komornik graniczny przemyski 56
Bzicki Józef 56
Bzicki Marcin 56
Bzicki Stanisław 56
Bzicki Wojciech 56
 Bzite 56
 Bzowiec 107
- C**
- Ceperów 162
Cerps Piotr, burmistrz poznański 137
Cervonum (rodzina) 197
Cetnarowski Stanisław, pleban w Porąbce Uszewskiej 211
 Chełm 48, 51, 90, 104, 107, 108, 120, 121, 128
 Chełmce 84, 178
 Chełmno 93, 118, 207
 Chełmża 51, 93, 153
 Chłaniów 107
 Chobrzany 202
 Chochłów 120
 Chociszewo 95, 97
 Chocz 59, 60, 65, 75, 76, 83, 127, 174
 Chodorków 96
 Chodzież 141
Chojeński Jan, biskup płocki 128
 Chomentów 100
 Chorupnik 120
 Chorzewo 199
 Chorzęcin 95
 Chotiaczew 162
 Chroberz 31, 210
 Chruszczobród 196
 Chruslin 94
Chrzastowski Piotr, biskup przemyski 167
 Chur 35
Chwałczewski Jerzy, biskup łucki 162
 Chwaliszew 130
 Chwaszczyno 93
 Chyżowice 123
 Ciarnowo 31
 Ciechanów 98
Cieleccy 163, 164
Cielecki Hieronim, biskup płocki 55, 164
 Cienin 198, 200
 Ciomber Paweł 206
 Como 6, 7
 Cudnów 96
 Cudzeniszki 97
 Cudzynowice 203
 Cytowiany 96
 Czacz 142
Czaplic Stanisław, ks. 186
Czarnkowscy 75
Czarnkowska Katarzyna, z d. Leszczyńska, wojewodzina poznańska 175
Czarnkowski Adam Sędziwój, wojewoda poznański 175
Czarnkowski Franciszek Kazimierz Sędziwój, starosta międzyrzecki i pyzdrowski 175
 Czarnków 59, 64, 66, 75, 93, 175
 Czarnobyl 96
 Czarnocin 95
 Czarnołoscy 56
 Czarnowo 98, 123
 Czarny Dunajec 142
 Czausy 96
 Czeladź 27
 Czempin 142
 Czermin 142
 Czerniczyn 120

- Czersk 58, 208
 Czerwińsk 94
 Cziglarowie 200
 Czochronowie 198, 200
 Czołthański Jan Karol 160
 Czudec 142
 Czysta Dębina 104
 Czyste 93
 Czeszki 104
- Ć**
- Ćmińsk 94
- D**
- Dalejów 104
 Daleszyce 23, 94, 180
 Daniłowicz Jan 159
 Daszczyński Stanisław 210
 Dąbrowna 96
 Dąbrowski Adam, dziekan katedralny w Poznaniu 200
 Dąbski Stanisław, biskup łucki 162
 Derewiński Jan Jerzy 194
 Derstaw z Krośnina i Chorzewa, pleban w Świerczynie 199
 Dębno 94, 142
 Dębowa Łąka 123
 Długosiodło 94
 Dmosin 94
 Dobiechna 197
 Dobrakowski Kazimierz, przezydent szpitalny w Pili-
 cy 196
 Dobrakowski Piotr, ks. 196
 Dobrze Miasto 59, 60, 64, 66, 68, 175
 Dobrogost z Nowego Dworu, biskup poznański 169
 Dobrowoda 65, 71, 86, 88, 100, 210
 Dobrzański Jerzy 206
 Dobrzec 178
 Dobrzyń 98
 Dokszyce 96
 Dolsk 142
 Domaniewice 94
 Dorpat 56
 Dóbrzc 95
 Drdzeńscy 199
 Drdzeński Paweł, ks. 200
 Dretner Józef, rajca poznański 137
 Drohiczyński Dobrogost 107
 Drohojowscy 168
 Drohojowski Jan Parys 168
 Drohojowski Jan, pułkownik królewski 168
 Drohojowski Tomasz, cześnik podolski 168
 Drohojowski Zygmunt, pleban w Huszacie 168
- Druja 96
 Dryświaty 116
 Drzewicki Maciej, arcybiskup gnieźnieński 55, 76,
 77, 86, 156, 178, 191, 207
 Dub 105, 107, 120
 Dubiecko 167
 Dubinki 145
 Dubiński Dobrogost zob. Drohiczyński Dobrogost
 Duchnik Józef, kanonik wiślicki 71
 Dunajów 98
 Dutkiewicz Franciszek, ks. 174
 Dworszowice 101
 Dydnia 145
 Dylągowa 145
 Dyneburg 156
 Dynów 98, 145
 Dziaduski Jan, biskup przemyski 24
 Działyński Kasper, biskup chełmiński 154
 Dzierążnia 100
 Dzierżgowski Mikołaj, arcybiskup gnieźnieński 191
 Dźwierzno 93
- E**
- Eryk, biskup przemyski 166, 167
 Eugeniusz IV, papież 166
- F**
- Fabiankowski Jan, proboszcz w Harkłowej 193
 Fedorowicz Stanisław Kostka, kanonik kolegiaty
 św. Floriana w Krakowie 182
 Ferdynand I, cesarz 35
 Firlej Henryk, biskup przemyski 177
 Firlej Jan 114
 Firlejowa Zofia, z d. Siennicka 114
 Flaszynski Maciej, dziekan opatowski 195
 Fordon 95
 Frombork 168
 Fryderycki Maurycy, archidiakon kurzelowski 189
 Fryderyk II, elektor brandenburski 35
 Fryderyk III, król Austrii 35
- G**
- Gadomski, ks. 174
 Galany 96
 Gamrat Piotr, arcybiskup gnieźnieński 155, 212
 Garnysz Maciej 192
 Gąsawa 95
 Gedko, biskup krakowski 180, 182
 Gembicki Andrzej, biskup łucki 194
 Gembicki Jan, biskup chełmiński 154
 Gembicki Piotr, biskup krakowski 186, 187, 190,
 202, 210
 Gembicki Wawrzyniec, arcybiskup gnieźnieński 208
 Gidzińscy 157

- Giecowie* 197
Giedrojcie 96, 145
Giedziński Jerzy, sufragan łwowski 160
Gielwany 96
Girtakol 96
Giżycki Paweł, biskup płocki 201
Głębokie 96
Głomsk 93
Głotowo 175
Głowiński Stanisław, sędzia halicki 160
Głuchów 94
Gnatowski Ludwik, ks. 162
Gneczno 50, 59, 60, 64, 65, 72, 73, 97, 98, 125, 126, 127, 128, 155, 175
Gociatkowscy 197
Godzianów 94
Godziembowie 27
Golański Andrzej, kanonik opatowski 196
Golański Stanisław, kanonik kolegiaty w Nowym Sączu 196
Goliszew 31
Gobuchowski Mikołaj 117
Gołyński Jan 122
Gomoliński Stanisław, biskup łucki 161, 162
Gorlice 83, 211, 212
Goryslawice 210
Gorzewska Joanna, z d. Łychowska 114
Gorzewski Krzysztof, cześnik chełmiński 114
Gorzowski Stanisław 104
Gorzków 104, 105, 109, 120
Gorzuchy 74, 179
Gorzyce 95
Gostkowo 123
Gostyczyn 179
Gostyń 142
Goszczanów 178
Goworko 107
Goworowo 94
Goźliński Franciszek, kanonik przemyski, pleban w Rzeszowie 167
Góra 95
Górecki Kazimierz, kanonik tarnowski i pleban w Padwi 206
Górka 101
Górka Łukasz, biskup włocławski 204
Górkowie 59, 75, 204
Górski Jakub, kanonik katedralny krakowski 186
Grabno 144
Grabowiec 98, 120
Grabowo 93
Grabowski Jan 187
- Grębocin* 123
Grodno 92
Grodzicy 197, 198, 199
Grodzicki Mikołaj 199
Grodzisk 142
Grodzisko 101
Gromadno 93
Gromkowski Zygmunt, pleban w Jodłowej 210
Gronowo 117
Gródek Jagielloński 94
Grudusk 31
Grudziądz 92
Grudzińscy 93
Grudziński Andrzej, wojewoda kaliski 93
Gruszczyński Jan, arcybiskup gnieźnieński 178
Gruta 92
Gryczyna Katarzyna 199
Grzegorz IX, papież 6, 11
Grzegorzew 207
Grzegorzewice 94
Grzybno 93
Grzywna 93
Gumino 94
Gurk 35
- H**
- Habsburgowie* 35
Haczów 145
Hakiewicz Stefan 137
Halicz 96
Harkłowa 193, 212
Harta 167
Havelberg 35
Helt Adam 200
Heltowie 198, 200
Herman z Pragi, biskup warmiński 175
Hoczów 167
Hoduciszki 96
Hohenzolern Jan Karol, biskup chełmiński 123
Holszański Paweł, biskup wileński 169
Horodyszcze 96
Horwol 108
Hozjusz Stanisław Józef, biskup kamieniecki 56
Hrubieszów 120, 140
Hubicy 107
Hulewicz Eliasz, proboszcz w Równem 162
Humieccy 56, 157
Husieniec 168
Hyżne 145
- I**
- Ikaźń* 110, 115, 116
Iłuksza 96

- Iłża 87, 94, 202
 Indryca Wielka 96
Innocenty III, papież 46, 166
Innocenty VIII, papież 36
 Inowrocław 93
Iwanowscy 76, 190
Iwanowski Franciszek 190
Iwanowski Maciej, proboszcz w Bruchnału 190
Iwicki Mikołaj 121
 Izdebną 95
- J**
- Jabłonowscy* 198, 199
Jabłoński Tomasz, ks. 186
Jadwiga, królowa Polski 130
Jadwiga z Wawrzyszyna 176
Jan III Sobieski, król Polski 38, 104
Jan Olbracht, król Polski 168
Jan „z książąt litewskich”, biskup wileński 19, 169
Janaszowicz Jan 211
Janaszowicz Stanisław, ks. 211
 Janisławice 94
 Janów 59, 60, 176
 Janów Podlaski 66, 162, 176
Janusz z Lubienia, biskup przemyski 53, 167, 168
 Jarosław 59, 60, 66, 75, 76, 77, 80, 83, 84, 85, 98, 127, 129, 134, 136, 176, 177, 185
Jarosław z Bogorii i Skotnik, arcybiskup gnieźnieński 155, 178, 188, 207
Jarosławscy 74
 Jasień 145
 Jasło 93, 210
 Jastrząb 94
Jastrzębiec Wojciech, arcybiskup gnieźnieński 192, 208, 209
Jaworecka Zofia 78
Jaworzyński Wojciech, mansonarz kaplicy zamkowej w Lublinie 190
Jelowicy 161
Jelowicka Antonina zob. *Niemierzyc Antonina, z d. Jelowicka*
 Jeziorosy 96
 Jezupól 96
Jeżewicz Stanisław 187
Jeżewski, kanonik włocławski 21
 Jeżów 94
 Jędrzejów 101
 Jodłowa 210
Jordan Achacy 173
Jordanowie 75
 Jordanowo 95, 97
 Jordanów 142
- Juliusz II, papież* 36, 54, 171
 Juncewo 95
 Jurewicze 96
- K**
- Kalisz 59, 64, 65, 72, 73, 74, 76, 80, 84, 85, 86, 97, 126, 127, 130, 134, 146, 177, 178, 179
 Kaława 95, 97
 Kamieniec 97, 128, 157
 Kamieniec Litewski 162
 Kamieniec Podolski 54, 56, 57
 Kamień Koszyński 105, 108, 112
 Kamień Krajeński 59, 60, 65, 69, 179
Kamieńczycowicze 204, 205
 Kamionna 142
Karnkowski Stanisław, arcybiskup gnieźnieński 155, 179
Karol V, cesarz 36
 Kazanice 93
 Kazimierz 138
Kazimierz II Sprawiedliwy, książę krakowski 182
Kazimierz III Wielki, król Polski 183
Kazimierz IV Jagiellończyk, król Polski 53, 121, 152, 156, 169, 211
Każmierski Krzysztof, biskup kijowski 157
Kątski Marcin, wojewoda kijowski 115
 Kęty 205, 206
 Kielce 23, 59, 65, 67, 70, 80, 84, 94, 123, 180, 181
Kielbasa Wincenty, biskup chełmiński 153, 154
 Kielbasin 98, 123
 Kieś zob. *Wenden*
Kietlicz Henryk, arcybiskup gnieźnieński 46
 Kiewkle 145
 Kije 24, 28, 100
 Kijewo 93, 110
 Kijów 157
Kiszka Stanisław, biskup żmudzki 172
Klemens VII, papież 36, 48, 49, 52, 55, 156, 171, 180, 210
Klemens XIII, papież 49
 Klimontów 58, 121
Kluczewski Benedykt, ks. 180
 Kłodawa 93
Kłodziński Stanisław 171
Kłopotcki Andrzej, kanonik chełmski i dziekan zamowski 213
Kmita Maciej, altarzysta św. Anny w kolegiacie tarnowskiej 206
 Kniażyce 96
 Kniehienin 162
 Knyszyn 92
Kobylińscy 74, 198

- Kobyliński Piotr, dziekan katedralny w Poznaniu* 74, 198
 Kocieliny 184
 Kocina 100
 Kodnia 96
 Kokocko 154
Kokwiński Sebastian, archidiacon sandomierski 71, 202
Kolaczowska Anna 206
 Kołtyniany 96, 172
 Kombornia 145
Komornicki Jan, kanonik kolegiaty NMP w Poznaniu 200
 Komorowscy 123
 Komorów 110
 Kompina 94
Konarski Jan, biskup krakowski 189
Konieczpolski Remigiusz, biskup chełmski 122
 Koniemłoty 28, 101
Konopacki Jan, biskup chełmiński 118
Konrad Jan, kanonik opatowski i kielecki 180
 Konstantynów Stary 96
 Korczyzna 145
 Korcożyszki 97
 Koronowo 95
Kostka Piotr, biskup chełmiński 154
 Kościan 66, 142, 199, 200
Kot Wincenty, arcybiskup gnieźnieński 178
 Kotowiecko 74, 179
Kowalski Filip, dziekan zatorski 186
 Kowel 108
Kownacki Wojciech 186
 Kowno 92, 145
 Koziegłowy 143
 Kozienice 143
Kozierowski Sebastian, dziekan ołycki 195
 Kozłów 196
 Koźmin 142
 Koźminek 178
 Krajenka 93
 Krakowiec 167
 Kraków 26, 32, 33, 50, 58, 59, 60, 64, 65, 70, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 88, 97, 101, 125, 127, 128, 129, 132, 133, 143, 144, 158, 181, 182, 183, 184, 185, 198
Krasicki Mikołaj, kanonik łucki 167
 Krasław 96
 Krasnystaw 48, 90, 98, 120, 121, 152
Kreitkowski Feliks, biskup chełmiński 154
 Krobia 142
 Kroki 92
 Krokinowo 171
 Krosno 143, 145
 Krośniczyn 28, 122
 Krośnin 199
 Krotoszyn 142
Krupka Paweł 187
Krupkowie 185, 187
 Kruszwica 59, 66, 68, 71, 95, 188
Krygier Jan Kazimierz, proboszcz grudziądzki 154
 Krynki 94
Krzęcieski Wojciech, kanonik chełmiński i prepozyt lubawski 154
Krzycki Andrzej, arcybiskup gnieźnieński 191
 Krzywicz 96
 Krzywiń 142
 Krzyżanowice 24, 25
Krzyżanowski Ignacy, ks. 167
 Książ Wielki 185
Kukrowicz Jan, scholastyk wileński 19
 Kukuczki 96
 Kumów 28
 Kunów 94
Kuropatnicki Aleksander, kanonik łwowski 161
 Kurozwęki 101
Kurtkiewicz Marcin, mansjonarz kaplicy zamkowej w Lublinie 190
 Kurzelów 59, 65, 80, 81, 82, 98, 110, 123, 126, 127, 188, 189
Kuszeuści 76, 205, 206
Kuszeuści Andrzej 76
Kuszeuści Paweł Konstanty, ks. 206
Kuszeuści Piotr 206
Kuszeuści Tomasz 76
 Kwieciszewo 95
- L**
- Lachowce 96
 Laibach 35
Lasocki, kanonik włocławski 21
Latański Jan, prepozyt krakowski, arcybiskup gnieźnieński 158, 191
 Latyczyn 106
Latyczynscy 113
Latyczynski Mikołaj 106
 Łąd 93
 Lebus 35
 Lekowo 31
Leliwici 74, 81, 184, 185
Leon X, papież 48, 49, 50, 72, 75, 155, 158, 159, 163, 165, 166, 168, 170, 178, 188, 195, 201

- Lepel 96
 Lesko 145
 Leszczyny 94
Leszczyńska Katarzyna zob. *Czarnkowska Katarzyna*, z d. *Leszczyńska*
Leszczyński Andrzej, arcybiskup gnieźnieński 189
Leszczyński Andrzej, biskup chełmiński 154
Leszczyński Wacław, arcybiskup gnieźnieński 192
Leszek, książę Mazowsza 170
Leżeński Tomasz, biskup łucki 194
Ligęzowie 187, 197
 Lipce 94
 Lipcze 142
 Lipie zob. *Mokre Lipie*
 Lipowiec 65, 85, 87, 88, 193, 194
Lipsy 75, 76, 174
Lipski Andrzej, biskup krakowski 174
Lipski Jan Aleksander, biskup krakowski 132, 180, 182
Lipski Jan, dziekan plocki, pleban w Rzęplinie 152
 Liwemujża 18
Lochman Dominik, archidiacon sandomierski 72
 Lubanie 95
 Lubar 96
 Lubawa 93, 117
 Lubcz 95
 Lubicz 123
Lubienieccy 121, 205
Lubieniecki Augustyn, kasztelan czechowski 206
 Lublin 59, 73, 78, 85, 189, 190
Lubomirscy 195
Lubomirski Stanisław, książę 76, 177
 Lubowla 92
Lubrańscy 164
Lubrański Jan, biskup poznański 131, 166
Lubrański Mikołaj, wojewoda kaliski i poznański 55, 166
Luka Piotr 197
Luskowski Olbracht, sędzia grodzki włodzimierski 122
 Lwów 56, 57, 59, 64, 66, 69, 70, 76, 78, 80, 83, 129, 159, 161, 190
 Lwówek 141, 142
- Ł**
- Łabonary 96
 Łabunie 110, 115, 213
 Łabuń 96
Łascy 55, 75, 86, 155, 156, 177, 178, 179, 191
Łask 59, 64, 65, 70, 75, 76, 83, 86, 101, 125, 127, 156, 179, 191
Łaskawski Marcin 210
Łaski Hieronim 77, 191
Łaski Jan 77, 191
Łaski Jan, arcybiskup gnieźnieński 55, 76, 178, 179, 191, 192, 207
Łaski Jarostaw Andrzej 142
Łaski Stanisław 77, 191
Łaszczowie 113
 Łaukiessa 96
 Łaznów 95
 Łążyn 98, 123
 Łekno 98
 Łęcck 123
 Łęczycza 59, 65, 72, 192
 Łęgonice 94
 Łęgowo 93
Łętowscy 212
Łętowski Aleksander, cześnik krakowski 83
Łętowski Franciszek 76, 173
Łętowski Stanisław 173
 Łobżenica 93
Łodzianie 74
 Łomża 93
 Łopacin 159
 Łopiennik 117
 Łosice 98
 Łowicz 59, 60, 64, 65, 80, 85, 86, 94, 127, 191, 192
 Łozowica 96
 Łódź 95
Łubieński Kazimierz, administrator diecezji krakowskiej 182, 196
Łubieński Maciej, arcybiskup gnieźnieński 178, 179, 191, 207
 Łuchowo 93
 Łuck 48, 161, 162
Łuczkiwicz Kacper 80
Łuczkiwicz Franciszek 181
Łuczkiwicz Jan, ks. 181
Łuczkiwiczowie 181
Łukaszewicz Stanisław, pleban w Szadowie 171
 Łuków 142
Łychowscy 110
Łychowska Barbara Zofia zob. *Bobowska Barbara Zofia*, z d. *Łychowska*
Łychowska Joanna zob. *Gorzewska Joanna*, z d. *Łychowska*
Łychowska Katarzyna zob. *Suchodolska Katarzyna*, z d. *Łychowska*
Łychowski Jakub 114
Łychowski Jan 114
 Łysa Góra 28, 101
 Łysiec 96

M

- Maciej, biskup przemyski* 53, 54, 167, 168
Maciej, pleban w Komornikach 199
Maciej z Brzeżnicy, kustosz sądecki 185
Maciej z Pońca 200
Maciej ze Starej Łomży, biskup chełmski 48, 152
 Maciejów 105, 109, 113
 Magierów 105
Magnuszewscy 74, 199
 Makowiska 101
 Maków 94
 Malaty 96
 Malatycze 96
Maliszewski Tomasz 208
Małachowski Jan, biskup krakowski 180, 193
Manczyna 107
 Manduria 29
Mańko, wójt przemyski 167
Markiewicz Jakub Ignacy, przezydent szpitalny w Staszowie 141
 Markowa 176, 177
Marliczyna Małgorzata 200
 Matarnia 93
 Mazyki 96
 Melsztyn 184, 185, 187, 188
Melsztynscy 74, 187
 Męka 101
Micewicz Dominik, sędzia wilkomirski 31
Michalski Józef, kustosz opatowski, proboszcz w Chobrze 202
Michalski Karol, ks. 177
Michał z Lublina, kanonik łowicki 181
 Miechocin 93
 Miechów 70, 205
 Miedniki 97, 170
Miedziewiecki Michał Kazimierz, sędzia ziemski poznański 137
Miedziedzka Julianna, z d. Winkler 137
 Miejska Górka 142
 Mielec 98, 142, 185
Mielecki Hieronim 185
Mieszko III Stary, książę Wielkopolski 175, 178, 192
 Międzyrzec Korecki 96
Mikołaj z Chłaniowa 107
Mikołaj, ks. 205
Mikołaj V, papież 35, 36, 53, 159, 165, 166, 201
Mikołaj z Latyczyna 106
Mikołaj z Szamotuł, pleban woroniecki 204
Mikołajowski, dziedzic Goliszewa 31
Mikorscy 178, 179
Milewski Piotr 160
Miżęccy 76, 184
Miżęcka Katarzyna 184
Miżęcki Jan 184
Miniszewski Andrzej 192
 Mirzec 94
 Mitawa 25
 Młodzawy 23, 31, 196
 Mogilno 95
Mojski Mikołaj, pisarz ziemski halicki 122
 Mokre Lipie 106, 113, 115
Molodecki Kajetan, kanonik kijowski 161
 Moniatycze 109
Morełowska Elżbieta Helena 213
Morełowski Stanisław, podczaszy winnicki 213
Morsztynowie 203
Mroziński Jan 186
 Mrzygłód 74, 174
 Mścisław 96
 Murzynowo 205
Muszyński Wojciech, kanonik zamojski 213
 Muśniki 96
Myszkowscy 178
Myszkowski Aleksander 120
Myszkowski Józef, kasztelan sandomierski 210
Myszkowski Karol, margrabia pińczowski 23, 196
Myszkowski Piotr, biskup krakowski 203
Myszkowski Stanisław 179
Myszkowski Zygmunt, starosta piotrkowski 31

N

- Nabróż 110, 115
 Nagórzyce 95
Nałęcz, kanonik wrocławski 21
Naramowscy 197, 205
Naramowska Barbara 137
 Narodycze 96
 Narol 113
 Naruszewo 95
Natkański Grzegorz, kanonik tarnowski 206
 Nidoki 31
Niecielscy 198, 199
 Niegowić 182
Niemierzyc Antonina, z d. Jełowicka 161
Niemierzyc Karol 161
Niemierzycowie 161
 Niemirów 167
 Niestronno 95
 Niesułek 95
 Nieszawa 93, 95
 Nizniów 96
Nochowiczowie 135
 Nowe Kramsko 95, 97

- Nowe Miasto 142
Nowodworski Adam, biskup poznański 129
 Nowogródek 98
 Nowy Korczyn 145
 Nowy Sącz 59, 60, 65, 70, 78, 79, 80, 81, 82, 85, 87, 88, 126, 127, 131, 135, 193, 194, 196
 Nowy Targ 93, 145
 Nozdrzec 145
- O**
- Oborniki 98, 142
Oborski Mikołaj, biskup krakowski 182, 194
 Obryte 94
Odrowąż Iwo, arcybiskup gnieźnieński 46
 Odrzykoń 145
Okecki Antoni Omufry, biskup poznański 165
 Olchowiec 104
 Olchy 108
 Oleszów 162
 Oleszyce 167
 Oleśnica 141
Oleśnicki Jarosław 110
Oleśnicki Zbigniew, biskup krakowski 135, 193
 Olewsk 96
 Oliwa 93
 Olkusz 58, 143
Olrych Marcin, kanonik poznański 165
Olszowski Andrzej, biskup chełmiński 154
 Olwita 92
 Ołomuniec 35
 Ołyka 59, 60, 66, 70, 75, 76, 80, 83, 194, 195
 Opalenica 142
 Opatowiec 143
 Opatów 32, 59, 60, 65, 71, 75, 83, 126, 127, 131, 178, 195, 196
 Opatówek 88
 Opitołoki 145
 Orchówek 118, 121
 Oria 29
 Orsza 96
 Orzechowo 31, 123
 Osieczna 142
 Osiek 196
 Osielsko 95
Ostrogscy 195
Ostrogska Anna, księżna 177
Ostrogski Janusz, książę 76, 129, 176
 Ostromecko 123
Ostrorogowie 74
 Ostroróg 142
Ostroróg Władysław 115
- Ostrowite 97
 Ostrów 106
 Ostrzeszów 142
Ościechowski Marcin, kanonik lubelski 190
 Oświęcim 98
 Ottynia 96
 Owanta 145
 Owrucz 96
- P**
- Pacanów 28, 141, 143
 Packów 96
Paczowski Walenty, scholastyk zamojski 213
 Padew 206
Padniewscy 75
Padniewski Stanisław 196
 Pajęczno 98, 144
 Pałędzie Kościelne 95
 Papowo Toruńskie 98, 123
 Papów 93
Parczewscy 56
Parczewski Piotr, biskup żmudzki 172
 Parlin 95
Paweł VI, papież 6
 Pawia 140
Pawlikowicz Andrzej 187
Pawlikowicz Jan 187
Pawłowicz Maciej, dziekan zamojski 214
Pawłowscy 197
 Pawłów 28, 94
 Pedena 35
 Pelikany 96
Peszal Jan 199
Peszłowa Katarzyna 199
Petrycki Sebastian 181
 Pępowo 142
 Piaski Wielkie 209, 210
Piekosiński Wawrzyniec, dziekan biecki 205
Piekoszowic Jakub, kaznodzieja katedralny chełmiński 122
 Pierzchały 175
 Pietrzykowo 178
 Pilica 23, 59, 64, 65, 75, 76, 100, 196
 Pilzno 142, 145
 Piła 142
 Pińczów 24, 25, 83, 101
Piotr, arcybiskup gnieźnieński 201
Piotrowicz Walenty, kanonik sandomierski 202
Pirawski Tomasz 160
Pisulewski Sebastian, kanonik sandomierski 202
Piwonicy 78, 190
Piwo Mikołaj 122

- Pleszewski Wojciech* 187
 Płock 49, 51, 59, 64, 66, 72, 73, 78, 84, 97,
 162, 163, 197
 Płońsk 98
 Pniewo 94
 Pobojsk 96, 145
 Podbrzezie 97
Podłodowski Jakub 107
 Podłodów 107
*Pogoralski Kazimierz Aleksander, kanonik kamie-
 niecki* 153
 Pohost 31, 115
 Połock 96
*Poniatowski Michał Jerzy, biskup płocki, admini-
 strator diecezji krakowskiej* 141, 147, 163
 Poniec 198, 200
 Popowo 178
 Porąbka Uszewska 211
 Posadów 108
 Posiń 96
Potoccy 75, 176, 177, 203
Potocki Antoni 186
Potocki Jędrzej, wojewoda kijowski 204
*Potocki Teodor Andrzej, biskup chełmiński, arcy-
 biskup gnieźnieński* 154, 192, 202
 Potylicz 98, 140
 Poznań 50, 51, 59, 60, 64, 66, 74, 77, 78, 80,
 85, 86, 97, 118, 128, 132, 134, 136, 164,
 170, 197, 198, 199, 200, 208
Prażmowski Mikołaj 117
Prażmowski Wojciech, chorąży wołyński 117
 Prądnik 184
 Prątnica 93
Promizowie 98
 Proszowice 143
Próchnicki Jan Andrzej, arcybiskup lwowski 160
Prusięcy 143
 Prusinowo 178
 Przczonów 94
 Przecław 142
 Przeczno 112
 Przemyśl 48, 85, 128, 129, 131, 166, 176
Przerębski Jan, arcybiskup gnieźnieński 175, 191
 Przewodów 108
 Przyrów 143
 Pszczew 95, 97
 Pułtusk 59, 60, 64, 66, 85, 86, 201
 Pyzdry 142
- R**
- Raciażek 95
Raczyk Fabian, kanonik chełmski 153
 Radecznica 106
 Radlicze 74, 179
 Radlin 142
 Radłów 211
 Radoml 96
 Radomsko 144, 146
 Radomyśl Wielki 142
*Radoszkowski Aleksander, kaznodzieja i dziekan
 chełmiński* 154
 Radownica 93
 Raduń 92
Radwański Jan, archidiakon sandomierski 202
 Radymno 85, 135, 177
Radziejowski Michał, arcybiskup gnieźnieński 179,
 191
 Radzim 118
Radziwiłł Albrycht Stanisław 180, 194
Radziwiłł Jerzy, biskup krakowski 135
Radziwiłł Michał 214
Radziwiłł Mikołaj, biskup żmudzki 171
Radziwiłłowie 75, 116, 180
 Radzyń 92
Rafałowicz Łukasz, przeopzyt jarostawski 177
 Rakojady 198
Rakojadcy 74
Rakowski Jan, sufragan chełmiński 154
 Raśna 96
 Rawa 94, 114
 Remigola 145
 Restarzew 101
 Retów 92
*Riccus Sebastian, mansjonarz kaplicy zamkowej
 w Lublinie* 190
 Rogowo 123
 Rogoźno 142
 Rohatyn 98
 Rokitno 95, 97, 108
Rokosz Prokop 206
Romanowski Gabriel 110
Romanowski Jerzy 115
 Ropczyce 142, 145
Rormanowie 200
 Rosienie 96
Rostkowski Jakub 120
Rościcki Rafał 180
Rozrażewscy 198, 199
Rozwadowski Kazimierz, oficjał lubelski 190
 Rożental 93
 Równe 162, 213
Różycki Stanisław, ks. 186
 Ruda 58, 209

- Rudniccy* 207, 208
Rudnicki Jan, kasztelan sieradzki 208
Rudnicki Szymon, biskup warmiński 208
 Rudniki 97
Ruggieri Juliusz, nuncjusz apostolski 39
 Rukojnie 97
 Rumian 93
Rupniewski Stefan, biskup łucki 138, 162
Rutkowski Stanisław, kanonik zamojski 214
 Rydzyna 142
 Rymanów 145
Rynek Bartłomiej, pleban w Środzie 205
 Ryszewko 95
 Rzadkwin 95
 Rzaśnia 101
Rzeczka Kazimierz, kanonik sandomierski 70, 79, 202
 Rzemień 185
 Rzeplin 105, 108, 112, 116, 118
 Rzochów 142, 185
 Rzym 35
 Rzyszczów 96
- S**
- Salzburg 35
 Sambor 94
 Samplawa 112
 Sandomierz 59, 60, 67, 70, 71, 72, 79, 94, 126, 127, 142, 201, 202
Sanguszkowie 108, 195
 Sanok 98, 143, 145
Sapieha Lew, kanclerz wielki litewski 110
Sapiehowie 31, 113, 115
Sarbiewski Rafał 199
 Sarnowa 142
 Sarnowo 93, 117
Sasakowicz Jerzy, scholastyk wojnicki 212
Sasin Jan, oficjał chetmski 122
 Satanów 98
 Sawin 28
Schab Małgorzata 206
Schab Tomasz 206
Schweryn Jakub Jerzy, podkomorzy dorpacki 56
Schweryn Samuel, scholastyk żmudzki 172
Semplawski Hieronim 112
Semplawski Jan, kanonik płocki 112
Semplawski Krzysztof 112
Semplawski Piotr 112
Semplawski Stanisław 112
 Serwecz 96
 Sędziszów 142
 Siedlimowo 97
 Siedliska 173
 Siekowo 198, 199
Siekowscy 74, 199
 Siemno 92
 Sieradz 59, 64, 65, 71, 72, 73, 77, 101, 127, 202
Sierakowski Hieronim Wacław, biskup przemyski, arcybiskup lwowski 21, 24, 25, 143, 174, 190
 Sieraków 142
Siewierscy 177, 179
Sikorski Mateusz, ks. 190
 Sitaniec 115
 Skalbierz 32, 59, 65, 67, 70, 79, 127, 203
Skalawscy 137
Skarbek Jan, arcybiskup lwowski 160, 204
 Skarżysko Kościelne 94
 Skic 93
 Skiemiany 96
 Skierbieszów 28, 125, 140
 Skierniewice 94
 Skoczui 31
Skokowski Wojciech 122
 Skołatowo 94
Skroberski Feliks 121
 Skrzyszów 28
Skwarski Jakub, dziekan kolegiacki w Zamościu 129
 Sławianowo 93
 Sławoszew 191
 Sławsko Wielkie 95
 Słomniki 143
Sługocki Mikołaj, oficjał lubelski 190
 Słupia 94
 Słupów 185
 Smolany 108
 Smoleńsk 38, 168
 Smolice 199
Smolikowski Wawrzyniec, pleban w Witanowicach 181
 Smoły 96
Snopek Grzegorz, archidiakon poznański 204
Snopkowsy 167
Snopkowski Antoni, pleban w Krakowcu 167
Snopkowski Stanisław, cześnik żydaczowski 167
 Soboccy 74
Sobocki Mikołaj 198
 Soborzyce 101
Soczewka Wojciech, wikariusz katedralny w Poznaniu 200
 Sokal 93
 Sokola 97
 Sokola Dąbrowa 95
 Sokolina 98, 143

- Solec 98
 Solec n. Wisłą 85, 198, 199
Solikowski Jan Dymitr, arcybiskup lwowski 161
Soltyk Kajetan Ignacy, biskup krakowski 135
 Sosnowica 105, 108, 113
 Sosnowscy 113
Sowiński Walenty, wikariusz katedralny 183
 Spisz 92
Spytek z Jarosławia, kasztelan krakowski 176
Spytek z Tarnowa i Jarosławia 206
Spytka z Melsztyna 185
 Srebrniki 31, 98
 Stanisławów 59, 60, 66, 75, 96, 98, 127, 203
Starczynowski Wawrzyniec a Ilkusz, burmistrz lubelski 189
Starkowieccy 199
Starkowiecki Stanisław, jezuita 199
 Starogród 93
 Stary Dwór 95, 97
 Stary Kalisz 74, 179
 Stary Korczyn 100
 Stary Sącz 142
Staszewski Wojciech Stanisław, pleban w Chrobrzu 210
 Staszów 141, 143
 Stawiszyn 117, 146
Stefan Batory, król Polski 38, 203
 Stęszew 142
 Stodoły 95
 Stojanów 90, 105, 118
 Stopnica 141, 143
Straczko Wawrzyniec 107
 Straszęcin 142
Strączkowski Jan, ks. 184
Strosbergowie 200
 Stróżna 173
 Strzelce 95
 Strzelce Wielkie 142
 Strzelno 95
 Strzyżewo Kościelne 97
 Strzyżów 98, 142
Suchocki Wojciech, ks. 211
Suchodolska Katarzyna, z d. Łychowska 114
Suchodolski Jan, miecznik mściławski 114
 Sulerzyż 31
 Sułowiec 106
Swinarscy 175
Swinarski Tomasz 186
Sworz Iurga zob. *Szwarc Jerzy*
Sykstus IV, papież 36, 199
Sykstus V, papież 50
 Szadek 142, 144, 146
 Szadów 98
Szafalkowicz Andrzej 187
Szafalkowicz Anna 187
Szałowscy 178, 179
Szamotołscy 204
 Szamotoły 59, 66, 70, 75, 76, 77, 123, 134, 204
Szaniawski Felicjan Konstanty, biskup krakowski 135, 180, 181, 183
 Szaniec 100
 Szचेbrzeszyn 115
 Szczepanowo 95
Szeffler Jan 185
Szembek Krzysztof Jan, biskup przemyski 174
Szembek Stanisław, biskup krakowski 184
 Szeszole 96, 145
 Szewna 94
 Szklów 96
Szoldrski Andrzej, biskup poznański 165
 Szreńsk 98
Sztametowie 136
Szulc Kacper, kanonik lubelski 189
 Szumsk 97
Szwarc Jerzy 187
Szwertman Kazimierz, burgrabia toruński 136
Szwertmanowie 136
Szwerynowie 172
Szydłowiecki Krzysztof 32, 75, 195
 Szydłów 96
Szylingowie 204, 205
 Szyrwinty 96
Szyszkowski Marcin, biskup płocki i krakowski 164, 186
- Ś**
- Śliwski Jacek, dziekan tarnowski* 81, 173, 194, 205, 212
Śmiegielscy 198
 Śmigiel 142, 199
 Śniatycz 107
 Śrem 97, 142
 Środa 59, 66, 78, 134, 204, 205
Światowicz Wojciech, pleban w Niegowici 182
 Świebodzin 142
 Świerczków 211, 212
 Świerczynki 110
Święcicki Stanisław Jacek, biskup chełmski 153
 Świętomarz 94
 Święty Krzyż 94
 Święty Wojciech 93
Świnarski Tomasz Eustachy 81

T

Taboryszki 97
Talat Jerzy, archidiakon żmudzki 171
 Tarczek 94
Tarło Karol, wojewoda lubelski 115
Tarłowie 187
 Tarnoszyn 108
Tarnowscy 74, 75, 176, 192, 195, 205, 206
Tarnowski Aleksander Gratus, kasztelan kijowski 206
Tarnowski Jan 192, 205, 206
Tarnowski Jan Amor 177, 206
 Tarnów 28, 59, 65, 70, 71, 74, 75, 76, 78, 79, 98, 115, 126, 127, 130, 131, 135, 136, 185, 205, 206
 Tartaków 104, 109
 Taurogi 171
 Tauroginie 96
 Tirano 6, 7
Tolibowski Wojciech, biskup poznański 129
 Tomaszów 115
Tomek z Radeczniczy 106
Tomicy 74, 199
 Tomice 198, 199
Tomicki Piotr, biskup krakowski 86, 87, 173, 181, 195, 210
 Toruń 92, 98, 123, 146
Trąba Mikołaj, arcybiskup gnieźnieński 179, 209
Trąbski Jan Nepomucen 182
Tręmbiński Jan Aleksander 213
 Triest 35
Trojan ze Śleszyna, prepozyt łaski 191
 Troki 92
 Trydent 35
 Trzebieszew 95
 Trzebiszewo 97
 Trzemeszno 95, 97
 Trzuszczany 123
 Tuchów 66, 79, 211, 212
 Tum *zob.* Łęczycza
 Tumlin 94, 180
 Turgiele 97
 Turobin 98, 140
 Turowo 93, 110, 122
 Twerecz 96
 Tworyczów 106
 Tykadłów 117
 Tylice 110
Tyliński Piotr, biskup chełmiński 154, 196
 Tyniec 79
Tyszkiewicz Jerzy, biskup żmudzki 171, 172

U

Uchanie 140
Uchmanowiczowie 190
 Udział 96
 Uher 152
 Uhnów 110
 Uhrynów 109
 Ulwówek 108
Ungerowie 197
 Uniejów 59, 65, 85, 98, 127, 142, 207
 Unisław 93
Urban VI, papież 169
Urban VIII, papież 168
 Utrecht 36

V

Vigevano 36

W

Wabcz 118
 Waręż 120
 Warka 98
 Warszawa 27, 58, 59, 60, 66, 71, 73, 77, 208
 Warta 98, 142, 144
 Wasylów 108
 Waśniów 94
 Wąchock 94
 Wąglczew 101
 Wąsosz 101
 Wenden 38, 156
 Wenecja 95
 Wereszczyn 105
 Werki-Kalwaria 97
 Wesoła 145
Węchota z Sulowca 106
Węgliński Stanisław, proboszcz w Kozłowie 196
 Węgrów 98
Węgrzynowicz Andrzej, rajca krakowski 78
Węgrzynowicz Gabriel, kustosz tarnowski 78, 187
Węgrzynowiczowie 78
Węgrzynowscy 184, 187
Wężyk Jan, arcybiskup gnieźnieński 136, 174
Wężyk Walenty, biskup chełmiński 125, 214
 Widukle 96
 Widze 96, 145
 Widziniszki 96
Wieczfiński Mateusz Arnulf, kanonik chełmiński i proboszcz szreński 154
Wieczorkowski Stanisław 182
 Wiedeń 35
 Wieksznie 92
 Wielącza 115
 Wielka Łąka 117

- Wielka Wieś 211
 Wielkiepole 104
Wielogłowski Hieronim, kustosz nowosądecki 194
 Wielona 92
 Wielopole 142
Wielowiejscy 211
 Wieluń 58, 59, 65, 73, 85, 126, 127, 130, 209
 Wiener Neustadt 35
Wieniawski Franciszek, kanonik łwowski 161
Wierzbowski Jan zob. *Wierzbowski Jan, archidia-
kon żmudzki*
Wiernik Józef, pleban w Harkłowej 212
 Wierzbica 143
Wierzbicki Wacław, biskup żmudzki 171
Wierzbicki Wiktoryn, biskup żmudzki 171
 Wierzbnik 94
Wierzbowski Jan, archidiacon żmudzki 171
Wierzbowski Stanisław 76, 191
Wierzbowski Stefan, biskup poznański 208
 Wierzchosławice 206
 Wiewiec 101
 Więckowice 211
 Wigand 106
*Wilkoszowski Antoni, kanonik kolegiaty Wszystkich
Świętych w Krakowie* 182
 Wilno 19, 48, 95, 97, 128, 129, 145, 169
 Wilkomierz 145
Winkler Julianna zob. *Miedziedzka Julianna,
z d. Winkler*
Wirzuński Jan zob. *Wierzbowski Jan, archidia-
kon żmudzki*
Wiszemirski Jan, kanonik żmudzki 171
 Wiślica 59, 65, 67, 71, 79, 80, 83, 86, 100, 127,
134, 209
Wiśniowiccy 195
Wiśniowscy 56
*Wiśniowski Franciszek, wicescholastyk skalbmier-
ski* 203
 Witanowice 181
Witold, książę litewski 161, 162, 169
*Witosławski Michał, kustosz jarosławski i pleban
w Dubiecku* 167
 Witów 143
Wittan Sebastian 161
*Wityński Aleksander, kanonik pilicki i pleban w
Chruszczobrodzie* 196
Władysław I Herman, książę Polski 184, 201
Władysław II Jagiełło, król Polski 53, 54, 81, 152,
158, 159, 166, 169, 179
Władysław III Łaskonogi, książę wielkopolski 175
Władysław III Warneńczyk, król Polski 167
Władysław IV Waza, król Polski 168
 Włocławek 50, 51, 68, 128, 169, 188
Włoszkowa Katarzyna 200
 Włóki 95
Wnorowscy zob. *Wronowscy*
Wodziccy 184, 186
Wodzicki Michał, oficjał krakowski 158, 182
Wojcieszki Stanisław, kanonik sandomierski 70,
79, 202
 Wojnarowa 173
 Wojnicz 59, 60, 64, 66, 71, 73, 78, 79, 81, 82,
83, 121, 205, 206, 211, 212
Wojniłowicz Gabriel, starosta lityński 117
 Wojsław 197
 Wojsławice 105, 109
 Wolbórz 33, 59, 66, 86, 95, 212
 Wolbrom 79, 185
Wolski Jan, kanonik katedralny w Poznaniu 199
Wolski Mikołaj, marszałek wielki koronny 167
 Wołkowysk 92
Wołucki Paweł, biskup kamieniecki 157
 Wormie 170
*Wosiński Rafał, kanonik zamojski i proboszcz w Ła-
buniach* 213
Wośniowscy 79
Wośniowski Wojciech zob. *Pleszewski Wojciech*
Wozanowski Jakub 213
 Wójcin 97
Wronowscy 204, 205
 Wróblów 144
 Wtelno 95
Wyhowski Aleksander, biskup łucki 162, 194
 Wylatowo 97
Wyrwiński Wojciech, przepozyt szamotuński 204
 Wyskotowie 179
 Wysokienice 94
Wysz Piotr, biskup krakowski 57
 Wyszatyce 24
 Wyszaków 94
 Wyszogród 94, 95
Wyżycki Mikołaj, arcybiskup łwowski 161
- Z**
- Zabłocie 168
Zadzik Jakub, biskup chełmiński 154
 Zadzim 101
 Zagnańsk 94
 Zagość 28, 100
 Zakrzewo 93
 Zalasowa 28
Zaleski Władysław, kanonik łwowski 161
Zalewscy 101

- Zaluski Marcin, sufragan płocki* 197
 Zambski 95
 Zamoście 211
 Zamość 16, 59, 60, 64, 66, 69, 75, 76, 77, 79, 83, 110, 114, 120, 121, 124, 125, 177, 213, 214
 Zamoyscy 66, 75, 115, 156
Zamoyska Anna, z d. Gnińska 115
Zamoyska Katarzyna, z d. Ostrogska 110, 115
Zamoyski Jan, biskup przemyski 177
Zamoyski Jan, kanclerz wielki koronny 115, 213
Zamoyski Kazimierz, wojewoda bełski 115
Zamoyski Marcin 115
Zamoyski Tomasz 110, 115
Zamoyski Tomasz Józef 115
Zamoyski Wacław 110, 115
Zapendowski Michał 112
 Zarczyn 145
Zawemba Andrzej, biskup poznański 166
Zawęba Jan, wojewoda kaliski 130
 Zasław 96
 Zator 79, 145, 184, 186
 Zawichost 98, 138
 Zbąszyń 95, 97, 142
 Zborów 117
 Zbrachlin 95
Zbrożek Mikołaj 107
 Zdzież 142
Zęgalicz Sebastian, kanonik wiślicki 210
Zęborza z Tworyczowa 106
Zgierski Jan Mikołaj, biskup żmudzki 171
 Zielnińscy 76, 194
Zieliński Stanisław, podstoli braclawski 195
Zielonka Krzysztof, pleban w Oleszycach, Niemirowie i Harcie 167
 Zielonki 184
 Zielonkowie 167
Zielopolski Andrzej, archidiakon sądecki i scholastyk skalbmierski 182
 Złaków 94
 Złotków 97
Złotnicki Mikołaj, archidiakon sandomierski 72
 Złotowo 93
Zontakiewicz Paweł, kustosz tarnowski 206
Zupka Jakub 187
 Zwiniarz 93
Zygmunt I Stary, król Polski 39, 117, 128, 129, 180, 189, 210
Zygmunt II August, król Polski 73, 159, 167, 175, 203, 208
Zygmunt III Waza, król Polski 101, 159, 168
Zygmunt Kiejstutowicz, książę litewski 169
- Ż**
- Żabno 66, 79, 211, 212
 Żakowice 74, 179
Żelechowscy 123
 Żerniki 107
Żeromski Stanisław, kanonik chełmiński 154
 Żmujdki 96
 Żnin 95
 Żółkiew 59, 60, 75, 214
 Żukowo 94
 Żulińscy 56
Żychowicz Stanisław, ks. 178
 Żywiec 98

WYKAZ SKRÓTÓW

- ak – patronat akademicki
 bp – patronat biskupi (wolna kolacja)
 k – patronat królewski
 kap – patronat kapitulny (elekcja)
 mk – patronat mieszczański
 s – patronat szlachecki
 urz-d – patronat urzędniczy duchowny
 urz-św – patronat urzędniczy świecki

Skróty nazw archiwów oraz bibliotek zostały umieszczone w wykazie źródeł i literatury.

SPIS TREŚCI

Wstęp	5
Rozdział 1	
Prawne i potoczne rozumienie prawa patronatu	15
A. Rozumienie prawne („ius patronatus sensu stricto”)	16
B. Rozumienie potoczne („ius patronatus sensu lato”)	26
C. Podsumowanie: rodzaje i kategorie patronatu	29
Rozdział 2	
Biskupstwa i kapituły katedralne	35
A. Podstawy królewskiego mianowania biskupów	35
B. Dwa typy kapituł katedralnych	40
C. Obsada prałatur i kanonii przez biskupów i kapituły	47
D. Źródła prawa patronatu	52
Rozdział 3	
Kapituły kolegiackie	58
A. Struktura prawa patronatu	58
B. Obsada prałatur i kanonii przez biskupów i kapituły	67
C. Źródła prawa patronatu	72
Rozdział 4	
Parafie	89
A. Geografia patronatu parafii	89
B. Podstawy patronatu parafii – przykład diecezji chełmskiej w XVII wieku	102

Rozdział 5	
Niższe beneficja katedralne, kolegiackie i parafialne	124
A. Beneficja katedralne i kolegiackie	124
B. Beneficja parafialne	137
Zakończenie	147
Aneks I: Kapituły katedralne	152
Aneks II: Kapituły kolegiackie	173
Wykaz źródeł i literatury	215
Indeks osób i miejscowości	232
Wykaz skrótów	246